

Alexandru
Suceveanu
✧
VIATA
ECONOMICĂ
ÎN
DOBROGEA
ROMANĂ
secolele I-III e.n.

BIBLIOTECA
DE ARHEOLOGIE
XXVIII

„Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I — III e.n. constituie cea mai amplă și mai completă sinteză a acestui deosebit de important capitol din Istoria Sciției Mici, în primele veacuri ale erei noastre, realizată pînă în prezent... Lucrarea se impune atît prin analiza atentă a tuturor documentelor literare, epigrafice, numismatice, arheologice și geografice, cît și prin spiritul critic cu care toate aceste documente au fost studiate și prezentate”...

Acad. EMIL CONDURACHI

**VIATA
ECONOMICA
IN
DOBROGEA
ROMANA
secolele I-III e.n.**

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE
BIBLIOTECA DE ARHEOLOGIE XXVIII

**Alexandru
Suceveanu**

**VIATA
ECONOMICĂ
ÎN
DOBROGEA
ROMANĂ
secolele I-III e.n.**

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI, 1977

La vie économique dans la Dobroudja romaine
Ier — IIIe de n. è.

Экономическая жизнь в римской Добрудже
I — III в. н. э.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Bucureşti, Calea Victoriei 125, Codul 71021

CUPRINSUL

Cuvint înainte	7
Preseurtări	9
Capitolul I. INTRODUCERE ISTORICĂ	13
A. Premisele cuceririi Dobrogei de către romani	14
B. Dobrogea în cadrul provincial roman	22
Capitolul al II-lea. ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ	31
A. Indigenii	31
B. Orașele grecești	37
C. Orașele romane	57
Capitolul al III-lea. AGRICULTURA, CREȘTEREA VITELOR ȘI PESCUITUL	76
A. Generalități	76
B. Orașele grecești	79
C. Orașele romane	95
Capitolul al IV-lea. PRODUCȚIA LOCALĂ ȘI COMERȚUL	110
A. Generalități	110
B. Orașele grecești	111
C. Orașele romane	132
Capitolul al V-lea. ORGANIZAREA FINANCIARĂ	147
A. Generalități	147
B. Orașele grecești	149
C. Orașele romane	157
CONCLUZII	164
RÉSUMÉ	171

SOMMAIRE

Avant-propos	7
Abbreviations	9
Chapitre Ier INTRODUCTION HISTORIQUE	13
A. Les prémisses de la conquête de la Dobroudja par les Romains	14
B. La Dobroudja considérée dans l'ensemble de la province romaine	22
Chapitre II. L'ORGANISATION ADMINISTRATIVE	31
A. Les indigènes	31
B. Les villes grecques	37
C. Les villes romaines	57
Chapitre III. L'AGRICULTURE, L'ÉLEVAGE ET LA PÊCHE	76
A. Généralités	76
B. Les villes grecques	79
C. Les villes romaines	95
Chapitre IV. LA PRODUCTION LOCALE ET LE COMMERCE	110
A. Généralités	110
B. Les villes grecques	111
C. Les villes romaines	132
Chapitre V. L'ORGANISATION FINANCIÈRE	147
A. Généralités	147
B. Les villes grecques	149
C. Les villes romaines	157
CONCLUSIONS	164
RÉSUMÉ	171

CUVÎNT ÎNAINTE

D***D**ORIM să arătăm de la început care este scopul lucrării de față, altfel spus să precizăm golul pe care sperăm că ea îl va umple. După cum se știe, viața economică din Dobrogea romană nu s-a bucurat pînă acum de o tratare monografică. În această situație am socotit că cel mai util lucru ar fi o sistematizare a imensului material publicat în diversele reviste românești sau străine. Spre acest țel ne-am concentrat toate eforturile și dacă am reușit să nu ometem nici un material publicat pînă la zi, socotim că prima noastră misiune a fost corect adusă la îndeplinire. Cititorul va avea, credem, posibilitatea să înțeleagă astfel că amplasarea notelor de subsol nu reprezintă un scop în sine. În stadiul actual al cercetării noastre, stringerea și sistematizarea materialului publicat pînă în prezent ni s-au părut a fi fost absolut necesare. Desigur, ceea ce am reușit să realizăm cu această bibliografie, sperăm exhaustivă, nu reprezintă totul. Studii de detaliu sau chiar mai generale vor trebui să ducă în cele din urmă la cunoașterea aprofundată a tuturor categoriilor de materiale necesare întocmirii unui tablou mai coerent al vicții economice.*

Pînă atunci semnatarul acestor rînduri se simte dator să atragă atenția asupra celei de-a doua coordonate esențiale și anume asupra necesității integrării tuturor acestor date locale într-un sistem de cunoștințe valabile pentru întreaga arie a Imperiului roman. Fără a nega valoarea contribuțiilor parțiale anterioare, este cazul să arătăm că în ceea ce privește problemele de economie s-a discutat multă vreme despre Dobrogea în mod limitat, fără legătură cu realitățile provinciale romane în general. Desigur acest al doilea deziderat nu poate fi considerat ca integral îndeplinit. Dacă însă cititorul va găsi în problematica discutată de noi fie și numai o orientare generală, socotim că scopul este parțial atins.

Lucrarea de față — rezultă din cele spuse pînă acum — ar putea fi rescrisă după un anumit timp mult mai bine. Cu inerentele lipsuri socotim că ea este totuși binevenită, constituind ceea ce obișnuim a numi o bază de discuții. Cît de utilă se va dovedi, numai viitorul ne-o poate arăta.

Iar dacă lucrarea noastră are mai puține imperfecțiuni aceasta o datorez, în primul rînd, îndrumărilor competente ale academicianului Emil Cndurachi, care nu o dată, în momentele mai dificile, a găsit calea cea mai bună de a ne încuraja să continuăm și să încheiem această lucrare. De asemenea, ținem să mulțumim și aici pentru sfaturile prețioase datorate profesorilor Ion Barnea, Bucur Mitrea, Ion Iosif Russu, Iorgu Stoian și Dumitru Tudor. Lor li se curin alăturați colegii Maria Coja, Zoe Petre, Alexandra Ștefan, Aurelian Petre, Gheorghe Poenaru Bordea, Costin Scorpan, Andrei Aricescu, Alexandru Simion Ștefan și Alexandru Barnea, cu care am purtat nenumărate discuții extrem de fructuoase. Adăugînd că hărțile au fost întocmite de cartograful principal Marin Ionescu și desenate de Iuliana Jablonski-Barnea, nu putem să nu adresăm mulțumirile noastre Editurii Academiei, de al cărei sprijin și utile indicații am beneficiat în permanență.

ALEXANDRU SUCEVEANU

PRESCURTĂRI

- AA, JDAI = *Archäologischer Anzeiger, in Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.*
 AAASH = *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.*
 AAPhArch = *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica*, Sofia, 1963.
 AAPhHist = *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica*, Sofia, 1963.
 AARMSI = *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice.*
 AArh = *Arta și Arheologia* (Iași).
 F.F. Abbott, A. C. Johnson, Administration = *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926.
 S. Accame, Dominio = *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto*, Roma, 1946.
 ACIEBSE = *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, II, Sofia, 1969.
 ACMI = *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice.*
 AEM = *Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich.*
 AISC = *Anuarul Institutului de studii clasice* (Cluj).
 AJPh = *American Journal of Philology.*
 A. Alföldi, Karpatenbecken = *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jh. v. Chr.*, Budapesta, 1942.
 AMN = *Acta Musei Napocensis* (Cluj).
 AnDobr = *Analele Dobrogei.*
 ArchÉrl = *Archaeologiai Értesítő.*
 ArhMold = *Arheologia Moldovei* (Iași).
 AUBIst = *Analele Universității București. Seria științe sociale. Istorie.*
 V. Barbu, Adamclisi = *Adamclisi*, București, 1965.
 I. Barnea, Dinogetia = *Garvăn-Dinogetia*, București, ed. a II-a, 1969.
 I. Barnea, DID = *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968.
 BCH = *Bulletin de Correspondance hellénique.*
 BCMI = *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice.*
 BÉ = *Bulletin épigraphique* (anexă la *Revue des études grecques*).
 H. Bengtson, Grundriß = *Grundriß der römischen Geschichte mit Quellenkunde*, I, München, 1967.
 G. Bordenache, Sculpture = *Sculpture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969.
 D. Berciu, DID = *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965.
 T.R.S. Broughton, Magistrates = *The Magistrates of the Roman Republic*, New York, 1952.
 BSGR = *Buletinul Societății geografice române.*
 BSH = *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine.*
 BSNR = *Buletinul Societății numismatice române.*
 BStAc = *Buletinul științific al Academiei R.S.R.*
 M. Bucovăla, Sticlă = *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968.
 CAH = *The Cambridge Ancient History.*
 J.P. Callu, Politique monétaire = *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969.
 V. Canarache, Tomis = *Tomis*, București, 1961.
 V. Canarache și colab., Tezaurul = *Tezaurul de sculptură de la Tomis*, București, 1963.
 V. Canarache, Muzeul = *Muzeul de arheologie din Constanța*, Constanța, 1967.
 V. Canarache, Figurine = *Măști și figurine Tanagra din atelierile de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969.

- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III (celelalte volume vor purta numărul corespunzător).
- CNA = *Cronica numismatică și arheologică*.
- CRAI = *Compets rendus de l'Académie des Inscription*.
- Chr. M. Danov, PE = *Pontos Euxeinus*, în *R.E.*, Supplbd., IX, 1962, col. 866—1 176.
- R. Duncan-Jones, Economy = *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974.
- EDR = *Ephemerts Daco-romana*.
- FHG = *Fragmenta Historicum Graecorum*, ed. C. Müller.
- B. Filow, Legionen = *Die Legionen der Provinz Moesia*, Leipzig, 1906.
- M.I. Finley, Slavery = *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, Cambridge, 1960 (culegere de articole).
- J. Fitz, Statthalter = *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966.
- F.B. Florescu, Monumentul = *Monumentul de la Adamclisi — Tropaeum Traiani*, București, 1961².
- Gr. Florescu și colab., Capidava = *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958.
- R. Florescu, Capidava = *Capidava*, București, 1965.
- M. Fluss, Moesia = *Moesia*, în *RE*, XV, 1932, col. 2 350—2 412.
- Frontières romaines = *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6—13 Septembre 1972, București-Köln-Viena, 1974.
- J. Gagé, Classes sociales = *Les classes sociales dans l'Empire romaine*, Paris, 1964.
- E. Gren, Ostbalkan = *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.
- F. Grelle, Stipendium = *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli, 1963.
- Histria, 1 = *Histria. Monografie arheologică*, 1, București, 1954 (sub redacția lui Em. Condurachi).
- Histria, 2 = *Histria. Monografie arheologică*, 2, București, 1966 (sub redacția lui Em. Condurachi).
- Histria,3 = *Histria. Monografie arheologică*, 3, București 1973 (sub redacția lui D.M. Pippidi).
- HommAlbGrenier = *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles, 1962.
- C. Ionomu, Opaite = *Opaite greco-romane*, Constanța, 1967.
- IGB = *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, ed. G. Mihailov, vol. I—IV; vol. I², 1970.
- IGR = *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I, ed. R. Cagnat (celelalte volume vor purta numărul corespunzător).
- ILS = *Inscriptiones Latinae selectae*, ed. H. Dessau.
- IR = *Istoria României*, I, București, 1960.
- M. Irimia, Bronzuri = *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966.
- Izvoare = *Izvoare privind istoria României*, I, București, ed. Gh. Ștefan, Vl. Iliescu, Virgil C. Popescu.
- JHS = *Journal of Hellenic Studies*.
- JÖAI = *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts*, Viena.
- S.J. De Laet, Portorium = *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge, 1949.
- N. Lascu, Ovidius = *Publius Ovidius Naso*, vol. colectiv, București, 1957.
- D. Magie, Asia Minor = *Roman Rule in Asia Minor to the End of the third Century after Christ*, Princeton-New Jersey, 1950.
- J. Marquardt, Orgdel'EmpRom = *Organisation de l'Empire Romain*, 2 vol., Paris, 1889 (trad. franceză).
- J. Marquardt, Orgfin = *L'organisation financière chez les Romains*, Paris, 1888 (trad. franceză).
- F. De Martino, Costituzione = *Storia della Costituzione Romana*, Napoli, IV, 1965, 2.
- Materiale = *Materiale și cercetări arheologice*.
- MélMarouzeau = *Mélanges ... offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948.
- MélMichalowski = *Mélanges offerts à K. Michalowski*, Varșovia, 1966.
- I. Micu = *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei. Secțiunea arheologică*, Anexă la An Dobr., XVIII, 1937, p. 1—47.
- Militärgrenzen = *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Köln-Graz, 1967.
- A. Mócsy, Bevölkerung = *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapesta, 1959.
- Th. Mommsen, GesSchr = *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1905.
- R. Netzhammer, Razelm = *Auf dem Razelm*, București, 1907.
- NMESM = *Not monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964.
- NZ = *Numismatische Zeitschrift*.
- OGIS = *Orientalis Graeci inscriptiones selectae*, ed. W. Diettenberger, Leipzig, 1903—1905.

- Omagiu Daicovicu
 V. Pârvan, Salsovia
 V. Pârvan, Scythia Minor
 V. Pârvan, Zidul
 V. Pârvan, Ulmetum, 1—3
 V. Pârvan, Histria, 4, 7
 V. Pârvan, Gerusia
 V. Pârvan, Durostorum
- V. Pârvan, Începuturile
 V. Pârvan, Getica
 C. Patsch, Festsetzung
- C. Patsch, Kampf
- P. Petit, Paix
 H.G. Pflaum, Carrières
- B. Pick, Münzen
 D.M. Pippidi, Contribuții
 D.M. Pippidi, DID
 D.M. Pippidi, Studii
 PIR
- C. Preda, Callatis
 A. von Premerstein, Moesien
 RE
- RÉA
 RÉG
 K. Regling, Münzen
 RÊL
 R. Rémondon, Crise
- RÉSEE
 RevArch
 RevIntDrAnt
 RevMuz
 RevPhil
 RheinMus
 RIAF
 RIR
 L. Robert, Gladiateurs
 H.S. Robinson, Pottery
- M. Rostovtsev, SESIR
 J. Rougé, Commerce
- RRH
 RRHA
 Th. Sauter, Sâvcanu, Callatis
 SCIA
 SCIV(A)
 SCN
 C. Scorpan, Cavtrac
 C. Scorpan, Repbach
 SCSİași
 A.N. Sherwin-White, Citizenship
 SRIR
 E.M. Staerman, Krise
- StCl
 A. Stein, Legaten
 I. Stoian, Tomitana
 Syll⁴
- D.M. Teodorescu, Monumente
- = *Omagiu lui Constantin Daicovicu*, București, 1960.
 = *Salsovia*, București, 1906.
 = *Descoperiri nouă în Scythia Minor* (AARMSI, II, 1913, 35).
 = *Zidul cetății Tomi* (AARMSI, II, 1915, 37).
 = *Ceteala Ulmetum* (AARMSI, II, 1912—1915, 34, 36, 37).
 = *Histria*, IV, VII (AARMSI, II, 1916, 38 și respectiv III, 1923, 2).
 = *Gerusia din Callatis* (AARMSI, II, 1920, 39).
 = *Municipium Aurelium Durostorum*, Torino, 1924, (extras din *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*, II, 1924, p. 307—340).
 = *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, 1923.
 = *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
 = *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 1: *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien*, Viena-Leipzig, 1932.
 = *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Viena-Leipzig, 1937.
 = *La paix romaine*, Paris, 1967, („Nouvelle Clío”).
 = *Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire romain*, 3 vol., Paris, 1960.
 = *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898.
 = *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967².
 = *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965.
 = *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969.
 = *Prosopographia Imperii Romani*, ed. I, Berlin (1897—1898); ed. a II-a, Berlin-Leipzig (1933—1958).
 = *Callatis*, București, 1968, (versiune franceză).
 = *Die Anfänge der Provinz Moesien*, JÖAI, I, 1898, Beibl., col. 145—196.
 = *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, ed. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll.
 = *Revue des études antiques*.
 = *Revue des études grecques*.
 = *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, Berlin, 1910.
 = *Revue des études latines*.
 = *La crise de l'empire romain de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964 („Nouvelle Clío”).
 = *Revue des études sud-est européennes*.
 = *Revue archéologique*.
 = *Revue internationale des droits de l'antiquité*.
 = *Revista muzeelor*.
 = *Revue de philologie*.
 = *Rheinisches Museum*.
 = *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*.
 = *Revista istorică română*.
 = *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940.
 = *Pottery of the Roman Period, Chronology. The Athenian Agora*, V, Princeton, 1959.
 = *Storia economica e sociale dell'Impero Romano*, Florența, 1953 (trad. italiană).
 = *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris, 1966.
 = *Revue roumaine d'histoire*.
 = *Revue roumaine de l'histoire de l'art*.
 = *Callatis*, în vol. *L'Archéologie en Roumanie* București, 1938.
 = *Studii și cercetări de istoria artei*.
 = *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*.
 = *Studii și cercetări de numismatică*.
 = *Cavalerul trac*, Constanța, 1967.
 = *Reprezentări bachice*, Constanța, 1966.
 = *Studii și cercetări științifice*, Iași.
 = *The Roman Citizenship*, Oxford, 1939.
 = *Studii și referate privind istoria României*.
 = *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches*, Berlin, 1964.
 = *Studii Clasice*.
 = *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940.
 = *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962.
 = *Sylloge inscriptionum Graecarum*, reimprimare a ediției a III-a, ed. W. Dittenberger.
 = *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918.

- TIR
 Gr. Tocilescu, Fouilles
 Gr. Tocilescu, Monumente
- VDI
 M.J. Vermaseren, CIMRM
- Vestigia
- R. Vulpe, HAD
 R. Vulpe, DID
 W. Wagner, Dislokation
 J. Weiss, Dobrudscha
 K.D. White, Implements
 K. D. White, Farming
- = *Tabula Imperii Romani*, L 35, București, 1969.
 = *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.
 = *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului național de antichități din București*, I–II, București, 1902–1908.
 = *Vestnik Drevnei Istorii*.
 = *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Haga, 2 vol., 1956–1960.
 = *Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Vestigia, 17, München, 1973.
 = *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.
 = *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968.
 = *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen*, Berlin, 1938.
 = *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911.
 = *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, 1967.
 = *Roman Farming*, Londra, 1970.

INTRODUCERE ISTORICĂ

DOBROGEA ROMANĂ reprezintă partea de nord-est a provinciei Moesia Inferior. Deoarece despre condițiile geografice ale acestei regiuni urmează să ne ocupăm în capitolul destinat exploatarea agricolă, ajunge să menționăm că aici există urme de locuire neîntreruptă din paleolitic și până în feudalismul timpuriu și dezvoltat, dar cele mai semnificative monumente aparțin epocii greco-romane, situație care justifică existența unor preocupări ce durează de aproape un secol pentru studiul acestei perioade.

În fața unor remarcabile sinteze despre istoria Dobrogei romane¹, utilitatea acestui capitol ar putea fi pusă în discuție. L-am menținut totuși, nu numai din dorința de a oferi cititorului o posibilitate comodă de informare — ceea ce nu-l dispensează de a consulta acele lucrări —, mai cu seamă pentru că în economia studiului de față acest capitol are, cel puțin în intenția noastră, rolul de a preciza marile etape de cucerire și stăpânire a Dobrogei de către romani, periodizare absolut necesară pentru studiul vieții economice și la care, în consecință, se vor face numeroase referiri în capitolele următoare destinate analizei, pe probleme și în cadrul lor pe teritorii orașenești, a principalelor aspecte ale vieții economice.

Nu vom întârzia, în schimb, asupra relațiilor de natură istorică din perioadele precedente cuceririi romane, evident utile pentru înțelegerea procesului care ne interesează aici, pentru că ele vor fi desigur integrate într-o altă lucrare, similară cu cea de față, care se elaborează în prezent².

Ne rămâne, deci să conchidem, ca urmare a unor cunoscute sinteze³, alcătuite într-un spirit mai modern — consecința firească a unui interes sporit pentru antichitatea greacă în general — că, exceptând coloniile grecești, asupra cărora vom reveni, sintem sporadic informați despre evenimentele ce trebuie să fi avut loc în interiorul Dobrogei. Cele câteva texte și inscripții, precum și cercetările arheologice⁴ atestă existența unei populații autohtone, stabile, geții — aflați în faza finală a orînduirii comunei primitive, dar apți să participe la schimbul economic cultural pe care-l implica existența unor colonii, destinate în primul rînd acestui schimb⁵ — la care se vor mai fi adăugat, în special din secolul al IV-lea î.e.n., unele

¹ Vezi în acest sens pentru Dobrogea sau pentru contextul balcanic în general: A. von Premerstein, *Moesien*; J. Weiss, *Dobrodscha*; V. Pârvan, *Ausonia*, 10 (1921) 187—209; idem, *Începuturile*; idem, *Getica*, 77—129; C. Patsch, *Festsetzung*; idem, *Kampf*; R. Vulpe, *HAD*, 95—280; idem, *DID*, 13—192; D.M. Pippidi, *DID*, 266—324.

² Gh. Poenaru Bordea, a cărei lucrare poartă titlul provizoriu *Viața economică în Pontul Stîng în perioada elenistică*.

³ Cf. Chr. M. Danov, *PE*; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 139—287.

⁴ Vezi în special D. M. Pippidi, *Contribuții*, 167—221 și D. Berciu, *DID*, 108—135.

⁵ Em. Condurachi, *SCIV*, 2 (1951), 2, 54—60.

triburi scitice⁶. Diversele faze ale evoluției populației indigene — ne referim pentru moment la cele de natură istorică — se reflectă însă în mult mai bine cunoscuta istorie a coloniilor vest-pontice.

Milesienele Histria și Tomis, precum și doriană Callatis, ale căror date de fondare dau loc la numeroase discuții⁷, sint angrenate ori de câte ori s-a ivit ocazia în marile sinteze politico-economice ale sudului, cu toată autonomia relativă de care se bucurau. Astfel, liga de la Delos⁸, Imperiul lui Alexandru cel Mare și al diadohilor săi⁹, regatul lui Mithridate al VI-lea Eupator¹⁰ reprezintă tot atâtea momente în care cetățile grecești de pe coasta de vest a Mării Negre s-au văzut integrate sau anexate unor mari formațiuni mai mult sau mai puțin efemere, dovadă indiscutabilă a unor legături nu atât de etnice, cât în special social-economice, în care conceptul de πόλις trebuie să fi jucat rolul esențial¹¹. Nu avem nici o dovadă că pentru perioada greacă la această trăsătură de unire se va fi adăugat, ca o consecință strategică, constituirea unei frontiere pe marele fluviu, Dunărea, cu excepția, poate a regatelor lui Alexandru și Lysimach¹².

Or, dacă excepția este plauzibilă, sintem în posesia unui argument capabil să confirme odată în plus analogiile dintre imperiul lui Alexandru și cel roman¹³. Pentru ambele formațiuni necesitatea expansiunii teritoriale, avînd în primul rînd cauze economico-sociale, era însoțită obligatoriu de cucerirea acelor ținuturi în care o vastă organizare administrativă urma să definitiveze ceea ce armata începuse a înfăptui.

În lumina celor de mai sus interesul romanilor pentru Dunăre în general și pentru gurile fluviului în special nu poate fi considerat un scop unilateral de natură militară. El corespunde deci unor cauze mai profunde, interne, în care aspectul militar reprezintă doar o derivată funcțională, dar care nu trebuie neglijată, cită vreme, cel puțin pînă la Traian, din acest unghi va trebui să privim raporturile dintre Imperiul roman și Dobrogea. Este o limitare pe care ne-o impune nu numai raritatea, eventual fortuită a documentelor privind și alte aspecte ale acestor relații, ci și mecanismul procesului de anexiune în care cucerirea militară are cel puțin primatul cronologic.

A. PREMISELE CUCERIRII DOBROGEI DE CĂTRE ROMANI

1. DE LA PRIMELE CONTACTE PÎNĂ LA CAMPANIA LUI LUCULLUS

Nu putem să prezentăm aici mai pe larg procesul expansiunii romane în general sau chiar al celeia din Balcani, din rîndul căreia Dobrogea reprezintă, teritorial și cronologic, una din ultimele anexiuni romane de la sud de Dunăre.

Fie deci amintit doar că, urmare a unor războaie ce încep încă din secolul al III-lea î.e.n., în 148 î.e.n. Macedonia este transformată în provincie romană¹⁴. Necesitatea protejării ei în fața incursiunilor barbare, dacă este să ne conformăm spiritului izvoarelor literare antice, adevăr nu mai puțin contestabil decît acela că în ochii Romei aceste focare de revoltă reprezentau tot atîtea pretexte de a interveni în vederea supunerii sistematice a acestor populații, face ca odată cu înființarea provinciei Macedonia incursiunile guvernatorilor acesteia să se înțească, toate vizînd măcar viitoarea frontieră a imperiului, Dunărea.

⁶ Cf. D.M. Pippidi, DID, 196, 212–218, 232–234 și D. Berciu, *op. cit.*, 99–106, 110–119.

⁷ Pentru stadiul actual al problemei, cf. D.M. Pippidi, *op. cit.*, 139–156.

⁸ *Ibidem*, 180–183.

⁹ *Ibidem*, 215–218; Al. Suceveanu, *Pontica*, 5 (1972) 89–101.

¹⁰ D.M. Pippidi, *op. cit.*, 266–272, 276–277.

¹¹ Vezi V. Ehrenberg, *Polis und Imperium*, Zürich (1965).

¹² Astfel vîd lucrurile V. Pârvan, *Getica*, 54; D. M. Pippidi, *op. cit.*, 215, 216.

¹³ Cf. H. Bengtson, *Grundriss*, 234, 235.

¹⁴ *Ibidem*, 137, 138.

Anterior înființării Macedoniei ca provincie cunoaștem doar misiunea lui Tiberius Sernonius Longus din anul 191 î.e.n., „în Tracia și la Dunăre”, informație suspectă, dar oricum demnă de înregistrat¹⁵. Campania lui C. Caecilius Metellus și a lui M. Livius Drusus din 113 și respectiv 112 î.e.n.¹⁶, cea a lui M. Didius și încă și mai cunoscutul război purtat de M. Minucius Rufus din 110 și respectiv 106 î.e.n.¹⁷, la care mai adăugăm misiunea lui Appius Claudius Pulcher și apoi cea a lui C. Scriboniu Curio, dintre anii 76—74 î.e.n.¹⁸, sînt cele mai cunoscute dintre acțiunile Romei împotriva populațiilor trace, asupra cărora trebuie să se fi îndreptat cu precădere ținta acestor atacuri.

Nu avem indicații topografice suplimentare pentru a preciza în ce măsură Dobrogea va fi fost sau nu afectată cu ocazia acestor războaie și deci dacă au contribuit cu ceva la modificarea evoluției triburilor autohtone dobrogene. Este mai probabil că aceste evenimente n-au avut loc și pe teritoriul dintre Dunăre și Mare, cită vreme, pe de o parte, indicații speciale în acest sens lipsesc, pe de alta orașele grecești, care trebuiau în mod logic să fi constituit primul obiectiv al expansiunii romane, nu par să fi fost abordate decît cu ocazia campaniei lui Lucullus.

2. DE LA CAMPANIA LUI LUCULLUS PÎNĂ LA CEA A LUI CRASSUS

Cînd în 72 î.e.n. guvernatorul Macedoniei, Marcus Terentius Varro Lucullus, pornea spre nord, cu intenția de a supune mai întîi o serie de populații, între care bessii și moesii, orașele grecești de pe coasta de vest a Mării Negre se aflau încă sub dominația lui Mithridates al VI-lea Eupator, regele Pontului¹⁹. Este deci mai mult ca sigur că tocmai din acest motiv generalul roman, concomitent cu fratele său L. Licinius Lucullus, care între 73—71 î.e.n. lupta în Asia împotriva regelui pontic²⁰, își va fi îndreptat cu precădere atenția asupra orașelor grecești. Dar mai este și un alt aspect, deloc neglijabil. Cucerirea acestor orașe, deci implicit și a teritoriilor aferente, conferea dominației romane o trănicie mult mai ușor dirijabilă decît în cazul supunerii unor populații „barbare” și aceasta ne-a făcut să considerăm campania lui Lucullus ca o nouă etapă în instaurarea dominației romane în Dobrogea. Cum despre statutul juridic pe care aveau să-l primească orașele vestpontice după anul 71 î.e.n., discuție întemeiată pe celebrul *foedus* dintre Roma și Callatis²¹, ne vom ocupa în capitolul următor, avem doar a menționa că ocuparea acestor orașe de către Lucullus nu pare să fi avut loc în cele mai amicale condiții cită vreme de o parte nu toate textele referitoare la această campanie respectă antiteza lui Eutropius (*evertit* pentru Apollonia, *cepit* pentru celelalte²²), pe de alta garnizoana romană de la Messambria, instalată cu acest prilej, pare să indice mai curînd o dominație militară, incompatibilă cu statutul unor cetăți libere²³. Și faptul nu are de ce să surprindă cu tot creditul — aproape unanim — de care se bucură teza după care ele au devenit acum *civitates foederatae*, dacă ne gîndim că încorporate pînă

¹⁵ Cf. T.R.S. Broughton, *Magistrates*, 2, 355.

¹⁶ *Ibidem*, 1, 335, 338, 541.

¹⁷ *Ibidem*, 543, 554; D. M. Pippidi, *op. cit.*, 275, n. 39, 40.

¹⁸ Pentru A. Claudius Pulcher, cf. T.R.S. Broughton, *op. cit.*, 2, 94. Pentru C. Scribonius Curio, C. Patsch, *Festsetzung*, 35 și D. M. Pippidi, *op. cit.*, 275.

¹⁹ Cf. B. Pick, *Münzen*, 92, 154; K. Regling, *Münzen*, 606, 607; IGB, 1², 392. Pentru dominația sa în orașele vestpontice, vezi D. M. Pippidi, *op. cit.*, 269—272.

²⁰ Cf. J. van Oothenem, *Lucius Licinius Lucullus*, Bruxelles (1959).

²¹ Bibliografia *foedus*-ului publicat mai întîi de Th. Saviuc-Săveanu în Dacia, 3/4 (1927/1932) 456, i, este citată integral într-un recent articol din Pontice, 2 (1969)

269—274, unde relevăm faptul că există elemente care ne fac să credem că o datare mai tîrzie a *foedus*-ului decît campania lui Lucullus nu este cu totul exclusă. Contra, D. M. Pippidi, *StCl*, 15 (1973) 64—67.

²² Pentru această campanie cf. Sallust., *Hist.*, 4, 18—19; Strabo, 7, 6,1 (C. 319); Tit. Liv., *Per.*, 97; Plin., *N.H.*, 34, 7, 39; Florus, 1, 39, 6; Appian, *Illyr.*, 30, 85; Eutrop., 6, 10; Sext. Ruf., 9; Amm. Marcell., 27, 4; Euseb.-Hieronym., *Chron.*, 152, 22—25 (ed. Helm); Oros, 6, 3, 4. Un indiciu în plus ar putea să-l constituie eventuala încetare a emisiunilor monetare autonome odată cu campania lui Lucullus (B. Pick, *Münzen*, 92, 154; K. Regling, 608).

²³ Cf. IGB, 1², 314, iar pentru incompatibilitatea ei cu statutul unei *civitas foederatae*, cf. J. Marquardt, *Orgde—l'EmpRom*, 1, 106; S. Accame, *Dominio*, 63.

de curînd în uniunea pontică a lui Mithridates, orașele vestpontice nu s-ar fi putut bucura încă de la început de un tratament, măcar în formă, egalitar²⁴.

Aceasta nu înseamnă însă că zona vestpontică n-a continuat să fie mai puțin în atenția romanilor cu toate vicisitudinile inerente unei dominații într-o zonă atât de îndepărtată și încă insuficient controlabilă. Ne referim la evenimentele care la zece ani după campania lui Lucullus par să fi pus capăt dominației romane în această regiune, și anume la revolta „aliaților”, ajutați de scito-bastarni, împotriva guvernatorului Macedoniei C. Antonius Hybrida din anii 62—61 î.e.n., luptă încheiată cu victoria răsculaților²⁵.

Concordanța dintre această luptă și ascensiunea fulgerătoare a lui Burebista, marele rege al geților²⁶, care ocupă mai târziu cetățile vestpontice, de la Olbia la Apollonia²⁷, pare să dea credit teoriei după care în istoria relațiilor dintre coloniile vestpontice și Roma a intervenit o cezură prelungită pînă cel puțin în 44 î.e.n., anul morții regelui get²⁸. Confirmată și de o serie de documente epigrafice, în realitate nu atât de numeroase pe cît s-a crezut și se mai crede încă²⁹, această cezură, în aparență plauzibilă, nu trebuie privită obligatoriu și întotdeauna ca o perioadă de ostilitate greco-getă, concretizată în distrugerea orașelor vestpontice de către Burebista, căci altfel am fi obligați să excludem o serie de documente care par să ateste o continuare a relațiilor greco-romane chiar în această perioadă³⁰.

Așa stînd lucrurile și pornind de la premisa că din această perioadă interesele Romei — reprezentată de două partide, cea a lui Pompeius și cea a lui Caesar — nu se mai prezintă convergente³¹, credem că putem formula ipoteza, de compromis evident, după care dominația lui Pompeius se va fi exercitat în zona de care ne ocupăm — integrată de altfel în aceeași mare, a Orientului³² — prin intermediul lui Burebista, care și oferă în ajunul bătăliei de la Pharsalos serviciile sale partidei pompeiene, după cum ne informează un document epigrafic care-i acordă în același timp titlul de „cel dintii și cel mai mare dintre regii din Tracia”³³.

Nu putem afirma același lucru și pentru perioada ce a urmat bătăliei de la Pharsalos după care Caesar, stăpîn pe situație, trecea la organizarea militar-administrativă a provinciilor estice, dependente pînă atunci de Pompeius, și în acest context trebuie văzută proiectata campanie a dictatorului, stăpîn pe situație doar în nordul Mării Negre, împotriva lui Burebista, campanie care după cum se știe nu a avut niciodată loc³⁴. E oare de văzut în acest moment crucial pentru istoria Imperiului roman izvorul contradicției între Burebista, angajat definitiv în partida anticaesariană, și cetățile vestpontice, a căror oligarhie întredede, din interese evidente pentru oricine, avantajele trecerii de partea lui Caesar, altfel spus de a plasa doar între 48—44 î.e.n. ostilitățile greco-gete, în măsura în care ele pot fi generali-

²⁴ Cf. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, 5, 11, n. 1; A. von Premerstein, *Moesien*, 192; V. Pârvan, *Getica*, 77; C. Patsch, *Festsetzung*, 37, 38; D.M. Pippidi, *DiD*, 279. Singurele reacții aparțin, după cite știm, lui B. Pick, *Münzen*, 92, 146 și Dem. St. Marin, *Epigraphica*, 10 (1948), 122, 123, 129.

²⁵ Cf. Tit. Liv., *Per.*, 103; Cass. Dio., 37, 10, 1. Pentru autorii citați în nota precedentă „aliații” sînt orașele vestpontice în timp ce pentru M. Fluss, *Moesia*, 2 369 și Dem. St. Marin, *op. cit.*, 118—122 ei sînt simple populații, similare celor din Dardania cu care luptase înainte Hybrida.

²⁶ Cf. Iord., *Get.*, 11. În general, despre Burebista și campaniile sale, vezi V. Pârvan, *op. cit.*, 78—82; C. Patsch, *op. cit.*, 44, 45; Em. Condurachi, *SCIV*, 4 (1953) 3/4, 515—523; D. M. Pippidi, *op. cit.*, 282—287; idem. *Contribuții*, 270—286, 534—546; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, Cluj (1972).

²⁷ Cf. Dio Chrys., 36, 4, pe lângă Strabo, 7, 3, 11 (C 303) și 12 (C 304) și Suet., *Caes.*, 44, 6.

²⁸ Cf. A. von Premerstein, *op. cit.*, 192; M. Fluss, *op. cit.*, 2 370; C. Patsch, *op. cit.*, 42—51; A. Alföldi, *Karpatenbecken*, 6 și urm.; Em. Condurachi, *Histria*, 1, 49—51; D. M. Pippidi, *op. cit.*, *loc. cit.*

²⁹ Din lunga serie de documente considerate altădată a fi ilustrat relații încordate între regele get și cetățile vestpontice, sîntem astăzi în situația de a constata că există doar două documente histriene (Syll⁴, 708 cu rezervele citate, dar neîmpărtașite de D. M. Pippidi, *op. cit.*, 270—286 și noul document publicat de același învățat, *ibidem*, 534—546, pentru care vezi totuși mai jos sugestia formulată de noi în n. 132) și unul din Messambria (IGB, 1², 323).

³⁰ Pentru anii 60—59 î.e.n., cf. Suet., *Aug.*, 3,3, pentru 57—56 î.e.n., Cic. In *Pisonem*, 35, 85, iar pentru relațiile lui Pompeius cu orașele vestpontice sau populațiile dunărene, vezi Plin., *N. H.*, 7, 26 (27), 98 (61 î.e.n.); *Caes.*, *B.C.*, 3, 4 și *Cic.*, *Ad. Att.*, 9, 10, 3 (49 î.e.n.); *Lucan*, *Phars.*, 3, 199—203, dar în special *Appian*, *B.C.*, 2, 51.

³¹ Cf. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford (1952)² *passim*.

³² Pentru Pompeius, vezi J. van Ooteghem, *Pompée le Grand batisseur d'Empire*, Bruxelles (1954).

³³ IGB, 1², 13, r. 31 și urm.

³⁴ Cf. Strabo, 7, 3, 5 (C. 297) și 3, 11 (C 304); Tit. Liv., *Per.*, 117; *Vell. Patern.*, 2, 59, 4; *Plut.*, *Caes.*, 58; *Suet.*, *Caes.*, 44, 6; *Appian*, *Illyr.*, 13,36 și *B.C.*, 2, 110 și 3, 25; *Zonar.*, 10.11.

zate³⁵? Chiar dacă în stadiul actual al documentării noastre răspunsul n-ar putea fi decît evaziv, ni se pare că această ipoteză oferă avantajul unui respect sporit față de *toate documentele* pe care le avem azi la îndemână.

Mult slăbiți după moartea lui Burebista, geții nu mai reprezintă pentru moment o forță³⁶. Zona continuă să fie în atenția Romei, fie și numai prin reprezentanții ostili curentului oficial, cum ar fi Brutus și Cassius, care între 44 și 42 î.e.n. întrețin strînse relații cu zona vestpontică³⁷. În schimb, după bătălia de la Philippi zona este atribuită oficial triumvirului Marcus Antonius, a cărui dominație va dura aproximativ un deceniu³⁸. Chiar dacă documentele nu atestă o intensitate sporită a acestor relații încă din primul moment este sigur că în preajma bătăliei de la Actium, Antonius încearcă să strîngă unele legături cu dinastia locală Rhoemetalces, eventual și Sadalas³⁹, Dicomes de la nord de Dunăre⁴⁰, trimițînd chiar doi dintre generalii săi pentru a face recrutări în această zonă⁴¹. Dar pentru problema care ne interesează aici preotul odessitan Athenaios, care primește cetățenia romană de la triumvir și devine deci Marcus Antonius Athenaios⁴², reprezintă o dovadă indiscutabilă a relațiilor lui Marcus Antonius cu cetățile grecești, cetăți care au stat în chip firesc, încă din primul moment, în atenția cuceritorului roman.

Dominația triumvirului în Orient și deci și în zona care ne preocupă ia sfîrșit în 31 î.e.n., cînd este învins la Actium. Cu aceasta ni se pare că se încheie și pe plan local o a doua mare perioadă din istoria cuceririi romane. Începută în 71 î.e.n., odată cu campania lui Lucullus, ea a avut ca obiectiv principal orașele în sensul atragerii lor în sfera politică de interese a Romei, indiferent de cine erau reprezentate aceste interese. Acestora li se vor fi adăugat și alt tip de relații — avantaje de natură economică de o parte plătite desigur cu servicii substanțiale în care rolul porturilor orașelor vestpontice nu este de neglijat — chiar dacă pentru perioada respectivă sîntem reduși la simple ipoteze. Dar este sigur că dacă vor fi existat asemenea relații ele nu s-au concentrat decît spre obținerea unei atmosfere favorabile în orașe, cîtă vreme despre teritoriul dobrogean nu avem, decît prin deducție retrospectivă⁴³, nici o indicație clară pentru această perioadă. Și chiar dacă încă din vremea lui Marcus Antonius putem întrezări asemenea raporturi, este sigur că ele nu puteau viza încă o organizare administrativ-economică, fie ea și preprovincială, cît se vor fi concentrat spre interese de natură strategică, între care rezervorul de militari pe care-l prezentau triburile autohtone trebuie să fi fost unul din cele esențiale⁴⁴. Cu campania lui Crassus, în care o serie de dinastii locale, unii dintre ei siguri dobrogeni, sînt clar atestați în izvoare, începe o eră nouă nu numai în istoria coloniilor vestpontice, dar și a interiorului dobrogean.

3. DE LA CAMPANIA LUI CRASSUS PÎNĂ LA VESPASIAN

Incursiunea proconsulului Macedoniei, M. Licinius Crassus, din anii 29—28 î.e.n. pare să fi fost motivată de atacul dacilor și bastarnilor împotriva tribului dentheleților, aliații Romei⁴⁵. Ajutat de Roles el obține un prim succes împotriva bastarnilor, pentru ca în anul următor, chemat de același dinast, să lupte și să-l înfrîngă pe Dapyx⁴⁶, obligîndu-l în același timp pe

³⁵ A. Alföldi, *op. cit.*, 6—9, recunoaște că expansiunea lui Burebista spre est ar începe în 48 î.e.n.

³⁶ Strabo, 7, 3, 11—13 (C 304).

³⁷ Cf. Tit. Liv., *Per.*, 122; Appian, *B.C.*, 4, 75; Cass. Dio, 47, 25, 1—2; Eutrop, 7, 3; IGB, 1², 43.

³⁸ Cf. Appian, *B.C.*, 3, 25, 37, 52 și 55 cu comentariul lui C. Patsch, *op. cit.*, 51—69.

³⁹ Pentru Rhoemetalces, cf. Plut., *Apophlegm.* Aug., 2 și Romul., 17, iar pentru Sadalas, idem Anton., 61. Literatura modernă privind aceste texte la Al. Suceveanu, *op. cit.*, 274—282.

⁴⁰ Cf. Plut., Anton., 63 cu comentariul Marianeii Chițescu, SCIV, 19 (1969) 4, 655—665.

⁴¹ Cf. Cass. Dio, 50, 13, 8 și Zonar, 10, 29.

⁴² IGB, 1², 46, r. 25: Μάρκος Ἀντωνίος Ἀθηναίος.

⁴³ La exemplul mai sus citat al lui Rhoemetalces s-ar putea adăuga și acelea ale lui Dapyx sau Zyraxes (vezi mai jos n. 46, 47).

⁴⁴ Al. Suceveanu, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁴⁵ Pentru această campanie cf. Hor., *Carm.*, 2, 16, 5; 8, 17—24; Tit. Liv., *Per.*, 135; Florus, 2, 26, 13—16; Zonar., 10, 32, dar în special Cass. Dio. 51, 23, 2—26, 6 cu comentariile lui V. Pârvan, *op. cit.*, 87—91; D.M. Pippidi, DID, 290, 291.

⁴⁶ Pentru localizarea regatelor lor, vezi în special D. M. Pippidi, *op. cit.*, 291, 292.

Zyraxes, un alt rege local, foarte probabil dobrogean, să se refugieze peste Dunăre⁴⁷. Sîntem oare îndreptățiți să vedem în rezistența lui Dapyx și Zyraxes un atașament față de cauza lui Marcus Antonius, în contrast cu lipsa de fidelitate, explicit menționată într-un izvor antic, a lui Rhoemetalces, eventual și a lui Roles⁴⁸? Presupunerea e de luat în seamă, măcar ca o ipoteză de lucru, cită vreme analogii nu lipsesc, pe de altă parte întreaga campanie a lui Crassus pare a fi fost mai curînd destinată atragerii sistematice a zonei de partea lui Augustus⁴⁹. Cert este însă că din acest moment Dobrogea intră în sfera de influență romană și în lumina acestei certitudini ipoteza formulată mai de mult, după care lui Roles i se va fi încredințat conducerea ei, incontrollabilă în sine, păstrează un mare grad de verosimilitate⁵⁰. Cînd anume ținutul de care ne ocupăm își va fi schimbat atîrnarea, depinzînd acum de Rhoemetalces I, conducătorul regatului odris reînființat, ne este mai greu s-o spunem cu certitudine⁵¹. Oricum această schimbare n-avea să modifice prea mult organizarea precedentă — e vorba în fond tot de regate clientelare ale căror forțe armate, cantonate deja pe marele fluviu la Aegyssus și Troesmis⁵², de exemplu, constituie instrumentele dominației romane — reprezentată în această zonă prin *praefectura (orae maritimae?)* funcționar militar, caracteristic prin analogie pentru o zonă incomplet, sau mai exact spus, indirect supusă dominației romane⁵³.

Ce trupe au stat la îndemîna acestor *praefecti* o putem deduce din efectivele militare, care aveau să cantoneze în noua provincie Moesia ale cărui începuturi datează, în lumina ultimelor opinii, încă din primii ani ai erei noastre⁵⁴, fără ca prin aceasta să se infirme tradiția după care organizarea fiscal-administrativă a provinciei se situează de-abia din primii ani ai domniei lui Tiberius⁵⁵.

Cum este îndeobște cunoscut, noua provincie nu-și întindea frontierele decît pînă la Dimum, lăsînd zona estică, în care se cuprinde și Dobrogea, în hotarele regatului odris⁵⁶, supravegheat în continuare de prefectii (litoralului maritim?), care vor fi depins de acum înainte de legații Moesiei⁵⁷.

Cît privește cetățile grecești, documente incontestabile, la care se adaugă relegarea lui Ovidiu la Tomis, vin să confirme o dependență definitivă de imperiu, probabil în afara granițelor statului odris⁵⁸, cu toate vicisitudinile pe care se vedeau constrînse a le suferi⁵⁹ și este poate momentul cînd stăpînirea romană simțea nevoia reînnoirii sau încheierii unor acorduri, de natură să-i asigure stabilitatea dominației⁶⁰.

⁴⁷ Cass. Dio, 51, 26, 5–6.

⁴⁸ Vezi p. 17, n. 39, 43.

⁴⁹ În acest sens, vezi H. Daicovicu, *Dacii, București* (1965) 119–121 și Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 282.

⁵⁰ Cf. A. von Premerstein, *op. cit.*, 178; V. Pârvan, *op. cit.*, 88.

⁵¹ Cf. Cass. Dio, 54, 20, 3 (20–18 i.e.n.); Florus, 2, 27, 17 și Cass. Dio, 54, 34, 5 (13 i.e.n.); Cass. Dio, 55, 30, 4 (6 e.n.), eventual Ovid., Ep., 4, 14 (12 e.n.) și fără dată, Tac., Ann., 2, 64, 2 (pînă în anul 14 e.n.), texte comentate de C. Patsch, *op. cit.*, 94–95. Adaugă L. Ruzicka, *BSNR*, 16 (1921) 37, 35.

⁵² Pentru garnizoana de la Aegyssus care a fost eliberată de asediul getic din anul 12 e.n. de Vestalis, cf. Ovid., Ep., 1, 8, 11–20; 4, 7, 1–30 și 47–55, iar pentru cea de la Troesmis, eliberată în anul 15 e.n. de L. Pomponius Flaccus, idem, Ep., 4, 9, 75–80. Aceste știri sînt comentate de A. von Premerstein, *op. cit.*, 181; V. Pârvan, *op. cit.*, 97; C. Patsch, *op. cit.*, 120–121; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 298–299.

⁵³ Pentru acest organism — al cărui nume nu ni se mai pare a fi obligatoriu cel de *praefectura orae maritimae* —, vezi bibliografia indicată de Al. Suceveanu, *Pontica*, 4 (1971) 115, n. 47.

⁵⁴ Pentru trupe, cf. C. Patsch, *op. cit.*, 91–128; B. Gerov, *AAASH*, 15 (1967) 1–4, 85–105. Pentru data de înființare a Moesiei, vezi R. Syme, *JRS*, 24 (1934) 113–117 și J. H. Oliver, *Classical Philology*, 62 (1967) 1, 41, 42.

⁵⁵ Vezi Appian, *Illyr.*, 30, 86 și 88 (cf. și Tac., *Ann.*, 1, 80; Cass. Dio, 57, 25, 4; Euseb.-Hieronym., *Chron.*, 166, 23–25, ed. Helm), mențiune acceptată de M. Fluss, *op. cit.*, 2 388 și R. Syme, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁵⁶ Cf. D. M. Pippidi, *StCl*, 6 (1964) 331–342; B. Gerov, *op. cit.*, 85, 103.

⁵⁷ Judecînd după inscripția IGR, 654 = Th. Sauciu-Săveanu, *Omăgiu Daicovicu*, 501–507, *praefectura (orae maritimae?)* pare să fi depins inițial de Macedonia, iar apoi din anul 15 e.n. de Moesia.

⁵⁸ Printre dovezile acestei dependențe vezi, pentru Histria, D.M. Pippidi, *Studii*, 157–163 și eventual B. Pick, *Münzen*, nr. 484; pentru Tomis K. Regling, *Münzen*, nr. 2 576 și R. Vulpe, *Studi Romani*, 6 (1958). 6, 645, n. 102, iar pentru Callatis D.M. Pippidi, *op. cit.*, 94–106 (dacă însă acest document atestă eponimia lui Augustus, cum crede Alexandra Ștefan, *StCl*, 15 (1973), 104, și nu a lui Tiberius, el ar putea reprezenta un argument indirect pentru o datare mai tîrzie a *foedus*-ului dintre Roma și Callatis).

⁵⁹ Pentru mențiunile ovidiene, vezi N. Lascu, *Ovidius*, 176–191; D.M. Pippidi, *DID*, 293–296 (care atribuie acestei perioade inscripția Syll⁴ 731) și A. Aricescu, *Pontica*, 5 (1972) 439–446. Adaugă B. Mitrea, *Dacia*, NS, 5 (1961) 590, nr. 41; E. Bujor, *Dacia*, NS, 6 (1962) 475–487.

⁶⁰ Cf. A. von Premerstein, *op. cit.*, 192; C. Patsch, *op. cit.*, 81; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 299.

Toate aceste realități, pe plan local consecințe mai mult sau mai puțin îndepărtate ale campaniei lui Crassus ca și, în general, ale înființării provinciei Moesia câteva decenii mai târziu constituie temeiul corelării lor cu o nouă perioadă din istoria cuceririi romane a Dobrogei, etapă în care organizarea militară, atragerea și controlul fie și indirect al triburilor indigene, ca și definitivă anexare a cetăților vestpontice reprezintă evenimentele principale.

Dar toate acestea au loc într-o formă de organizare specială — regatul clientelar al odrisilor — a cărui succesiune de dinastii constituie un capitol asupra căruia merită să zăbovim un moment.

La moartea lui Rhoemetalces I, survenită oricum după anul 12 e.n., regatul odris este împărțit între fiul acestuia Cotys și Rhaiscuporis, fratele fostului dinast⁶¹. Indicația lui Tacitus, pe cât de clară pe atât de evocatoare, susținută de documente incontestabile, arată regatul lui Cotys ca fiind plasat în partea estică a provinciei, în preajma orașelor grecești⁶², în vreme ce partea ce-i revenea lui Rhaiscuporis se afla în zona de vest a Traciei⁶³.

Nemulțumit de această injustă diviziune, Rhaiscuporis își omoară nepotul ceea ce-l va determina pe Tiberius să-l suprimă pe dinastul rebel⁶⁴, lăsându-l totuși pe fiul acestuia, Rhoemetalces al II-lea, într-o zonă pe care documente epigrafice recente nu mai permit, credem, s-o asimilăm cu fostul regat al tatălui său⁶⁵, o dovadă în plus constituind-o faptul că la marea revoltă a tracilor din sud în 25 e.n.⁶⁶ Rhoemetalces al II-lea va da romanilor un ajutor substanțial, ceea ce-i va atrage acordarea titlului de βασιλεύς⁶⁷.

Putem vedea în aceste dovezi o corectură adusă de Tiberius injustei granițe N—S, schimbind-o cu una a cărei orientare să fi fost de-abia acum E—V⁶⁸? Oriunde am plasa partea din regatul odris rămasă moștenire copiilor lui Cotys este sigur că ea a fost încredințată fostului pretor Trebellenus Rufus⁶⁹. Raritatea documentelor ne împiedică să urmărim în continuare istoria acestei conduceri bipartite a regatului odris. Sintem informați doar că în 38 e.n. unul din fiii lui Cotys, Rhoemetalces al III-lea, poartă deja titlul de βασιλεύς, în opinia comună peste regatul reunificat al Traciei⁷⁰, și că la scurtă vreme, când va fi asasinat de soția lui⁷¹, Tracia avea să fie anexată ca provincie, probabil concomitent cu Dobrogea⁷².

Restrângându-ne pentru moment la valoarea argumentelor pe care această complicată succesiune de dinastii o poate oferi pentru data de anexare a Dobrogei, sintem datorii să atragem atenția asupra puținului credit de care se bucură sursa, care ne-a transmis data asasinatului lui Rhoemetalces al III-lea⁷³ și încă, într-o și mai mare măsură, asupra indicației explicite din Cassius Dio, după care Rhoemetalces al III-lea a fost înscăunat în vechile posesiuni ale lui Cotys, revăzând deci nici o dovadă că i s-ar fi atribuit regatul reunificat al Traciei⁷⁴. Așa

⁶¹ Tac., Ann., 2, 64, 2: *In ea divisione arva et urbes et vicina Graecis Cotyi, quod incullum, ferox, adnexum hostibus Rhescuporidi cessit.*

⁶² Cf. Ovidius, Ep., 2, 9. *passim* și Antipater din Thesalonica, Anth. Pal., 14, 75. Aduagă Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 1 (1924) 139, nr. 2 cu comentariul lui V. Pârvan, Dacia, 1 (1924) 363—367 și J. și L. Robert, BÉ, RÉG, 75 (1962) 169, nr. 185.

⁶³ Pentru C. Patsch, *op. cit.*, 128 și B. Lenk, RE, 6, A, 448, linia de demarcație trebuie să fi fost, în schimb, de la est la vest.

⁶⁴ Cf. Vell. Paterc., 2, 129, 1; Tac., Ann., 2, 64, 2—67; Suet., Tib., 37, 9.

⁶⁵ Rhoemetalces al II-lea este onorat la Bizye (Th. Mommsen, Ephemeris Epigraphica, 2, 256), Apollonia (IGB, 1², 399), Anchialos (IGB, 1², 378) și Abrittus (IGB, 2, 743), fiind totodată asediat la Philippopolis (Tac., Ann., 3, 38). Pentru posibilitatea să fi domnit simultan cu Rhoemetalces al III-lea, H. Dessau, PIR, 3, 131, nr. 51.

⁶⁶ Cf. Tac., Ann., 4, 46—51.

⁶⁷ Th. Ivanov, StCl, 2 (1961) 93—98.

⁶⁸ Vezi documentele citate de noi la n. 65.

⁶⁹ Pentru Trebellenus Rufus, vezi Tac., Ann., 2, 67, 2; 3, 38; 4, 5, 3; 6, 39 cu comentariul lui C. Patsch, *op. cit.*, 133.

⁷⁰ Cf. Syll⁴, 798 și 799 (37—38 e.n.) din Cyzic. Pentru opinia că el ar fi domnit peste regatul reunificat al Traciei, cf. H. Dessau, PIR, 3, 131, nr. 52 și D. M. Pippidi, *op. cit.*, 304.

⁷¹ Georg. Syncell., 631 (ed. Bonn). Evenimentul este datat însă aici în anul 50 e.n., concomitent cu supunerea tracilor de către Claudius

⁷² Cf. Euseb.-Hieronym., Chron., 180, 12—13 (ed. Helm); Georg. Syncell., 620 (ed. Bonn), pe lângă Tac., Ann., 12, 63 și Hist., 2, 11, 3. Pentru ipoteza anexării concomitente a Traciei și a Dobrogei, vezi bibliografia la Al. Suceveanu, Pontica, 4 (1971) 106.

⁷³ Din cele două menționări ale lui Syncellus, 630—631 ar rezulta că nu este imposibil ca cel asasinat în 50 e.n. să fie nu Rhoemetalces al III-lea, ci al II-lea.

⁷⁴ Cf. Strabo, 12, 3, 29 și Cass. Dio, 59, 12, 2: τῷ τε 'Ρωματάκῃ τὰ τοῦ Κότυος . . . ἐχαρίσατο. Sintem astfel datorii să adăugăm ipoteza că doar regatul lui Rhoemetalces al III-lea — de identificat cu cel al lui Cotys și cu viitoarea provincie Tracia — poate să fi fost anexat în anul 46 e.n.

sînd lucrurile sîntem obligați să revenim la alte conjecturi, între care aceea că Rhoemetalces al II-lea, fiul lui Rhaiscuporis, și Rhoemetalces a III-lea, fiul lui Cotys, au putut domni simultan, ultimul pîrînd să dețină realmente posesiunile tatălui său, ceea ce face mai dificilă precizarea care din ei a fost asasinat, să zicem în 46 e.n. Conjecturi inutile — s-ar putea obiecta — dacă o serie de documente, pe care le vom analiza în continuare într-o ordine strict cronologică, nu ne-ar obliga să evidențiem încă de pe acum unele neclarități ale acestei succesiuni de dinăști, decisivă — cum s-a înțeles din cele de mai sus — pentru data de ane-xare a Dobrogei.

În vestul viitoarei provincii organizarea militară se perfecționează⁷⁵, cu toate acestea nu avem nici o indicație clară că din această garnizoană unități legionare sau măcar auxiliare vor fi fost deplasate în Dobrogea începînd din anul 46 e.n.⁷⁶. În ce formă va fi deci organizat în continuare din punct de vedere militar ținutul dintre Dunăre și mare, ne lasă s-o înțelegem un document epigrafic de o valoare excepțională pentru istoria provinciei de care ne ocupăm și anume hotărnicia Histriei, text în care — în ambele scrisori ale guvernatorului Flavius Sabinus din anii 50—57 e.n.⁷⁷ — se face mențiunea a cite doi *praefecti*, Asiaticus și Arruntius Flamma⁷⁸. Dacă presupunerea după care cei doi ar fi într-adevăr *peraeffecti* (*orae maritimae?*) este verosimilă⁷⁹, putem spune că sîntem în posesia unui alt document de natură să ateste o continuitate a formei de organizare menționată pentru anul 12 e.n. și care are darul să confirme că anul 46 e.n. n-a adus schimbări esențiale — măcar din acest punct de vedere — în zona pe care o cercetăm.

Cît privește cealaltă discuție pe care o suscita cunoscutul document pomenit mai sus — ale cărui implicații vamale vor fi dezvoltate pe larg la timpul potrivit — și anume că, atestînd primul conflict între *publicani*, cărora avea să le fie încredințat districtul vamal al *Ripae Thraciae*, și Histria în anul 47 e.n.⁸⁰, aceasta ar constitui un argument pentru anexarea Dobrogei la o dată imediat anterioară, care ar confirma deci anul 46 e.n., sîntem în drept să remarcăm pe de o parte că în anul 47 e.n. districtul vamal în discuție, indiferent de titlul pe care l-ar fi purtat, se arată a fi deja constituit, ceea ce implică o existență a lui oricum anterioară⁸¹, cîtă vreme asemenea conflicte vor dura pînă cel puțin în anul 100 e.n.⁸², pe de altă parte că într-un regat clientelar — dependent — romanii puteau concesiona unor societăți particulare stringerea impozitelor vamale⁸³, într-o suită de imixțiuni din care cele de natură economică nu trebuie să fi fost cele mai puțin importante.

Ultimul deceniu al perioadei pe care ne-am propus s-o analizăm este dominat de activitatea guvernatorului Moesiei din anii 57—67 e.n., Tiberius Plautius Silvanus Aelianus⁸⁴. Elogiul tiburtin al acestuia ne prezintă o serie de acțiuni dintre care cu mult cele mai însemnate se arată a fi cele din anii guvernării Moesiei. Acțiuni probabil distincte, cum s-a susținut de curînd⁸⁵ și care se desfășoară în zona transdanubiană, fie că de acolo aduce în provincie

⁷⁵ Cf. B. Filow, *Legionen*, 7—21 și E. Ritterling, *RE* 12 (1925) 1255, 1650.

⁷⁶ Flav. Jos., B.J., 2, 16, 4 pomenește, este drept, de unități auxiliare, dar informația se referă la Tracia (C. Patsch, *Festsetzung*, 150) și în plus datează din perioada lui Vespasian (E. Ritterling, *op. cit.*, 1 261—1 262).

⁷⁷ Guvernarea lui Flavius Sabinus datează după D. M. Pippidi, *Contribuții*, 296—299, între 50—57 e.n.

⁷⁸ Cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 353—355, r. 11—13, 20—22.

⁷⁹ În acest sens, G. Barbieri, *Rivista di Filologia Classica*, 74 (1946) 166—171 și D. M. Pippidi, *DID*, 300, 301.

⁸⁰ Prima scrisoare din *horothesis* aparține lui Tullius Geminus, guvernator al Moesiei între 47—50 e.n. după D.M. Pippidi, *Contribuții*, 295.

⁸¹ Cf. Applan, *Illyr.*, 6, 15 și Cass. Dio, 12, fr. 50 (= Zonar, 8, 19, 8) cu acceptarea acestor indicații de către V. Pârvan, *Histria*, 4, 554, nr. 14; H. Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin (1930) 2, 533; R. Vulpe *DID*, 54, 55.

⁸² Vezi însuși textul *horothesis* cu dispoziția finală a lui Manius Laberius Maximus din anul 100 e.n.

⁸³ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, *loc. cit.*, cu interpretarea noastră din Pontica, 4 (1971), 111.

⁸⁴ Cf. *CIL*, 14, 3 608 (74—79 e.n.) și V. Pârvan, *op. cit.*, 556—593, nr. 15—16 = D. M. Pippidi, *op. cit.*, 349—385 cu comentariile lui V. Pârvan, *Getica*, 103—106; C. Patsch, *op. cit.*, 162—170; L. Halkin, *L'Antiquité classique* 3 (1934) 121—161; D. M. Pippidi, *op. cit.*, 286—337; Em. Condurachi, *SCIV*, 9 (1958) 1, 119—130; C. Daicoviciu, *IR*, 290, 291.

⁸⁵ Cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 303—305.

peste 100 000 transdanubieni⁸⁶, fie că reprimă mișcarea sarmaților⁸⁷, fie că restituie barbarilor ostateci, luînd alții în schimb⁸⁸, fie că în fine eliberează Chersonesul de asediul scitic⁸⁹ toate menite să „întărească și să prelungească pacea provinciei”⁹⁰.

Două aspecte, conținute în acest important document, merită să fie discutate în ordinea de idei care ne reține atenția. Mai întii despre acțiunea de asigurare a zonei transdanubiene, fie prin lupte, fie prin tratative, în fine prin transferări de populații toate concentrate în Muntenia sau Moldova și la nordul gurilor Dunării, care se aseamănă cu cea a lui Sextus Aelius Catus, premergătoare înființării provinciei Moesia⁹¹. În lumina acestei comparații e oare de văzut în expresia *proferre pacem provinciae* o transpunere elaborată a cunoscutei *proferre fines*⁹² pe care o recentă teorie o interpretează ca o lărgire a zonei de influență romană în afara *limes-ului propriu-zis*⁹³. Lucrul nu poate fi dovedit cu certitudine atita timp cît săpături mai numeroase nu ne vor edifica asupra extensiunii teritoriale a intervenției lui Aelianus fie în Muntenia, fie în Moldova sau la nordul gurilor Dunării⁹⁴, dar nici nu poate fi ușor scos din discuție din moment ce un control, așa cum o dovedește fără putință de tăgadă inscripția, s-a exercitat oricum la nord de Dunăre, iar orașul Tyras, a cărui eră începe în 56–57⁹⁵ e.n., reprezintă oricum dovada unei anețiuni, chiar dacă evenimentul nu poate fi coroborat cu campania lui Aelianus împotriva sarmaților din 62 e.n.⁹⁶.

Așa stînd lucrurile putem formula ipoteza după care Aelianus a pregătit terenul, la nord de Dunăre, pentru ca provincia să se întindă și mai spre est, și cu aceasta trecem la al doilea element pe care intenționăm să-l aducem în discuție, mai exact la zona pe care redactorul elogiului tiburtin o denumește încă, în net contrast cu *provincia, ripa, quam tuebatur* și, în care cu greu n-am putea recunoaște ceea ce vama era denumit *Ripa Thraciae*, adică porțiunea de la Dimum pînă la Mare⁹⁷.

Chiar dacă aceste preparative aveau să rămînă fără urmări — atacurile sarmaților și ale dacilor, care vor culmina cu căderea în luptă a guvernatorului Fonteius Agrippa⁹⁸, anihilînd practic toate acțiunile lui Aelianus — este cert că sub acesta s-au creat premisele unei lărgiri a granițelor provinciei, în sensul anexării Dobrogei, pe care nici neclaritățile în ce privește succesiunea regilor odrisi, nici lipsa oricăror dovezi de ocupație militară stabilă, nici continuarea

⁸⁶ CIL, 14, 3 608, r. 9–13. Părerile diferă atît în ce privește originea strămutaților danubieni (geți sau amestecați din punct de vedere etnic) a modalității de aducere în provincie (cu forța, pacific și chiar cu privilegiu) în fine, a cauzelor acestor transplantări (în cadrul politicii „spațiului de siguranță”; ca urmare a presiunii sarmatice, fie concretizată sub formă de raiduri, fie, ceea ce e foarte puțin probabil, urmare a unei stăpîniri efective a roxolanilor asupra cîmpiei muntene încă din sec. I e.n.).

⁸⁷ *Ibidem*, r. 13–15; cf. și Seneca, Nat. Quaest., Praef., 9.

⁸⁸ *Ibidem*, r. 18–21.

⁸⁹ *Ibidem*, r. 23, 24.

⁹⁰ *Ibidem*, r. 21, 22; vezi și n. urm.

⁹¹ Cf. Strabo, 7, 3, 10.

⁹² Cf. e.g. Monum. Ancyri., 30 : *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi*.

⁹³ Cf. H. Schönberger, în vol. Grenzbildende Faktoren in der Geschichte, Hanovra (1969) 13–21. Dacă R. Syme, JRS, 24 (1934) 116, n. 3 și D. M. Pippidi, *op. cit.*, 319–322 exclud orice anexiune teritorială în vremea lui Aelianus, este posibil ca indicația din Tacitus Hist., 3, 46, 2 (*Dacorum gens numquam fida*) să fie interpretată ca un tratat anterior anului 69 e.n. (cf. Gr. Florescu, Capidava, 8, n. 6 cu bibliografie) datorat poate activității nord-danubiene a lui Aelianus pentru care, vezi R. Vulpe, Dacia, NS, 4 (1960) 309–332.

⁹⁴ Diverse încercări de cartografiere ale așezărilor ce-și încetează acum existența se găsesc la D. M. Pippidi, *op. cit.*, 307, n. 69; C. Daicovicu, IR, 290; R. Vulpe, DID, 42, n. 79.

⁹⁵ Cf. CIL, 781 (201 e.n.), cu comentariul lui Th. Mommsen; P. Nicorescu, AARMSI, 3, 19, 16 (1937) 221; R. Vulpe, *op. cit.*, 58, n. 152, unde obiectiile lui D. M. Pippidi, *op. cit.*, 322–325 sînt eliminate pe baza noii lecturii a papirului Hunt (R. O. Fink, JRS, 48 (1958) 102 și urm., r. 57).

⁹⁶ Cf. E. Ritterling, RE, 12 (1925) 1 559 și 1 574.

⁹⁷ CIL, 14, 3 608, r. 16–18 : *Ignotos ante aut infensos p(opulo) R(omano) reges signa romana adoralturos in ripam, quam tuebatur, perduxit*. Adăugînd acestui document, după părerea noastră explicit, ezităriile izvoarelor literare, care atribuie ținutul dintre Dunăre și Mare cînd Moesiei (Plin, N.H., 3, 26 (29), 149), cînd Traciei (*ibidem*, 4, 11 (18), 42, 44; Pomp. Mela, 2, 2) socotim că ipoteza subordonării *ripae Thraciae*, provinciei Moesia este foarte verosimilă așa cum cred de altfel și J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 2, 183–184 sau M. Fluss, Moesia, 2 375. Pentru eliminarea părerii că ea ar fi fost subordonată Traciei, decisivă este contribuția lui B. Gerov, Izvestia Sofia, 17 (1950) 11–30.

⁹⁸ Cf. Tacit., Hist., 1, 79, 1–2; 2, 74; 3, 46, 2–3; 4, 4, 2; 54,1; Suet., Vesp., 6; Flav. Jos., B.J., 7, 4, 3, cu comentariul lui R. Vulpe, *op. cit.*, 59–63.

existenței *praefecturae (orae maritimae?)*, nici ipotetica ei asimilare cu *ripa (= Ripa Thraciae)* distinctă de *provincia* nu ne permit s-o vedem încă la această dată definitiv anexată⁹⁹.

Situația orașelor grecești însă — în contrast cu lipsa oricăror dovezi concludente, cel puțin în stadiul actual al documentării, despre organizarea vieții din interiorul ținutului în sensul roman provincial al cuvintului — continuă să prezinte semnele unei atenții speciale din partea autorităților romane, atenție la care oligarhia greacă va răspunde cu un lealism de natură să-i asigure în continuare un loc preponderent în economia regiunii¹⁰⁰.

B. DOBROGEA ÎN CADRUL PROVINCIAL ROMAN

1. DE LA VESPASIAN LA TRAIAN

Învingător la Bedriacum, Vespasian, ai cărui comandanți au fost sprijiniți în această luptă de legiunile din Moesia, trimite în provincia aflată acum la discreția invadatorilor pe noul guvernator Rubrius Gallus¹⁰¹. Cu acesta începe o epocă nouă pentru Moesia în general și pentru Dobrogea în mod special, prima beneficiind acum de serviciile a patru legiuni¹⁰², ținutul dintre Dunăre și Mare putând fi pentru întâia oară ocupat de trupă auxiliară stabilă¹⁰³. Dacă la aceste dovezi adăugăm organizarea flotei dunărene *Classis Flavia Moesica*¹⁰⁴ și ipoteza încheierii unor noi acorduri cu dacii de peste Dunăre¹⁰⁵ sîntem în posesia unor dovezi indiscutabile despre o reorganizare a Moesiei în care Dobrogea pare să fie încadrată definitiv, măcar din punct de vedere militar. E deci de făcut o distincție între dovezile de anexiune militară și organizarea administrativ-financiară care, ca și în cazul Moesiei, avea să-i urmeze la un oarecare interval¹⁰⁶.

Odată respinsă ipoteza după care începînd din acest moment sau de mai tîrziu nordul Dobrogei ar fi fost abandonat sarmaților¹⁰⁷, sîntem totuși îndreptățiți să ne întrebăm căruia eveniment i se datorează coincidența dintre această dată și încetarea scrisorilor din horothesia histriană¹⁰⁸? Coincidență fortuită — s-ar putea replica — dacă un text din Suetonius, reluat apoi în mai multe rînduri, nu ne-ar informa că în această perioadă Vespasian retrage multor cetăți titlul de *liberae*, uneori concomitent cu înglobarea lor în noile provincii¹⁰⁹. Chiar dacă

⁹⁹ Pentru Pannonia de est, unde *praefectura ripae Danuvii* este atestată în toată perioada iulio-claudică (A. Mócsy, RE, 9 (1962) 608), cf. E. Toth, G. Vékony, Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung., 22 (1970) 133—161; pentru regiunea rheno-danubiană, unde este atestată existența unei *praefecturae ripae Rheni* (Tac., Hist., 4, 55, 1: epoca lui Vitellius), cf. H. Schönberger, JRS, 59 (1969) 155—164, iar pentru Dalmația, unde prefecturile durează pînă în vremea lui Vespasian, cf. C. Patsch, *op. cit.*, 86, 87.

¹⁰⁰ Pentru Histria, cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 287—303, 349—385; pentru Tomis, IGR, 621 și K. Regling, Münzen, nr. 2 577—2 589, iar pentru Callatis, V. Pârvan, Gerusia, 51—90; D. M. Pippidi, *op. cit.*, 528—532 (cu observațiile formulate de J. și L. Robert, BE, REG, 80, (1967) 511, nr. 383); L. Ruzicka Zeitschrift für Numismatik, 30 (1913), 293, nr. 296 a și B. Mitrea, Dacia, NS, 11 (1967) 382, nr. 21.

¹⁰¹ Cf. Flav. Jos., B.J., 7, 4, 3, 92—95 cu comentariul lui R. Vulpe, *op. cit.*, 61.

¹⁰² Cf. B. Filow, Legionen, 35 (legiunile I Italica, a V-a Alaudae, a VII-a Claudia și a V-a Macedonica).

¹⁰³ Vezi textul lui Flavius Iosephus citat mai sus în n. 101, cu comentariul lui V. Pârvan, Salsovia, 7, 8, n. 1 și Gr. Florescu, *op. cit.* a, 8, n. 5 (citînd păreri concordante

ale lui J. Jung și A. von Domaszewski) și A. Aricescu, Frontières romaines, 117—122.

¹⁰⁴ Em. Condurachi, Frontières romaines, 83—85.

¹⁰⁵ Cf. Iord., Get., 13, 76 cu comentariile lui C. Patsch, Kampf, 4, n. 1 și Gr. Florescu, *op. cit.* 8, n. 6.

¹⁰⁶ Pentru data tradițională de anexare a Dobrogei, vezi p. 19, n. 72, chiar dacă o anexare tîrzie nu este exclusă, așa cum am încercat să demonstrăm în Pontica, 4 (1971) 105—123 (vezi recent I. Barnea, Gh. Ștefan, Frontières romaines, 15, dar în special G. Forni, Colloquio Italo-Romano sul tema Romania Romana, Accademia Nazionale dei Lincei, 371 (1974) 91, n. 11.).

¹⁰⁷ D.M. Pippidi, *op. cit.*, 338—348.

¹⁰⁸ Cf. C. Patsch, *op. cit.*, 27. Adăugă, în aceeași ordine de idei, hiatusul emisiunilor monetare callatiene între Nero (vezi mai sus n. 100) și Antoninus Pius (L. Ruzicka, *op. cit.* 293, nr. 2 966).

¹⁰⁹ Suet., Vesp., 8, 4: *Achaiam, Lyciam, Rhodum, Byzantium, Samum libertate adempta, item Thraciam, Ciliciam et Commagenen, dittonis regiae usque ad id tempus, in provinciarum formam redegit*, și în formule puțin deosebite la Aur. Vict., Epit., 9; Eutrop, 7, 9; Euseb.-Hieronym. Chron., 188, 5—8 (ed. Helm) în anul 74 e.n.; Oros., 7, 9, 10.

acestui text i s-a contestat valabilitatea pentru Tracia, despre care se spune că a fost acum anexată — printr-o corectură filologică după părerea noastră încă discutabilă¹¹⁰ — este cert că menționarea procesului a avut loc, așa cum îl atestă unele documente epigrafice¹¹¹ și că deci în menționarea unei a doua anexări a Traciei¹¹² nu este de văzut neapărat efectul unei inadvertențe, ea putându-se referi la partea neintegrată încă în provincie și anume la Dobrogea, cită vreme am văzut în rindurile de mai sus dovezi incontestabile pentru a confirma această ipoteză.

În lumina acestei supoziții divizarea Moesiei, care avea să aibă loc cițiva ani mai tîrziu, după 85 e.n.¹¹³, nu este exclusiv efectul unei măsuri de natură strategică — iminența războaielor dacice a lui Domitian, în vederea cărora frontul trebuia lărgit — cit, într-o măsură tot atît de presantă, urmarea unei necesități administrative, avînd în vedere dificultățile organizării și supravegherii unei provincii care se întindea de la gurile Dunării la Singidunum. Or, dacă e greu de crezut că autoritatea romană va fi trebuit să aștepte 40 de ani, din 46 e.n. — cînd s-a presupus că ar fi fost anexată și Dobrogea — pînă în 86 e.n., pentru a sesiza această realitate, ceea ce, fie și indirect, pledează o dată în plus pentru o anexare mai tîrzie a Dobrogei, e tot atît de probabil că măsurile ce s-ar fi convenit luate ca urmare a acestei diviziuni au fost mai curînd întîrziate de marile mișcări de trupe ce au loc în această perioadă la Dunărea de Jos.

Ne referim, se înțelege, la incursiunea dacilor care în 85 e.n. devastează provincia și-l omoară pe guvernatorul acesteia, Oppius Sabinus¹¹⁴. Riposta romanilor se concretizează în campania nefericită a lui Cornelius Fuscus din 87 e.n.¹¹⁵ și apoi în aceea a lui Tettius Iulianus din 88 e.n., urmate de pacea din 89 e.n.¹¹⁶. Fragilitatea frontului dobrogean, neapărat încă de nici o legiune, a ieșit o dată mai mult în evidență și este foarte posibil ca pacea din 89 e.n. să fi vizat reglementarea raporturilor cu geto-dacii transdanubieni tocmai în vederea protejării acestui fragment de *limes*¹¹⁷.

Cu toate acestea, efectele înglobării Dobrogei în provincie încep să se facă simțite atît în cetățile grecești¹¹⁸, cît și în interiorul regiunii, spre Dunăre, unde bazele vieții romane fuseseră așezate¹¹⁹.

2. DE LA TRAIAN LA MARCUS AURELIUS

Dacă pînă în acest moment raritatea documentelor ne-a permis o expunere strict cronologică în cadrul căreia orice text sau inscripție, monedă sau diplomă militară servea recon-

¹¹⁰ J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 2, 198—199, n. 7 și 1, cu critica noastră, *op. cit.*, 119, 120.

¹¹¹ Vezi în acest sens comentariile lui H. von Gaertringen la Syll⁴, 819 (Rhodos); 832 (Astypalaia) și 835 (Delphi) și ale lui B. Gerov, *Godišnik Sofia*, 50 (1955) 2, 22, 23.

¹¹² În fapt, singurul text care ar menționa de două ori anexarea Traciei este *Cronica* lui Eusebius (vezi mai sus n. 72, 109).

¹¹³ Cf. CIL, 4 013 și H. A. V. Hadr., 2, cu comentariile lui C. Patsch, *op. cit.*, 7, 8.

¹¹⁴ Cf. Tac., *Agric.*, 41, 1; Suet., *Domit.*, 6, 1; Eutrop., 7, 23, 4; Iord., *Get.*, 13, 76 (adaugă și tezaurul de la Tulcea: B. Mitrea, *Dacia, NS*, 2 (1958) 498, nr. 24); în general, cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 67—77.

¹¹⁵ Cf. Mart., 6, 76, 1—6; Juv., 4, 111—112; Suet., *Domit.*, 6, 1; Cass. Dio, 67, 6, 1—6; 68, 9, 3; Eutrop., 7, 23, 4; P. Oros, 7, 10, 3—5; Iord., *Get.*, 13., 77—78, texte la care s-a crezut că se poate aduce în plus mărturia altarului de la Adamclisi (vezi la noi p. 26, n. 147) — K. Cichorius, *op. cit.*, 32—36; Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia, NS*, 5 (1961) 345—363; Em. Condurachi, *Cercetări istorice*, Iași, 2 (1971) 129—141 — opinie combătută însă de R. Vulpe, *op. cit.*, 71, 74—76, 84—93.

¹¹⁶ Cf. Stalius, *Izvoare*, 421—425; Mart., 5, 3, 1—6 și 19, 3; 6, 4, 1—2 și 10, 7—8; Plin., *Paneg.*, 11, 4—5; Cass Dio, 67, 7, 2—4 și 10, 1—3; Aur. Vict., *Caes.*, 11, 4; Euseb.-Hieronym, *Chron.*, 190, 191; Georg. Syncell., 646 și 650 (ed. Bonn).

¹¹⁷ La incontestabila dovadă a unui control nord-danubian în timpul guvernatorului Plautius Silvanus Aelianus s-a crezut un timp că se poate invoca și papirul Hunt, care ar data dinaintea domniei lui Traian (R.O. Fink, *JRS*, 48 (1958) 102—116; R. Vulpe, *StCl*, 2 (1960), 337—357), opinie ce trebuie oricum luată în considerație, chiar dacă mai demult și mai recent unii învățați sînt de părere că el datează din vremea lui Traian (R. Syme, *JRS*, 49 (1959), 26—33 și J. F. Gilliam, *HommAlbGrenier*, 747—756).

¹¹⁸ Pentru Histria, vezi D.M. Pippidi, *op. cit.*, 338—348, iar pentru Tomis, CIL, 3, 12 498, 14 453; 16, 21; V. Pârvan, AA, *JDAI* (1914) 433, 438; K. Regling, *Münz*, nr. 2 590—2 599 și M.C. Sutz, *BSNR*, 5 (1908) 1, 12, 13.

¹¹⁹ Cf. CIL, 16, 3 (54 e.n., Sarsinlar), 41 (97 e.n. Mah-mudia); 44 (99 e.n., Oltina) în timp ce veteranul de la Mihailovgrad (CIL, 16, 22) provine din Cilicia, și nu de la Aegyssus.

stituirii cadrului istoric, începînd cu domnia lui Traian, părintele organizării Dobrogei, metoda trebuie radical schimbată. Și aceasta din două motive.

Mai întii pentru că un capitol special va fi dedicat organizării administrative a Dobrogei, pe cetăți, împreună cu teritoriile respective. Menționarea tuturor acestor date aici n-ar fi deci numai inutilă, cîtă vreme este limpede că ne aflăm în cadrul unui colț de provincie, definitiv organizată, dar ar și îngreuna sarcina pe care ne-am propus-o și anume stricta periodizare a dominației romane în Dobrogea. În al doilea rînd pentru că — urmare a unei cercetări pe care am întreprins-o exact în acest scop — săpăturile arheologice, relativ numeroase în comparație cu cele per. tru etapele anterioare, constituie un suport decisiv pentru jalonarea perioadei cuprinsă între secolele II—III e.n. și deci utilizarea lor în rîndurile de mai jos apare indispensabilă¹²⁰.

Cum este îndeobște cunoscut, între 101 și 106 e.n. *Optimus Princeps* anexează Imperiului roman una din ultimele provincii, Dacia, învingînd, grație unor eforturi extraordinare, unul din cele mai curajoase popoare, pe dacii lui Decebal¹²¹. Din punctul de vedere care ne interesează aici ne rămîne să amintim că în timpul primului război (101—102 e.n.) o serie de lupte decisive au loc pe teritoriul provinciei Moesia, fapt dovedit nu numai de o serie de texte¹²², dar de însăși existența monumentului triumfal de la Adamclisi, ca și a cetății Nicopolis ad Istrum¹²³.

Nu se poate afirma cu certitudine, în stadiul actual al documentării, în ce măsură efectele acestor lupte s-au resimțit pe întregul teritoriu al Dobrogei¹²⁴. În schimb este sigur că, dacă sporadic există totuși dovezi de distrugere, ele, alături de alți factori, au constituit un impuls pentru o activitate constructivă și organizatorică, fără precedent în istoria ținutului.

Cetățile grecești, pentru a începe cu acele orașe care de mai bine de un veac constituiau suportul expansiunii romane spre interior, cunosc o perioadă prosperă, în care revitalizarea comunității pontice reprezintă unul din simptomele cele mai evidente¹²⁵.

La Histria, de pildă, construcția unei noi incinte dublează suprafața orașului elenistic¹²⁶ și la adăpostul acesteia se desfășoară o intensă activitate, constatată nu numai epigrafic¹²⁷, dar în cel puțin trei cazuri, dintre care două reprezintă edificii cu caracter termal, și arheologic¹²⁸. Dacă la aceste dovezi adăugăm că în acest moment orașului i s-a delimitat și teritoriul așa cum reiese din cunoscuta horothese¹²⁹, apoi evenimentul refondării gerusiei locale¹³⁰ ca și reluarea emisiunilor monetare ceva mai tîrziu¹³¹, avem dovada unei adevărate renașteri a orașului, greu încercat la sfîrșitul perioadei elenistice.¹³²

¹²⁰ Al. Suceveanu, *Dacia*, NS, 13 (1969) 329—365.

¹²¹ Pentru aceste războaie, vezi C. Daicovicu, *IH*, 300—316; R. Vulpe, *DID*, 117—129.

¹²² Plin., *Ad Traian.*, 10, 14, 1; *Eutrop.*, 8, 3; *Aur. Vict.*, *Caes.*, 13, 3; *Amm. Marcell.*, 31, 5, 15; *Euseb.-Hieronym.*, *Chron.*, 94, 4—5; *Cassiod.*, *In P. Migne*, *Patr. Lat.*, 69, 1231; *Iord.*, *Get.*, 18, 101; *Georg. Syncell.*, 655 și 659 (ed. Bonn), *Zonar.*, 11, 21; cf. și R. Vulpe, *op. cit.*, 80—97.

¹²³ Pentru monumentul de la Adamclisi, vezi R. Vulpe, *op. cit.* 97—116, iar în mod special pentru inscripția triumfală (*CIL*, 12 467), *Emilia Doruțiu-Boilă*, *StCl*, 7 (1965) 209—214 și N. Gostar, *Latomus*, 28 (1969) 120—125.

¹²⁴ Vezi în continuare n. 126, 135, 139—140, privind situațiile de la Histria, Tariverdi, Callatis, Noviodunum și Dinogetia.

¹²⁵ Cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 401—431; I. Stoian, *Latomus*, 24, (1965), 70—89; P. Veyne, *BCH*, 90 (1966) 149—155.

¹²⁶ Pentru incinta elenistică, vezi V. Canarache, *Histria*, 1, 276—285; idem *SCIV*, 5 (1954) 1—2, 73—91; C. Preda, A. Doicescu, *In Histria*, 2, 315—324; H. Nubar, *Materiale*, 9 (1970) 196 (nivelul din sec. I e.n. este violent distrus, situație confirmată pare-se la sectorul Templu — cf. D.M. Pippidi și colab., *Materiale*, 5 (1959) 283—288 și 6 (1959) 265—274 — ca de altfel și în așezarea rurală de la Tariverdi — D. Berciu, C. Preda, *Materiale*, 4 (1957) 82—84;

5 (1959) 322. Noua incintă este construită probabil la începutul sec. II e.n. (Gr. Florescu și Gh. Cantacuzino, *In Histria*, 1, 285—293; adaugă informația Mariei Coja după care în dreptul pînteii zidului s-a găsit o monedă de la Hadrian) iar în afara acesteia se dezvoltă un cartier de locuințe ce durează plin în al treilea sfert al aceluiași secol (Al. Suceveanu, *SCIV*, 18 (1967) 2, 243—268).

¹²⁷ Cf. D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 513, nr. 10; idem, *MéMichalowski*, 619—623.

¹²⁸ Cf. Gr. Florescu, *In Histria*, 1, 131—194; Al. Suceveanu, *Dacia*, NS, 13 (1969) 342—345; V. Canarache, *Histria*, 1, 283—285 și H. Nubar, *op. cit.*, 199—201.

¹²⁹ Cf. V. Părvan, *Histria*, 4, 556—593, nr. 15—16; D. M. Pippidi, *Contribuții*, 349—385.

¹³⁰ V. Părvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20. Recenta interpretare a lui D. M. Pippidi, *op. cit.*, 534—546, după care expresia „a doua înființare” menționată în document, s-ar referi la aceea a cetății petrecută cu 150 de ani mai devreme și nu la aceea a gerusiei, cum credea V. Părvan, care data evenimentul în 124 e.n., este respinsă indirect de R. Vulpe, *op. cit.*, 134, n. 71.

¹³¹ Cf. B. Pick, *Münzen*, nr. 485 (Antoninus Pius); la nr. 484 figurează toluși o monedă de la Hadrian. Vezi mai recent și H. Nubar, *Dacia*, NS, 7 (1963) 247—251.

¹³² Pentru decadența Histriei din primul sec. a crei noastre, vezi D.M. Pippidi, *op. cit.*, 383—385, iar pentru

Cît privește Tomisul, metropola Pontului Sting, este sigur că el a beneficiat de o situație strălucită așa cum o atestă numeroasele inscripții din primii ani ai secolului al II-lea e.n.¹³³. Dacă — așa cum am încercat s-o dovedim altădată — data de construcție a incintei tomitane azi vizibilă, poate fi coborită pînă la începutul aceluiași secol, am avea și aici dovada unei extinderi a suprafeței orașului, similară cu cea de la Histria¹³⁴.

Orașul Callatis, a cărui perioadă de maximă înflorire se plasează în epoca elenistică, nu pare a fi cunoscut acum o extindere teritorială¹³⁵, în schimb hotărnicia descoperită aici¹³⁶ ca și *conventus*-ul cetățenilor romani¹³⁷ confirmă că și asupra Callatidei stăpînirea romană își va fi exercitat, în chip favorabil evident, autoritatea.

Reluînd acum enumerarea localităților în sens invers, de la nord de Histria spre sud de-a lungul Dunării, se cuvine să menționăm cetatea de la Argamum, pomenită în *horothesia* histriană¹³⁸, edificiul termal roman de la Noviodunum¹³⁹, nivelul din secolul al II-lea e.n. de la Dinogetia¹⁴⁰ la care mai adăugăm castrul de la Arrubium¹⁴¹.

Chiar dacă săpăturile mai vechi efectuate la Troesmis nu ne pot da vreun sprijin în cercetarea noastră¹⁴² este sigur că prezența legiunii a V-a Macedonica aici, începînd din 106—107 e.n.¹⁴³, va contribui decisiv la formarea unei aglomerații cu caracter urban, a cărei înfloritoare evoluție avea să-i atragă citeva decenii mai tîrziu titlul de *municipium*¹⁴⁴. Tot pe baze epigrafice putem deduce înființarea castrului de la Carsium¹⁴⁵ și Capidava, în ultimul caz avînd

revenirea de la începutul sec. II e.n., Em. Condurachi, *In Histria*, 1, 55—57. Astfel stînd lucrurile și acceptînd parțial ipoteza lui D.M. Pippidi, citată mai sus la n. 130, ne întrebăm — după sugestia lui Gh. Poenaru Bordea — în ce măsură expresia „a doua înființare” a cetății din documentul recent publicat de același învățat (*op. cit.*, 534—546) nu trebuie apropiată în timp de data precisă (138 e.n.) indicată de *album*-ul gerusicii histriene. În această ordine de idei s-ar putea invoca lectura unui alt document histrian (V. Pârvan, *Histria*, 4, 621, nr. 25), unde apare cuvîntul $\kappa\tau\iota\sigma\tau\eta\gamma\epsilon\varsigma$ împreună cu $\text{Μα}\rho\kappa\iota\omicron\upsilon\omicron$, care ar putea fi nu guvernatorul din 155 e.n., ci prefectul pretoriului Q. Marcus Turbo Fronto Publicius Severus din vremea lui Hadrian (cf. H. G. Pflaum, *Carrières*, 1, 199—216). Am avea astfel dovada că Hadrian a fost cinstit la Histria, ca în multe alte locuri (cf. D. Magie, *Asia Minor*, 611—629), cu titlul de $\kappa\tau\iota\sigma\tau\eta\varsigma$, ceea ce-i va fi îndemnat pe histrieni să considere că în acel moment avusese loc așa numita $\eta\ \delta\epsilon\upsilon\tau\epsilon\rho\alpha\ \kappa\tau\iota\sigma\iota\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \pi\acute{o}\lambda\epsilon\omega\varsigma$.

¹³³ Pentru Traian, vezi CIL, 14 451 (102/103 e.n.) 7 537 (116/117) 4 452; AEM, 6 (1882) 12, nr. 21; IGR, 605 și Gh. Poenaru Bordea, *StCl*, 5 (1963) 289, nr. 1, iar pentru Hadrian, IGR, 606 (120 e.n.); CIL, 765 (129 e.n.); 7 613; 7 615 și, eventual, A. Rădulescu, *Pontice*, 1 (1968) 329, nr. 4. Pentru inscripția AEM, 19 (1896) 97, nr. 45, vezi mai jos p. 47 n. 184.

¹³⁴ Cf. V. Pârvan, *Zidul*, *passim* și V. Canarache, *Tomis*, 16, 17, 19 (zidul ar fi fost construit în vremea lui Aurelian și Tacit). Judecînd după amplasamentul necropolelor din sec. II-III e.n. (bibliografia la noi, *Dacia*, NS, 13 (1969) 348, n. 53) este posibil ca zidul în discuție să marcheze tocmai limita între așezare și necropole, deci să dateze din această perioadă.

¹³⁵ Menționată poate în inscripția în cinstea lui Isagoras, fiul lui Iatrocles (I.I. Russu, *Dacia*, NS 1 (1957) 179—190, r. 16) incinta elenistică a fost identificată în săpături (Th. Sauciu-Săveanu, *BSh*, 28 (1947) 1, 145—146; C. Preda și colab., *Materiale*, 8 (1962) 442; Fl. Preda, *AUBIst*, 17 (1968) 27—36; C. Ionomu, *Pontice*,

1 (1968) 238—242) și pare să fi durat pînă în al treilea sfert al sec. II e.n. (vezi mai jos p. 27, n. 173).

¹³⁶ Cf. CIL, 14 212³³ = Sc. Lambrino, *HommAlbGrenier*, 929 (unde se adaugă, după L. Robert, *Hellenica*, 1, Paris (1940) 78—80 alte două fragmente publicate între timp de Th. Sauciu-Săveanu, *An. Dobr.*, 16 (1935) 163—195 și *Dacia* 7/8 (1937/1940) 250, nr. 16) la care e de adăugat mai recent și N. Gostar, *StCl*, 5 (1963) 299, nr. 1. Opinia dominantă este că hotărnicia callatiană datează de la începutul sec. II e.n. (vezi bibliografia la Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 15 (1971) 325—333).

¹³⁷ Cf. A. Rădulescu, *StCl*, 4 (1962) 275—279 cu comentariul lui D.M. Pippidi, *DiD*, 320, n. 151. Adăugă dedicațiile în cinstea lui Traian (Th. Sauciu-Săveanu, *RIR*, 16 (1946) 2, 119—128) și eventual Hadrian (A. Rădulescu, *Pontice*, 1 (1968) 331, nr. 5).

¹³⁸ Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 583. Recentă localizare a acestei așezări la Sarichioi (Em. Popescu, *TIR*, 24) este cu dreptate respinsă de I. Barnea, *SCIV*, 25 (1974) 3, 427—428.

¹³⁹ Cf. I. Barnea, B. Mitrea, N. Angheliescu, *Materiale*, 4 (1957) 162—166; 5 (1959) 461—472, cu interpretarea noastră, *op. cit.*, 358, 359. De remarcat că înaintea acestui nivel de locuire mai există unul (I. Barnea, *Materiale*, 5 (1959) 470) caracterizat prin ceramică indigenă.

¹⁴⁰ Și aici, peste un nivel cu multă ceramică indigenă (Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 4 (1953) 1/2, 268; *Materiale*, 7 (1961) 583—596), se reface un nivel de locuire datînd din prima jumătate a sec. II e.n. (vezi bibliografia la noi, *op. cit.*, 356—358).

¹⁴¹ Cf. J. Weiss, *Dobrudscha*, 51; W. Wagner, *Dislokation*, 135; Th. Sauciu-Săveanu, *BSh*, 28 (1947) 1, 147—150.

¹⁴² Cf. Gr. Tocilescu, *Monumente*, 68—82; A. Betz, *RE*, 7 (1939) 1, 591—596; Al. S. Ștefan, *BMI*, 40 (1971) 4, 43—52.

¹⁴³ Vezi mai jos p. 62, n. 364.

¹⁴⁴ Cf. R. Vulpe, *SCIV* 4 (1953) 3/4, 557—582 și Em. Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 23 (1972) 1, 45—62.

¹⁴⁵ Cf. V. Pârvan, *Scythia Minor*, 12—15.

însă și suportul săpăturilor arheologice¹⁴⁶. În fine, cetatea de la Adamclisi este fondată și ea cu acest prilej¹⁴⁷ chiar dacă săpăturile, recent reluate, au încă sarcina de a scoate în evidență ceea ce este anterior reconstrucției din secolul al IV-lea e.n.¹⁴⁸.

Oricât de sumară această trecere în revistă a avut, sperăm, darul să demonstreze că începutul secolului al II-lea e.n. găsește întreaga Dobrogea într-o febrilă activitate constructivă și administrativ-organizatorică, operă înfăptuită în vremea lui Traian, dar într-o nu mai mică măsură și în aceea a urmașului său, Hadrian¹⁴⁹.

În timpul domniei lui Antoninus Pius nici un eveniment nu pare să amenințe grav securitatea provinciei¹⁵⁰.

În schimb încă din primii ani ai domniei lui Marcus Aurelius, reflex pe plan local al tulburărilor generale ce au loc în imperiu sau consecință directă a unor invazii care au avut ca scop precis Dobrogea, constatăm o serie de distrugereri, unele chiar mari, care marchează sfârșitul uneia din cele mai prospere perioade din istoria provinciei.

Astfel, la Histria întreg cartierul extramuran este abandonat necropolei¹⁵¹, zidul și cel puțin două monumente din cetate suferă distrugereri masive¹⁵², iar documentele epigrafice din oraș sau din teritoriul atestă și ele fie cezuri, fie chiar lupte¹⁵³.

Nu putem afirma cu certitudine dacă aceste invazii au atins și orașul Tomis întrucât urmele lor sînt mai puțin clare aici¹⁵⁴. În schimb, este cert că la Callatis șocul atacurilor a fost din plin resimțit din moment ce vechea incintă a orașului este acum distrusă, motiv pentru care zidul este refăcut, probabil doi ani mai târziu¹⁵⁵.

Faptul că orașele de coastă suferă în primul rînd consecințele acestei invazii ne face să credem, urmînd în această privință păreri mai vechi, neglijate între timp, că aceste distrugereri nu pot fi atribuite numai raidului costobocic din 170 e.n.¹⁵⁶, ci dimpotrivă că este vorba de o mare coaliție barbară, care atacă atît pe mare, cît și pe uscat¹⁵⁷ și că, în consecință, perioada atacurilor trebuie mult lărgită¹⁵⁸. Aceasta cu atît mai mult cu cît urme ale aceluiași distruger pot fi surprinse în complexul termal de la Noviodunum¹⁵⁹, în așezarea de la Dinogetia¹⁶⁰, în

¹⁴⁶ Epigrafic vorbind, vezi Gr. Florescu, Capidava, 73, nr. 1, iar arheologic, *ibidem*, 14, 64–66, 124; idem și colab., *Materiale*, 7, (1961) 573–577 cu distincțiile sugerate de noi, *op. cit.*, 359–360. Cit. privește cetatea de la Axio-polis (Gr. Tocilescu, RIAF, 9 (1903) 1, 267–275) este de amintit moneda de la Traian găsită într-una din cele trei incinte de aici (C. Moisil, BSNR, 11 (1914) 21, 32, nr. 31) iar, pentru așezarea de la Ulmetum, V. Pârvan, *Ulmetum*, 1 585; 2, 396–397.

¹⁴⁷ Cf. CIL, 16, 58 (înaintea anului 114 e.n.); 3, 12 470 (116/117 c.n.). Pentru altarul funerar din imediata sa vecinătate (CIL, 14 214; D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956), 589–592, nr. 61–63; Emilia Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS 5 (1961) 345–363), vezi și n. 115 de mai sus.

¹⁴⁸ Pentru părerea că unele monumente din cetate – printre care porțiuni din zidul de incintă – ar fi anterioare sec. IV e.n., vezi R. Netzhammer, *Nach Adamklissi*, Salzburg (1906) 17; G. Murru, *AARMSI*, 36 (1914) 421–440; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 360–363; Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 117–128.

¹⁴⁹ Pentru Dobrogea în vremea lui Hadrian, vezi, în general, R. Vulpe, *DID*, 129–139.

¹⁵⁰ Vezi totuși atacul alanic asupra regatului bosporan (H.A., V. Pii, 6, 9) cu comentariul lui R. Vulpe, *op. cit.*, 141, 142 și, în general, 139–151.

¹⁵¹ Pentru această necropolă, vezi bibliografia la Al. Suceveanu, *SCIV*, 18 (1967) 2, 251. Aduagă M. Coja, *SCIVA*, 25 (1974) 1, 35–45.

¹⁵² Vezi mai sus bibliografia indicată în n. 126, 128.

¹⁵³ Cf. D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 540, nr. 19; idem, *StCl*, 8 (1966) 58, nr. 2. Pentru vicus Quintionis, vezi CIL,

12 514 și V. Pârvan, *Histria*, 7, 62, nr. 49. Aduagă semnificativul hiatus al circulației monetare histriene din acest moment (H. Nubar, *Histria*, 3, 64).

¹⁵⁴ Arheologic, vezi VI Zirra și P. Alexandrescu, *Materiale*, 4 (1957) 91 cu interpretarea noastră din *Dacia*, NS, 13 (1969) 349. Diverse dovezi de natură epigrafică, sculpturală sau numismatică converg spre aceeași concluzie cf. CIL, 13 757; D. M. Teodorescu, *Monumente*, 126, nr. 63; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 267, nr. 5 și în fine, G. Severeanu, *Bucureștii*, 1 (1935) 176–180 și 2 (1936) 36–38.

¹⁵⁵ Pentru refacerea acestui monument, vezi mai jos p. 27, n. 173. Aduagă miliarii din 162 e.n. de la 23 August (CIL, 7 616) și din 163 e.n. de la 2 Mai (A. Rădulescu, *Pontice* 1 (1968) 323, nr. 2).

¹⁵⁶ Pentru costoboci sau în general marea coaliție din care vor fi făcut parte aceștia, cf. Syll⁴, 871 (Elateea); Pausanias, 10, 34,5; Cass. Dio, 71, 12, 1; H.A., V. Marci, 12, 17, 22, 27; Aur. Vict., Caes., 16, 3; Eutrop., 8, 12–13; Amm. Marcell., 31, 5; Euseb.–Hieronym, *Chron.*, 205, 15–16; Georg. Syncell., 6 (ed. Bonn).

¹⁵⁷ Textele menționate au fost comentate de A. von Premerstein, *Klio*, 12 (1912) 145–166 și B. Gerov, *AAASH*, 16 (1968) 325 și urm.

¹⁵⁸ Cf. Cass. Dio, 72, 8, 1; H.A., V. Comm., 13; Zonar., 12, 4. Aduagă activitatea lui M. Valerius Maximianus, procurator al Moesiei Inferior în 176 e.n. (H. G. Pflaum, *Carrières*, 1, 476–494).

¹⁵⁹ Vezi la noi n. 139, 178.

¹⁶⁰ Gh. Ștefan, *SCIV*, 9 (1958) 1, 61–71. Aduagă miliarii din 162 e.n. (C. Moisil, *BCMI*, 3 (1910) 141–143).

vecinătatea castrului de la Capidava ¹⁶¹, și, în special, în municipiul Tropaeum Traiani ¹⁶², ca și în împrejurimile acestui oraș ¹⁶³.

Simplă distrugere, de înregistrat doar din punct de vedere stratigrafic? Din tendința, legitimă pînă la un punct, de a accentua rapiditatea cu care viața romană și-a reluat firul, asemenea opinii n-au lipsit din istoriografia română ¹⁶⁴. Fără să anticipăm rezultatele cercetării, pe care urmează s-o întreprindem în continuare asupra diverselor aspecte ale vieții economice, ni se pare că aceste afirmații neglijează profunde schimbări care au loc cu acest prilej în toate compartimentele imperiului ¹⁶⁵, fără a mai vorbi de adevărata revoluție care are loc în lumea barbară, de natură să modifice esențial raporturile dintre această lume și imperiu ¹⁶⁶.

3. DE LA MARCUS AURELIUS LA MIJLOCUL SECOLULUI AL III-LEA E.N.

Refacerile încep încă din vremea domniei lui Marcus Aurelius, dar durează pînă în vremea lui Septimius Severus. Se eșafodează cu acest prilej nu numai un nou nivel de locuire, ci o nouă fază în istoria sistemului administrativ, economic și social ¹⁶⁷.

Din punctul de vedere care ne interesează aici poate fi deci menționată — în aceeași ordine pe care o vom respecta de-a lungul întregii lucrări — Histria, unde zidul de incintă se reface exact pe același traseu ¹⁶⁸, ca și câteva monumente dintre care despre cele cercetate arheologic se poate afirma că au fost reconstruite *a fundamentis* ¹⁶⁹, la care mai adăugăm recopiarea hotărniciei locale, distrusă sau căzută în desuetudine între timp, în forma pe care o avem astăzi ¹⁷⁰. La Tomis, unde invazia costobocilor s-a resimțit probabil mai puțin ¹⁷¹, constatăm efectele aceleiași intense reorganizări urbanistice, în rîndul cărora nu ar fi cu totul imposibil să includem prima fază a clădirii cu mozaic, ca și a edificiului denumit *Lentiarion* ¹⁷².

Orașul Callatis își reface zidul de incintă ¹⁷³ și tot acum, ca la Histria, nu este exclus ca vechea hotărnicie să fie recopiată ¹⁷⁴.

¹⁶¹ Epigrafie vorbind, vezi Gr. Florescu, Capidava, 73, nr. 1, iar arheologic *ibidem*, 65—67, dar în special, idem și colab., Materiale, 7 (1961) 573—577 cu interpretarea noastră, *op. cit.*, 359—360. Aduagă pentru Seimenii Mari, Gr. Florescu, BCMI, 17 (1924) 40, 89, iar pentru Ulmetum, V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 398—399.

¹⁶² Cf. CIL, 14 214¹² și Em. Popescu, StCl, 6 (1964) 193 și urm. Aduagă prezența vexilației legiunilor a V-a Macedonica și I Italica (CIL, 14 214³ și 14 433; cf. R. Saxer, Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian, Köln—Graz (1967) 41, nr. 72), ca și activitatea lui T. Claudius Alfenus Arignotus, comandant al cohorței I Cilicum și λογιστής al municipiului (L. Robert, Istros, 1 (1934) 2, 216—220).

¹⁶³ CIL, 14 437² = D. Tudor, AUBIst., 5 (1956) 55, cu comentariul lui N. Gostar, BulUnivBabeș-Bolyai.SerSt-Soc, Cluj, 1 (1956) 1/2, 183—189.

¹⁶⁴ Vezi, în general, bibliografia indicată de noi în n. 157.

¹⁶⁵ Cf. R. Rémondon, Crise, 1—3, 71—96, 263—271 și H. Bengtson, Grundriss, 348 și urm., iar pe plan local R. Vulpe, *op. cit.*, 163—179.

¹⁶⁶ Cf. L. Harmand, L'Occident Romain, Paris (1960) 433—476.

¹⁶⁷ Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 180—196, iar în general H. Bengtson, Grundriss, 364—371.

¹⁶⁸ Gr. Florescu și G. Cantacuzino, Histria, 1, 293.

¹⁶⁹ Cf. Gr. Florescu, Histria, 1, 131—149; V. Canarache, SCIV, 5 (1954) 1/2, 73—91; 6 (1955) 3—4, 520—536; H. Nubar, Materiale, 9 (1970) 199—201; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 329—340.

¹⁷⁰ Cf. Sc. Lambrino, RÉL, 16 (1938) 1, 27; D. M. Pippidi, Contribuții, 360. 383, n. 94. Aduagă refacerea

portului și a gimnaziului local (V. Pârvan, Histria, 4, 623, nr. 27 și 688, nr. 55). Din aceeași vreme notăm inscripțiile de la Mihai Viteazu (CIL, 14 447 cu ultima bibliografie la Al. Suceveanu, Peuce, 2 (1971) 155—166), Săcele (CIL, 14 461), Vadu (V. Pârvan, Histria, 7, 78, nr. 53), Sinoe (*ibidem*, 67—74, nr. 50—52) și vicus Secundini (V. Pârvan, Dacia, 2 (1925) 241, nr. 41 și Sc. Lambrino, Mélanges Marouzeau, 322, nr. 9).

¹⁷¹ Vezi totuși inscripțiile AEM, 6 (1882) 24, nr. 49; 8 (1884) 8, nr. 22 și eventual 6 (1882), 5, nr. 5, cu comentariul lui V. Pârvan, Zidul, 431; R. Vulpe, HAD, 250; J. și L. Robert, BE, REG, 73 (1960) 177, nr. 26; I. Stoian, Tomitana, 48, n. 15; 112, nr. 22.

¹⁷² Date inițial mai timpurii (V. Canarache, StCl, 3 (1961) 227—240; D. Popescu, Dacia, NS, 9 (1965) 479, nr. 66) aceste două clădiri au început să fie datate în sec. IV e.n. (V. Canarache, Edificiul cu mozaic din Tomis, Constanța, 3—8; idem, Muzeul 78—85) datare contestată de noi în Dacia, NS, 13 (1969), 349—351.

¹⁷³ Pentru cercetările arheologice privind această incintă, vezi Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 2 (1925) 105—115; 3/4 (1927/1932) 411—420 și 435—442; 5/6 (1935/1936) 279—288; 7/8 (1937/1940) 223—236; Sc. Lambrino, RIR, 5/6 (1935/1936) 321 și urm.; Em. Condurachi și colab., SCIV. 1 (1950) 1, 86—87; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, Materiale, 8 (1962) 439—442; C. Preda, Callatis, 23—29; Fl. Preda, AUBIst., 17 (1968) 27—36; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 353—355. Construcția acestui zid este clar atestată de inscripția publicată de Gr. Tocilescu, Fouilles, 229, nr. 62 = Sc. Lambrino, *op. cit.*, 321—332, document ce datează din 171/172 e.n.

¹⁷⁴ Este posibil ca fragmentul publicat de N. Gostar, StCl 5 (1963) 299, nr. 1, să reprezinte o copie mai tîrzie,

Dinastia Severilor reprezintă așadar pentru orașele grecești prelungirea unor forme de viață anterioară, chiar dacă în conținut schimbările vor fi fost însemnate ¹⁷⁵.

Orașele romane cunosc însă, chiar și în aparență, o nouă etapă a evoluției lor și e de ajuns să reamintim, pe plan local, acordarea statutului municipal aglomerațiilor urbane de la Tropaeum Traiani ¹⁷⁶ și, după plecarea legiunii a V-a Macedonica în Dacia, aceleia de la Troemis¹⁷⁷. Că viața își va fi reluat cursul normal și în celelalte așezări ca de pildă în stația flotei dunărene de la Noviodunum ¹⁷⁸, la Dinogetia ¹⁷⁹ sau în castrul auxiliar de la Capidava ¹⁸⁰, ne-o atestă atât descoperirile arheologice, cât și cele epigrafice ¹⁸¹.

Sintem însă departe de liniștea din perioada primilor Antonini. Chiar dacă invazia car-pilor din vremea lui Caracalla nu reprezintă decât un episod efemer ¹⁸², iar domnia lui Severus Alexander în aparență liniștită ¹⁸³, începînd cu domnia lui Maximin ¹⁸⁴, dar în special din vremea domniilor lui Maximus și Balbinus ¹⁸⁵, Gordian ¹⁸⁶ și Filip Arabul ¹⁸⁷, pentru a culmina cu dezast-rul din vremea lui Decius ¹⁸⁸, invaziile se vor succeda fără întrerupere. Dezechilibrul creat facilitează noi atacuri care au loc în vremea lui Gallus și Aemilianus ¹⁸⁹, apoi în aceea a lui Valerianus și Gallienus ¹⁹⁰ pentru a fi parțial curmate de energica intervenție a lui Claudius al II-lea Gothicus ¹⁹¹. Între 238 și 269 e.n., imperiul este așadar puternic tulburat de masele imense de barbari ¹⁹².

Cîndva în decursul acestei perioade cetățile dobrogene vor cădea, rînd pe rînd, victime ale acestor atacuri. Histria aflată mai la nord este distrusă din temelii, probabil mai devreme ¹⁹³, Tomisul scapă, pare-se, de distrugere, chiar dacă unele indicii ne fac să credem că nu integral¹⁹⁴,

eventual din vremea lui Marcus Aurelius. Tot așa judeca dealtfel și Se. Lambrino, HommAlbGrenier, 934–939, cu critica Emiliei Doruțiu-Boilă, Dacia, NS, 15 (1971) 325–333.

¹⁷⁵ Cf. R. Rémondon, Crise, 263–275 și H. Bengtson, *op. cit.*, 358–378.

¹⁷⁶ Pentru acordarea statutului municipal așezării de aici, cf. R. Vulpe, AAPh Hist, 147–156 și Em. Popescu, StCl, 6 (1964) 185–203.

¹⁷⁷ Cf. Emilia Doruțiu-Boilă, Dacia, NS, 16 (1972) 133–144.

¹⁷⁸ Cf. I. Barnea, B. Mitrea, N. Angheliescu, Materiale, 4 (1957) 162–166; 5 (1959) 461–472 de completat cu Al. Suceveanu, *op. cit.*, 358–359.

¹⁷⁹ Cf. Gh. Ștefan și colab. SCIV, 5 (1954) 1–2, 162–164.

¹⁸⁰ Pentru Capidava, cf. Gr. Florescu, Capidava, 97, nr. 20 și 113, nr. 37, iar pentru vicus Scenopesis, 93, nr. 16. Adaugă V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 344, nr. 8; 359, nr. 15; 374, nr. 22; 3, 278, nr. 12.

¹⁸¹ Vezi pentru Carsium, CIL, 7 603 și 7 604, Axiopolis, 7 602 și 7 485, Arrubium, 7 513 și Babadag, 14 448. Adaugă Gr. Florescu, BCMI, 17 (1924) 40, 88–90 și D. Tudor, Ma-teriale, 2 (1956) 612, nr. 141 și 622, nr. 162.

¹⁸² Cf. Cass. Dio, 77, 7, 1–2; Herodian, 4, 8, 1–2; H. A., V. Caracallae, 5 și 11 cu comentariul lui B. Gerov, Acta of the Fifth Epigraphic Congress, Cambridge (1967) 431–436.

¹⁸³ Cf. R. Vulpe, DID, 213–217.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 223–229, cu respingerea ipotezei unor lupte (Cf. D.M. Pippidi, Contribuții, 464–480).

¹⁸⁵ Cf. CIL, 12 455 (Durostorum); H.A.V. Max. et Balb., 16,3 (la noi, n. 193).

¹⁸⁶ Cf. Petrus Patricius, FHG, 4, 186, 8 și H.A.V. Gord., 3, 26; 28; 34, cu comentariul lui R. Vulpe, *op. cit.*, 230–239.

¹⁸⁷ Cf. H.A., V. Gord. III, 31 și Zosimos, 1, 20 (244–246 e.n.); Dexipp., Scit., fr. 25(18) și 27(20); Iord., Get., 16; Zonar., 12, 20 (248 e.n.); vezi și B. Gerov, AAPhArch, 127–146.

¹⁸⁸ Cf. Dexipp., Chron., fr. 22 (16) = Georg. Syncell., 705, 10 (ed. Bonn); Aur. Vict., Caes., 29, 2–5; Eutrop., 9, 4; Amm. Marcell., 31, 5; Euseb.-Hieronym., Chron., 218, 20 (ed. Helm); Zosim., 1, 23; Iord., Get., 18; Zonar., 12, 21; vezi R. Vulpe, *op. cit.*, 244–250.

¹⁸⁹ Cf. Zosim., 1, 26–28 (text decisiv); Iord., Get., 19; Zonar., 12, 21.

¹⁹⁰ Din lunga domnie a celor doi sint de notat următoarele momente: 258 e.n. (H.A., V. Aur., 11 și 13; Zosim., 1, 29, 31–32; Georg. Syncell., 715, ed. Bonn; Zonar., 12, 23); 263 e.n. (H.A., V. Gall., 5 și 6; Aur. Vict., Caes., 33,3; Euseb. – Hieronym., Chron., 220, 25–26, ed. Helm; Iord., Get., 20; Zonar., 12,24); 267 e.n. (H.A., V. Gall., 13; Georg. Syncell., 716–717); cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 250–261.

¹⁹¹ Cf. H.A., V. Claud., 3, 6, 8, 9, 11, 12; V. Aurel., 17; Aur. Vict., Caes., 33 și 34; Eutrop., 9, 11; Amm. Marcell., 31,5; Euseb.-Hieronym., Chron., 221, 26; Oros., 7, 23,1; Zosim., 1, 42–45; Georg. Syncell., 720; Zonar., 12, 26. Adaugă comentariul lui R. Vulpe, *op. cit.*, 262–268.

¹⁹² În general, pentru această perioadă, cf. H. Bengtson, *op. cit.*, 378–400.

¹⁹³ Singurele elemente precise în această spinoasă problemă sînt textul din H.A., V. Max. et Balb., 16, 3, precum și coeficientul foarte scăzut al monedelor din vremea împăraților Valerianus și Gallienus (H. Nubar, Histria, 3, 67–69). Odată dovedită posibilitatea extinderii temporale a evenimentului menționat în textul citat mai sus (Sc. Lambrino, RÊL, 11 (1933) 457–463), credem că distrugerea Histriei poate fi legată de textul din Zosimos, 1, 26–28 (anii 251–253 e.n.). Pentru data distrugerii, vezi în general, Gh. Poenaru Bordea, SCN, 5 (1971) 91–113 și H. Nubar, *op. cit.*, *loc. cit.* Pentru aspectul arheologic al acestei distrugerii, vezi Al. Suceveanu, *op. cit.*, 329–348.

¹⁹⁴ Pe lângă încetarea emisiunilor locale în vremea lui Filip Arabul (K. Regling, Münzen, 616), precum și martelarea *cognomen*-ului de Philippiana purtat de cohors I Cilicum (D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 583, nr. 51) adaugă textul din Zosimos, 1, 42, comentat de V. Pârvan, Zidul, 435.

ca și orașul Callatis, care nu poate evita distrugerea parțială¹⁹⁵. Orașele de pe Dunăre nu sînt ocolite de invadatori așa cum par să ne-o ateste descoperirile de la Noviodunum¹⁹⁶, cum susțin autorii săpăturilor de la Dinogetia¹⁹⁷, la care nu este imposibil să adăugăm și marea cetate de la Troesmis¹⁹⁸, cită vreme lucrurile par să se verifice la Capidava¹⁹⁹ și eventual în cetatea de la Adamclisi-Tropaeum Traiani²⁰⁰.

Cu aceasta ia sfîrșit o altă mare etapă din istoria Dobrogei romane, în care înflorirea vieții urbane alături de aceea a satelor din propriile lor teritorii aveau să asigure relativa prosperitate a provinciei în cadrul celeia mai largi a Imperiului roman. Minat de presiunile-i contradicții, imperiul avea să sufere loviturile invadatorilor barbari, ajunși — ca urmare a unui proces ireversibil și pe care războaiele marcomanice n-au făcut decît să-l pună pentru prima oară în evidență — pe scara evoluției social-economice la acel nivel la care lupta între masa imensă a popoarelor migratoare și garnizoanele romane de pe *limes* devenise inechitabilă²⁰¹.

4. DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL III-LEA E.N. PÎNĂ LA DIOCLETIAN

Perioada pe care ne propunem s-o discutăm în cele ce urmează nu are legătură directă cu lucrarea de față, ale cărei limite sînt circumscrise între ultima parte a Republicii romane și întreaga perioadă a Principatului. Restaurarea generală a imperiului începută în vremea lui Aurelian prevestește, în principiile ei mari, perioada domnului.

Cu toate acestea în măsura în care perioada prezintă caracteristici ce pot fi corelate cu fenomenele anterioare, ni s-a părut util să o cercetăm chiar dacă n-ar fi decît pentru a oferi o punte de legătură aceluia care, în viitorul apropiat sperăm, se va însărcina să cerceteze istoria economică a Dobrogei romane în perioada secolelor IV—VII e.n.

Pe plan local refacerea începe în forme, care mai sînt de precizat de la cetate la cetate, cel mai devreme sub Gallienus²⁰², sigur sub Aurelian²⁰³, dar continuînd și în vremea lui Probus²⁰⁴.

Refacerea de scurtă durată, căci la o dată pe care cercetări recente au precizat-o în jurul anului 295 e.n. o nouă invazie, avîndu-i ca autori tot pe goți, reduce la neant eforturile anterioare²⁰⁵.

Astfel, la Histria noua incintă construită probabil în vremea lui Probus și care închidea o cetate de numai 7 ha este distrusă cu această ocazie, împreună cu întreg cartierul devenit extramuran și care suprapunea o parte din vechea cetate distrusă de goți la mijlocul secolului al III-lea e.n.²⁰⁶.

La Tomis refacerea aureliană este clar documentată arheologic în ceea ce privește zidul de incintă²⁰⁷. Cît privește distrugerea de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. ea poate fi dedusă

¹⁹⁵ Și la Callatis emisiunile monetare locale încetează în vremea lui Filip Arabul (B. Pick, Münzen, 95), dar aici data distrugerii ar putea fi stabilită și pe baza numeroaselor tezaure pentru care, vezi Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, 107.

¹⁹⁶ Cf. H.A., V. Gall., 13, text confirmat pare-se de tezaurul care se încheie la Gallienus (C. Preda, G. Simion, Peuce, 2 (1971) 167—178); adaugă C. Moisil, BCMI, 4 (1911) 125—127.

¹⁹⁷ Cf. Gh. Ștefan și colab., SCIV, 5 (1954) 1/2, 162—164.

¹⁹⁸ Ultima inscripție datează din vremea lui Filip Arabul (CIL, 6 172); cf. A. Blanchet, BSNR, 18 (1923) 45, 9.

¹⁹⁹ Cf. Gr. Florescu, Capidava, 14, 65—67; idem și colab., Materiale, 7(1961) 573—577.

²⁰⁰ Cf. V. Părvan, BCMI, 4 (1911) 11—12.

²⁰¹ Vezi în ultimă instanță R. Rémondon, *op. cit.*, 97—115, 275—280.

²⁰² Pentru texte vezi la noi p. 28, n. 190.

²⁰³ Cu toată această restaurare, textele continuă să menționeze unele tulburări în anii 271—272 e.n.: H.A., V. Aurel., 22, 30, 33, 41; Aur. Vict., Caes., 39, 43—44; Eutrop., 9, 13; Oros., 7, 23, 4; Zosim., 1, 49; R. Vulpe, *op. cit.*, 271—277.

²⁰⁴ Pentru tulburările din vremea lui Tacitus, cf. Zosim., 1, 63; Zonar., 12, 28, iar pentru colonizările de barbari efectuate de Probus, cf. H.A., V. Prob., 12, 16, 18; Aur. Vict., Caes., 37, 3; Zosim., 1, 71.

²⁰⁵ Cf. CIL, 6 151 (Transmarisca) și I.I. Russu, AISC, 2, (1933/1935) 210—212 (Durostorum); Aur. Vict., Caes., 39, 43; Eutrop., 9, 25, 2; Amm. Marcell., 27, 1; Euseb.-Hieronym., Chron., 226, 8—9 (ed. Helm); Oros., 7, 25, 12; vezi Gh. Ștefan, Dacia NS, 1 (1957) 221, 222.

²⁰⁶ Pentru incinta trzie, vezi bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, 329—348, unde se discută și distrugerea altor monumente în jurul anului 295 e.n., pe baza ipotezei lui H. Nubar, Materiale 9 (1970) 199—201. Adaugă miliarii din vremea lui Diocletian de la Mihai Viteazu (CIL, 14 463) și Corbu (7 614).

din inscripția, care atestă repararea zidului de incintă în vremea lui Diocletian, ca și din reconstrucția clădirilor care bordau faleza portului antic ²⁰⁸. La Callatis în schimb nu se poate postula decât refacerea din vremea lui Aurelian ²⁰⁹. O situație mai completă o întâlnim la Dinogetia²¹⁰ ca și la Noviodunum, unde zidul de incintă construit în secolul al IV-lea e.n., dacă nu cumva are și o fază din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., dezafectează complexul ternal roman ²¹¹. Mai puțin certă pentru Capidava ²¹², situația apare relativ clară la Tropaeum Traiani, unde refacerea din 315 e.n. poate fi rezultatul distrugerii din 295 e.n. dacă, nu cumva și alte evenimente pot fi luate în considerație ²¹³.

Restaurația dioclețiană, continuată pînă în zilele lui Constantin și Licinius, va pune bazele noii provincii Schytia Minor de numele căreia va trebui legată noțiunea de romanitate dunăreană de-a lungul secolelor IV—VII e.n. ²¹⁴.

²⁰⁷ V. Canarache, Tomis, 16—17, 19 (vezi însă mai sus n. 134); adaugă CIL, 12 517.

²⁰⁸ Cf. CIL, 14 450 și 764; IGR, 617; N. Goslar, StCl, 5 (1963) 301, nr. 3.

²⁰⁹ Cf. CIL, 7 586, precum și posibilitatea ca incinta callatiană să fi fost acum refăcută (C. Preda, En. Popescu, P. Diaconu, Materiale, 8 (1962) 440 cu sugestiile noastre, *op. cit.*, 354, 355).

²¹⁰ Cf. Gh. Ștefan și colab., SCIV, 5 (1954) 1/2, 162—164; idem, Dacia, NS, 1 (1957) 221—227.

²¹¹ Cf. I. Barnea, B. Mitrea, N. Angheliescu, Materiale, 4 (1957) 162; 5 (1959) 461—472. Din cele două faze ale zidului de incintă, a doua este datată printr-o monedă de la Maxentius (308/309 e.n.).

²¹² Gr. Florescu. Capidava, 65—67. Adaugă și miliarul lui Aurelian de la Carsium (CIL, 7 607, cu datarea lui J. Filtz, Statthalter, 37—38), precum și miliarii din vremea lui Diocletian de la Arrubium (7 610), Carsium (7 03, 7 606, 7 609) și Rasova (13 755).

²¹³ Cf. CIL, 13 734 (315—317 e.n.) și 12 464 cu conținutul lui V. Pârvan, BCMI, 4 (1911) 163—191.

²¹⁴ Cf. I. Barnea, DID, 369 și urm.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

DESI ÎN istoriografia română n-au lipsit unele priviri de ansamblu despre organizarea administrativă a Dobrogei romane¹, o tratare sistematică a subiectului rămâne încă un deziderat. În fața acestei situații ne vedem obligați să încercăm aici o trecere în revistă a unora din problemele pe care le poate ridica un asemenea subiect. Capitolul este destinat prin urmare schițării celei de-a doua coordonate, baza juridico-administrativă a diferitelor formațiuni economice aflate pe teritoriul dobrogean și, care împreună cu prima, cea istorică, vor constitui premisele în lumina cărora vom trece la analiza propriu-zisă a vieții economice.

Problemele sînt evident foarte complexe și de aceea, pentru simplificare și înainte de a trece la analiza statutului juridic al orașelor împreună cu teritoriile lor, se cuvine să aruncăm o scurtă privire asupra populațiilor din interiorul Dobrogei, fie prezente aici înaintea stăpînirii romane, fie colonizate mai tîrziu, dar despre care nu știm cărui oraș sau teritoriu îi vor fi aparținut.

A. INDIGENII

1. DIVERSELE POPULAȚII

Primele știri despre existența geților le datorăm lui Sofocle și Hellanicos din Mytilene, fără ca din textele respective să reiasă și unde locuiau aceștia². În schimb, la Herodot ei apar clar învecinîndu-se cu Dunărea³. Nici textul lui Tucidide nu lasă vreo îndoială cu privire la localizarea lor în Dobrogea⁴. Curios este că nici un izvor elenistic, cu excepția unei informații destul de vagi, care se citește la Pseudo-Skymnos, nu-i menționează ca locuitori ai țînului dintre Dunăre și Mare, chiar dacă în acest moment getul din comediile lui Menandru ajunsese să devină un personaj cunoscut⁵. Începînd însă cu Strabo⁶, Cassius Dio⁷, Pliniu cel Bătrîn⁸, Solinus⁹, aceasta fără a-l mai pomeni pe Ovidiu¹⁰, știrile despre geți se înmulțesc

¹ V. Pârvan, *Începuturile, passim*; idem, *Scythia Minor, passim*; R. Vulpe, HAD, 191–204; Em. Condurachi, IR, 484–517.

² Sofocles, *Trag. Graec. Fragm.* (ed. A. Nauck, Teubner, Leipzig, 1926), fr. 547; Hellanicos, FHG, I, fr. 73 (după Phot. Suid.).

³ Herodot, 4, 93–96.

⁴ Tucid., 2, 96, 1.

⁵ Ps. Skymn., v. 740.

⁶ Strabo, 7, 3, 2 (C 295) și 7, 3, 12 și 13 (C 304).

⁷ Cass. Dio, 51, 23, 2–26, 6.

⁸ Plin., N.H., 4, 11(18) 41.

⁹ Solin., 10, 7. Adaugă mențiunile geților la Sallust., Hist., 4, 18 și Cic., Ad. Att., 9, 3.

¹⁰ Cf. N. Lascu, Ovidius, 168–176.

și indiferent de extinderea pe care au avut-o fruntariile acestui neam este sigur că în Dobrogea cel puțin ei reprezentau majoritatea populației, atât în perioada greacă, cât și în cea romană¹¹. Dacă despre originea regilor transferați de Plautius Aelianus în *ripam quam tuebatur* am avea certitudinea că măcar o parte din ei sint tot geți¹², am fi în posesia unei dovezi de sporire a elementului getic dobrogean, considerat ca diminuat de unii cercetători străini, motiv pentru care autoritățile romane s-au văzut nevoite să repopuleze Dobrogea cu elemente sud-tracice¹³. Teorie falsă, abia dacă mai este nevoie s-o amintim, care-și caută argumentele fie în transferurile de populații efectuate de Aelius Catus sau Plautius Aelianus, dar despre care n-avem certitudinea că ar fi afectat Dobrogea, cu excepția poate a acțiunii ultimului — și aceasta cu unele restricții evidențiate încă din primul capitol¹⁴ —, fie în cercetările din domeniul atât de complicat al onomasticii antice, care tind să recunoască în majoritatea numelor indigene dobrogene o origine sud-tracică, constatări ce se cuvin însă primite cu toată precauțiunea în lipsa unei metode de cercetare convingătoare¹⁵.

Spre aceeași anihilare a fondului getic ancestral duce în fond și teoria după care, romanizați integral, geții nu și-au mai păstrat caracterul etnic, pierzându-se în marea masă a romanilor. Procesul romanizării — căci la aceasta revine discuția — este însă mult mai complex și pină a-i investiga toate aspectele, cel puțin din punctul de vedere economic, ne mulțumim să precizăm că la maniera aceasta de „romanizare” a geților singura replică posibilă este că ea rămâne la studiul unui deziderat nedialectic¹⁶.

În fine, pentru a încheia o discuție suscitată de două opinii diferite ca bază teoretică, dar care ajung tocmai datorită caracterului lor extremist la aceleași concluzii, se cuvine să menționăm că ideea continuității getice este ferm susținută pe lângă izvoarele literare mai sus citate de cercetările arheologice, aflate ce-i drept abia la început, dar promițând rezultate consistente¹⁷, ca și de constatarea că toate toponimele dobrogene se încadrează în marea arie a celor geto-dacice și nu sud-tracice¹⁸.

Mai veche, ca menționare, este populația traco-getică a crobizilor, atestată de la Hecataios la Herodian, în mod indiscutabil locuind teritoriul dobrogean, mai exact în partea de sud-est a acestuia¹⁹, ca și sacii, care ar fi de localizat undeva pe Dunăre, eventual lângă mult mai recenta Sacidava²⁰. Atestați mai tirziu corallii, sigur în sudul Dobrogei²¹, troglodiții, în apropierea Deltei Dunării²², ca și cei menționați doar de Ptolemeu și anume oinensii și obulensii, mai curînd în partea centrală a acesteia²³, sint probabil neamuri traco-getice care au locuit din cele mai vechi timpuri pe teritoriul dobrogean fără a le putea preciza, la majoritatea, ni locul pe care-l ocupau, nici raporturile cu populația principală, geții. Rămîne desigur ca cercetările arheologice viitoare să stabilească — în măsura în care este posibil — eventualele diferențe zonale în cultura materială indigenă din Dobrogea. Pină atunci nu putem afirma decît că,

¹¹ În acest sens, vezi A. von Premerstein, Moesien, 148—151; V. Pârvan, Getica, 99; M. Fluss, Moesia, 2364—2366; R. Vulpe, Studi Romani, 6 (1958) 6, 636—637; D. M. Pippidi, DID, 290, 297.

¹² CIL, 14, 3 608, r. 16—18 cu comentariul nostru de la p. 21, n. 84—97.

¹³ Cf. G. Seure, BCH, 27 (1898) 276; T. D. Zlatkowskaia, Mezia v. I—II vekah nasei eri, Moscova (1951) 84—99; K. Juglev, Musica (1966), 55, n. 13; A. Alföldi, JRS, 29 (1939) 30, 31.

¹⁴ Vezi la noi p. 20, 21, n. 97.

¹⁵ Cf. I. I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1/2, 75—86; 8 (1957) 1/4, 311—315; 9 (1958) 1, 39—59. În general, pentru numele indigene din Peninsula Balcanică și Asia Mică, vezi D. Decev, Die thrakischen Sprachreste, Viena (1957); I. I. Russu, Limba traco-dacilor, București (1968²); L. Robert, Noms indigènes de l'Asie Mineure gréco-romaine, Paris, (1963) 541—546 (probleme de metodologie).

¹⁶ În legătură cu caracterul latin al procesului de romanizare, vezi V. Pârvan, Ausonia, 10 (1921), *passim*; idem, Începuturile, *passim*; R. Vulpe, HAD, 179—183; idem, DID, 63—67; R. Florescu, SCIV, 8 (1957) 1/4, 153—154,

iar pentru aportul elenic M. Fluss, Moesia, 2390—2392; M. Rostovțev, SESIR, 248—288 și R. Vulpe. AAPHist, 147—156.

¹⁷ V. Pârvan, Getica, 79, 98; Gh. Ștefan, SRIR, 29—40; C. Scorpan, Pontica, 3 (1970) 139—187.

¹⁸ Vl. Georgiev, StCl, 2 (1960) 39—58 cu harta de la p. 44, 45.

¹⁹ Cf. Hecat., FHG, fr. 170, 171 (apud Steph. Byz. s.v. Krobzyoi); Hellanic., FHG, fr. 173 (Steph. Byz. s.v. Zamolxis); Ps. Skymn., v. 755; Strabo, 7, 5, 12 (C 318); Ptol., 3, 10, 4; Herodian gramm., 6, 1, 144, 3. Despre aceste mențiuni, vezi Chr. M. Danov, PE, 1 019.

²⁰ Cf. scolia la Aristofan, Aves, r. 13, cu comentariul lui V. Pârvan, *op. cit.*, 271—272; pentru Sacidava, vezi la noi p. 70, n. 484.

²¹ Strabo, 7, 5, 12 (C 318); Ovid., Ep., 4, 2, 37—38; 4, 8, 33; vezi și Chr. Gnyonvarc'h, Apulum, 6 (1967) 119—122.

²² Strabo, 7, 5, 12 (C 318); Ptol., 3, 10, 4; Amm. Marcell., 22, 8, 43; Cf. Chr. Danov, *op. cit.*, 1026.

²³ Cf. Ptol., 3, 10, 4, cu încercarea de localizare a lui R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 383—390.

fie subordonate geților, fie, mai probabil, reprezentând diversele ramuri ale populației getice, aceste neamuri constituie, împreună, nucleul principal pe care s-au alțoit noii veniți.

Căci cu începere de la Tucidide, care reflectă desigur o realitate anterioară, sciții vor fi menționați cu unele întreruperi pînă către sfîrșitul perioadei romane²⁴, ei constituind desigur o a doua componentă etnică, mimoritară a Dobrogei. Atestările lor explicite în plină epocă romană nu ne îngăduie a afirmă că ei au fost total asimilați de populația getică, care-și va fi exercitat totuși asupra lor autoritatea firească a unui popor mai numeros, mai puternic și mai evoluat²⁵. Bastarnii, menționați mai tîrziu uneori sub mai multe nume²⁶, ca și sarmații, în migrație încă în vremea lui Ovidiu²⁷, sînt ultimele populații care se adaugă fondului etnic dobrogean înainte stăpînirii romane.

Dar dacă acești noi veniți ajung în Dobrogea ca urmare a unor mișcări de populație firești, nedirijate, o a doua categorie o constituie cei aduși în timpul stăpînirii romane.

Astfel din rîndul acestora primii trebuie să fie considerați odrisii a căror dominație, timp de mai bine de o jumătate de secol, trebuie să fi lăsat urme însemnate și n-ar fi exclus ca relativa frecvență a antroponimelor sud-tracice să se datorească acestui fenomen²⁸. Căci celelalte populații sud-tracice — bessii, laii și, foarte discutabil, ausdecensii —, dintre care doar bessii par să fi ocupat o zonă mai întinsă judecînd după mărturiile literare²⁹, sînt atestate în Dobrogea în zone precis delimitate geografic, mai exact spus în diverse așezări, a căror formă de organizare o vom analiza pe larg în cele ce urmează și nimic nu ne dă dreptul să extindem aria de locuire a acestor populații în dauna elementului autohton, getic³⁰.

Cît despre dacii pomeniți într-un document epigrafic de care ne vom ocupa la timpul cuvenit, în lipsa oricărei mențiuni despre această populație în Dobrogea³¹, preferăm a-i interpreta ca transplantați fie de Aelius Catus, fie mult mai probabil de Plautius Aelianus în aceeași *ripam, quam tuebatur*, fie mai tîrziu, cu ocazia războaielor marcomanice³².

Cu această ipoteză ajungem însă la al doilea mare val de colonizări survenit în cursul conflictelor progresive dintre Imperiul roman și lumea barbară, în special în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. cînd pe lîngă sarmați și bastarni, semnalăți deja în interiorul provinciei, vor fi transplantați acum goți și carpi³³. Reformele militare din secolul al III-lea vor fi contribuit desigur la crearea unor zone apărute de *limitanei*, în raza cărora colonii barbari primeau pămînturi spre cultivare³⁴.

²⁴ Cf. Tucid., 2, 96, 1; Trogius-Iustin, 9, 2—3; Clem. Alex., 5, 5, 240; Diodor, 19, 73, 1; Ps. Skymn., v. 765 și desigur denumirea de Σκυθία din decretul histrian în cinstea lui Agatocles (D. M. Pippidi, Contribuții, 188, r. 16). Pentru epoca romană, cf. Sext. Ruf., 9; Ovidius (vezi N. Lascu, *op. cit.*, 129, 158—159); Strabo, 7, 3, 3 (C 296); 7, 3, 13 (C 304); 7, 4, 5 (C. 311); Plin., N.H., 3, 26 (29), 149; 4, 11, (18) 41, 44; Solinus, 10, 7 și 8.

²⁵ În legătură cu sciții de epocă romană, vezi opiniile lui M. Fluss, Moesia, 2 363, 2 364; Chr. M. Danov, *op. cit.*, 1022—3.

²⁶ Cf. Ps. Skymn. v. 794; Cass. Dio, 38, 10, 3; Strabo, 7, 3, 3 (C 296); 7, 3, 13 (C 304); 7, 3, 15 (C 305); 7, 3, 17 (C 306); Ovid., Trist., 2, 198; Ptol., 3, 10, 4 și 7; Aur. Vict., Epit., 1, 8; Amm. Marcell., 22, 8, 43.

²⁷ Pentru prezența sarmatică la nord și la sud de Dunăre, vezi Florus, Epit., 1, 39, 6; Strabo, 7, 3, 3 (C 296); 7, 3, 13 (C 304); 7, 3, 17 (C 306); Ovidius (cf. N. Lascu, *op. cit.*, 129, 156—157); Seneca, Tieste, v. 629—630; și Quaestiones naturales. Praef., 9 și 4, 7, 1; Plinius, N. H., 4, 11 (18), 41; Ptol., 3, 10, 7; Solin., 10, 7. Comentariul acestor texte se găsește la Chr. M. Danov, *op. cit.*, 1021, 1022; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 338—348.

²⁸ Vezi Ovid., Ep., 1, 8, 11—20; 4, 7, 1—30 și 47—55; 4, 9, 75—80; Trist., 3, 14, 47 (traci, de asimilat eventual cu

odrisii); Plin., N.H., 3, 26 (29), 149 (traci); 4, 11 (18), 41 (morisenii și sithoni).

²⁹ Bessii sînt pomeniți în Dobrogea de Ovid., Trist., 3, 10, 5; 4, 1, 67 și scolia la Lucan, 5, 441. Pentru condițiile venirii bessilor în Dobrogea, vezi mai jos p. 44, n. 140, pentru lai p. 45, n. 147, iar pentru ausdecensii p. 74, n. 565.

³⁰ Vezi mai sus n. 2—18.

³¹ Vezi acest document la p. 74, n. 563; în general, vezi A. Petre, Pontica, 7 (1974) 9—26.

³² Pentru cele trei momente în care acești daci au putut veni în provincie, vezi p. 18, 21, 27.

³³ Simple colonizări, fără să se precizeze și populația, menționează Cass. Dio, 71, 11, 3; H. A., V. Marci, 24. Pentru colonizări de bastarni, vezi H.A., V. Probi, 18, 1; Zosim., 1, 71 (Probus); Euseb.-Hieronym., Chron., 226, 8 (295 e.n.), Eutrop., 9, 25, 2. Pentru colonizări de sarmați: H. A., V. Cari, 9,4; Zosim., 1, 46 (269 e.n.); Eutrop., 9, 25, 2. Colonizări de carpi: Aur. Vict., Caes., 39, 43 (Aurelian și Diocletian); Amm. Marcell., 27, 5, 5; Euseb.-Hieronym., Chron., 226,8 (295 e.n.); Oros., 7, 25, 12 (Diocletian); Eutrop., 9, 25, 2. În fine, pentru colonizările de goți, vezi Aur. Vict., Caes., 34,3 (Claudius II); H.A., V. Claud; 9; Zosim., 1,63 (Tacitus); H.A., V. Prob., 16, 3.

³⁴ În general, pentru aceste reforme, vezi A.H.M. Jones, The Later Roman Empire 284—602, Oxford (1964) 607—686, iar pentru *limitanei*, *ibidem*, 649—654.

Astfel este sigur că locuitorii pe care i-au întâlnit primele trupe romane venite aici spre „pacificare” au fost geții, împreună cu alte ramuri ale acestui mare neam, ca și pe sciți sau bastarni. Ulterior, în timpul stăpînirii romane, li se vor fi adăugat diverse neamuri sud-tracice sau nord-dunărene. Toate aceste transplantări au loc în limita unui proces firesc, de extindere și sistematizare a exploatării agricole, care cunoaște acum o dezvoltare fără precedent și nu sînt, așa cum s-a crezut sau se mai crede încă, urmarea unei încercări de a da viață unei regiuni pustii, lipsită totalmente de brațe de muncă ³⁵.

2. FORMELE DE ORGANIZARE ADMINISTRATIVĂ A ACESTOR POPULAȚII

Este de la sine înțeles că tratarea unui astfel de subiect merită un studiu dedicat în exclusivitate, în care discernămintul istorico-filologic să se îmbine cu o vastă experiență arheologico-etnografică. Încercări mai vechi sau mai noi n-au lipsit în acest sens ceea ce ne face să rezumăm, pentru moment, concluziile la care s-a ajuns în cercetarea românească ³⁶.

Ca urmare a evoluției forțelor de producție geții dobrogeni s-ar prezenta în preziua cuccirii romane constituiți în mici formațiuni prestatale, purtînd numele de regate ³⁷. Astfel formațiunile lui Roles, Dapyx și Zyraxes, indiferent de localizarea încă discutabilă a regatului lui Roles și într-o mai mică măsură a aceluia al lui Dapyx ³⁸, par să acopere cea mai mare parte a teritoriului dobrogean, evident cu excepția orașelor grecești și a teritoriilor aferente acestora, dovadă a încadrării majorității populației în organizarea politic-administrativă tipică pentru faza democrației militare. Fiecare regat are propria sa capitală, denumită uneori chiar πόλις, dar care, judecînd după analogiile oferite de săpăturile de la nord de Dunăre, trebuie să fie avut aspectul unor cetăți întărite cu val și șanț, uneori cu ziduri ³⁹. Baza acestor regate era constituită de o uniune de triburi în sinul cărora diferențierile sociale ar fi fost în plină evoluție. Vechea obște gentică în care proprietatea era în comun, iar bunurile erau repartizate în mod egal cedase locul obștii teritoriale în care, deși se mai păstrează unele forme de egalitarism primitiv, proprietatea privată începe să-și facă loc tot mai mult ⁴⁰. Se susține că surplusul de bunuri materiale, creat acum de meșteșugari — consecință firească a perfecționării forțelor de producție — începe să fie tot mai des schimbat, prin intermediul negustorilor, pe moneda orașelor vestpontice al cărei rol de „acid dizolvant” pentru proprietatea comună a obștii nu poate fi îndeajuns subliniat ⁴¹. Ca urmare a acestui fenomen în sinul triburilor apar primele diferențieri sociale, bogații și săracii cărora li se vor adăuga în curînd și sclavii ⁴². Din rîndul oamenilor liberi unii se vor fi ocupat cu agricultura, alții cu meșteșugurile, alții cu negoțul, în fine, alții cu apărarea orașelor ⁴³. Deși textele vorbesc pînă tîrziu de existența poligamiei la geto-daci cercetările mai vechi sau mai noi au stabilit, pornindu-se de pe poziții teoretice diferite, că

³⁵ Vezi printre alte numeroase exemple, acțiunea lui L. Tampius Flavianus, guvernator al Pannoniei în 69 e.n., întru totul similară celeia a lui Aelianus (cf. A. Mócsy, ArchErt, 93 (1966) 2, 203—207), ceea ce nu înseamnă cumva că Pannonia ar fi fost depopulată.

³⁶ V. Pârvan, *op. cit.*, 130—173; C. Daicoviciu, IR, 268—285; H. Daicoviciu, Dacii, București (1965), *passim*.

³⁷ C. Daicoviciu, *op. cit.*, 274; R. Florescu, SCIV, 7, (1956) 3/4, 378—380 face însă diferența între zona de la nord de Haemus, organizată în „populații” și cea de la sud, unde există „strategii” după modelul elenistic pentru care, vezi B. Gerov, Klio, 52 (1970) 123—132.

³⁸ Pentru discuțiile privitoare la localizarea acestora vezi mai sus p.17, 18, n. 46, 47.

³⁹ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 133, 470—473; C. Daicoviciu, *op. cit.*, 272—273.

⁴⁰ Pentru opinia că obștea fusese desființată, vezi M. Rostovtsev, *op. cit.*, 287 n. 84; C. Daicoviciu, SCIV,

6 (1955) 1/2, 123—127; H. Daicoviciu, *op. cit.*, 32—35. Pentru părerea contrarie, vezi V. Pârvan, *op. cit.*, 136 și respectiv 162; R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 380; 8 (1957) 1/4, 155—156.

⁴¹ C. Daicoviciu, IR, 270—271, 275—276; H. Daicoviciu, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁴² Pentru distincția săraci—bogați, vezi încă V. Pârvan, *op. cit.*, 147, 148. Atît pentru C. Daicoviciu, Cetatea dacică de la Piatra Roșie, București (1954) 130 și IR, 281—285, cît și pentru H. Daicoviciu, *op. cit.*, *loc. cit.*, dacii vor fi utilizat munca sclavilor. Ideea nu este împărtășită nici de R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 380, nici de D. M. Pippidi, *op. cit.*, 519—523, care suspectează de exagerare textul din Athenaios folosit de C. Daicoviciu. În același sens, vezi W.L. Westermann, în M. I. Finley, Slavery, 73—92.

⁴³ V. Pârvan, *op. cit.*, 133—136; C. Daicoviciu, IR, 270—271, 280—285; vezi textul lui Criton la I.I. Russu StCl, 14 (1972) 122.

familia monogamă trebuie să fi devenit preponderentă⁴⁴. În funcție de averea fiecărei familii în așezările geto-dacice s-au descoperit clădiri importante, alături de numeroase bordeie⁴⁵.

Toate aceste transformări, consecință a unor fenomene ce au loc în baza economică, dar pe care în ordinea pe care ne-am propus-o urmează să fie tratate în detaliu mai departe, s-ar prezenta însă într-o formă lineară, simplificată, dacă n-am ține seamă pe de o parte de extrem de lentă evoluție a vieții tribale în general, pe de alta de diferențele de la caz la caz sau regiune la regiune.

Altfel spus, schimbările întrezărite de istoriografia contemporană în evoluția vieții tribale nu par să fie verificate pe toată întinderea teritoriului locuit de geto-daci din care numai o anumită parte, angrenată în formațiunile lui Burebista sau Decebal, putea prezenta fenomenele amintite⁴⁶. A generaliza aceste caracteristici pentru toată populația geto-dacică înseamnă, după părerea noastră, nu numai a dilua însuși conținutul formațiunilor celor doi mari conducători, dar și a presupune o evoluție mult mai rapidă a acestei societăți în general decât ne lasă s-o înțelegem izvoarele vremii. Chiar dacă autorii antici se vor fi complăcut uneori în a zugrăvi stări de lucruri anterioare, perimate, din tendința caracteristică istoriografiei greco-romane de a contrapune imaginea unei societăți „drepte”, nealterate de contradicții sociale, aceleia aflate în „decadență” — în cazul de față a Imperiului roman — ni se pare mai prudent să reanalizăm pentru moment fenomenul în lumina acestor date.

Așa știind lucrurile nu credem că regatele lui Roles, Dapyx sau Zyraxes erau de alt tip decât formațiunile anterioare ale unui *Rex Istrianorum*, Zalmodegikos sau Rhemaxos⁴⁷. Că în sinul acestor uniuni tribale o diferențiere socială avusese loc este foarte probabil, dar procesul este mult mai vechi, căci el a îngăduit pentru întâia dată, cu câteva secole înainte, primele contacte dintre aristocrația tribală și coloniile grecești⁴⁸. De aici și pînă la presupunerea că proprietatea privată se va fi generalizat în cadrul obștii teritoriale înseamnă că nesocotim informațiile unui Nicolaos din Damasc pe de o parte, Strabo, Horațiu sau Flavius Iosephus pe de alta după care, proprietatea obștească era încă tipică atât pentru sciți cît și pentru geto-daci⁴⁹. Nu avem pe de altă parte nici o probă concretă că produsele indigene vor fi luat în totalitatea lor caracterul de marfă — deci destinată comerțului — cită vreme geții dobrogeni nu au avut o monedă proprie și deci nici proprii lor negustori, așa cum se întimplă la nord de Dunăre⁵⁰. Cît privește contestarea poligamiei, explicit susținută de autorii antici — căroră, în treacăt fie spus, nu li se mai poate reproșa că au menționat-o spre ilustrarea virtuții geto-dacilor — ea ni se pare mai curînd un deziderat implicat de ideea apariției proprietății private decât urmarea unor argumente trainice⁵¹.

În fine, în legătură cu spinoasa problemă a sclavajului la geto-daci este foarte probabil că ei reprezentau un rezervor însemnat din acest punct de vedere pentru lumea greco-romană, dar rămîne să ne întrebăm, o dată în plus, în ce măsură *ei înșiși* vor fi utilizat munca sclavilor⁵² din moment ce nici măcar cetățenii orașelor grecești de pe coastă nu par să fi utiliza t mîna de

⁴⁴ V. Pârvan, *op. cit.*, 146, 147; C. Daicoviciu, *op. cit.*, 268.

⁴⁵ V. Pârvan, *op. cit.*, 134; C. Daicoviciu, *op. cit.*, 273.

⁴⁶ În acest sens, vezi C. Daicoviciu, *op. cit.*, 268—285.

O altă opinie la D.M. Pippidi, DID, 288, care crede că uniunea tribală a lui Burebista evolua spre un regat de tip elenistic.

⁴⁷ Pentru aceste formațiuni, vezi documentele publicate de D.M. Pippidi, Contribuții, 167—221; cf. și Strabo, 7, 3, 11 (C 304), unde vorbește de părțile în care s-a desmembrat regatul lui Burebista.

⁴⁸ Pentru vechimea acestor contacte, vezi Em. Condurachi, SCIV, 2, (1951) 2, 54—60. Dintre textele, care să-i ateste pe *tarabostes* sau *pileati* (nobili) și *comati* (săraci), vezi Cass. Dio, 68, 9, 4; Aur. Vict., Caes., 13, 2; Iord., Get., 40, 71—72. Desigur aceștia din urmă vor fi trăit cu precădere în bordeie despre care ne informează Verg., Georg., 3, 376—7; Ovid., Trist., 3, 10, 66 și Strabo, 7, 5, 12 (C,318).

⁴⁹ Nicolaos din Damasc, 104 (123) la Ioan Stob., Anth., 3, 1, 200; Strabo, 7, 3, 4 (C 296); Hor., Carm., 3, 24, 12—13; Flav. Jos., Ant. Jud., 17, 1, 5 (20—22).

⁵⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, 271, 281.

⁵¹ Herod., 5, 5; Heraclid din Pont, fr. 28; Nicolaos din Damasc, citat mai sus, n. 49; Strabo, 7, 3, 4 (C 296) = Menandr., fr. 794 — 795; Pomp. Mela, 2, 2, 19.

⁵² Pentru sclavii proveniți din mediul geto-dacic, cf. Hesychius s.v. *Istrianae* explicat ca sclave de la Dunăre după Aristof., Babil.; Menandr., Agric., v. 31; Herondas, 5, 67—68; Polyb., 4, 38, 4; Strabo, 7, 3, 12 (C 304); Terent., Phormio, Andria și Adelphi, *passim*; Scol. ad. Lucan, 2, 54; Mart., Epigr., 7, 80, 5—12; Pollux, Onom., 7, 14; cu mult mai complicată se arată a fi problema utilizării muncii servile chiar de către geto-daci pentru care, vezi totuși Xenof., Anab., 7, 3, 27; Strabo, 7, 3, 4 (C 296) și Artemidor din Daldis, 1, 8.

lucru servilă în cultivarea propriilor lor ogoare, ci pe indigenii aflați într-o situație de semidependență⁵³. Acceptînd această ipoteză nu putem fi însă de acord cu explicația după care nedezvoltarea sclavajului s-ar datora situației geografice speciale a acestor orașe, aflate la extremitatea lumii civilizate și unde supravegherea maselor de sclavi ar fi ridicat dificultăți de netrecut⁵⁴. Documente recente permit totuși concluzia că aceste orașe au avut o organizare militară⁵⁵ și în aceste condiții altele trebuie să fie fost cauzele pentru care sclavajul n-a avut o dezvoltare corespunzătoare nici măcar aici. Este oare cazul să ne gîndim la o anumită particularitate a obștii geto-dacice, de asimilat eventual cu situația acelor λαοί din Asia Mică⁵⁶, și pe care îndelungul contact cu orașele grecești n-a reușit să-i aducă în situația de sclavi? O confirmare a acestei ipoteze — cu alte cuvinte a faptului că obștea geto-dacică oferea, ca și țărani dependenti din Asia Mică, premisele unui mod de producție, care în literatura de specialitate este denumit asiatic sau tributual și nu sclavagist clasic și cu care nu este decît parțial contemporan — ar putea s-o prezinte însăși apropierea dintre cetățile microasiatice și cele vestpontice ale căror relații îndelungate bazate pe o origine comună pot să fi facilitat — eventual — practicarea aceluiași metode în relațiile cu indigenii⁵⁷.

Dar dacă cetățile vestpontice vor fi fost beneficiarele unui sistem pe care, în aceste condiții, nu puteau decît să-l întrețină și încurajeze, avem poate datoria să ne întrebăm dacă în zonele imediat învecinate acestor orașe nu se va fi produs mai curînd un proces de inhibiție decît de emulație în calea evoluției acestor triburi spre treapta superioară a economiei sclavagiste? Cu tot caracterul ei aparent paradoxal ipoteza a mai fost formulată cu privire la producția ceramicii indigene⁵⁸, iar o confirmare a ei s-ar putea găsi într-unul din aspectele mai sus prezentate și anume al circulației monetare în care moneda grecească pare să fie jucat rolul de „monedă universală” în Dobrogea, contribuind prin acest fapt și, în special, prin consecințele sale, legate de producția de mărfuri și de apariția negustorilor, la o anumită întîrziere a evoluției triburilor indigene.

Dar indiferent de această ipoteză, de admis poate doar ca o explicație parțială, este foarte probabil ca obștea, cu toate caracteristicile sale, să se fi prezentat în pragul epocii romane ca un organism viabil pe care noua autoritate nu o va fi suprimat peste tot din moment ce avem dovada peremptorie că Plautius Aelianus a transplăntat în provincie pe cei 100 000 de transdanubieni în organizarea lor ancestrală, dintre care o parte ar fi putut ajunge în Dobrogea, contribuind prin aceasta la sporirea elementului getic local⁵⁹. În plus, dacă elementul autohton getic continuă să fie sesizat, literar și epigrafic sau arheologic, nu avem nici un motiv să renunțăm la ideea — implicată am zice de însăși existența lor — după care organizarea lor gentilică nu ar fi fost peste tot înlăturată.

Cercetări recente, care au în vedere spații mult mai largi, pun tot mai mult în evidență menținerea pe întreg teritoriul Imperiului roman a unor forme de organizare gentilică chiar dacă este de la sine înțeles că o mare parte din pămînturile acestor obștii vor fi atribuite acum orașelor romane nou înființate. Este vorba deci de un fenomen de deplasare, de comasare a acestor formațiuni, fără însă ca prin aceasta autoritatea romană să se priveze de una din formele cele mai rentabile de exploatare agricolă⁶⁰. Sintem astfel aduși să constatăm că spre deosebire de perioada greacă, în epoca romană procesul integrării maselor de indigeni în activitatea agricolă se arată a fi mult mai complex, mai nuanțat, ceea ce implică o deosebită prudență în tratarea lui.

⁵³ D.M. Pippidi, *op. cit.*, 122–160.

⁵⁴ *Ibidem*, care urmează în această argumentare pe D. V. Kuzovkov, *Anal. Rom.-Sov. istorie*, 3 (1954) 5 și urm. Critica, justificată, a acestui punct de vedere se găsește la I. Stoian, Tomitana, 218–235.

⁵⁵ Pentru organizarea militară a Histriei în perioada preromană, vezi tot la D.M. Pippidi, *op. cit.* 93–106.

⁵⁶ M. Rostovțev, *op. cit.*, 300–306; I.S. Svencickaia, *VDI* (1961) 3, 50–64; E.S. Golubțova, *Études d'his-*

toire sociale et politique de l'Asie Mincure du Ier au IIIe s. de n.è. (în limba rusă), Moscova (1962).

⁵⁷ Cf. M. Constantinescu, *Probleme economice, noiembrie* (1972) 1–19.

⁵⁸ Em. Condurachi, *SCIV*, 16 (1965) 1, 43–50.

⁵⁹ *CIL*, 14,3 608, r. 9–13.

⁶⁰ Vezi mai departe p. 52, n. 252.

Cu aceasta ni se pare că problemele legate de populațiile indigene și formele lor de organizare, cel puțin în lumina izvoarelor literare, au fost măcar parțial formulate, ceea ce ne permite să trecem la analiza organizării administrative a orașelor grecești și apoi romane ⁶¹.

Modalitatea de expunere din cele ce urmează — tratarea separată a problemelor ridicate de fiecare cetate împreună cu teritoriul respectiv — poate suscita unele discuții în sensul că astfel s-ar pierde, în aparență, viziunea unitară despre zona de care ne ocupăm. Dar antecedentele ne arată că tratarea globală a faptelor — cel puțin în faza analitică — duce la o anumită confuzie în care individualitatea fiecărei cetăți, încă pregnantă la această epocă, riscă să fie mai greu sesizabilă. În al doilea rând, și argumentul este decisiv în concepția noastră, Dobrogea nu reprezintă în perioada romană timpurie, o unitate administrativă, ea fiind, cum se știe, doar o parte din provincia Moesia Inferior. Chiar dacă anumite trăsături comune vor fi existat — și proba poate fi găsită în constituirea provinciei Scythia Minor de mai târziu ⁶² — măcar formal pentru perioada de care ne ocupăm, ele sînt întrecute în importanță de coordonatele mai largi pe care le implică studiarea întregii provincii ⁶³. Pînă la o astfel de tratare a subiectului rămînem așadar la opinia că modalitatea propusă în rîndurile ce preced servește mai bine scopul unei lucrări de felul celei de față.

B. ORAȘELE GRECEȘTI

1. HISTRIA

Cum despre etapele de anexiune prin care a trecut acest oraș ⁶⁴, împreună cu celelalte, ne-am ocupat în primul capitol, ne rămîne să discutăm aici statutul juridic pe care cetatea l-a avut în fiecare din aceste faze.

Puținele documente locale nu ne îngăduie să confirmăm ceea ce prin analogie s-a presupus a se fi întîmplat și aici anume că, urmare a intervenției lui Lucullus, cetatea ar fi fost anexată cu titlul de *foederata* Imperiului roman. Aceasta pentru că pe de o parte *foedus*-ul callatian nu datează obligatoriu din perioada imediat următoare campaniei lui Lucullus, pe de altă parte și Histria făcuse parte în chip statornic din alianța cu Mithridate — ceea ce face mai puțin probabilă presupunerea că încă din primul moment ea s-ar fi bucurat de titlul de *foederata* — în fine, pentru că nici analogia cu garnizoana instalată de Lucullus la Mesambria, nici cu iernatul lui Antonius Hybrida la Dionysopolis — conceput ca o formă de tribut — nu sînt de natură să ne convingă că cetățile vestpontice vor fi beneficiat de un regim preferențial în cadrul căruia scutirea de taxe și de trupe de ocupație rămîne — cel puțin în secolul I î.e.n. — o clauză esențială ⁶⁵. Argumentul ulterior, extras din identificarea acelor *σύμμαχοι* răzvrățiți

⁶¹ Ca bibliografie pentru această complexă problemă vezi, printre alții, F. Hampl, *Innsbrücker Beiträge zur Kulturwissenschaft*, 12 (1966) 151—165.

⁶² Pentru granița acesteia, vezi R. Vulpe, *Pontica* 5 (1972) 205—221.

⁶³ Pentru organizarea provinciilor în general, vezi J. Marquardt, *Org del'EmpRom*, 2, 498—600; F. Martino, *Costituzione*, 715—745.

⁶⁴ Histria este menționată în epoca romană de Strabo, 7.6.1 (C 319); Pomp Mela, 2, 22; Plin., N.H., 4, 11 (18), 44; Ptol., 3, 10, 3; Arrian, *Peripl. Pont. Eux.*, 24, 2; Tab. Peut., 8, 4; Itin. Ant., 227, 2; Scutum Durae Europ.,

15 (în lectura lui Fr. Cumont, *Foilles de Dura Europos* (1922—1923), Paris (1926) 330).

⁶⁵ În general, pentru toate aceste considerații, vezi p. 15, 16, prezentate de noi și în Pontic, 2 (1969) 269—274. Despre constituția orașelor grecești în epoca romană, vezi în general J. Marquardt, *op. cit.* 1, 95—123; F. F. Abbott, A. C. Johnson, *Administration*, 39—54, 69—83; S. Accame, *Dominio*, 28—101; D. Magie, *Asia Minor, passim*; F. de Martino, *op. cit.*, 749—758. Pentru constituția orașelor grecești din Dobrogea în epoca romană, vezi Em. Condurachi, IR, 489—494 și D.M. Pippidi, DID, 321—324.

împotriva lui Antonius Hybrida cu orașele grecești este desigur labil⁶⁶. Admițând că identificarea este corectă, ceea ce e mai greu de crezut avînd în vedere cele expuse mai sus, este sigur că odată răzvrătite împotriva stăpînirii romane ele își vor fi pierdut fără îndoială titlul de *foederatae* și pe care, în acest caz, așa cum s-a presupus, îl vor fi recăpătat mai tirziu — desigur nu toate — poate cu ocazia campaniei lui Crassus⁶⁷.

Mai normal ni se pare în aceste condiții să presupunem că anexate sub formă de *stipendiariae* în vremea lui Lucullus, ele vor fi continuat să întrețină relații cu Imperiul roman atît în vremea lui Pompeius⁶⁸, cit și în aceea a lui Marcus Antonius⁶⁹, urmînd ca la o dată care trebuie căutată în anii următori campaniei lui Crassus statutul fiecăreia dintre cetăți să fie reprecizat — de la caz la caz — în forme pe care avem dreptul să le presupunem neschimbate pe întreaga durată a comandamentului militar de *praefectura (orae maritimae?)*, adică pînă la Vespasian⁷⁰. Căci la această dată par să fi intervenit unele schimbări cu caracter general, menționate în primul capitol, și am văzut că însăși încetarea scrisorilor din hotărnicia histriană pare să justifice pe plan local o asemenea măsură⁷¹. Este de văzut însă în scrisorile dintre anii 47—68 e.n. dovezi categorice pentru susținerea ipotezei că Histria era, la acea dată o *civitas libera et immunis* sau *foederata*? Cum se știe, opinia dominantă este în acest sens⁷², chiar dacă n-au lipsit, izolat, și argumente împotriva amintitei construcții⁷³. În favoarea acestora din urmă subliniem, la rîndul nostru, intervențiile repetate ale guvernatorilor provinciei în afacerile interne ale cetății, de neconceput dacă cetatea ar fi fost într-adevăr *extera*⁷⁴ sau dacă ar fi beneficiat de un *foedus* sau *senatus-consultum*, care să îi precizeze definitiv drepturile⁷⁵. Cit despre formulele întrebunțate în scrisorile guvernatorilor, ele pot să convină tot atît de bine și unei *civitas stipendiaria* în măsura în care măcar formal, de o anumită autonomie se bucurau și aceste cetăți⁷⁶. În aceste condiții, încetarea scrisorilor poate fi interpretată ca o retragere a anumitor privilegii de natură vamală, și nu a titlului de *libera et immunis* sau *foederata*, așa cum nu este exclus să se fi întîmplat în alte părți⁷⁷.

Nici situația din secolele II—III e.n., posteroară hotărniciei lui Laberius Maximus din anul 100 e.n., nu pare să pledeze pentru un statut mai avantajos cită vreme o serie de inscripții menționează o *regio Histriae* distinctă de *civitas*, ceea ce în concepția celor mai mulți lasă să se înțeleagă că Histria n-ar fi avut o reală posesiune asupra întregului teritoriu atribuit cetății⁷⁸. Dar, în general distincția între cele două mari categorii de cetăți — libere sau tributare — începe să se șteargă încă din secolul I e.n. și în lumina acestei certitudini fluctuațiile pe care trebuie să le presupunem în statutul juridic al cetății — dacă admitem totuși că ea a fost cîndva liberă — nu par să fi afectat prea mult situația acesteia⁷⁹.

Cum însă ipoteza că Histria nu ar fi cunoscut vreodată statutul de *civitas libera et immunis* sau *foederata*, ni se pare mai ușor de acceptat, cel puțin în lumina documentelor pe care le avem astăzi ne rămîne deci să ne îndreptăm atenția asupra caracteristicilor pe care le prezintă statutul unei *civitas stipendiaria*.

⁶⁶ Cf. mai sus p. 16, r. 25, 28.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 17, n. 15.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 16, n. 33.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 16, n. 38—44.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 22, 23, n. 101—112; adăugă M. Rostovțev, *op. cit.*, 134.

⁷¹ Ultima scrisoare din *horrothesis* datează din anii 67—68 e.n., cf. D.M. Pippidi, *Contribuții*, 372.

⁷² În acest sens, vezi D.M. Pippidi, *op. cit.*, 378—9; *idem*, *DID*, 299.

⁷³ Cf. R. Florescu, *SCIV*, 8 (1957) 1/4, 160—162.

⁷⁴ Exprimările guvernatorilor din *horrothesis* (Flavius Sabinus, r. 13: ἐπέστειλα; Pomponius Pius, r. 35: ἐπέκρεινα; Tullius Geminus, r. 61: ἐδικαίωσα) întăresc ideea că problemele interne ale orașului rămîneau la bunul plac al guvernatorilor.

⁷⁵ Vezi mai departe bibliografia citată de p. 48, n. 190 și respectiv p. 53, n. 263.

⁷⁶ Pentru o oarecare autonomie a orașelor *stipendiariae*, mai curînd ca o armonizare cu golirea noțiunii de libertate a celorlalte, vezi mai departe n. 80.

⁷⁷ Pe plan local o asemenea măsură pare a fi fost luată în cazul orașului Tomis pentru care vezi mai jos p. 47.

⁷⁸ În opinia lui V. Părvan, *Histria*, 7, 57; R. Vulpe, *HAD*, 197; D. Tudor, *SCS Iași*, 2 (1951) 1/2, 509—511; R. Florescu, *SCIV*, 8 (1957) 1/4, 160—163; Gr. Florescu, *SCIV*, 9 (1958) 2, 342—348; Șt. Constantinescu, *SCIV*, 9 (1958) 2, 349—355; Em. Condurachi, *Dacia*, NS, 2 (1958) 307, n. 120, *regio* reprezintă un organism distinct, independent de cetate. Doar pentru D. M. Pippidi, *Dacia*, NS, 3 (1959) 393, n. 15, *regio* = *territorium civitatis* = χώρα.

⁷⁹ Pentru decăderea conceptului de libertate, vezi F. de Martino, *op. cit.*, 717.

Legenda

- ⊙ Orașe
- Sate
- Localități cu resturi sporadice
- ▲ Villae rusticae
- △ Villae incertae
- ⚡ Sanctuare
- ▣ Castre de legiune
- Castre auxiliare
- Castre incerte
- - - Limite de teritorii
- v... Vicus

Localitățile în ghilimele sînt toponime locale

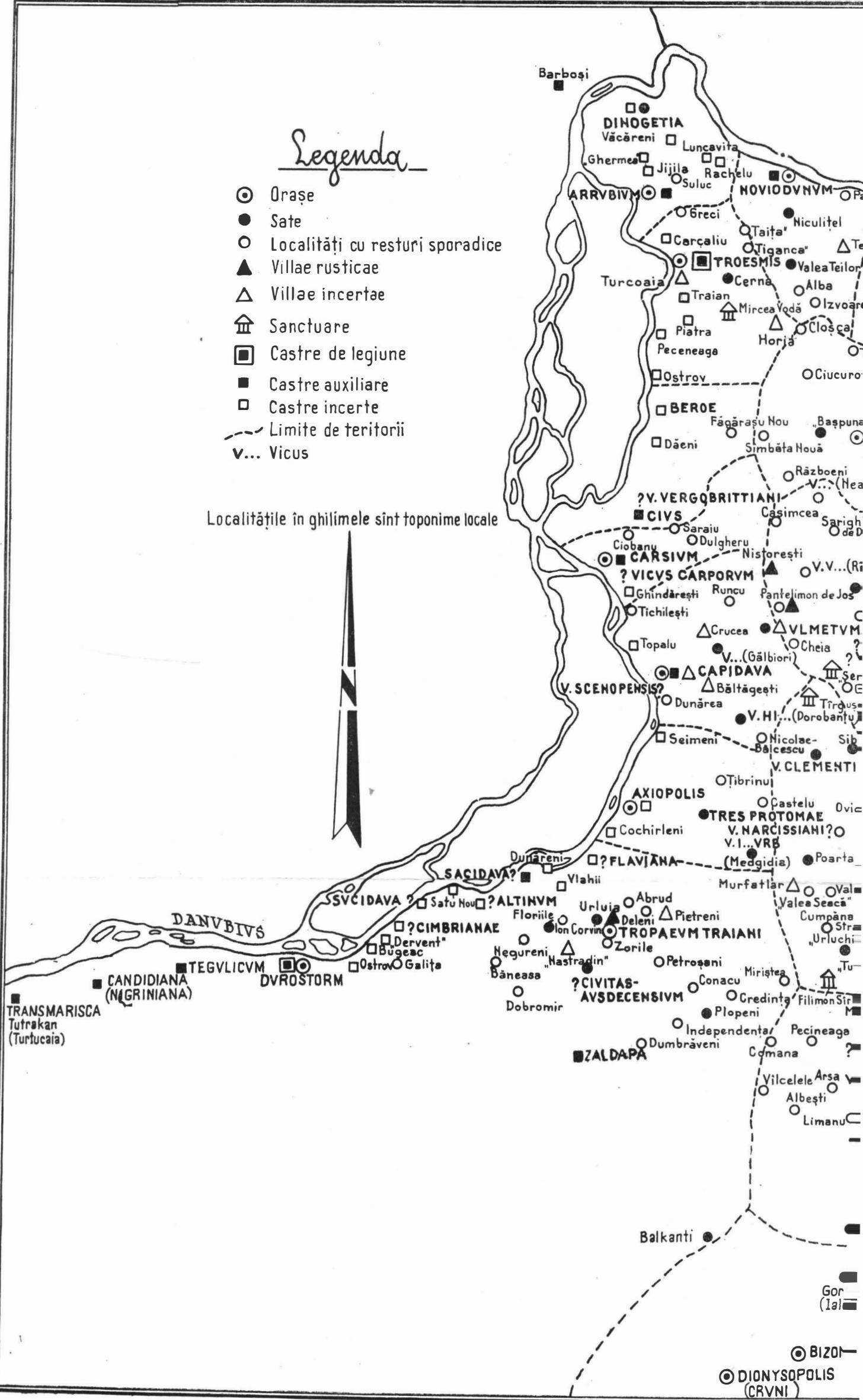

Fig. 1. — Organizarea administrativă a Dobrogei romane (secolele I —

Plata unui *stipendium* — fie ca urmare a unei confiscări a teritoriului, care este apoi redat cetății tributare, fie, mai simplu, impusă direct la un tribut — nu împiedica nici restituirea vechilor legi, nici existența unei miliții locale, nici dreptul de a se reuni în κοινά, nici, în fine, redarea posesiunii asupra vechiului teritoriu, toate acestea însă sub atenta supraveghere a guvernatorului provinciei pentru care aceste orașe, nefiind *exterar*, reprezentau cetăți provinciale în adevăratul înțeles al cuvântului. În fine, cetățenii romani — organizați sau nu în *conventus* — nu par să fi depins din punct de vedere judiciar de tribunalele acestor cetăți⁸⁰.

Nu ni se pare util să insistăm aici asupra faptului că Histria cunoaște de-a lungul întregii perioade romane timpurii — mai exact spus din secolul I e.n. și pînă la mijlocul secolului al III-lea e.n. decînd nu mai posedăm nici un document — aceleași instituții ca în perioada autonomiei, precum și, evident, aceleași magistraturi, clar delimitate dintr-un document local de o excepțională importanță din secolul al II-lea e.n.⁸¹. Este vorba de sfatul și adunarea poporului⁸², instituții al căror rost nu pare să fi fost altul decît cel cunoscut atît înainte, cît și în perioada în care, urmare desigur a unei concesiuni speciale din partea autorităților romane, cetatea va fi purtat titlul de λαμπροτάτη⁸³. Pe de altă parte, dintre magistraturile cunoscute pînă în prezent și care au legătură cu subiectul tratat aici — altfel spus cu excepția aceluia care vor fi prezentate în capitolele următoare — menționăm arhonții⁸⁴, gymnasiarhii⁸⁵ și agonotheții⁸⁶. În ce măsură aceste funcții vor mai fi fost accesibile oricui ne-o arată acapararea progresivă a lor de către persoane influente de tipul unui M. Ulpius Artemidoros sau Aba, fiica lui Hecataios, de natură să eclipseze principalitatea acestor alegeri în favoarea așa-numiților „binefăcători”, proces progresiv în secolul al II-lea e.n.⁸⁷, dar care în secolul al III-lea e.n., prin ștergerea diferențelor între *honores* și *munera* va face loc tot mai mult tendinței de evitare a acestor sarcini⁸⁸.

⁸⁰ În general, pentru *civitates stipendiariae*, vezi J. Marquardt, *op. cit.*, 95—115; S. Accame, *op. cit.*, 28—45.

⁸¹ Cf. Em. Popescu, *Dacia*, NS, 4 (1960) 274—276, r. 5—11, unde se menționează, eșalonat, diversele funcții: 1. ἀρχαί (funcții importante, stabile); 2. ἐπιμελείαι (funcții cu caracter administrativ sau tehnic); 3. ὑπηρεσῖαι (funcții minore).

⁸² Formula ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος τῆς Ἰστριανῶν πόλεως — cu variații care nu afectează fondul celor două instituții — apare în epocă romană între o dată anterioară anului 128 e.n. (D.M. Pippidi, M&M Michalowski, 619—622) și 235—238 e.n. (V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 244, nr. 42). Consilieri (βουλευταί) individuali apar pe inscripțiile: CIL, 14 449; V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, 530, nr. 2; idem, *Dacia*, 2 (1925) 232, nr. 30, iar în colectiv sînt menționați în decretul în onoarea Abei (Em. Popescu, *op. cit.*, 274—276, r. 26).

⁸³ Acest titlu, inserat de obicei în formula βουλή δῆμος τῆς λαμπροτάτης Ἰστριανῶν πόλεως, apare între 212—217 e.n. (V. Pârvan, *Histria*, 4, 644, nr. 34) și 218—222 e.n. (*ibidem*, 653, nr. 37); cf. J. și L. Robert, *B&E, RÉG*, 83 (1970) 416, nr. 407.

⁸⁴ Mențiuni despre această funcție se fac în inscripțiile AEM, 11 (1887) 66, nr. 140 = D. M. Pippidi, *Contribuții*, 397; CIL, 12 489; Em. Popescu, *op. cit.*, 274—276: ἐπιμήνιοι = ἀρχοντες.

⁸⁵ Cf. I. Stoian, *SCIV*, 18 (1967) 2, 235—242, de adăugat la fragmentul publicat de Em. Popescu, *SCIV*, 7 (1956) 3/4, 343—365, după L. Robert, *StCI*, 10 (1968) 77—85; V. Pârvan, *Histria*, 4, 688, nr. 55; D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 550, nr. 25, corectat de J. și L. Robert, *B&E, RÉG*, 68 (1955) 238, nr. 163.

⁸⁶ D. M. Pippidi, *Contribuții*, 401—431, 445—463; În ambele articole se află bibliografia esențială despre această magistratură.

⁸⁷ Într-o ordine cronologică susceptibilă de îmbunătățiri lista evergeților histrieni s-ar înfățișa după cum urmează: *Aristagoras*, fiul lui *Apaturos*, sec. I i.e.n. (*Syll*⁴, 708; cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 270—286); *Artemidoros*, sec. I i.e.n. (V. Pârvan, *Histria*, 7, 23, nr. 16); *Anonim*, sec. I i.e.n. (V. Pârvan, *op. cit.*, 7, 22, nr. 15); *Papas*, fiul lui *Theopompos*, începutul sec. I e.n. (D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 511, nr. 9 și eventual 508, nr. 8); *M. Ulpius Artemidoros*, mijlocul sec. II e.n. (AEM, 11 (1887) 66, nr. 140 = D. M. Pippidi, *Contribuții*, 386—400; 401—431; V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 218, nr. 21 și discutabil în lista gerusiei histriene din moment ce în 138 e.n., el este numit încă Artemidoros, fiul lui Herodoros, pentru care vezi V. Pârvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20; vezi și L. Robert, *Hellenica*, 7 (1949) 76—77); *C. Julius Pollio*, mijlocul sec. II e.n. (V. Pârvan, *Histria*, 4, 631, nr. 29 = D. M. Pippidi, *Contribuții*, 435—438; adăugă idem, *StCI*, 7 (1965) 297—298); *Aba*, fiica lui *Hecataios*, mijlocul sec. II e.n. (Em. Popescu, *Dacia*, NS, 4 (1960) 274 și urm., cu observațiile soților Robert, *B&E, RÉG*, 75 (1962) 190, nr. 239); *L. Pompeius Valens*, 157 e.n. (CIL, 12 489); *Anonim*, a doua jumătate a sec. II e.n. (V. Pârvan, *Histria*, 4, 623—631, nr. 27, 28; după D. M. Pippidi, *Contribuții*, 425, acest anonim ar fi identic cu M. Ulpius Artemidoros); *Aristonikos* fiul lui *AnthesiŃos*, a doua jumătate a sec. II e.n. (D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 553, nr. 30); *Anonim*, a doua jumătate a sec. II e.n. (D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 540, nr. 19). Pentru mecanismul alegerilor municipale în general, vezi F. de Martino, *op. cit.*, 629, 630 și 663—665, iar despre evergetismul de epocă romană, vezi M. Rostovțev, *op. cit.*, 66—67, 120, 171—202 și J. Gagé, *Classes sociales*, 161—169.

⁸⁸ Pentru marea criză din sec. III e.n., reflectată desigur și în instituțiile municipale, vezi M. Rostovțev, *op. cit.*, 434, 442, 492 și F. de Martino, *op. cit.*, 654—663. Cea mai bună dovadă a acestei situații o constituie însuși faptul că la Histria nu putem cita în sec. III e.n., nici un everget.

Tot astfel nu avem decît a menționa numeroasele colegii — cu excepția aceloră, care direct sau indirect au legătură cu viața economică propriu-zisă⁸⁹ — ca și triburile gentilice de origine ioniană dintre care sînt atestate aici doar triburile Argadeis, Aigikoreis și eventual Boreis⁹⁰.

Cît privește existența unei miliții locale, ea ne este atestată în chip explicit de un document, datînd din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.⁹¹, ceea ce nu exclude însă colaborarea cu unele unități romane cum ar fi, de pildă, stația de beneficiari consulari de la Histria⁹². Mai interesantă ni se pare însă constatarea că, începînd din vremea domniei lui Marcus Aurelius, în vechea cetate milesiană par să existe unele indicii privitoare la existența unor trupe romane, printre altele⁹³ a unei eventuale stații a flotei dunărene⁹⁴, constatare care confirmată, ar fi de un real folos pentru înțelegerea unor aspecte administrativ-economice de care ne vom ocupa mai jos.

Clar documentată pe de altă parte se arată a fi și participarea cetății la viața Comunității Pontice⁹⁵ — ne referim în primul rînd la numărul considerabil de pontarhi proveniți din Histria⁹⁶ — la ale cărei manifestări de cult imperial trebuie să-și fi adus din plin contribuția gerusia locală, refondată în zilele lui Hadrian⁹⁷.

Desigur toată această aparentă autonomie este limitată de activitatea guvernatorilor provinciei ale căror intervenții în viața internă a cetății sînt clar demonstrate pentru perioada 47—68 e.n.⁹⁸, aceasta fără a mai pomeni de situația din secolele II—III, cînd amestecul acestora este frecvent chiar în orașele *liberae et immunes* sau *foederatae*⁹⁹.

Două sînt problemele pe care le ridică studiul populației histriene în economia capitalei de față: numărul și compoziția acesteia în sensul raportului dintre autohtoni, greci și romani.

⁸⁹ Cf. în ordinea cronologică a documentelor V. Pârvan, *Histria*, 4, 594, nr. 18; 7, 52, nr. 42; D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 559, nr. 33; 552, nr. 29; idem, *StCl*, 7 (1965) 301, nr. 3; idem, *Contribuții*, 401—431 și 408; V. Pârvan, *Histria*, 4, 637, nr. 31; 7, 91, nr. 59; D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 562, nr. 34; 548, nr. 23; 549, nr. 24; 550, nr. 25; D. M. Pippidi, *StCl*, 8 (1966) 54, nr. 17; 55, nr. 19; 57, nr. 20. A daugă Em. Popescu, *op. cit.*, 274—6, r. 27—32, unde sînt amintite colegiile de medici, pedagogii, hymnozi și heracleaști.

⁹⁰ *Argadeis* (Sc. Lambrino, *Istros*, 1 (1934) 1, 118), *Aigikoreis* (AEM, 17 (1894) 88, nr. 12) și *Boreis*, presupus (D. M. Pippidi, *Contribuții*, 534—516); adaugă mențiunea globală a triburilor histriene la Em. Popescu, *op. cit.*, 274—6, r. 30, precum și unele magistraturi tribale la I. Stoian, *SCIV*, 18 (1967) 2, 235—242.

⁹¹ Este vorba de un anonim purtînd titlul de στρατηγός (D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 540, nr. 19). Pentru miliția municipală în epoca romană, vezi în general D. Magie, *op. cit.*, 630—658.

⁹² Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20, col. I, r. 103 (138 e.n.); idem, *Dacia*, 2 (1925) 218, nr. 21 (mijlocul sec. II e.n.); idem, *Histria*, 4, 668, nr. 45 (sfîrșitul sec. II e.n.). Pentru misiunile îndeplinite de acești beneficiari, vezi A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn (1908), 4—5, 32—34; S.J. de Laet, *Portorium*, 376; Al. Suceveanu, *RRH*, 13 (1974) 2, 226.

⁹³ Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 671, nr. 46: Iulius Saturninus, centurion al legiunii a XI-a Claudia; 664, nr. 44: Ulpius Felix strator consular al aceleiași regiuni; 675, nr. 47: Titinius Severinus, sescvicularius al alei a II-a Aravacorum.

⁹⁴ Ne referim mai întîi la epitaful (histrian?) al lui [L. Aelius?] Severinus, trierarch în activitate al flotei dunărene (V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 221 nr. 22), apoi la intervenția prefectului acestei flote, M. Vîndius Verianus, pentru care vezi mai departe, p. 46.

⁹⁵ Pentru Comunitatea pontică, vezi în ultimă instanță D.M. Pippidi, *Contribuții*, 401—431; idem, *SCIV*, 18 (1967) 3, 423—430; I. Stoian, *Latomus*, 24 (1967) 70—89; P. Veyne, *BCH*, 90 (1966) 1, 149—155.

⁹⁶ Cunoaștem cinci pontarhi histrieni și anume: M. Ulpius Artemidorus (AEM, 11 (1887) 66, nr. 140 = D. M. Pippidi, *op. cit.*, 386—400, 401—431; V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 218, nr. 21); *Cominius, fiul lui Euxentides* (D. M. Pippidi, *op. cit.*, 401—431); *Anonim* (V. Pârvan, *Histria*, 4, 623—631, nr. 27, 28; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 425 îl consideră identic cu M. Ulpius Artemidorus); *Bjirrius Leo* și *T. Ael. Minucianus* (C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 106 = J. Weiss, *JÖAI*, 14 (1911), *Beibl.*, 149—154).

⁹⁷ Pentru lista gerusiei locale, vezi V. Pârvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20; pentru mențiunea globală a membrilor acesteia Em. Popescu, *op. cit.*, 274—276, r. 26, iar pentru cronologia locală mai sus, p. 24, n. 130, 132. Problematika generală a acestei instituții se găsește la J. H. Oliver, *The Sacred Gerusia, Hesperia*, Suppl. 6 (1941).

⁹⁸ Pentru cronologia guvernatorilor menționați în horothesia, vezi H. Dessau, *JÖAI*, 23 (1926), *Beibl.*, 345—358 și D. M. Pippidi, *op. cit.*, 287—302: *Tullius Geminus* (47—50); *Flavius Sabinus* (50—57); *Ti. Plautius Silvanus Aelianus* (57—67); *Pomponius Pius* (67—68). Pentru intervențiile acestora în afacerile interne ale cetății, vezi în lucrarea de față, p. 38, n. 74.

⁹⁹ În sec. II—III e.n. următorii guvernatori ai *Moiesiei Inferior* apar menționați în inscripțiile histriene după cronologia lui J. Fitz, *Statthalter: M. Laberius Maximus*, 100 e.n.; *Q. Marcius Turbo*, 154—156 e.n.; *T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio*, 156—158 e.n.; *C. Ovinius Tertullus*, 198—202 e.n.; *T. Flavius Novus Rufus*, 218—220 e.n.; *Iulius Gaetulicus*, 222—224 e.n.; *Tullus Menophilus*, 238—241 e.n. sau *C. Pe ...*, 270—272 e.n.

Cît privește prima chestiune răspunsul nu poate fi decît evaziv, ținînd seama de dificultățile de principiu întîmpinate în cercetările de acest gen¹⁰⁰. Luînd însă în considerație anumite indicii legate de o danie sau numai de rata alteia¹⁰¹, de numărul „binefăcătorilor” dintr-un trib¹⁰², de cantitatea de apă — calculabilă după dimensiunile apeductului histrian — necesară cetății¹⁰³ și, în fine, de suprafața locuită în secolele II — III e.n.¹⁰⁴, socotim că o cifră care să aproximeze între 10 000 — 15 000 locuitori în total nu poate fi prea departe de realitate.

Cu atît mai complicată se arată a fi elucidarea celui de-al doilea punct. De la intenția, legitimă, de a distinge, urmînd de altfel indicațiile documentelor locale, între *πολίται* (*cives*) — cetățenii greci ai cetății —, *ξένοι* (*incolae*) — fie ei romani, militari sau civili, și simplii străini — și *πλήθους* (*plebs*) — indigeni sau liberi¹⁰⁵ — sîntem constrinși, în așteptarea unor documentate cercetări prosopografice, la constatări mult mai puțin semnificative îngreunate nu numai de starea proastă de conservare a celor mai multe inscripții, dar și de incertitudinile legate de proveniența acestora¹⁰⁶.

Revenind așadar, se poate constata din studierea unui total de 75 de inscripții că cetățenii orașului — purtători a două nume grecești în filiația greacă — reprezintă marea majoritate între secolele I—III e.n.¹⁰⁷. Mai puțin clară este situația — destul de puțin frecventă în comparație cu prima categorie de altfel — în care nu apare decît un nume grecesc, în acest caz putînd fi vorba fie de cetățeni, fie de liberi¹⁰⁸.

Sugestivă este în schimb apariția, cu începere doar din secolul al II-lea și cu atît mai mult în secolul al III-lea e.n., a două nume — unul grecesc, celălalt roman, în filiația greacă — desigur greci a căror romanizare, onomastic vorbind, este doar în curs¹⁰⁹.

Tot din secolul al II-lea e.n. întîlnim cetățeni greci definitiv romanizați, purtînd *tria nomina*, sau pur și simplu cetățeni romani, dar al căror *floruit* nu este așa cum ne-am aștepta în secolul al III-lea e.n., ci în primele trei sferturi ale secolului al II-lea e.n.¹¹⁰. În schimb, veteranii sînt mult mai slab reprezentați în secolul al II-lea, decît în al III-lea e.n.¹¹¹.

¹⁰⁰ Pentru posibilitatea de a cifra populația orașelor antice, cf. R. Etienne, *Bordeaux antique*, Bordeaux (1962), 145; G. Gh. Picard, *La civilisation de l'Afrique du Nord romaine*, Paris (1959) 171, 172; R. Duncan-Jones, *Economy*, 259—287.

¹⁰¹ Artemidoros, fiul lui Herodoros, face o danie de 1 000 de denari gerusiei (V. Pârvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20, 2, r. 7—11) sumă care, repartizată teoretic la 1 sesterț pentru fiecare locuitor de sex masculin (Aba dădea în aceeași vreme cîte doi denari pentru fiecare consilier, cf. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 276—376, r. 30) ar corespunde unei populații totale de 14 000 locuitori (vezi în general calculele lui R. Duncan-Jones, citat în nota anterioară).

¹⁰² Ne referim la cei 106 binefăcători din tribul e.g. Bo-reilor (D.M. Pippidi, *op. cit.*, 534—546), ceea ce presupune o cifră de cel puțin 1 000 de membri pentru fiecare trib. Ajungem la un total de 6 000 cetățeni (cf. mai sus n. 90) cărora li se vor fi adăugat desigur încă 5 000 — 10 000 de străini sau indigeni (vezi mai jos n. 105).

¹⁰³ Calculînd debitul apeductului histrian, V. Canarache, *SCIV*, 2 (1951) 2, 71 ajunge la concluzia că Histria avea în sec. II e.n. o populație de aproximativ 10 000 locuitori.

¹⁰⁴ Socotim că o suprafață de aproximativ 24 ha — atît cît împrejmuita incintă romană împurie — n-ar fi putut adăposti în bune condițiuni o populație de 10 000 — 15 000 locuitori, ceea ce ne obligă să luăm în considerație și spațiul locuit în afara acesteia.

¹⁰⁵ Această distincție apare în același document, o adevărată arhivă a instituțiilor municipale, care este de-

cretul în cinstea Abei (Em. Popescu, *op. cit.*, 274—6, r. 30 și 41—43 cu comentariul de la p. 291—296). Străinii și cetățenii mai apar menționați global în decretul în onoarea lui Aristlagoras, fiul lui Apaturos (*Syll* 4, 708) precum și în noua întregire (D.M. Pippidi, *op. cit.*, 397) a inscripției AEM, 11 (1887) 66, nr. 140. Pentru situația politică și juridică a grecilor în raport cu aceea a romanilor, vezi M. Rostovțev, *op. cit.*, 51, 52, 55, 94, 128, 129, 134, 141, 142, 145, 151—153, 213, 224—226 și n. 84 (privind chiar situația din Dobrogea), 448—449, 468; A.N. Sherwin-White, *Citizenship*, 233 și urm.

¹⁰⁶ Ample considerații despre onomastica histriană de epocă romană se găsesc la I.I. Russu, *SCIV*, 9 (1958) 1, 39—59; idem *AMN*, 7 (1970) 527—528 care se îndoiește de proveniența histriană a inscripțiilor latinești găsite în săpăturile de la Histria.

¹⁰⁷ Astfel în sec. I e.n. cunoaștem 106 personaje cu două nume grecești, în primele trei sferturi ale sec. II e.n. 204, iar la sfîrșitul sec. II și plîn la mijlocul următorului 50 personaje.

¹⁰⁸ În sec. I e.n. apar 12 persoane, în sec. II e.n. 6, iar de la sfîrșitul acestui secol și plîn pe la 250 e.n. 18 purtători ai unui singur nume grecesc.

¹⁰⁹ În prima parte a sec. II e.n. se cunosc 25 de personaje în această situație, iar în sec. III e.n. 37 de personaje.

¹¹⁰ Civiții romani sau grecii romanizați cu *tria nomina* se cifrează în primele trei sferturi ale sec. II e.n. la 30, iar de la sfîrșitul aceleiași secol și plîn la mijlocul sec. III e.n. doar 4.

¹¹¹ În sec. II e.n. cunoaștem doar un veteran la Histria în vreme ce în sec. III e.n. patru.

Confuză din punct de vedere juridic este situația purtătorilor a două sau numai a unui nume roman, ei putând fi indigeni pe cale de romanizare, liberi, dar și cetățeni romani în măsura în care în secolul al III-lea e.n. numărul romanilor cu *tria nomina* este în plin regres ¹¹².

În fine, elementul indigen este încă slab documentat în secolul I e.n., sigur în secolul al II-lea e.n., când apar în special purtători a două nume în filiație greacă — unul grecesc, celălalt indigen — și mai bine reprezentat în secolul al III-lea e.n., când alături de indigeni autentici — cu două nume autohtone — constatăm apariția primilor traco-romani — un nume roman, celălalt indigen ¹¹³.

Rezumând, se poate deci afirma că pătrunderea masivă a elementului roman nu are loc, cel puțin la Histria, decât în secolul al II-lea e.n., mai exact spus de la începutul acestuia și faptul n-are de ce să surprindă dacă luăm în considerație împrejurarea că o reorganizare din punctul de vedere roman nu are loc decât la această dată. Ne referim se înțelege la organizarea teritoriului rural al cetății menționat sporadic în perioada anterioară, dar care este mărit și precizat doar în anul 100 e.n. de către M'. Laberius Maximus ¹¹⁴.

De la început trebuie să arătăm că hotărnicia Histriei reprezintă doar un document, precizând hotarele în limitele cărora histrienii vor fi avut anumite privilegii, între altele de natură vamală ¹¹⁵. De aici și pînă la a crede că scurtul rezumat al limitelor acestui teritoriu, prezentat la începutul documentului, va fi înlocuit ceea ce numai o delimitare riguroasă a diverselor categorii de pămînturi — atribuite sau arendate — o putea face, este o distanță destul de mare cită vreme, pe de altă parte, inscripțiile ne informează despre existența acelei *regio*, distinctă de cetate, în cadrul căreia figurează cîțiva *vici*, posedînd *conventus* de cetățeni romani ¹¹⁶. Chiar dacă un *conventus civium Romanorum* nu implica întotdeauna și o *adsignatio viritim* este limpede că veteranii din vicus Quintionis sau vicus V . . . , despre care știm că aveau un regim preferențial, nu puteau fi subordonați din punctul de vedere al regimului proprietății unei cetăți ai cărei membri nu puteau fi altceva decât *peregrini* ¹¹⁷. Astfel, rămîne să facem în continuare distincția între teritoriul propriu-zis al cetății în care pămîntul histrienilor va fi avut, conform statutului cetății, regimul unui *ager publicus stipendiarius datus adsignatus*,

¹¹² În sec. I e.n. nu cunoaștem decât un singur purtător al unui singur nume roman, și acesta discutabil (Otcacilius reîntregit ca atare de J. și L. Robert. BE, REG, 79 (1966) 403, nr. 276 în r. 52 al horothesiei histriene); în primele trei sferturi ale sec. II e.n. 32 de persoane purtînd unul sau două nume romane, iar pînă la mijlocul sec. III e.n. 36.

¹¹³ În sec. I e.n. cunoaștem un purtător a două nume trace în filiație greacă precum și unul avînd un nume trac și unul grecesc; în primele trei sferturi ale sec. II e.n. un singur personaj cu două nume trace și șapte cu nume greco-trace; în fine, în ultimul pătrar al sec. II e.n. și prima jumătate a celui următor se cunosc doi purtători a două nume trace, doi a unui singur, doi a unor nume greco-trace și patru a unui nume roman și a celui alt trac. Desigur imaginea despre indigeni n-ar fi completă dacă n-am lua în considerație imaginile cavalerului trac, deși atribuirea acestei categorii de documente în exclusivitate populației indigene este controversată (cf. G. Bordenache, Dacia, NS, 5 (1961) 185—211 care notează 17 exemplare; adaugă D.M. Pippidi, AAASH, 10, (1962) 1/3, 219 și urm.; Al. Suceveanu SCIV, 18 (1967) 2, 250, fig. 6/1) și desigur ceramica (H. N., Materiale, 9 (1970) 199, fig. 16; C. Scorpion, Pontice, 1 (1968) 359, fig. 18 a-c și 3 (1970) 150—156; P. Alexandrescu, Histria, 2, 210, pl. 80: vas sarmatic).

¹¹⁴ Pentru data de constituire a teritoriului rural al Histriei, vezi bibliografia la Al. Suceveanu, Pontica, 5 (1972) 98—100.

¹¹⁵ Că hotărnicia reprezintă un document preponderent vama l o dovedesc comentariile prilejuite de acest docu-

ment lui V. Pârvan, Histria, 4, 556 și urm.; H. Nesselhauf Epigraphica, 1 (1939) 331—338; S.J. de Laet, Portorium, 205—208, 353—355, 435; D.M. Pippidi, Contribuții, 373—391. Desigur această situație de fapt nu exclude ipoteza că sumara delimitare de la începutul documentului nu va fi avut la bază o reală hotărnicie.

¹¹⁶ Inscriptiile pomenind *regio Histriae* sînt, în ordinea lor cronologică, următoarele: Șt. Constantinescu, SCIV, 9 (1958) 2, 349—355 (Gîrliciu, sec. II e.n.); CIL, 12 489 (Nistorești, 157 e.n.); D. Tudor, SCS Iași, 2 (1951) 1/2, 502, nr. 3 (Sinoc, post 167 e.n.); V. Pârvan, Dacia, 2 (1925) 241, nr. 41 (vicus Secundini, nelocalizat, 198—211 e.n.); Gr. Florescu, SCIV, 9 (1958) 2, 342—348 (Gîrliciu, 244—249 e.n.: este vorba de a[r]contes r(egionis) His(triae) deci magistrați independenți de cetate). Adaugă B. Gerov, Vestigia, 492—494.

¹¹⁷ În ce privește doi *vici* menționați în text, vezi la noi p. 44 și urm., n. 133—145 și 155, 156, iar pentru noțiunea de *vicus* textele lui Isidorus, Orig., 15,2, 12 și Placidius — citat după J. Marquardt, Orgdel' EmpRom, 1, 9, n. 3, comentate de F. F. Abbott — A.C. Johnson, Administration, 12—13 și A.W. van Buren RE, 16 (1958) 2, 2 090—2 094. În sfîrșit, despre veterani și regimul preferențial de care aceștia se bucurau în repartizarea solului provincial, vezi textele lui Hyginus, Grom. Vet., ed. Lachmann, 116, precum și contribuțiile recente ale lui G. Forni, Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano, Milano-Varese (1953), 145—151; H. d'Escurac Doisy, HommAlbGrenier, 571—583; G. Alföldy, Historia, 13 (1964) 167—179.

rămânind ca în *regio*, atribuită formal histrienilor, să fi existat o pluralitate de tipuri de proprietăți pe care le vom analiza pe larg în capitolul următor ¹¹⁸.

Despre limitele marelui teritoriu, în care avem deci a vedea mai curînd o zonă de influență a Histriei, s-au exprimat diverse opinii pe care în studiul actual al documentării nu le putem și certifica ¹¹⁹. Este vorba deci de o zonă ce pare a se întinde de la sud de Argamum ¹²⁰ spre vest pînă la riurile Picusculus, Gabranus, Sanpaeus și Turgiculus ¹²¹, apoi din nou spre sud pînă la Ulmetum pentru a urma spre sud-est linia riului Calabaeus ¹²².

Cu atît mai dificilă se arată a fi în consecință distincția între *regio* și teritoriul propriu-zis al cetății din care va fi făcut parte în mod sigur așezarea (κώμη) de la Istria sat, judecînd cîl puțin după limba în care este redactat documentul, care face aluzie la această unitate administrativă ¹²³. Chiar dacă în așezarea de la Sarighiol s-a semnalat un altar ridicat de tribul histrian Aigikoreis, ceea ce ar putea duce la concluzia că acest mic teritoriu se întinde pînă la Sarighiol, nu putem avea nici o certitudine în acest sens cită vreme localizarea inscripțiilor antice în cele mai multe cazuri este neasigurată ¹²⁴. Postulam totuși această extindere spre nord pentru că în altă localitate, vicus Quintionis, s-a găsit o inscripție menționînd *regio Histriae*, ceea ce ar pleda — ipotetic — pentru ideea că acest vicus ar fi fost plasat la limita dintre *regio* și teritoriul propriu-zis al cetății ¹²⁵. La limita sudică a acestui mic teritoriu, așezarea de la Vadu — vicus Celeris — pare a fi cel mai indicat punct de frontieră între cele două subunități teritoriale, avînd în vedere inscripțiile grecești de aici ¹²⁶. Dacă în fine, așezarea de la Fintinele ar fi făcut parte din zona de care ne ocupăm, judecînd după faptul că aici se află izvoarele apeductului histrian de epocă romană ¹²⁷, ar urma că aici trebuie să includem și așezările de la Tari-verdi ¹²⁸, Cogealac ¹²⁹, Săcele ¹³⁰ și Nuntași ¹³¹ despre a căror formă de organizare — dacă nu presupunem că erau simple κώμαι — ignoranța noastră este desăvîrșită. Nici un document nu ne îngăduie să precizăm pe de altă parte în ce mod era administrat acest teritoriu de către cetate, dacă totuși argumentul altarului tribului histrian Aigikoreis de la Sarighiol n-ar permite

¹¹⁸ În general, pentru problematica a ceea ce se numea *ager publicus*, vezi J. Marquardt, *Orgfin*, 231 și M. Rostovtsev, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford (1953), 814—816, 1525. Cit privește diversele modalități de împărțire a acestuia în care criteriul esențial rămînea diferența între atribuire și arendare, indiferent dacă acestea erau făcute de autoritatea romană sau de cetate, vezi textele din Gaius, II, 7; Aggenius Urbicus (*Grom. Vet.*, ed. Lachmann, 4) și Hyginus (*ibidem*, 116, 204—205)—desigur printre altele — comentate de J. Marquardt, *Orgdel/EmpRom*, 1, 131—133; F. Grelle, *Stipendium, passim*; F. de Martino, *op. cit.*, 774—797 și Ch. Saumagne, *Journal des Savants* (1965) 73—116.

¹¹⁹ Despre această problemă, vezi V. Pârvan, *Histria*, 4, 556 și urm. nr. 15 și P. Nicorescu într-un studiu inedit citat de D.M. Pippidi, care prezintă stadiul cercetărilor în Contribuții, 361—371.

¹²⁰ Pentru V. Pârvan, *op. cit.*, *loc. cit.*, Argamum ieșea din raza teritoriului histrian, în timp ce P. Nicorescu presupune cuprinderea cetății Argamum în teritoriul histrian, ipoteză respinsă de D.M. Pippidi.

¹²¹ Pentru V. Pârvan, *op. cit.*, *loc. cit.*, praiele respective s-ar identifica astfel: Picusculus = Poturi; Gabranus = Hagiaval; Sanpaeus = Beidaut; Turgiculus = Suflaru. În schimb, P. Nicorescu propune: Picusculus = Slava Cercheză; Gabranus = Slava Rusă; Sanpaeus = Beidaut (singurul punct de coincidență); Turgiculus = Duingi. În această alternativă așezarea de la Nistorrești, aparținînd sigur teritoriului histrian (vezi la noi p. 45, n. 161), ieșe din aceste limite ipotetice.

¹²² Pentru așezarea de la Ulmetum, vezi la noi p. 68, n. 457: V. Pârvan identifică Calabaeus cu pîrlul Casimcea în timp ce P. Nicorescu cu pîrlul Cogealac.

¹²³ Cf. IGR, 599 = G. Bordenache, *Sculture*, 103, nr. 210 (cu observațiile soților Robert, *BÉ RÉG*, 83 (1970), 413, nr. 396; AEM, 11 (1887) 66, nr. 140 = D.M. Pippidi, *op. cit.*, 397 (vezi mai sus n. 87); CIL, 7 525; C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 106 = J. Weiss, *JÖAI*, 14 (1911), *Beibl.*, 149—154 (vezi mai sus n. 96). V. Pârvan AA, *JDAI*, 29 (1914) 430; G. Bordenache, *op. cit.*, 65, nr. 118.

¹²⁴ AEM, 17 (1894) 88, nr. 12; cf. și Sc. Lambrino, *Istros*, 1 (1934) 1, 117—121.

¹²⁵ Cf. D. Tudor, *SCȘ Iași*, 2 (1951) 1/2, 502, nr. 3 (după 167 e.n.). Pentru această ipotetică extindere, vezi Al. Suceveanu, *Peuce*, 2 (1971) 161, 162.

¹²⁶ Cf. AEM, 8 (1884) 23, nr. 62; 6 (1882), 38, nr. 79 cu comentariul Gabriellei Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961), 210 (fig. 29). Aduagă însă și CIL, 14 449 localizată la Vadu de Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 15 (1964) 1, 133, nr. 8, precum și R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 368, nr. 180—181.

¹²⁷ C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 3, 113—119; Cf. CIL, 16, 145; I. Micu, *Călăuza*, 46, nr. 270; C. Scorpan, *Cavtrac*, 68, nr. 34; I.I. Sassu, *AnDobr*, 10 (1929), 199 și V. Canarache, *Histria*, 1, 357—362.

¹²⁸ Cf. V. Canarache, *SCIV*, 2 (1951) 2, 71—72; Gh. Ștefan, și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 102; D. Berciu, *SCIV*, 6 (1955) 3/4, 543; D. Berciu, C. Preda, *Materiale*, 4 (1957), 77—88; 5 (1959), 322. C. Preda, *SCN*, 2 (1958) 113, nr. 7 și Em. Popescu, *TIR*, 71.

¹²⁹ CIL, 7 528.

¹³⁰ CIL, 14 461 (vezi și R. Vulpe, *DID*, 192, n. 54); V. Pârvan, AA, *JDAI*, 30 (1915) 247; C. Ionomu, *Opaițe*, 118, nr. 625.

¹³¹ Em. Popescu, *op. cit.*, 54.

ipoteza că în secolele II—III e.n., de cînd datează de altfel toate documentele pe care le discutăm, el era împărțit pe triburi¹³².

Din așa-numita *regio Histriae*, unitatea cea mai complexă se arată a fi vicus Quintionis. Localizat cum s-a mai arătat la Sinoe¹³³, pe locul unei vechi posesiuni a unui colonist roman Quintio¹³⁴, inscripțiile din secolul al II-lea e.n. ne înfățișează existența unui *conventus* al veteranilor și cetățenilor romani cărora li se va fi adăugat, la o dată pe care nu avem dreptul să o presupunem mult mai timpurie decît sfîrșitul secolului I e.n. sau începutul celui de al II-lea¹³⁵, o enclavă a populației sud-tracice a bessilor¹³⁶. Despre situația juridică a primilor s-a arătat mai sus că este una privilegiată, veteranii cel puțin beneficiind de posesiunea unor *agri viritim adsignati*, scutiți de impozite¹³⁷. Cît privește bessii, remarcăm doar că poziția lor nu este de confundat cu aceea a romanilor așa cum se susține eronat doar pentru simplul motiv că ambelor categorii le este aplicat calificativul de *consistentes*¹³⁸. La această sursă de confuzii se mai adaugă și faptul că de regulă unul din cei doi *magistri* poartă un nume tracic, ceea ce ar putea întări ideea unei depline egalități între romani și bessii, dar nu trebuie uitat că din rîndul acestora din urmă era de așteptat ca cei mai înstăriți să fi fost cooptați în conducerea acestui *vicus*¹³⁹. Mai mult chiar nici condițiile în care aceștia au venit în Dobrogea în secolul I e.n., dacă nu cumva în vicus Quintionis este vorba de o colonizare distinctă de primele menționări¹⁴⁰, nici faptul că după Constituția antoniniană ei nu par, judecînd după analogia cu laii¹⁴¹, să fi primit cetățenia romană, la care mai adăugăm ipoteza recent formulată după care ei vor fi fost aduși aici pentru extragerea și prelucrarea diverselor metale, între care și fierul¹⁴², nu ne permit să vorbim despre situația preeminentă a bessilor, aduși, cum s-a susținut și se mai susține încă, ca elemente de încredere ale stăpînirii romane împotriva autohtonilor, motiv pentru care li se atribuie — în flagrantă contradicție cu documentele — o zonă mult mai întinsă¹⁴³. Dacă într-adevăr vor fi rămas în această situație și după Constituția antoniniană, ei pot fi considerați *dediții*¹⁴⁴, adică într-o poziție juridico-socială asemănătoare cu aceea a geților în sinul cărora vor fi fost *consistentes*¹⁴⁵. O structură asemănătoare din punct de vedere juridico-administrativ

¹³² Pentru organizarea teritoriilor orașelor grecești vezi următoarele documente: IGRR, 721 (Philippopolis); Syll⁴, 884 (Thisbe, Grecia); A.M. Woodward, JHS, 33 (1913) 313 și urm. (Heraclea, Macedonia); D. Deceve, JÖAI, 41 (1954) 110 și urm. (Sveti-Vrac, Macedonia); F. Papazoglu, BCH, 87 (1963) 531 și urm. (Gazoros, Macedonia). Problemele teoretice sînt tratate de F.F. Abbott-A.C. Johnson, Administration, 21—30; M. Rostovțev, SESIR 229—231, 219—250, 287—288, 300—307, 397, 422; B. Gerov, Godisnik Sofia, 50 (1955) 2, 70.

¹³³ Cf. D. Tudor, SCȘ Iași, 2 (1951) 1—2, 501 și urm.

¹³⁴ Cf. V. Pârvan, Începuturile, 147; M. Rostovțev, *op. cit.*, 287, n. 84; D. Tudor, *op. cit.*, *loc. cit.*

¹³⁵ Pentru datarea inscripțiilor menționîndu-i pe bessii alături de cetățenii romani, vezi n. urm. Nici unul din celelalte documente epigrafice (CIL, 7 524, 12 513, 12 514, 12 515; V. Pârvan, Dacia, 2 (1925) 214, nr. 18; D. Tudor, SCȘ Iași, 2 (1951) 1/2, 499, nr. 1; 501, nr. 2; 502, nr. 3) nu justifică o antedatatură a organizării acestui *vicus* pînă către jumătatea sec. I e.n. așa cum credeau V. Pârvan, Începuturile, 125—126 și Sc. Lambrino, Mémoires, 342.

¹³⁶ Documentele unde apar ca dedicanți *veterani et cives Romani et Bessi consistentes vico Quintionis* sînt următoarele: V. Pârvan Histria, 4, 617, nr. 24 (139—161 e.n.); 7, 55, nr. 46 (149 e.n.); 62, nr. 49 (169 e.n.); 67, nr. 50 (175 e.n.); 71 nr. 51 (176 e.n.); 74, nr. 52 (177 e.n.).

¹³⁷ Vezi la noi p. 42, n. 117.

¹³⁸ În acest sens, vezi E. Kornemann, RE, 4 (1901) 380—480 și, în special, 412—414 și mai curînd P. Audin, J. Guey și P. Wuillemier, REA, 56 (1954) 331—333.

¹³⁹ În toate inscripțiile menționate în n. 136 (adaugă V. Pârvan, Dacia 2 (1925) 214, nr. 18 și D. Tudor, SCȘ

Iași, 2 (1951) 1/2, 501, nr. 2) unul din *magistri* e roman (fără excepție doar cu două nume), iar celălalt e un trac.

¹⁴⁰ Pentru primele atestări ale bessilor vezi la noi p. 33, n. 29. Dacă pentru Pârvan, Ausonia, 10 (1921), 196; R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 733—741 și D.M. Pippidi, DID, 321, n. 156, aceștia au venit ca urmare a unei colonizări pașnice, Em. Condurachi, BStAc, 3 (1951) 31—36, susținut recent și de T. Sarafov, ACIEBSE, 141—150, formulează ipoteza — justificată — a unei deportări. În fața contradicției dintre situația lor din sec. I și cea din sec. II e.n., socotim decisivă intervenția lui D. Tudor (ACIEBSE, 151) după care primii bessii — cei din vremea lui Ovidius — ar fi fost într-adevăr deportați în timp ce aceia menționați în calitate de *consistentes* să fi fost colonizați de-abia către sfîrșitul sec. I e.n.

¹⁴¹ Vezi la noi p. 45, n. 147—148.

¹⁴² Cf. Em. Zah și Al. Suceveanu, SCIV, 22 (1971) 4, 567—578.

¹⁴³ Pentru această nejustificată extindere, vezi opiniile lui V. Pârvan și R. Vulpe citate în n. 140.

¹⁴⁴ Pentru Constituția antoniniană, vezi în general A.N. Sherwin-White, *op. cit.*, 216—227; J. Gagé, *Classes sociales*, 273—279; F. de Martino, *op. cit.*, 694—709. Deși împărțită de cei mai mulți, identificarea dintre *peregrini* și *dediții* nu e încă dovedită, ceea ce ne face să operăm în continuare cu cele două categorii juridice.

¹⁴⁵ Astfel dacă pentru R. Vulpe, *op. cit.*, *loc. cit.* bessii — conform statutului lor juridic excepțional — au fost *peregrini* ca și locuitorii orașelor grecești (cf. HAD, 257), E. M. Staerman, VDI, 2 (1946), 81—88; I.I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1/2, 75—86 și Em. Condurachi, Dacia, NS, 2 (1958), 291—292 li consideră atît pe bessii cît și pe geții ca *dediții*.

prezintă și vicus Secundini, localizabil după cercetări recente în partea de nord sau de sud a teritoriului histrian¹⁴⁶, unde în secolele II—III e.n. pe lângă cetățenii romani sînt atestați laii, o altă populație sud-tracică, aflați în aceeași situație cu bessii din vicus Quintionis¹⁴⁷, cu deosebirea că, rămîind ca atare și după 212 e.n., ei pot fi sigur considerați *dediticii*¹⁴⁸. Tot o enclavă a acestei populații trebuie să fi fost și la Laikos pyrgos, organizați după cum se vede într-o altă formațiune administrativă¹⁴⁹, pe care o amintește un document deosebit de important din secolul al II-lea e.n. în care se pomenește o Hora Dagei¹⁵⁰, al cărei toponim, corelat cu numele unui trib geto-dacic de la nord de Dunăre, ar duce la concluzia, foarte plauzibilă, că ne-am afla în fața unor săteni — *κωμήται* —, transferați — *κατοικοῦντες* — poate de Plautius Aelianus¹⁵¹. Plîngerile similare adresate de aceste două unități direct guvernatorului împotriva abuzurilor fiscale ar putea pleda pentru analogia cu documente asemănătoare din diversele provincii ale Imperiului roman, toate interpretate ca proteste ale colonilor împotriva conductorilor de pe latifundiile imperiale¹⁵² — oricum nedepinzînd de teritoriul municipal, întărindu-ne astfel în convingerea că *regio* era un organism distinct de cetate¹⁵³ —, ceea ce ne face să credem că atît la Laikos pyrgos, cît și în Hora Dagei nu este cu totul exclusă existența unui *saltus* imperial, divizat desigur în *vici* sau alte unități¹⁵⁴.

În organizări vicane cunoscute în general în Dobrogea din secolele II—III e.n., ni se înfățișează vicus V... de lângă Rîmnicu de Jos, unde pe lângă veteranii și cetățenii romani¹⁵⁵ cunoaștem o stație de beneficiari consulari¹⁵⁶, apoi simplii *vici* de la Vadu (foarte probabil Celeris)¹⁵⁷, vicus Parsal...¹⁵⁸ și vicus C... coss¹⁵⁹, precum și un vicus anonim de la Neatîrnarea¹⁶⁰. Tot astfel, se poate afirma că posesiunile lui L. Pompeius Valens de la Nistorești¹⁶¹ sau Aelius L... lângă Ulmetum¹⁶² trebuie să fi fost niște *villae*.

În schimb, nu se poate afirma cu certitudine dacă la Șeremet este un vicus Casianum sau mai curînd un sanctuar al lui Zeus Casios¹⁶³, ca de pildă grota de la Gura Dobrogei¹⁶⁴, și cu atît mai puțin ce vor fi reprezentat, din punctul de vedere care ne interesează aici, așe-

¹⁴⁶ Em. Zah, Comunicare ținută la Institutul de arheologie din București în 5 martie 1970.

¹⁴⁷ Cf. V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 241 și urm.; S. Casson, *JRS*, 17 (1927) 99; R. Vulpe, *op. cit.*, *loc cit.*

¹⁴⁸ Altele pe care este menționată formula *cives Romani et Lai constntentes vico Secundini* sînt, în ordinea lor cronologică, următoarele: V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 241, nr. 41 (198—211 e.n.); Sc. Lambrino, *MélMarouzeau*, 322, nr. 9 (202 e.n.); 323, nr. 10 (220 e.n.); V. Pârvan, *Histria*, 7, 96, nr. 61 (237 e.n.); idem, *Dacia*, 2 (1925) 246, nr. 43 (238 e.n.); Sc. Lambrino, *RÉL*, 11 (1933) 2, 457—463 (246 e.n.). Aduagă eventual E. Comșa, *Materiale*, 5 (1959) 764, nr. 14 (de la Gîrliciu). Pentru toponim, vezi V. Pârvan, *Începuturile*, 147, iar pentru cronologia, inacceptabilă (cf. mai sus n. 134—135) a acestui *vicus*, Sc. Lambrino, *MélMarouzeau*, 345.

¹⁴⁹ Cf. I. Stoian, *Dacia*, NS, 3 (1959) 375—377, col. II, r. 10—18 (137/138 e.n.); pentru problematica *pyrgos*-urilor, vezi bibliografia la Al. Suceveanu, *RRH*, 13 (1974) 2, 229.

¹⁵⁰ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 369—390 cu observațiile formulate de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 71 (1958) 283, nr. 341 și 74 (1961) 202 nr. 426 (documentul datează din 158/159—160 e.n.).

¹⁵¹ Cf. I. Stoian, *SCIV*, 2 (1951) 2, 137 și urm.

¹⁵² Inscripțiile mai importante referitoare la colonat sau la simple plîngeri ale țărănilor din întreg Imperiul roman sînt adunate de G. Mihailov, *IGB*, 4, 208 și urm. Din vasta bibliografie a problemei cităm doar contribuțiile lui M. Rostovțev, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig (1910) și F. de Martino, *op. cit.*, 791—795.

¹⁵³ Vezi în acest sens la noi p. 38, n. 78, p. 42, n. 116.

¹⁵⁴ Că Hora Dagei era organizată în formă de *vicus* (= *κώμη*), o dovedește textul inscripției (I. Stoian, *Dacia*, NS, 3 (1959), col. I, r. 8—13, col. IIb). În aceste condiții avem dreptul să ne întrebăm dacă acești *vici* nu erau în fond supuși autorității unor *conductores*, cu atît mai mult cu cît ipoteza ca în aceste două unități (Hora Dagei și Laikos pyrgos) să fi existat relații de colonat este în general posibilă, în Moesia; cf. B. Gerov, *Godišnik Sofia*, 50 (1955) 2, 72; Em. Condurachi, *IR*, 510 și U. Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte des thrakischen Chersones*, Baden-Baden (1954) 61.

¹⁵⁵ *CIL*, 14 412, localizată la Rîmnic de Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 15 (1964) 1, 131, nr. 1 (139—160 e.n.).

¹⁵⁶ V. Pârvan, *Scythia Minor*, 518—526.

¹⁵⁷ Pentru inscripțiile grecești de aici, vezi mai sus, n. 126. Dintre inscripțiile ținînd de vicus Celeris, vezi *CIL*, 7 526 și 7 527; V. Pârvan, *Histria*, 7, 78, nr. 53; D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 594, nr. 71. Aduagă bibliografia lui Em. Popescu, *TIR*, 76.

¹⁵⁸ *CIL*, 12 488 a.

¹⁵⁹ *CIL*, 12 488 b.

¹⁶⁰ *CIL*, 12 487 (187 e.n.).

¹⁶¹ *CIL*, 12 489 (157 e.n.). Pentru *villae*, vezi în general G. Mansuelli, *Le ville nel mondo romano*, Milano (1958); E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapesta (1964); K. D. White, *Farming*, 384—445.

¹⁶² V. Pârvan, *Ulmetum*, I, 530, nr. 2.

¹⁶³ V. Pârvan, *Scythia Minor*, 532—538. Cf. Rostovțev, *SESIR*, 287, n. 84; R. Vulpe, *SCIV*, 6 (1955) 3/4, 549, 550.

¹⁶⁴ Cf. C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 5 (1959), 20.

zările de la Panduru ¹⁶⁵, Sarighiol ¹⁶⁶, Casimcea ¹⁶⁷, Corbu ¹⁶⁸, Cheia ¹⁶⁹ sau Pantelimonu de Jos ¹⁷⁰, multe semnalate doar prin descoperiri izolate.

Ultima așezare din teritoriul histrian, Buteridava, ridică probleme speciale. Numele acestei așezări, localizată recent la Mihai Viteazu, indică clar apartenența lui la sfera toponimică daco-getică, demonstrând și pe această cale persistența populației autohtone în plină epocă romană ¹⁷¹. Pe de altă parte, menționarea colectivă a vicanilor Buteridavensi, ca și însuși conflictul acestora cu latifundiara Messia Pudentilla nu face cu totul imposibilă ipoteza că aici va fi dăinuit, fie și în cadrul unei organizări vicane, o formă de obște teritorială ¹⁷².

Dar inscripția în discuție vine să arunce o lumină neașteptată asupra manierei de administrare a acestei *regio* atunci când ne informează că între 198—202 e.n., prefectul flotei moesice M. Vindius Verianus este desemnat de guvernatorul Moesiei, Ovinus Tertullus, să rezolve acest litigiu prin stabilirea hotarelor între cele două părți aflate în dispută ¹⁷³. Este oare de văzut în desemnarea lui M. Vindius Verianus un apel la o autoritate militară neutră, neangajată în vreun fel în conflict? ¹⁷⁴. Mai greu de crezut că acesta va fi fost singurul motiv cită vreme în condițiile creșterii rolului militarilor în imperiu, nu lipsesc dovezi că flota moesică își va fi extins sfera de acțiune și asupra litoralului vestpotic — așa cum am văzut mai sus —, unde pe lângă sarcinile pur strategice va fi avut și alte însărcinări de natură administrativ-fiscală, din rîndul cărora stringerea impozitului *annona militaris* trebuie să fi fost cea mai importantă ¹⁷⁵. Dar această autoritate a centrului de la Noviodunum se va fi extins, probabil, de-abia ca urmare a raidurilor din al treilea sfert al secolului al II-lea e.n., când barbarii încep să folosească marea în atacurile lor ¹⁷⁶ și va fi durat pînă către mijlocul secolului al III-lea e.n. În schimb nu avem nici un document, care să ne edifice despre maniera în care acest mare teritoriu a fost administrat cu începere de la Traian, de cînd avem dovezi sigure că el va fi fost reorganizat și pînă către sfîrșitul secolului al II-lea e.n. — dată după care pare să fi fost recopiată și horothesia traianee, identică în formă, mult schimbată însă în implicațiile de conținut, după cum se vede ¹⁷⁷ — dacă nu cumva este de postulat o cvasimunicipalizare a acestuia, întemeiată pe certitudinea existenței unor magistrați proprii, similară întrucîtva etapei contemporane din evoluția teritoriilor romane de pe *limes* aferente în fapt tot unor *civitates stipendiariae* ¹⁷⁸.

În fața acestei sporadice documentări ne mulțumim a conchide că exceptînd secolul I e.n. — în general foarte puțin cunoscut — în secolele II—III e.n. se poate vorbi pentru teritoriul histrian de o distincție între o mică zonă afectată integral cetății și *regio* — avînd ea însăși o evoluție în propria-i organizare administrativă — ambele populate de localități cu o organi-

¹⁶⁵ Cf. I. Micu, Călăuza, 36, nr. 201 = A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1,79, nr. 1; D. Tudor, Materiale 2 (1956) 593, nr. 69.

¹⁶⁶ Vezi mai sus, p. 43, n. 124, 125. Alte informații la Em. Popescu, *op. cit.*, 26 (s.v. Beidaud).

¹⁶⁷ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 583, n. 10; V. H. Baumann, SCIV, 22 (1971) 4, 597, nr. 5.

¹⁶⁸ Din așezarea de la Corbu, menționată de V. Pârvan, Ulmetum, 1 595, provin următoarele documente: CIL, 14 462, localizată la Corbu de Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 133, nr. 9 (236—238 e.n.); CIL, 7 614 (Diocletian); D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 594, nr. 72 (220 e.n.); I. Micu, Călăuza, 31, nr. 18 = ? C. Scorpan, Repbach, 66, nr. 26; D. Tudor, Dacia, NS, 4 (1960) 340, nr. 146; R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica 6 (1973) 358, nr. 133.

¹⁶⁹ Cf. C. S. Nicolăescu-Ploșor, Materiale, 5 (1959) 22; 6 (1959) 48.

¹⁷⁰ V. Pârvan, Scythia Minor, 526—531.

¹⁷¹ Din această localitate provine pe lângă miliarii din vremea lui Diocletian și Constantin (CIL, 14 463, localizat la Mihai Viteazu de Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 133, nr. 10), cunoscuta inscripție menționînd conflictul dintre Messia Pudentilla și vicani Buteridavenses (CIL, 14 447).

Comentarii generale despre această inscripție se găsesc la Al. Suceveanu, Peuce, 2 (1971) 158—166.

¹⁷² Vezi, în sensul că nu e vorba de o proprietate obștească, R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 381; H. Daicoviciu, SCIV, 11 (1960) 1, 138—139 și R. Vulpe, DID, 193, 194, iar pentru posibilitatea existenței unei proprietăți obștești I.I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1/2, 75—86 (citînd o bibliografie mai largă) și Em. Condurachi, Dacia, NS, 2 (1958) 310. Vezi în același ultim sens, la noi, p. 52, n. 252.

¹⁷³ Pentru M. Vindius Verianus, vezi H. G. Pflaum, Carrières, 2, 689; 3, 1 068.

¹⁷⁴ Că aceste delimitări nu erau obligatoriu făcute *manu militari*, așa cum vom vedea mai jos la Ulmetum (p. 67, n. 440) sau civitas Ausdecensium (p. 75, n. 570), ne-o dovedesc trei inscripții provenind din Thessalia (CIL, 856), Macedonia (P. A. Mac Kay, Hesperia, 34 (1965) 3, 248—253) și Cipru (P. Ducrey, BCH, 93 (1969) 248—253).

¹⁷⁵ În legătură cu acest important impozit, generalizat acum în tot imperiul, vezi D. van Berchem, Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, 80 (1937) 117—201; A. Mócsy, Militärgrenzen, 211—214.

¹⁷⁶ Pentru extensiunea autorității flotei dunărene pe litoral, vezi Al. Suceveanu, RRH, 13 (1974) 2, 227.

¹⁷⁷ Vezi la noi p. 27, n. 170 și p. 151, n. 46.

¹⁷⁸ Vezi mai sus p. 42, n. 116 și mai departe p. 59, n. 326.

zare diferită, *κώμαι*, *vici villae*, sanctuare, eventual *saltus* și, probabil resturi de obște teritorială, în care elementul grec, roman — civil și militar —, sud-tracic, ca și cel indigen trăiesc într-o simbioză corelativă desigur cu tipul juridico-administrativ al fiecărei așezări¹⁷⁹. În fine, socotind media de locuitori ai unei așezări rurale în jurul cifrei de 500—1 000 locuitori¹⁸⁰, așa cum pare să o indice de altfel și un document local¹⁸¹, credem că nu este exclusă o aproximație pe întreg teritoriul între 15 000—25 000 locuitori, aceasta ținând cont numai de stadiul actual al cercetărilor care, sporite, ar putea modifica oricând această cifră pur ipotetică.

2. TOMIS

Este desigur inutil să reluăm aici etapele istorice ale organizării administrative ale orașului Tomis¹⁸² presupuse a fi fost, măcar în liniile generale, asemănătoare cu ale celorlalte cetăți grecești de pe coastă¹⁸³, chiar dacă în conținut ele se deosebesc, așa cum vom vedea de îndată.

O inscripție tomitană, după știința noastră neexploatăată în acest sens, este de natură să precizeze aceste deosebiri din moment ce ea acordă unui împărat roman, foarte probabil Hadrian, titlul de *Eleutherios*, legat, în general, de redarea libertății unui oraș¹⁸⁴. Or, dacă Hadrian este onorat cu acest epitet, este sigur că înaintea lui cetatea n-a posedat libertatea, fiind deci o simplă *civitas stipendiaria*. Va fi fost ea oare de la Crassus, adică atunci când statutele acestor orașe se reprecizează, în această situație, așa cum am presupus de pildă pentru Histria? O sumară indicație, de privit cu toată circumspecția, pare să pledeze pentru teza că pînă la mijlocul secolului I e.n., orașul Tomis a cunoscut o situație privilegiată din moment ce aici este sediul guvernatorului Tullius Geminus, sediu ales de obicei într-o cetate liberă¹⁸⁵. Dacă argumentarea este plauzibilă am avea atunci un hiatus în timpul căruia cetatea a pierdut titlul de *libera* și, deci el nu poate să fi început decît de la Vespasian, cînd unei întregi serii de cetăți li se retrage libertatea, redată apoi de Traian sau Hadrian¹⁸⁶. Cu ce anume va fi contribuit la sporirea avantajelor derivate din acest titlu cel nou de *Metropolis*, asumat de cetate cu începere de la Antoninus Pius¹⁸⁷ sau mai tirziu cel de *λαμπροτάτη*¹⁸⁸, nu sîntem în măsură să precizăm, cel puțin în stadiul actual al documentării.

Deoarece pînă în prezent ne lipsește, ca în cazul Callatidei, textul *foedus*-ului cu Roma, preferăm să interpretăm libertatea metropolei Pontului Stînga ca rezultatul statutului de *civitas sine foedere libera* — precizat ca urmare a unui *lex, senatus-consultum* sau pur și simplu a unei concesiuni imperiale speciale, ceea ce pare cel mai plauzibil, avînd în vedere inscripția pomenită mai sus — dar care, în realitate, se confundă cu cel al unei *civitas foederata*¹⁸⁹.

¹⁷⁹ În general pentru organizarea administrativă a teritoriilor orașelor grecești din Dobrogea, vezi D.M. Pippidi, Contribuții, 120—166; R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 367—392; 8, (1957) 1/4, 149—162; Em. Condurachi, IR, 495—498.

¹⁸⁰ Cf. R. Duncan-Jones, *Economy*, 283 (250—300 locuitori, evident bărbați, în medie pentru un *otcus*).

¹⁸¹ Cf. CIL, 7 626 unde se indică o danie de 75 denari făcută pentru vicus Celeris, ceea ce, la o medie de 1 sesterț pe cap de locuitor masculin, revine la aproximativ 1 000 locuitori.

¹⁸² Cetatea Tomis este menționată în epoca romană de Strabo, 7, 6, 1 (C. 319); Ovid., *Trist.*, 1, 2, 85; 3, 9, 33; 4, 10, 97; 5, 7, 9; Ep., 1, 1, 1; 1, 2, 77; 3, 1, 6; 3, 4, 2; 3, 8, 2 și 10; 4, 9, 96; 4, 14, 15, 23, 47, 59; Pomp. Mela, 2, 2, 22; Plin., N.H., 4, 11 (18), 44; Statius, 1, 2, 255; Ptol., 3, 10, 3; Arrian, *Peripl. Pont. Eux.*, 24, 2; Apollod., *Bibl.*, 1, 133; Tab. Peut., 8, 4; Itin. Ant., 227, 3; Scutum Durae Europ., 13.

¹⁸³ Vezi, pe lângă datele prezentate în cap. I, cele afirmate mai sus în cazul Histriei.

¹⁸⁴ Cf. AEM, 19 (1896) 97 nr. 45 = IGR, 607. Pentru valoarea titlului de *Ἐλευθέριος*, vezi în general W. Weber, *Unter-*

suchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus, Leipzig (1907) 69—70; D. Magie, *Asia Minor*, 611—629 și în special L. Robert, CRAI (1969) 49—51.

¹⁸⁵ Cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 353—355, r. 53, 54. Pentru obiceiul ca guvernatorul să rezideze într-o cetate liberă, cf. J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 1, 108, și S. Accame, *Domnio*, 60. În general, se consideră că Tomis va fi fost capitala provinciei, cf. B. Pick, *Münzen*, 73; M. Fluss, *Moesia*, 2 390; Gr. Tocilescu, *Monumente*, 67—68; R. Vulpe, *HAD*, 129; I. Stoian, *Tomitana*, 38—40.

¹⁸⁶ La documentele citate la p. 23, n. 111 adaugă textul din Philostrat, *Vit. Apoll.*, 5, 41, precum și considerațiile noastre din Pontica, 8 (1975) 115—124.

¹⁸⁷ Acest titlu se citește în documentele epigrafice între 137—138 e.n. (I. Stoian, *op. cit.*, 104, nr. 4) și sfîrșitul sec. III e.n. (*ibidem*, 110, nr. 16).

¹⁸⁸ Acest titlu apare în inscripțiile tomitane databile între sec. II—III e.n. (I. Stoian, *op. cit.*, 100, nr. 1) și 222—235 e.n. (*ibidem*, 108, nr. 12).

¹⁸⁹ Vezi mai sus n. 184 pentru inscripția menționată în text, iar pentru bibliografia generală a cetăților libere nota următoare.

În ambele situații se constată păstrarea vechilor instituții, lipsa garnizoanelor romane, dreptul de jurisdicție asupra tuturor cetățenilor, greci sau romani, posesiunea reală asupra propriului teritoriu, toate acestea în afara acțiunii guvernatorului provinciei¹⁹⁰.

Mai bogat atestate decît la Histria, vechile instituții tomitane sînt cunoscute atît în ceea ce privește cele două organe, sfatul și adunarea¹⁹¹, conduse de un colegiu de arhonți¹⁹², cît și ca magistraturi și care — cu excepția aceloră despre care va fi vorba în capitolele dedicate în exclusivitate vieții economice — sînt gimnasiarhia¹⁹³ și agonothesia¹⁹⁴, aceasta fără a mai pomeni numeroasele magistraturi din diferitele asociații tomitane¹⁹⁵, funcții, care în general, sînt tot mai accesibile doar unui număr restrîns de evergeți, care-și vor lua asupra lor sarcina îndeplinirii acestor magistraturi, fenomen preponderent în secolul al II-lea e.n. dar, spre deosebire de Histria, continuînd și în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.¹⁹⁶. În ceea ce privește triburile tomitane ele sînt atestate în totalitatea lor și anume Argadeis¹⁹⁷, Aigikoreis¹⁹⁸, Oinopes¹⁹⁹, Hopletes²⁰⁰, Boreis²⁰¹ și Geleontes²⁰², avînd o organizare interioară aproximativ binecunoscută chiar dacă aici nu putem preciza în ce măsură aceste triburi vor fi participat la viața economică a orașului sau vor fi ajuns la simpla accepțiune de organisme religioase²⁰³. Din acest punct de vedere se cuvine a semnala masiva participare a tomitanilor la șefia Comunității Pontice și, în această lumină presupunerea existenței unei gerusii locale, neatestată încă, nu ni se pare de exclus²⁰¹.

¹⁹⁰ Pentru statutul orașelor libere, vezi J. Marquardt, *op. cit.*, 104—108; S. Accame, *op. cit.*, 46—74.

¹⁹¹ Aceste două instituții sînt menționate între sec. I î.e.n. (I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2) și sfîrșitul sec. III î.e.n. (*ibidem*, 110, nr. 16). Consilieri (βουλευταί) individuali apar în inscripțiile republicate de I. Stoian, *op. cit.*, 131—133, nr. 34—39.

¹⁹² *Ibidem*, 78, nr. 2, r. 1 și 27 (sec. II-I î.e.n.); 164 (sec. II e.n.); 103, nr. 3 (138—161 e.n.); 105, nr. 6 (mijlocul sec. II e.n.); 106, nr. 8 (sec. II e.n.); 165 (sec. II e.n.; provine de la Credința); 159 (după 170 e.n.), 100, nr. 1 (sec. II—III e.n.); 101, nr. 2 (sec. II—III e.n.); 161 (sec. II—III e.n.); 67, nr. 2 (sec. II—III e.n.); 163 (sec. III e.n.; provine de la Palazu Mare); 163 (sec. III e.n.).

¹⁹³ *Ibidem*, 66, nr. 1, eventual 67, nr. 2 și 171.

¹⁹⁴ Ovid., Ep., 4, 9, 115—116, iar epigrafic la I. Stoian, *op. cit.*, 164 (sec. I î.e.n.), 57 nr. 2 (130—138 e.n.); 105, nr. 7 (161—169 e.n.).

¹⁹⁵ Într-o oarecare ordine cronologică, asociațiile tomitane fără o semnificație deosebită din punct de vedere economic ar fi următoarele: I. Stoian, *op. cit.*, 106, nr. 8; AEM, 19 (1896) 222, nr. 88; 17 (1894) 94, nr. 28; 95 nr. 30; A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 83, nr. 5; AEM, 6 (1882) 19, nr. 39; I. Stoian, *op. cit.*, 173 nr. 1 (provine de la Cumpăna); 113, nr. 22; 168, nr. 4; AEM, 6, (1882) 25, nr. 51; I. Stoian, *op. cit.*, 113, nr. 21; 174, nr. 2 (provine de la Anadolkiioi); AEM, 11 (1887) 55, nr. 95; I. Stoian, *op. cit.*, 174, nr. 3; 187, nr. 1; Gr. Tocilescu, Fouilles, 227, nr. 59; N. Gostar, StCI, 5 (1963) 302, nr. 5; A. Rădulescu, *op. cit.*, 89, nr. 8 și 100 nr. 18.

¹⁹⁶ Lista evergeților tomitani: *Apaturos, fiul lui Euelpistos*, sec. I e.n. (I. Stoian, *op. cit.*, 62, nr. 1); *Faidros*, ante 130 e.n. (*ibidem*, 57, nr. 2); *T. Flavius Poseidonios*, 130—138 e.n. (*ibidem*); *P. Aelius Gaius*, 138—161 e.n. (*ibidem*, 103, nr. 3); *Altatos, fiul lui Eumenes*, 161—169 e.n. (*ibidem*, 106, nr. 8); *T. Cominius Claudianus Hermafilos*, 161—169 e.n. (*ibidem*, 105, nr. 7); *P. Flavius Theodoros*, după 170 e.n. (*ibidem*, 159); *Bassos, fiul lui Mnecrates*, sec. II e.n. (AEM, 17 (1894) 91, nr. 19); *Anonim, fiul lui Alexandros*, sec. II e.n. (I. Stoian, *op. cit.*, 105, nr. 6) *Monimos, fiul lui Herecleides*, sec. II e.n. (*ibidem*, 112, nr. 20, cu observațiile soților Robert, BÉ, RÉG, 73 (1960) 177, nr. 26);

Africanus Quietus, sec. II e.n. (I. Stoian, *op. cit.*, 106, nr. 9); *Sossia Africana*, sec. II e.n. (*ibidem*, 107, nr. 10), *Anonim*, identic poate cu unul din următorii doi, sec. II—III e.n. (L. Robert, *Gladiateurs*, 101, nr. 41 = I. Stoian, *op. cit.*, 161); *Aur. Priscius Annianus*, sec. II—III e.n. (*ibidem*, 100, nr. 1); *Aur. Priscius Isidorus*, sec. II—III e.n. (*ibidem*, 101, nr. 2); *Aurelius Eutyhianus, fiul lui Diogenes*, sec. III e.n. (*ibidem*, 163); *Hermogenes Cyzicianul*, sec. III e.n. (*ibidem*, 163); *Anonim*, sec. III e.n. (*ibidem*, 133, nr. 38).

¹⁹⁷ *Ibidem*, 57, nr. 1 (sec. II—I î.e.n.); 57, nr. 2 (130—138 e.n.); 59, nr. 3.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 59, nr. 1 (sec. II—III e.n. ?); 60, nr. 2 (? și 3 (sec. III e.n. ?); 61, nr. 4 (sec. III e.n. ?).

¹⁹⁹ Cf. V. Barbu, *Dacia*, NS, 7 (1963) 553, nr. 1 (sec. II—III e.n.); I. Stoian, *op. cit.*, 65 = Th. Sauciu-Săveanu, SCIV, 15 (1964) 1, 137—138 (sec. III e.n.).

²⁰⁰ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 62, nr. 1 (sec. I e.n.) 63, nr. 2 (Inceputul sec. III e.n.).

²⁰¹ V. Barbu, *Tezaurul*, 90, nr. 17 = I. Stoian, *Dacia*, NS, 10 (1966) 347—356 cu acordul soților Robert, BÉ RÉG, 79 (1966), 397, nr. 267 (sec. II—III e.n.).

²⁰² Gh. Poenaru Bordea, NMESM, 117, nr. 2 cu reinterpretarea Emiliei Doruțiu-Boilă, StCI, 12 (1970) 117—126.

²⁰³ Pentru toată problematica triburilor tomitane, vezi I. Stoian, *Tomitana*, 71—74; idem, *Dacia* NS, 10 (1966) 347—356, iar în general cf. K. Latte, RE, 15 (1911) 1, 994—1011.

²⁰⁴ Lista pontarhilor tomitani s-ar înfățișa după cum urmează: *Faidros*, ante 130 e.n. (I. Stoian, *Tomitana*, 57, nr. 2); *T. Flavius Poseidonios*, 130—138 e.n. (*ibidem*); *T. Cominius Claudianus Hermafilos*, 161—169 (*ibidem*, 105, nr. 7); *P. Flavius Theodoros*, după 170 e.n. (*ibidem*, 159); *Aur. Priscius Annianus*, sec. II—III e.n. (*ibidem*, 100, nr. 1); *Aur. Priscius Isidorus*, sec. II—III e.n. (*ibidem*, 101, nr. 2); *Anonim*, identic poate cu unul din cei doi pontarhi precedenți, sec. II—III e.n. (L. Robert, *Gladiateurs*, 101, nr. 41 = I. Stoian, *op. cit.*, 161); *Dionysodoros* (IGR, 635); *Anonim* (AEM, 14 (1891) 29, nr. 60); *Anonim* (Th. Sauciu-Săveanu, An. Dobr., 16 (1935) 162), ? *Anonim* (I. Stoian, *op. cit.*, 67, nr. 2).

Tot atât de paradoxală apare și inexistența unor dovezi despre miliția locală tomitană — de presupus totuși pînă la Vespasian și, în special, de la Hadrian pînă către mijlocul secolului al II-lea e.n.²⁰⁵. În schimb, la Tomis trebuie să fi existat o garnizoană romană în perioada cit cetatea a fost probabil *stipendiaria* sau după mijlocul secolului al II-lea e.n., așa cum o dovedesc numeroase inscripții²⁰⁶, aceasta pe lângă atestările clare, în plin secol al II-lea e.n. ale unei stații de beneficiari consulari²⁰⁷ sau de *speculatores*²⁰⁸ — dovadă în plus a decăderii clauzei în cauză pentru cetățile libere, începînd în special după tulburările din vremea domniei lui Marcus Aurelius.

Că așa stau lucrurile ne-o dovedește, pe de altă parte, și faptul că în principiu extraterritorială — deci independentă de autoritatea guvernatorului —, cetatea pare a fi resimțit în cele din urmă efectele prezenței acestora, dovedită prin numeroasele dedicații în onoarea lor²⁰⁹.

Cercetarea componenței populației orașului Tomis se lovește de aceleași dificultăți semnalate mai sus în cazul Histriei. Astfel, nu putem face decît o simplă presupunere referitoare la numărul total al acesteia care, judecînd din păcate numai după suprafața locuită în secolele II—III și, care este dublă în comparație cu cea a Histriei, trebuie să fi aproximat între 20 000—30 000 locuitori²¹⁰.

Cit privește categoriile etnice sesizabile din documentele epigrafice, situația s-ar prezenta după cum urmează: cetățenii greci, purtători a două nume în filiație greacă, sînt atestați masiv în proporție crescîndă de la secolul I e.n. și pînă în secolul al III-lea e.n. — proporție care poate să depindă pe de o parte de faptul că din secolele II—III e.n. posedăm înfințit mai multe documente decît în secolele I e.n. — I e.n., pe de altă de o eventuală creștere a numărului populației tomitane²¹¹. Tot astfel se prezintă situația și pentru purtătorii unui singur nume grecesc cu observația că numărul acestora pare să descrească în secolul al III-lea e.n.²¹².

În schimb greco-romanii — purtători a două nume — unul grecesc celălalt roman, dar în filiație greacă — apar încă din secolul I e.n. și se înmulțesc considerabil în secolele II—III

²⁰⁵ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2 (sec. II-I e.n.) și eventual 106, nr. 9 (sec. II e.n.).

²⁰⁶ Din perioada Vespasian — Traian datează următoarele documente: I. Stoian, *op. cit.*, 210, nr. 2: Marius Celsus, militar în *cohors VII Gallorum*; V. Pârvan AA, JDAI, 29 (1914) 433: Mithridates, militar în *cohors I Comagenorum*; CIL, 7 557: un ipotetic militar (poate fi și veteran) al aiei I *Flavia Gaetulorum*; D. M. Teodorescu, Monumente, 24, nr. 12 și A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 101, nr. 19: liste de militari (*praefecti equitum, centuriones legionis*) dateate de autori la sfîrșitul sec. I e.n. sau începutul celui următor. Din a doua jumătate a sec. II e.n. și din sec. III e.n. datează următoarele documente: D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 583, nr. 52: Valens, *egues* în *cohors I Cilicium*; *ibidem*, 582, nr. 51: Cornelius Valentinus, militar în aceeași cohortă, datat mai precis între 244—248 e.n.; A. Rădulescu, *op. cit.*, 90 nr. 10: Apollonius Sedatius prefect al aiei *Gaetulorum*; I. Stoian, *op. cit.*, 209, nr. 1: Publius Aelius Ammonius, prefect al aiei I *Fl (avia) Gaetulorum* și prefect al flotei moesice ante 240 e.n.; vezi H. G. Pflaum, Carrières, 2, 854—855, nr. 329); D. Tudor, *op. cit.*, 582, nr. 50: Her[cul]a[n]us *duplic(arius)* într-un *n[umerus] sin[gul(ariu)m*); Gr. Florescu, Dacia, 5/6 (1935/1936) 426, nr. 3: un anonim *princeps d(uplicarius) f(rumentarii)*.

²⁰⁷ Cf. CIL, 7 550; D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 581, nr. 49; IGR, 626 și CIL, 14 214³⁰.

²⁰⁸ Cf. CIL, 16, 21; 3, 7 546; 7 534 = Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 13 (1962) 2, 415—419; Th. Sauciuc-Săveanu, SCIV, 8 (1957) 1/4, 205—213. În general, pentru această funcție, vezi A. Passerini, *De coorti pretorie*, Roma (1939) 70—72.

²⁰⁹ Cu excepția lui Tullius Geminus, despre a căruia legătură cu Tomisul s-a vorbit mai sus (p. 47, n. 185), in-

scripțiile tomitane pomenesc pe următorii guvernatori, a căror funcție este datată după J. Fitz, Statthalter: *Q. Fabius Postuminus*, 102—103 e.n.; ? *P. Calpurnius Macer*, 112 e.n., cf. A. Stein, Legaten, 63; *Q. Roscius Murena Coelius Pompeius Falco*, 116—117 e.n.; *Selr[or]ius [Brochus]*, 120 e.n.?, cf. R. Syme, Dacia, NS, 12 (1968) 334, nr. 3; ? *Antonius Iiberus* 137/8 e.n.; *Q. Fuficius Cornutus*, 151/152—153/154 e.n.; *C. Prastina Messalinus*, ? 155/156 e.n., cf. A. Stein, *op. cit.*, 71, cu rezervele lui J. Fitz, *op. cit.*, 16; *M. Servilius Fabianus*, 161—163 e.n.; *Catonius Vindex*, 180—182 e.n., cu observațiile Emiliei Doruțiu-Boilă, Dacia, NS, 12 (1968), 400, nr. 2; *C. Ovinus Tertullus*, 198—202; *C. Annius Honoratus*, 224 e.n.; *Sabinus Modestus*, 241—242/243 e.n., cf. J. Fitz, *op. cit.*, 34, 53. Despre *Locer Praeslinianus*, A. Stein, *op. cit.*, 108 crede că era un guvernator de la sfîrșitul sec. III e.n., iar despre *Aurelius* ne raliem ipotezei Emiliei Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 404—406, după care el era identic cu *M. Aurelius Sebastianus*, guvernator între 272—273 e.n. (J. Fitz, *op. cit.*, 38 și 54). Denotat că ambii sînt patroni ai orașului (adaugă și un patron anonim: AEM, 17 (1894) 91, nr. 19), problemă pentru care vezi L. Harmand, Un aspect social et économique du monde romain: le patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire, Paris (1957).

²¹⁰ Ne referim, se înțelege, la suprafața apărută de marea incintă, datată oricum înainte sec. III e.n.; vezi p. 25, n. 134.

²¹¹ În sec. I e.n. se cunosc 33 personaje, în primele trei sferturi ale sec. II e.n. 49, iar în ultima perioadă — plină către mijlocul sec. III e.n. — 55.

²¹² În sec. I e.n. cunoaștem șase cazuri, în sec. II e.n. putem număra 39 personaje, iar în sec. III e.n. doar 26.

e.n.²¹³. Și lucrul nu are de ce să surprindă dacă avem în vedere faptul că spre deosebire de Histria, cetățenii greci cu *tria nomina* — deci romanizați din punct de vedere juridic — sau chiar cetățenii romani despre care nu avem nici un indiciu că ar fi fost cîndva greci²¹⁴, sau veteranii²¹⁵ apar încă din secolul I e.n. pentru a nu mai vorbi de următoarele două secole, aceasta pe lângă probabila existență a unui *conventus civium Romanorum*²¹⁶. Pe lângă confuziile, semnalate în paragraful precedent, suscitade de personajele care poartă două nume romane adăugăm — avînd în vedere frecvența lor la Tomis — că cei mai mulți apar în inscripții grecești, mai mult chiar în filiație greacă, ceea ce nu ne permite să vorbim decît despre o romanizare onomastică progresivă și nimic mai mult²¹⁷.

Mai numeros decît la Histria se arată a fi pe de altă parte și elementul autohton, la care mai trebuie adăugate și eventualele nume de rezonanță orientală, scitică, ilirică, celtică sau chiar gotică, pe cale de romanizare încă din secolul I e.n., dar în special de elenizare în secolele II—III e.n.²¹⁸.

În fine, în legătură cu ultima trăsătură a unei *civitas libera* și anume reala posesiune asupra propriului teritoriu este indiscutabil că, formal vorbind, cetatea tomitanilor o va fi avut pînă la Vespasian și apoi de la Hadrian. Faptul însă că un timp orașul a cunoscut statutul de *civitas stipendiaria* ar putea să determine prezența a numeroși veterani instalați tocmai în această perioadă în teritoriul tomitan, posesori inițiali ai unor *agri viritim adsignati*, ceea ce chiar dacă nu are loc în formă de *conventus* — așa cum am văzut că se întîmplă în teritoriul histrian — știrbea întrucîtva drepturile tomitanilor asupra propriului lor teritoriu²¹⁹. Lipsa unei hotărnicii similare cu cea de la Callatis, sau măcar cu un gen de rezumat ca în cazul Histriei, ne împiedică să cunoaștem pe de o parte limitele exacte ale acestui teritoriu, pe de alta organizarea lui din care desigur cea mai mare parte a rămas în folosința cetățenilor tomitani — prin posesiune sau arendare — după ce un timp, adică de la Vespasian pînă la Hadrian, situația trebuie să fi fost aceea cunoscută de la Histria²²⁰.

Admițînd deci această schimbare de statut juridic a teritoriului, urmare desigur a modificării statutului cetății, începem trecerea în revistă a așezărilor din teritoriul tomitan cu satele (*vici*) din rîndul cărora vicus Turris Muca . . . , localizat în imediata apropiere a orașului Tomis — unde laii apar menționați în calitate de *consistentes* alături de cetățeni romani și de indigeni —

²¹³ În prima perioadă există trei cazuri pentru a se înmulți în a doua la 26 , ajungînd în sec. III e.n. la 59.

²¹⁴ Pentru prima perioadă avem patru exemple, pentru a doua 18, iar pentru a treia 24.

²¹⁵ În sec. I e.n. existau cinci veterani, în primele trei sferturi ale sec. II c.n. șapte, pentru ca în ultima perioadă să ajungă la 11.

²¹⁶ Afirmația din text se întemeiază pe regula după care în cetățile libere există un *conventus civium Romanorum* (cf. J. Marquardt, *op. cit.* 108) pentru care vezi bibliografia generală indicată în n. 138 și mai puțin pe documentele locale din care nici unul nu ne poate asigura de existența unei asemeneae *conventus*. Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 67, nr. 1 : $\phi\upsilon\lambda\eta$ *Ρωμαίων (cu comentariile Emiliei Doruțiu-Boilă, *StCl*, 12 (1970) 117—126); I. Stoian, *op. cit.*, 70, nr. 2 : $\sigma\pi\epsilon\tau\rho\alpha$ *Ρωμαίων (adaugă Fr. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig (1909) 153); I. Stoian *op. cit.*, 70, nr. 3 : colegiu al unor *Romanorum subscriptorum*.

²¹⁷ În prima perioadă cunoaștem 4 cazuri, în a doua 70, iar în a treia 63.

²¹⁸ Din p.d.v. onomastic în prima perioadă cunoaștem un trac avînd ambele nume tracice, un oriental și două personaje avînd un nume trac și unul roman; în perioada a doua avem un trac cu amîndouă numele tracice, trei cu un singur nume dintre care unul pare a fi însă scitic, șase purtători a unui nume grecesc și a unuia trac, iar două cu

nume traco-romane; în fine, în perioada a treia avem un trac, un ilir și trei purtători a unor nume iraniene, șase a unor nume greco-romane și două personaje care au un nume roman și unul celtic, respectiv germanic. În ceea ce privește urmele de cultură materială indigenă (ceramică și opaițe) amintim contribuțiile lui C. Scorpan, Pontice, 2 (1969) 257, 258, nr. 4—5 și eventual 264, nr. 10; idem, *SCIV*, 21 (1970) 1, 70—85. A daugă numeroasele reprezentări ale cavalerului trac, D. M. Teodorescu, *Monumente*, 73—84, nr. 32—36; 88, nr. 38; 153, nr. 69; V. Pârvan, *Începuturile*, fig. 42, 44; M. Gulescu, *CNA*, 10 (1934) 95, 7—15; D. Tudor, *CNA*, 11 (1935) 101, 109—113; Gr. Florescu, *Dacia* 5/6 (1935/1936) 430, nr. 9, 431, nr. 11; I. Micu, *Călăuza*, 12, nr. 42; V. Canarache, *Tezaurul*, 94—101, nr. 18—21; C. Scorpan, *Cavtrac*, 17—22, nr. 2—6; 35—42, nr. 14—18; 57, nr. 25; 60, nr. 27; 63, nr. 29; 75, nr. 38; 81, nr. 41; G. Bordenache, *Sculture*, 100, nr. 204; 102, nr. 206—209 și Z. Covacef, *Pontica*, 5 (1972) 520, nr. 6. Dedicății aniconice către Heros se lasă citite în *CIL*, 7 531 și la A. Rădulescu, *op. cit.*, 90, nr. 10.

²¹⁹ Vezi bibliografia indicată mai sus la n. 190, 117, 118, 132.

²²⁰ Diversele comentarii despre teritoriul tomitan se întemeiază în special pe cele trei mențiuni ale acestuia: Memnon, fr. 13(21) (= F. Gr. Hist., 3, B, 347, 348) din jurul anului 260 î.e.n.; Ovid., *Ep.*, 3, 1, 5; 3, 8, 2 precum și pe faptul că al treilea document citat mai sus la p. 48, n. 198 (tribul Aigikoreis) provine din teritoriu.

ne amintește de situația pe care am întâlnit-o în vicus Secundini ²²¹. Tot în organizarea vicană cunoscută în general, chiar dacă mai simplificată față de cei mai evoluți *vici* din teritoriul histrian, se arată a fi vicus Clementianensis, localizat la Mihail Kogălniceanu ²²², vicus Narcissiani probabil la Cocoșu ²²³ și vicus Sca[...].ia, eventual la Palazu Mare ²²⁴, în care populația este compusă din greci, romani și geți indigeni.

Nu putem în schimb localiza posesiunile (*villae*) citorva veterani ²²⁵, după cum este mai greu de hotărât dacă în câteva așezări este vorba de *villae* izolate, cum pare a fi cazul la Murfatlar ²²⁶, Lazu ²²⁷, Agigea ²²⁸ și Mamaia ²²⁹, sau de mari așezări rurale, eventual *vici*, cum ar fi de pildă cele de la Sibioara ²³⁰, Poarta Albă ²³¹, Valu lui Traian ²³², Cumpăna ²³³ sau Urluchioi ²³⁴ în care compoziția populației se arată a fi aceeași cu a satelor precis identificate ca atare și enumerate mai sus.

Iar dacă ignoranța noastră cu privire la statutul juridic al altor așezări din teritoriul tomitan este totală, cum ar fi cele de la Palazu Mic ²³⁵, Năvodari ²³⁶, Ovidiu ²³⁷, Valea Seacă ²³⁸, Straja ²³⁹, Palas ²⁴⁰, Eforie Sud ²⁴¹, Tuzla Mare ²⁴², Tuzla Mică ²⁴³ și Schitu ²⁴⁴, în alte două cazuri — la Tîrgușor ²⁴⁵ și Filimon Sîrbu ²⁴⁶ — este, măcar teoretic, posibilă formularea ipotezei că ne-am afla în fața unor sanctuare, după cum este, pe de altă parte, sigur că la Stratonis

²²¹ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 71, nr. 4 = I.I. Russu, SCIV, 10 (1959) 1, 139, nr. 1 (probabil 235–238 e.n.); CIL, 7 556 și AEM, 11 (1887) 65, nr. 139; inscripțiile de la I. Stoian, *op. cit.*, 174, nr. 2 și AEM, 8 (1884), 8, nr. 22, provin desigur din Tomis; G. Severanu, Bucureștii, 1 (1935) 2, 173–175 și 2 (1936) 55 și 83–84, nr. 36 și respectiv 111–112; I. Micu, AnDobr, 17 (1936) 141, nr. 2.

²²² Cf. CIL, 7 565; V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 368, nr. 17 (195 e.n.) provenind de la Ulmetum; A. Rădulescu, *op. cit.*, 174, nr. 2 (195 e.n.); AEM, 11 (1887) 63, nr. 26 și 14 (1891) 29, nr. 58, ambele grecești; I. Stoian, *op. cit.*, 215, nr. 16 = R. Vulpe, Akte des IV int. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Viena, 1964, 410–420.

²²³ Cf. D. Tudor, SCIV, 13 (1962) 1, 119, nr. 3 (sec. II–III e.n.).

²²⁴ Cf. CIL, 7 536, 7 569. Celelalte inscripții grecești (AEM, 11 (1887) 63, nr. 127; I. Stoian, *op. cit.*, 163, 200, nr. 6) provin din Tomis.

²²⁵ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 37; *ibidem*, 213, nr. 8; CIL, 7 545.

²²⁶ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 212, nr. 6; adaugă G. Bordenache, Dacia, NS, 8 (1964), 171.

²²⁷ Inscripția AEM, 17 (1894) 94, nr. 28 provine cu siguranță din Tomis; P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 73, nr. 1 publică o inscripție, care menționează doi militari, unul, C. Numerius Valens din leg. XI Claudia, celălalt, L. Sextilius Fuscus centurion al cohorții I Thracum (cf. la noi p. 49, n. 206). Adaugă Em. Popescu, StCl, 7 (1965) 251–265.

²²⁸ I. Stoian, *op. cit.*, 128, nr. 29; H. Slobozianu, Materiale 5 (1959), 741–2, 747; Em. Popescu, TIR, 22.

²²⁹ Cf. M. Davidescu, RevMuz, 2 (1965) 2, 88–89.

²³⁰ Cf. IGR, 622; G.G. Mateescu, BCMI, 8 (1915) 36–40; P. Nicorescu, AnDobr, 3 (1922) 4, 559–566; C. Scorpan, Pontica, 4 (1971), 143.

²³¹ Cf. CIL, 14 214 ²⁷ = I.I. Russu, *op. cit.*, 141, nr. 4; B. Mițrea, Dacia, NS, 9 (1965) 494, nr. 31 (denar 124–103 i.e.n.); M. Bucovală, Sticlă, 102, nr. 190; C. Iconomu, Opaite, 112, nr. 577.

²³² Cf. AEM, 17 (1894) 97, nr. 33; 11 (1887) 62, nr. 125; A. Rădulescu, *op. cit.*, 92, nr. 12; CIL, 7 535, 7 573.

²³³ De aici provin inscripții grecești (AEM, 8 (1884) 15, nr. 43, 44; I. Stoian, *op. cit.*, 197, nr. 1: 132, nr. 35; AEM, 17 (1894) 98, nr. 35) sau romane (I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 36; CIL, 7 544, 12 495, 12 496, 12 497, 12 499, 12 500 12 501). Alte inscripții (I. Stoian, *op. cit.*, 173, nr. 1: 70, nr. 3; P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 78, nr. 1) sînt de considerat tomitane. Adaugă P. Nicorescu, *op. cit.*, 79, nr. 4; C. Scorpan, Cavtrac, 62, nr. 28; C. Ionescu-Crîligel, Dacia, NS, 14 (1970) 125–127.

²³⁴ Cf. CIL, 13 473, care menționează vicus Amlaidina, de localizat însă pe litoral la 23 August (cf. la noi p. 55, n. 287); vezi și A. Aricescu, StCl, 5 (1963) 322, nr. 4 = W. Peek, StCl, 6 (1964) 135; H. Slobozianu, Materiale, 5 (1959) 739–750.

²³⁵ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 56.

²³⁶ Cf. E. Comșa, D. Popescu, SCIV, 2 (1951) 1, 174; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973), 362, nr. 156.

²³⁷ Cf. J. Weiss, Dobrușca, 12; V. Pârvan, Ulmetum, 1, 681; C. Iconomu, *op. cit.*, 82, nr. 322; 87, nr. 368–369; 98, nr. 457–459.

²³⁸ Gh. Poenaru Bordea, SCN, 4 (1968) 398, nr. 3; A. Aricescu, SCIV, 22 (1971) 2, 337–341.

²³⁹ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 69.

²⁴⁰ Th. Sauciu-Săveanu, AnDobr, 16 (1935) 149–154; G. Bordenache, Sculpture, 71, nr. 131; idem, StCl, 4 (1962) 281 și urm.

²⁴¹ H. Slobozianu, *op. cit.*, 738–745.

²⁴² *Ibidem*, 739–750; C. Scorpan, *op. cit.*, 55, nr. 25.

²⁴³ H. Slobozianu, *op. cit.*, 745–750.

* ²⁴⁴ R. Vulpe, AnDobr, 15 (1934) 209; H. Slobozianu, I. Țicu, SCIV, 17 (1966) 4, 679–702; C. Scorpan, SCIV, 21 (1970) 1, 90, nr. 37.

²⁴⁵ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Materiale, 5 (1959) 22; M.J. Vermaseren, CIMRM, nr. 2 303–2 309; C. Iconomu, *op. cit.*, 82, nr. 325; 108, nr. 539; 113, nr. 579; 118, nr. 626. Opinia lui D.M. Pippidi, Studii, 307–310, care crede că piesele datează din sec. IV e.n., este inacceptabilă (toate datează din sec. II–III e.n.).

²⁴⁶ IGR, 601 = G. Bordenache, Sculpture, 81, nr. 160.

(Capul Tuzla)²⁴⁷ și Parthenopolis (Costinești)²⁴⁸ este vorba de două așezări, care au o origine greacă, dar în afară de presupunerea că vor fi reprezentat cândva mici porturi de escală nu putem adăuga nimic ca documentație pentru epoca romană.

În fața acestor realități ne rămâne să conchidem că teritoriul tomitan prezintă însemnate deosebiri față de cel histrian, urmare a doi factori în aparență contradictorii. Este vorba pe de o parte de faptul că teritoriul aparține în întregime cetății în secolele II—III e.n., pe de altă parte că elementul roman pătrunde aici încă din secolul I e.n., ceea ce va determina, deci un procent sporit de omogenitate în organizarea acestui teritoriu, omogenitate ilustrată tocmai prin romanizarea instituțiilor rurale. Astfel, cu toate că elementul grec este prezent în majoritatea așezărilor rurale, nu întâlnim, ca în teritoriul propriu-zis al Histriei, nici ο κώμη, și nici nu apare vreun semn clar de împărțire a teritoriului pe triburi²⁴⁹. În schimb, din nou în opoziție de astă dată cu situația de *regio Histriae*, nu avem nici un indiciu de *sallus* imperial sau *conventus* de veterani, cu toate că adsignările izolate sînt, cum am văzut, foarte frecvente, chiar dacă este mai plauzibil ca ele să dateze din perioada cît Tomis va fi fost eventual o *civitas stipendiaria* sau mai tîrziu, din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.²⁵⁰.

În aceste condiții, se poate afirma că formațiunile administrative tipice teritoriului tomitan sînt *vici*, *villae*, sanctuare, vechi orașe grecești în care populația este compusă din greci, romani civili, dar în special militari, alături de care elementul indigen (*dediticii*) este din plin atestat, urmare poate a acestei reorganizări lente și în fond pe linia tradițională a evoluției teritoriului în discuție. În lumina acestei constatări, menționarea unui *princeps loci* — funcție tipică pentru o formațiune de tip neroman în care nu este exclus să întrevădem relații de obște teritorială — la Tekirghiol²⁵¹ poate constitui un argument în plus pentru o realitate ce trebuie presupusă cu atît mai validă în teritoriul tomitan dată fiind nu numai situația mai sus expusă, dar și prezența unor enclave scitice menționate în izvoarele literare de epocă romană și în care menținerea relațiilor tradiționale pare să reiasă din însăși respectivele texte²⁵².

Nu posedăm nici un document care să pomenească de schimbări în modalitatea de administrare a acestui teritoriu după criza din vremea lui Marcus Aurelius, ca la Histria, dar lucrul este posibil avînd în vedere prezențele militare din cetate, datînd de la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea e.n.²⁵³.

În fine, pentru a încheia este cazul să menționăm că în lumina descoperirilor de așezări cunoscute pînă astăzi, teritoriul tomitan ar fi putut să posede o populație, care să se cifreze în jurul sumei minime de 20 000—30 000 locuitori.

²⁴⁷ Localitatea este menționată în Tab. Peut., 8, 4 și Scutum Durae Europ., 13. Pentru localizarea ei la Capul Tuzla, vezi J. Weiss, *op. cit.*, 69; V. Pârvan, *Scythia Minor*, 128; P. Nicorescu, *op. cit.*, 72; I. Mititelu, BSNR, 37 (1943) 91, 85. Amănunte arheologice la R. Vulpe, AnDobr, 15 (1934) 208—209; H. Slobozianu, Materiale 5 (1959) 735—738; G. Scorpan, *op. cit.*, 90, nr. 38.

²⁴⁸ Numele așezării este menționat de Plin, N.H., 4, 11 (18), 44; Sext. Ruf., 9; Eutrop., 6, 10; R. Vulpe, DID, 2, harta 2, se pronunță hotărît pentru amplasarea ei la Costinești; cf. idem, An Dobr. 16 (1935) 186—188 și B. Mitrea, Pontica, 3 (1970) 131—137.

²⁴⁹ Cu tot contraargumentul citat mai sus în n. 220 rămîne deci să ne întrebăm dacă nu cumva întîrzierea organizării orașenești a Tomisului (oricum ἐμπόριον pînă în sec. III e.n.), n-ar fi putut determina această situație de fapt.

²⁵⁰ Vezi mai sus, p. 49, n. 206, 207.

²⁵¹ De la Tekirghiol provin inscripțiile: I. Stoian, *op. cit.*, 133, nr. 38 = W. Peek, StCl, 6 (1964) 122, nr. 1;

AEM, 8 (1884) 18, nr. 52; CIL, 772. Adaugă H. Slobozianu, Materiale 5 (1959) 740—745; E. Comșa și colab., Materiale, 8 (1962) 165—166; C. Scorpan, Repbach, 67, nr. 27; C. Iconomu, *op. cit.*, 67, nr. 217 și 96, nr. 440.

²⁵² Pentru enclavele scitice vezi la noi p. 33, n. 24 și, în special, textul lui Plinius, N.H., 4, 11 (18), 44. O amplă bibliografie despre titlul de *princeps loci* indică Em. Popescu, StCl, 9 (1967) 184—190. Pentru continuitatea formațiunilor indigene în epoca romană și problemele legate de dubla cetățenie (romană și indigenă), vezi M. Rostovțev, SESIR, 243, 249, 257, 276, 281, 396—397; W. Seston — M. Euzennat, CRAI (1961) 317—324; E. Schönbauer, Jura (1963) 71—108; G. Alföldy, Klio, 41 (1963) 187—195; J. Gagé, Classes sociales, 178—182; F. de Martino, Costituzione, 671—673, 692—694.

²⁵³ Pentru situația de la Histria vezi la noi p. 46, n. 173—178, iar pentru trupele romane de la Tomis p. 49, n. 206.

3. CALLATIS

Colonia doriană²⁵⁴ se prezintă în fericita situație de a poseda, singura, textul parțial al *foedus*-ului ei cu Roma; ceea ce nu lasă nici un dubiu cu privire la statutul ei juridic, desigur de *civitas foederata*.

Întemeiați pe presupunerea că e vorba de un *foedus aequum*²⁵⁵, situația cea mai favorizată din toate categoriile de alianțe încheiate de romani, ni se pare mai greu de susținut, cum s-a arătat în alt loc al acestei lucrări, că acest tratat a fost încheiat ca urmare a cuceririi lui Lucullus când Callatis, pînă de curînd aliata lui Mithridates al VI-lea Eupator, putea beneficia mai greu de un tratament, măcar că în formă, egalitar. Dacă la acest raționament adăugăm că locul de expunere al tratatului nu poate fi templul Concordiei din Roma, ci sigur cel similar din Callatis, nu mai sîntem obligați, nici din acest punct de vedere, să circumscriem datarea lui la perioada cînd locul tradițional de expunere a acestor *foedera* era inaccesibil — templul lui Jupiter Capitolinus fiind închis între 83 și 69 î.e.n. — ceea ce ne-a făcut să nu excludem o datare mai tîrzie a acestui document, chiar dacă n-au lipsit încercări de a-l antedata campaniei lui Lucullus²⁵⁶.

Oricînd va fi fost încheiat acest tratat este sigur că în secolul I e.n., orașul Callatis poseda statutul de *civitas foederata* și nu avem nici o dovadă că i s-ar fi retras cîndva acest drept, dacă se exceptează totuși împrăjirea, că, cel puțin în stadiul actual al documentării, emisiunile monetare ale orașului cunosc o inexplicabilă lacună între Nero²⁵⁷ și Antoninus Pius²⁵⁸, argument care nu este însă de natură să infirme certitudinea amintită²⁵⁹.

Nici *conventus*-ul cetățenilor romani atestat aici în vremea lui Traian²⁶⁰, dar căruia i s-a presupus în mod justificat o existență anterioară²⁶¹, nu poate elimina ideea că cetatea era și acum *foederata*, cită vreme pe de o parte un asemenea *conventus* nu avea și drepturi teritoriale²⁶², pe de altă parte cetățenii acestor asociații erau în principiu supuși autorității judiciare a cetății chiar dacă cu timpul regula încetează de a mai fi respectată²⁶³.

Dintre celelalte caracteristici ale unei cetăți *foederata* similare cu cele ale unei *civitas libera et immunis*, și pe care le-am enumerat la Tomis²⁶⁴, amintim ideala extrateritorialitate, căzută în desuetudine la această vreme²⁶⁵ și menținerea vechilor legi, ilustrată prin existența adunării și a sfatului²⁶⁶, a basileului²⁶⁷, a arhonților²⁶⁸, a colegiului de synedroi²⁶⁹, a gymnasiarhilor, și

²⁵⁴ Orașul este menționat în epoca romană de Strabo, 7, 6, 1 (C 319); Pomp. Mela, 2, 2, 22; Plin., N.H., 4, 11 (18); 44; Ptol., 3, 10, 3; Arrian., Peripl. Pont. Eux., 24, 3; Tab. Peut., 8, 4; Itin. Ant., 227; Scutum Durac, Europ., 9.

²⁵⁵ Este opinia lui A.N. Sherwin-White, *Citizenship*, 159, n. 1; altă opinie la S. Accame, *Dominio*, 95.

²⁵⁶ Vezi pentru toate aceste probleme la noi p. 15, 16 și Pontice, 2, (1969) 269–274.

²⁵⁷ Dealul înainte de acest împărat nu cunoaștem emisiuni locale. Pentru cele din vremea lui Nero, destul de rare încă, cf. L. Ruzicka, B. Mitrea, citați de noi la p. 22, n. 100.

²⁵⁸ Emisiunile locale se reiau la Antoninus Pius (cf. L. Ruzicka, *op. cit.*, nr. 296 b).

²⁵⁹ Cf. J.P. Callu, *Politique monétaire*, 11 și urm.

²⁶⁰ Cf. A. Rădulescu, *StCl*, 4 (1962) 275–279.

²⁶¹ Cf. D.M. Pippidi, *DID*, 320, n. 151.

²⁶² Cf. U. Laffi, *Adtributio e Contributio*, Pisa (1966) 76–80.

²⁶³ Cf. J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 1, 100–103; S. Accame, *op. cit.*, 75–101.

²⁶⁴ Vezi la noi p. 48, n. 190.

²⁶⁵ Inscriptiile callatiene pomenesc următorii guvernatori, a căror misiune este datată după J. Fritz, *Stat-*

thalter: *Publius Vinicius*, guvernator al Macedoniei înainte anulul 2 e.n.?; *L. Minicius Natalis*, după 139 e.n.; *T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio*, 156–158 e.n.; *M. Valerius Bradua*, 171–172 e.n.; *C. Pantuleius Graptiacus*, 180–193 e.n.; *Anonim* = ? *L. Pe* ... 270–272 e.n., cf. J. Fitz, *op. cit.*, 37–38 și 54.

²⁶⁶ Inscriptiile care menționează βουλή δῆμος Καλιχωνίων datează dintre sec. I e.n. (IGR, 656; cf. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 15 (1971) 325–333) sec. II e.n. (Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 7/8 (1937/1940) 245, nr. 4) și sec. III e.n. (IGB, 1², 5). Epitetul de λαμπροτάτη nu apare la Callatis. Un βουλευτής callatian apare într-o inscripție de la Dionysopolis (IGB, 1², 24 bis).

²⁶⁷ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 139, nr. 2 (cu comentariul lui V. Părvan, *Dacia*, 1 (1924) 363–367; J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 75 (1962) 169, nr. 185; sec. I e.n.); Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 7/8 (1937/1940) 253 = D.M. Pippidi, *Studii*, 94–106 (sec. I e.n.); Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, 248, nr. 10 (sec. II e.n.); G. Bordenache, *Dacia*, NS, 2 (1960) 506 = D.M. Pippidi, *Contribuții*, 439–444 (sec. III e.n.).

²⁶⁸ Cf. G. Bordenache, *op. cit.*, *loc. cit.*, = D.M. Pippidi, *op. cit.*, *loc. cit.* (sec. III e.n.).

²⁶⁹ Cf. IGR, 656 cu interpretarea Emiliei Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 325–333 (sec. I e.n.).

gerasiarhilor²⁷⁰ instituție care, pe lângă alte colegii²⁷¹, va contribui la manifestările religioase ale Comunității Pontice, n-ar fi decît prin alegerea din aristocrația orașului²⁷² a unui număr relativ mic de pontarhi²⁷³.

Existența unei miliții locale, clar atestată aici²⁷⁴, confirmă odată în plus statutul cetății postulat mai sus. Cît privește trupele romane propriu-zise posedăm două documente, în primul rînd nefiind însă plauzibilă menționarea centuriilor militare, ci foarte probabil a acelor teritoriale²⁷⁵, iar al doilea datează cel mai devreme din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. cînd am văzut că este posibil ca regula absenței garnizoanelor romane în orașele libere să fie încălcată²⁷⁶.

Despre populația callatiană, al cărei număr, judecînd însă doar după proporțiile cetății — nu pare să fi fost mai mare ca la Histria, adică în jurul cifrei de 10 000—15 000 locuitori²⁷⁷ — se poate afirma că prezintă multe asemănări cu componența celei histriene.

Astfel, dacă grecii — cu două sau un nume — sînt atestați în proporție crescîndă, urmare desigur a înmulțirii documentelor în secolele II—III e.n.²⁷⁸, greco-romanii nu sînt atestați decît cu începere din secolul al II-lea e.n.²⁷⁹. Iar dacă elementul militar este foarte sporadic atestat aici, civilii cu *tria nomina* sînt mai numeroși în secolul al II-lea e.n., decît în secolul al III-lea e.n., în vreme ce romanii civili cu două nume — adesea în filiație greacă — sînt mai numeroși în secolul al III-lea e.n.²⁸⁰. În ceea ce privește elementul autohton putem spune că este mai greu sesizabil pe baze prosopografice, decît iconografice²⁸¹.

Dar elementul grecesc este preponderent nu numai în cetate, ci în special în teritoriu, așa cum vom vedea în cele ce urmează, și lucrul este firesc dacă avem în vedere că acesta

²⁷⁰ Cf. V. Pârvan, *Gerusia*, 51—90 cu comentariul lui D.M. Pippidi, *op. cit.*, 335—337; Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 3/4 (1927/1932) 426 d; idem, *Callatis*, 60.

²⁷¹ Colegiile callatiene, care nu au legătură directă cu viața economică sînt următoarele: Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 7/8 (1937/1940) 295, nr. 4; idem, *BSH*, 28 (1947) 1, 148 = N. Gostar, *StCl*, 5 (1963) 301, nr. 4; A. Rădulescu, *SCIV*, 14, (1963) 1, 83, nr. 6.

²⁷² Printre cetățenii callatieni care se învrednicesc cu titlul de euergeți avem în vedere următorii: *Ariston*, fiul lui *Ariston*, sec. I e.n. (*AEM*, 11 (1887) 35, nr. 35; Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 139, nr. 2; idem, *Dacia* 9/10 (1941/1944), 291, nr. 1; idem, *Dacia*, NS, 2 (1958) 207—225; documentele sînt comentate exhaustiv de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 73 (1960) 176, nr. 265; *Fileinos*, fiul lui *Fileinos* ? 15 e.n., vezi însă Alexandra Ștefan, *StCl*, 15 (1973) 104 (Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia* 3/4 (1927/1932) 450 și 7/8 (1937/1940) 253 = D.M. Pippidi, *StCl*, 8 (1966) 87—96); *Apollonios*, sec. I e.n. (V. Pârvan, *op. cit.*, 51—90 cu bibliografia lui D.M. Pippidi, *Contribuții*, 335—337; *Tiberius Plautius Silvanus*, sec. I e.n. (D.M. Pippidi, *op. cit.*, 528—532 cu observațiile formulate de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 80 (1967) 512, nr. 384); *Isagoras*, fiul lui *Iatrocles*, sec. Ispre sec. II e.n. (I. I. Russu, *Dacia*, NS, 1 (1957) 179—190 cu observațiile formulate de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 72 (1959) 212, nr. 259); *Flavius Faros*, sec. III e.n. (G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 506, nr. 17 = D.M. Pippidi, *op. cit.*, 439—444).

²⁷³ Lista pontarhilor callatieni s-ar înfățișa astfel: *Titus Flavius L.* . . sec. I—II e.n. ? (Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 7/8 (1937/1940) 251, nr. 18); *V]aleriu[s*, sec. II e.n. (*IGR*, 651); *Flavius Faros* sec. III e.n. pentru care vezi n. precedentă.

²⁷⁴ Bibliografia documentului este indicată mai sus în n. 269. Adaugă eventual Alexandra Ștefan, *Pontica*, 7 (1974) 281—293.

²⁷⁵ În documentul menționat în n. 269 se citește cuvîntul τ]ὰς κεντροπίας, interpretat de Emilia Doruțiu-

Boilă, *op. cit., loc. cit.*, în sens de trupe militare. Mult mai plauzibilă este însă interpretarea lui Sc. Lambrino, *HommAlbGrenier*, 928—939, după care ar fi vorba de loturi de pămînt pentru că în sec. I e.n., clauza absenței trupelor romane într-o cetate *foederata* sau *libera* era încă în vigoare (cf. la noi p. 48, n. 190).

²⁷⁶ Din perioada aceasta avem mențiunea unor ἐκατονταρχ]ων (*IGR*, 652) a unui beneficiar consular (Th. Sauciu-Săveanu și A. Rădulescu, *Pontica*, 1 (1968) 307—317), ca și a unei țigle a legiunii a V-a Macedonica (inf. N. Cheluță-Georgescu).

²⁷⁷ Vezi considerațiile despre numărul populației histriene la noi p. 41, și tomitane de la p. 49

²⁷⁸ În sec. I e.n. există șapte asemenea cazuri, în primele trei sferturi ale sec. II e.n. 16, iar în ultima parte a aceluiași secol și în sec. III e.n. 62.

²⁷⁹ În prima parte a sec. II e.n. cunoaștem patru personaje purtînd nume greco-romane, iar în sec. III e.n. 27.

²⁸⁰ Romani cu *tria nomina* cunoaștem în sec. I e.n. într-un caz. În sec. II e.n. în patru cazuri, iar în sec. III e.n. din nou într-un singur caz. Cît privește pe cei doar cu două nume putem număra șase sau șapte în sec. II e.n. și 13 în sec. III e.n.

²⁸¹ Onomastic vorbind cunoaștem doar trei traci, dintre care unul romanizat în sec. I—III e.n. și un singur purtător al unui nume greco-trac în sec. II e.n. Pentru cavalerul trac, cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia* 1 (1924) 145, nr. 6; idem, *Dacia*, 9/10 (1941/1944) 271, 276, 298, nr. 3; idem, *BCMI*, 37 (1944) 41—44; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1961) 502, nr. 4; idem, *Sculture*, 104, nr. 215, 216; R. Vulpe, *Dacia*, NS, 8 (1964) 335—342; Gh. Poenaru-Bordea, *NMESM*, 131, nr. 16; C. Scorpan, *Cavtrac*, 32, 12; 42, nr. 18 b; 77—79, nr. 39, 40. Ceramică indigenă de la Callatis este semnalată de C. Scorpan, *Pontica*, 2 (1969); idem, *SCIV*, 21 (1970) 1, 85—90.

aparținea de drept cetății, așa cum rezultă de altfel și dintr-un document local de o excepțională importanță. Este vorba de hotărnicia callatiană, text care datează desigur de la începutul secolului al II-lea e.n., chiar dacă ipoteza recopierii lui în a doua jumătate a aceluiași secol nu este exclusă. Textul conține o *limitatio* a teritoriului cetății cu indicarea bornelor-limită desemnate prin numărul lor de ordine. O recentă analiză a documentului a permis constatarea că între borne distanțele sînt fie de 1 000 pași, fie de 2 000 și o singură dată de 2 400 pași. Ultima distanță indicată coincide cu latura clasică a unei centurii, ceea ce ar duce la concluzia că în teritoriul callatian s-a procedat la o atribuire a loturilor de pămînt cunoscută în tot Imperiul roman sub numele de *centuriatio*²⁸². Dar prin acest sistem de lotificare nu înțelegem o *adsignatio viritim*, caracteristică veteranilor și coloniștilor romani — chiar dacă în cetate exista un *conventus* al acestora — cîtă vreme proprietățile din teritoriul callatian vor fi posedat calitatea de *agri privati ex jure peregrino*, caracteristică unei *civitas foederata*²⁸³.

Procedeu lotificării terenului, fie prin respectarea vechilor măsuri ca în alte părți, ceea ce ar pleda și pentru menținerea vechilor loturi, fie prin introducerea unităților de măsură romane, ca aici — dovadă a reorganizării teritoriului sub auspiciile autorităților romane — nu avea a se numi decît tot *centuriatio* așa cum ne informează Hyginus, care extinde posibilitatea aplicării acestui procedeu și în afara coloniilor, din moment ce folosește expresia *more colonico*, cu precizarea că această operație era necesară nu numai pentru distingerea pămînturilor neimpozabile de cele impozabile, dar și a categorisirii acestora din urmă²⁸⁴.

Este oare de văzut în această preocupare a autorităților romane dovada că cele mai multe din loturile callatienilor erau totuși impozabile? Devansînd pentru moment ordinea expunerii, trebuie să arătăm că presupunerea nu este exclusă cîtă vreme de o reală imunitate nu par să se fi bucurat decît cîteva dintre cetățile libere sau aliante, ceea ce goleşte de conținut calitatea autonomiei acestor orașe, chiar dacă, juridic vorbind, ea se va fi menținut pînă cel puțin la Constituția antoniniană²⁸⁵.

Astfel stînd lucrurile, sîntem în drept să presupunem că același fenomen a avut loc și la Tomis și cu atît mai mult la Histria, ceea ce justifică ipoteza că și în aceste cetăți este de așteptat descoperirea unor hotărnicii comparabile cu cea de la Callatis.

Trecînd acum la analiza localităților din teritoriul callatian, ale cărui limite ne rămîn în fapt necunoscute, ceea ce se cuvine remarcat din primul moment este absența cetățenilor romani, fie individual și cu atît mai puțin organizați în *conventus*, constatare de natură să îndreptățească afirmația că romanii din cetate nu par să fi avut și drepturi teritoriale în bloc, chiar dacă excepțiile individuale sînt oricînd posibile, în vreme ce cetățenii greci din cetate vor fi deținut, ca și în perioada elenistică, majoritatea pămînturilor din propriul lor teritoriu²⁸⁶.

Dependente de cetate cunoaștem, epigrafic vorbind, vicus Amlaidina, de localizat pe litoral, oricum la nord de Callatis²⁸⁷, ca și așezarea menționată în hotărnicie cu titlul de $\kappa\omicron\mu\eta$ $\text{Κε} \dots$ desigur nelocalizată. În rest, nici una din așezările menționate în aceeași hotărnicie nu au același statut, așa cum se presupune în mod curent, iar dacă începutul toponimului

²⁸² Bibliografia completă a documentului se află citată mai sus la p. 25, n. 136. Observațiile enunțate în text aparțin lui Sc. Lambrino, *op. cit.*, 928—939. Alte mențiuni despre teritoriul callatian se citesc la Memnon, *cit* la p. 50, n. 220; IGR, 652 (sec. I e.n.); CIL, 7 587.

²⁸³ Pentru problemele legate de organizarea teritoriilor rurale în general și, în special, a acelor orașe grecești, vezi la noi p. 42, 43, n. 117—118, p. 44, n. 132. Pentru probleme practice și teoretice ale centuriatelor, vezi R. Chevalier, *Mélanges de l'école française de Rome*, 70 (1958) 61—128; idem, *HommAlbGrenier*, 404—417; A. Pignoniol, *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange*, Gallia, Suppl., 16 (1962).

²⁸⁴ Cf. Hyginus (Grom. Vet., ed. Lachmann, 204—205); adaugă opinia lui F. Grelle, *Stipendium*, 26—29, 43—48

după care fotografia aeriană a demonstrat convingător că în practică centuriatia se aplica atît loturilor arendate, cît și acelor *adsignate*, ceea ce ne face să ne raliem poziției lui Sc. Lambrino, citată în text, socotind astfel că hotărnicia callatiană consfințește o situație prefigurată în inscripția IGR, 656 din sec. I e.n.

²⁸⁵ După cum se știe doar cetățile beneficiind de *ius Italicum* erau într-adevăr scutite de impozit, cf. F.F. Abbott-A.C. Johnson, *op. cit.*, 40 și F. de Martino, *op. cit.*, 676—688.

²⁸⁶ Cf. D.M. Pippidi, *op. cit.*, 162—163.

²⁸⁷ Cf. *Scutum Durae-Europ.*, 11 și CIL, 13 743. Pentru localizarea Amlaidinei la 23 August (adaugă CIL, 7 616; 162 e.n.), cf. I. Mititelu, *BSNR*, 37 (1943) 91, 83 și R. Vulpe, *DID*, 206, n. 133.

Ουαλ . . . pare a indica mai curînd o origine latină, este sigur că indicarea la plural a numelui comunităților Ἀσβολοδειῶν καὶ Σαρδέων constituie un argument pentru ipoteza, formulată în mai multe rânduri pînă aici, că forme de obște vor fi dăinuit pînă tîrziu în epoca romană chiar dacă Asbolodina ca dealtfel și Amlaidina, par să fie toponime crobidice și nu getice ²⁸⁸.

Din rîndul celorlalte așezări presupunerea cea mai fircască este că la Moșneni ar fi existat o *villa rustica* ²⁸⁹, eventual și la 2 Mai ²⁹⁰; despre așezările de la Pecineaga ²⁹¹, Comana ²⁹², Vinători ²⁹³, Haidarchioi ²⁹⁴, Arsa ²⁹⁵, Vilcele ²⁹⁶, Albești ²⁹⁷, Limanu ²⁹⁸ și Neptun ²⁹⁹ nu se poate afirma din punct de vedere juridic nimic circumstanțiat. Subliniem doar prezența masivă a elementului grecesc alături de care indigenii — atestați din punct de vedere arheologic în unele din aceste așezări — constituie masa principală a populației teritoriului callatian.

Spre deosebire deci de Histria, ai cărei cetățeni vor fi avut drepturi teritoriale în special în mica zonă aferentă cetății, în *regio* fiind vorba de o instalare romană masivă, și de Tomis în al cărui teritoriu celulele administrative dependente de cetate au o organizare preponderent romană, la Callatis constatăm o perpetuare a relațiilor încetățenite din perioada elenistică, în sensul că cetățenii orașului posedă sau iau în arendă cea mai mare parte a teritoriului. Desigur o influență romană în organizarea acestuia nu poate fi negată integral cîtă vreme constatăm existența unui *vicus* — Amlaidina — și cu atît mai mult dacă acceptăm că relotificarea terenului agricol a avut loc în cadrul acțiunii romane de centuriere a diverselor teritorii orășenești.

În rest, presupunerea ca hotărnicia callatiană să fi fost recopiată în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. lasă deschisă, ca și la Histria, posibilitatea ca, începînd din acest moment sub aceleași forme, altele să fi fost relațiile în conținut — legate poate de apariția unor garizoane militare romane stabile în cetate — fără însă ca în stadiul actual al documentării să putem avansa mai mult decît aceste simple deducții ³⁰⁰.

Tot atît de ipotetică este și cifra minimă a populației teritoriului callatian, de aproximativ între 10 000—15 000 locuitori. La sud de teritoriul callatian se aflau micile așezări grecești Caron Limen (? promontoriul Sabla), Bizone (azi Kavarna), dar în special cetatea Dionysopolis (azi Balcic). Dacă aceasta va fi fost capitala unui alt teritoriu, din el trebuie să mai fi făcut parte micile așezări rurale Tvărdița, Șabla, Goričane, Septemvrijci, Balkanci, Caričina, Bălgarevo sau Rogachevo. În ceea ce privește cetatea, de asemenea de origine greacă, păstrează în epocă romană organizarea tradițională cu βουλή și δῆμος, făcînd parte și ea din Comunitatea Pontică ^{300 bis}.

²⁸⁸ Cf. Sc. Lambrino, *op. cit.*, 929: (B) r. 2. 6. 12. Pentru „comunități”, vezi analogiile oferite de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG.* 79 (1966) 389, nr. 329, care confirmă interpretarea mai veche a lui M. Rostovțev, *op. cit.*, 288, n. 89. Pentru caracterizarea toponimelor în — dina drept crobidice, cf. V. Beșevliev, *Linguistique Balkanique*, 3 (1961) 67—70.

²⁸⁹ Cf. Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1 (1950) 1, 90—92 și V. Canarache, *SCIV*, 1 (1950) 2, 100—102; Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7 (1974) 225, nr. 14.

²⁹⁰ Cf. N. Harțușe, *Apulum*, 6 (1967) 231—257 și A. Rădulescu, *Pontice*, 1 (1968) 323, nr. 2 (163 e.n.).

²⁹¹ Cf. R. Vulpe, *AnDobr*, 12 (1931) 297; Th. Sauciu-Săveanu, *ACMI* (1942) 156; Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, 90; C. Iconomu, *Opaițe*, 82, nr. 323—324; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 363—366.

²⁹² Cf. R. Vulpe, *DID*, harta a 2-a.

²⁹³ *Ibidem*.

²⁹⁴ *Idem*, *AnDobr*, 10 (1931) 297.

²⁹⁵ *Ibidem*; Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 2 (1925), 126, nr. 8; Gh. Poenaru Bordea, *StCl*, 5 (1963) 292, nr. 3

²⁹⁶ Cf. A. Rădulescu, *op. cit.*, 332, nr. 6.

²⁹⁷ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *ACMI* (1943) 97—100; Gh. Poenaru Bordea, *Pontica* 7 (1974) 224, nr. 10.

²⁹⁸ C. Scorpan, *Cavtrac*, 66, nr. 32; *idem*, *SCIV*, 21 (1970) 1, 90 nr. 39; V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 396, nr. 13; B. Mitrea, *SCIV*, 18 (1967) 1, 199, nr. 55 și 20 (1969) 1, 163, nr. 8.

²⁹⁹ Cf. C. Iconomu, *Pontice*, 1 (1968) 252—268; *idem*, *Opaițe*, 59, nr. 176; M. Bucovală, *Sticlă*, 24, nr. 1; 33—34, nr. 21, 22; 45, nr. 41—42; 52, nr. 53, 57, 58; R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *op. cit.*, 371.

³⁰⁰ Vezi pentru această problemă, în afara rîndurilor de mai sus, p. 25, n. 136 și p. 27, n. 171, iar pentru situația de la Histria, p. 46

^{300 bis} Pentru Bizone, vezi O. Mărculescu, *AnDobr*, 15 (1934) 145—162, M. Mircev, G. Tonceva și D.I. Dimitrov, *Bulletin de la Société archéologique de Varna*, 13 (1962) 20—102; pentru Dionysopolis, O. Tafrahi, *La cité pontique de Dionysopolis, Kali-Acra, Cavarna, Téké et Ecréné*, Paris (1927), iar pentru toată zona R. Vulpe, *HAD, passim* și G. Mihailov, *IGB*, 1^a (1971) 29—76, nr. 1—33.

C. ORAȘELE ROMANE

1. NORD-ESTUL DOBROGEI

Cum s-a remarcat de citeva ori pînă acum, nu sîntem în situația de a cunoaște limitele exacte ale teritoriilor orașelor grecești, despre care avem totuși unele documente. Cu atît mai puțin poate fi vorba despre o atare tentativă pentru orașele romane pe care intenționăm să le prezentăm în continuare de la est la vest, de-a lungul Dunării, într-o ordine care, deși discutabilă, are avantajul de a permite o tratare gradată a problemelor legate de aceste localități, așa cum va reieși din cele ce urmează.

În acest fel sîntem obligați, cel puțin pentru localitățile din sudul Deltei, să le înglobăm într-o zonă intitulată convențional „nord-estul Dobrogei” fără a putea preciza, nici măcar cu oarecare aproximație, cum va fi fost împărțit pe teritorii.

O sumară indicație se lasă totuși citită în hotărnicia histriană, unde limitele teritoriului acestora par să se învecineze cu cele ale argamensilor. Dacă într-adevăr indicația lui Hecataios se referă la această localitate (Capul Dolojman) am avea dovada că aici a fost un vechi oraș grecesc, eventual la început o factorie a Histriei, și care cu vremea va fi dobîndit o zonă de influență, aflată probabil tot sub jurisdicția histrienilor. Nu avem în schimb nici o dovadă că această stare de lucruri s-ar fi perpetuat în epoca romană cînd am văzut că Histria rămăsese practic doar cu un mic teritoriu, restul fiind înglobat în așa numita *regio Histriae*. Dacă presupunerile de pînă acum sînt corecte, am avea dovada că Argamum continua să fie și în epocă romană un oraș cu constituție grecească al cărui statut nu putea fi decît probabil al unei *civitas stipendiaria*³⁰¹.

Dar cum nu putem avea încă o certitudine în acest sens, ni s-a părut că înglobarea unui ipotetic oraș grecesc în categoria orașelor romane nu are a dăuna prea mult ordinii expunerii. În caz că Argamum va fi posedat un teritoriu mai întins, din acesta ar fi putut face parte așezările de la Lunca³⁰², Vișina³⁰³, Jurilofca³⁰⁴, Bisericuța³⁰⁵, 6 Martie (= Ad Salices?)³⁰⁶, Visterna³⁰⁷ și, eventual Enisala³⁰⁸, fără a putea preciza ce statut juridic vor fi avut acestea, nici care va fi fost raportul între ele și ipotetica capitală.

Continuînd enumerarea localităților ce se înșiruie de-a lungul drumului ce ocolea lacul Halmyris (Razelm), se cuvin menționate cele de la Sarichioi³⁰⁹, Zebil³¹⁰, Sarighiol de Deal (= Vallis Domitiana?)³¹¹, Caraibil³¹², Sarinasuf³¹³ și Plopu³¹⁴ despre care ignoranța noastră în ce privește organizarea administrativă este aproape completă și, lucrul n-are de ce să surprindă dacă nici despre așezările de pe brațul Sf. Gheorghe (Hieron Stoma sau Peuce) — al căror nume

³⁰¹ Cf. Hecataios (la Steph. din Bizanț, fr. 172); horothesia histriană (D.M. Pappidi, *op. cit.*, 353, r. 4) și Procopius, *De aed.*, 4, 119. Detalii despre așezarea romană și romano-bizantină de aici, vezi la V. Pârvan, *Histria*, 4, 583; R. Netzhammer, *Razelm*, 31; R. Vulpe, *AnDobr*, 15 (1934) 208; P. Nicorescu, În memoria lui Vasile Pârvan, București, (1934), 222 și urm.; idem, *BSNR*, 29/36 (1935/1942) 83/90, 174 și urm.; idem, *BSh*, 25, (1944) 1, 95 și urm.; M. Coja, *Peuce*, 2 (1971) 179—189 și *BMI*, 41 (1972) 3, 33—42.

³⁰² Cf. J. Weiss, *Dobrudscha*, 57; Em. Popescu, *TIR*, 49.

³⁰³ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, *loc. cit.*; Em. Popescu, *op. cit.*, 56.

³⁰⁴ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 48.

³⁰⁵ Cf. C. Moisil, *BCMI*, 3 (1910) 33; R. Netzhammer, *op. cit.*, 32—33; Em. Popescu, *op. cit.*, 27.

³⁰⁶ Cf. *Itin. Ant.*, 227, 1. Pentru localizarea ei la 6 Martie (cunoscut în literatura de specialitate Caramanchioi), cf. J. Weiss, *op. cit.*, 57 și Em. Popescu, *op. cit.*, 21 și 69.

³⁰⁷ C. Scorpan, *Pontice*, 1 (1968) 356—359.

³⁰⁸ Cf. *AEEM*, 6 (1882) 38, nr. 80. Aduagă J. Weiss, *op. cit.*, 57; Gh. Ștefan, *SRIR*, 1 (1954) 37; M. Babeș, *SCIV*, 22 (1971) 1, 19—45 și Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7 (1974) 225, nr. 16.

³⁰⁹ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 63.

³¹⁰ *Ibidem*, 79.

³¹¹ Cf. *Itin. Ant.*, 226, 5. Vezi și J. Weiss, *op. cit.*, 57 și Em. Popescu, *op. cit.*, 63.

³¹² Cf. J. Weiss, *ibidem*, 57; C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 2, 91—92 și C. Scorpan, *op. cit.*, 345—349.

³¹³ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 55; C. Moisil, *op. cit.*, *loc. cit.*; R. Vulpe, *AnDobr*, 16 (1935) 192; Em. Popescu, *op. cit.*, 64.

³¹⁴ Em. Popescu, *ibidem*, 58.

este aproximativ binecunoscut și anume Halmyris (Dunavățu de Jos?)³¹⁵, Ad Stoma (Dunavățu de Sus?)³¹⁶, Plateypegiae (neidentificată)³¹⁷, Gratiana (Murighiol?)³¹⁸, Salsovia (Mahmudia)³¹⁹, Thalamonium (Nufăru)³²⁰ și Malcoci³²¹ — nu avem nici o știre circumstanțiată în acest sens.

Judecînd însă după faptul că majoritatea acestor din urmă așezări posedă ziduri de incintă — este drept că incerte ca dată — la care mai adăugăm și poziția lor strategică s-ar părea că este vorba de așezări militare : castre împreună cu respectivele *canabae*³²². Despre populația acestor centre de cifrat în totalitate între 20 000—30 000 locuitori se poate afirma că pe lângă romanii militari sau civili exista un număr considerabil de autohtoni, atestați în special arheologic, dar judecînd după toponimia acestor așezări — preponderent romană — este posibil ca vechile așezări indigene să nu fi cunoscut peste tot o dezvoltare independentă de natură să constituie alături de *canabae* acele „duble comunități” pe care le vom întîlni frecvent în cele ce urmează.

2. AEGYSSUS

Chiar dacă materialul epigrafic nu este de natură să circumstanțieze cunoștințele noastre despre așezarea de la Aegyssus (Tulcea), informația lui Ovidius clarifică măcar una din componentele acestei localități, și anume existența sigură a unei *civitas* indigenă, de o importanță pe care cu greu am putea să o neglijăm³²³. Poziția excepțională din punct de vedere strategic, ca și descoperirea întîmplătoare a unor fragmente din zidul de incintă de epocă romană probabil, ne fac să credem că vechiul sediu al garnizoanei odrise a trebuit să fie ocupat — la o dată pe care n-o putem preciza decît prin analogie cu alte așezări de pe *limes* — de un corp de trupă roman, vexilație de legiune, unitate auxiliară sau, mai probabil, stație a flotei dunărene, despre care nu putem însă face decît simple presupuneri³²⁴.

Stabilită prin deducție această dualitate — vechea cetate la care se vor fi adăugat canabele castrului — ne dă posibilitatea să comparăm situația de aici cu cea de la Troemis de pildă, în cadrul unui proces pe care-l putem urmări în întreg Imperiul roman și ale cărui linii îl vom prezenta mai pe larg aici, fie și anumiți pentru că situația este generală pentru tot *limes*-ul dobrogean. Menționăm doar că în continuare vom folosi — pentru a evita orice confuzie — termenul de *canabae* în loc de *vicus* sau *vicus canabiarum* și pentru așezările dezvoltate în jurul castrelor auxiliare, chiar dacă acest termen este folosit cu precădere pentru așezările din jurul castrelor de legiune³²⁵.

³¹⁵ Cf. Itin. Ant., 226, 4; Scut. DuraeEurop., 14; CIL., 13 739 (localizată la Dunavățu de Jos (Zaporojeni) de Emilia-Doruțiu-Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 132, nr. 7). Pentru această localitate vezi J. Weiss, *op. cit.*, 55—57; C. Patsch, RE, 7 (1912) 2 878—2 879; R. Netzhammer, *op. cit.*, 17—18; C. Moisil, *op. cit.*, 90—91.

³¹⁶ Cf. Tab. Peut., 13, 4, iar pentru detalii arheologice, R. Vulpe, *op. cit.*, loc. cit.; J. Weiss, *op. cit.*, 57 și Em. Popescu, *op. cit.*, 21 și 39.

³¹⁷ Cf. Not. Dign. Or., 39, 35. Cf. C. Moisil, *op. cit.*, 90—91; R. Vulpe, HAD, 164; DID, 288; D.M. Pippidi, StCl, 7 (1965) 330—333.

³¹⁸ Cf. Not. Dign. Or., 39, 35 cu comentariile lui C. Moisil, *op. cit.*, 89; V. Pârvan, AA, JDAI, 24 (1914) 434; R. Netzhammer, *op. cit.*, 15—16; E. Bujor, SCIV, 5 (1954) 3/4, 599, nr. 1; idem, Materiale, 6 (1959) 328—329.

³¹⁹ Cf. Tab. Peut., 8, 4; Itin. Ant., 226, 3; C. Moisil, Convorbiri literare, 42 (1908) 501 și urm. = CIL, 16, 41 (97 e.n.). Vezi V. Pârvan, Salsovia; R. Netzhammer, *op. cit.*, 10—14; J. Weiss, *op. cit.*, 55; N. Vulić, RE, 1 (1894) 2 012; C. Moisil, BCMI, 2 (1909) 2, 88—89; Gh. Ștefan, *op. cit.*, 37.

³²⁰ Cf. Not. Dign. Or., 39, 10, 18. Comentarii la R. Netzhammer, *op. cit.*, 4—5; J. Weiss, *op. cit.*, 54; C. Moisil, *op. cit.*, 87; R. Vulpe, AnDobr, 16 (1935) 192.

³²¹ Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 192.

³²² Vezi paragraful următor.

³²³ Cf. Ovid., Ep. 1, 8, 13; 4, 7, 21 și 53; Ptol., 3, 10, 5; Itin. Ant., 226, 2.

³²⁴ Pentru corpurile de trupă vezi R. Vulpe, HAD, 159 și Em. Condurachi, IR, 486 iar pentru statutul juridic al așezării R. Vulpe, AAPh Hist, 154. Alte mențiuni despre cetate se găsesc la W. Tomasczek, RE, 1 (1894) 477; J. Weiss, *op. cit.*, 53—54; C. Moisil, BCMI, 3(1910)95; C. Brătescu, AnDobr, 9(1928) 38; R. Vulpe, AnDobr, 16 (1935) 192; Gh. Ștefan, *op. cit.*, 36; C. Preda, G. Simion, SCN, 3 (1960) 545—546; B. Mitrea, Dacia, NS, 2 (1958) 498, nr. 24.

³²⁵ Din vasta literatură a raportului dintre *civitates* și *canabae* vezi Th. Mommsen, GesSchr, 6,176 și urm.; O. Bohn, Germania, 10 (1926) 25—36; F. Vittinghoff, Chiron, 1 (1971) 299—318; F. de Martino, Costituzione, 747—749, iar pentru teritoriile orașelor militare A. Schulten, Hermes, 29 (1894) 481—516; A. Mócsy,

Inițial unitățile militare aveau la dispoziție un teritoriu caracterizat de Tacitus drept *agri vacui militum usui sepositi*, deci liber de orice așezări, supus jurisdicției unui *curator* militar. Nu avem nici o dovadă că în Dobrogea, mult mai recent organizată din punct de vedere militar, ar fi de consemnat cândva o asemenea situație. Constituirea a ceea ce avea să se numească *ager publicus* nu a implicat oricând și oriunde evacuarea populației autohtone. Că este așa ne-o dovedește existența, la începutul secolului al II-lea e.n., a celor două unități — canabele și cetatea indigenă — distincte din punct de vedere administrativ.

Chiar dacă rostul existenței acestor teritorii militare era aprovizionarea trupelor din capitala lor militară, ceea ce implică un control nemijlocit din partea autorităților respective, se constată în general o independență a canabelor și, paralel, o tendință de evasiazonomie în administrarea teritoriului. Lucrurile se complică prin existența celui de-al doilea organism, cetatea indigenă desigur peregrină — și în cele mai multe din cazuri *stipendiaria* — ceea ce implică atribuirea sau arendarea pământului fie canabelor, în marea lor majoritate compuse din veterani și cetățeni romani, fie cetății indigene. Această dualitate de repartiție a teritoriului — pe care vom încerca s-o ilustrăm topografic, în măsura posibilităților actuale, în capitolul următor — pare să fi impus o formă originală de conducere a acestuia, separată de ambele organisme, cu un *ordo* distinct, avându-i ca magistrați supremi pe *quinquennales*.

În fine în perioada a treia, care începe de la sfârșitul secolului al II-lea e.n., se constată o distincție între cetățile care, urmare a unei evoluții rapide, se aflau pe calea definitivă municipalizării și unde elementul militar din conducerea acestora dispărea, spre deosebire de celelalte, unde autoritatea militară redevine preponderentă, fără a putea preciza dacă aici cele două unități — canabele și cetatea — vor fi continuat să existe ca atare sau se vor fi contopit³²⁶.

Cu inevitabilele aproximații — izvorite din particularități pe care le vom urmări de la caz la caz — aceasta trebuie să fi fost situația și la Aegyssus. În lipsa oricăror date despre magistrații celor două unități, ca și a unor foarte sporadice informații despre populația lor³²⁷, ne rămâne doar să menționăm că din teritoriul aegyssens cunoaștem așezările de la Cișla³²⁸, Somova³²⁹, Cilic³³⁰, Nalbant³³¹ și Rîndunica³³² fără a putea adăuga nimic despre statutul lor juridic.

Cum nu poate fi vorba de o caracterizare globală a populației și formelor ei de organizare din teritoriul care ne-a reținut atenția, ne mulțumim a sugera că cetatea împreună cu satele învecinate puteau poseda o populație de circa 10 000—15 000 locuitori³³³.

3. NOVIODUNUM

Numele mării așezări de la Isaccea are o origine celtică³³⁴, origine care nu împieteză cu nimic asupra prezenței getice, clar atestată prin materialul ceramic descoperit aici³³⁵.

Militärgrenzen, 211—214 (a cărui expunere o urmărim în text). Pentru realitățile dobrogene în ambele probleme, Al. Suceveanu, *Peuce*, 6 (sub tipar).

³²⁶ Pentru rolul economico-social al armatei vezi M. Rostovțev, *op. cit., passim*; E. Gren, *Ostbalkan*, 89—155; E. Sander, *RheinMus* (1958) 152—234; J. Gagč, *Classes sociales*, 249—272; F. de Martino, *op. cit.*, 832—849; G. Webster, *The Roman Imperial Army*, New York (1969), *passim*.

³²⁷ Cf. AEM, 6 (1882) 46, nr. 95 = W. Peek, *StCl*, 6 (1964) 121, nr. 8; CIL, 6221; C. Moisil, *op. cit.*, 95; D. Tudor, *Material.*, 2 (1956) 577, nr. 45.

³²⁸ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 31.

³²⁹ *Ibidem*, 68; Gh. Ștefan, *op. cit.*, 37—38.

³³⁰ Cf. D. Tudor, *AnDobr*, 16 (1935) 28, nr. 18.

³³¹ C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 3, 113; Em. Popescu, *op. cit.*, 52.

³³² R. Vulpe, *DID*, harta a 2-a.

³³³ Pentru calculul populației orașelor și al așezărilor rurale vezi mai sus p. 41 n. 100—104 și p. 47 n. 181.

³³⁴ Cetatea este pomenită în următoarele izvoare: *Ptol.*, 3, 10, 2, 5; *Tab.Peut.*, 8, 4; *Itin.Ant.*, 226, 1. Pentru originea celtică — preromană — a numelui cetății vezi printre alții E. Polaschek, *RE*, 17 (1937) 1 191—1 194, nr. 7. Ipoteza lui J. Weiss, *op. cit.*, 37, după care acest nume, ca și Arrubium dealtfel, ar deriva de la unitățile de epocă romană garnizionate aici a fost respinsă de V. Pârvan, *Zidul*, 424 și R. Vulpe, *HAD*, 84, 85. Recenta ipoteză a aceluiași învățat (*DID*, 34, n. 44) după care localitatea aceasta s-ar fi numit cândva Genucla este deci de respins.

³³⁵ Vezi Gh. Ștefan, *op. cit.*, 37; I. Barnea, B. Mitrea, *Materiale*, 5 (1959) 470; E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, 7 (1961) 397.

Numeroasele materiale arheologice romane la Noviodunum, unele desigur anterioare perioadei Flaviilor³³⁶, nu pot constitui un argument împotriva ipotezei unanim admise că cel mai devreme de la Vespasian orașul devine una din stațiile, dacă nu chiar cea principală, a flotei moesice *classis Flavia Moesica*³³⁷.

Documentele epigrafice descoperite în cetate ne atestă o populație formată din veterani și civili romani sau greci³³⁸, dar despre care nu putem preciza căreia din cele două unități administrative le vor fi aparținut, iar singura inscripție, care menționează titularii unor funcții, a dat naștere la interpretări divergente³³⁹. Dacă într-adevăr la Noviodunum au existat deopotrivă canabele și așezarea civilă — eventual o *civitas stipendiaria* — nu este de exclus, judecând după analogia cu Capidava³⁴⁰, ca cvincvenalul menționat aici să fi avut în secolul al II-lea e.n. jurisdicția asupra teritoriului noviodunens, cei doi *magistri* pomeniți în aceeași inscripție, urmînd a fi tot atît de bine magistrații supremi fie în *canabae*, fie chiar în *civitas*, nu însă și într-un *vicus*, așa cum s-a susținut, deoarece așezarea civilă depășea desigur în importanță o simplă aglomerație rurală³⁴¹.

Dar despre organizarea teritoriului noviodunens mai sîntem informați — este drept, indirect — și prin intervenția prefectului flotei moesice, M. Vindius Verianus, în conflictul de hotărnicie din *regio Histriae*. Începînd cu această dată, autoritatea militară redevine în general preponderentă și faptul pare a fi confirmat și pe plan local. Căci, dacă M. Vindius Verianus intervine în conflictul din *regio Histriae* cu atît mai mult trebuie să presupunem că autoritatea sa va fi fost incontestabilă în teritoriul unei așezări despre care nu avem nici o dovadă că ar fi evoluat spre statutul municipal³⁴².

Nu putem delimita în cadrul acestui teritoriu ce anume proprietăți vor fi fost atribuite sau arendate cetățenilor romani din *canabae* sau *civitas*, dar este sigur că există dovezi categorice pentru susținerea existenței elementului autohton, în general, data tîrzie la care așezările militare dobrogene au luat ființă exclud practica acelor *agri vacui* caracteristici, cum se reține, secolului I e.n.

Cum este lesne de închipuit nu putem, pe de altă parte, să precizăm statutul juridic al așezărilor rurale din teritoriul noviodunens și în afară de presupunerea că la Nicolitel³⁴³, și eventual la Valea Teilor³⁴⁴, vor fi existat așezări de tip vican, populate cu elemente civile, iar că la Telița era, probabil, o *villa rustica*³⁴⁵, nu avem de adăugat nimic din punctul de vedere

³³⁶ Vezi monedele publicate de I. Barnea, B. Mitrea, N. Angheliescu, *Materiale*, 4 (1957) 169—170; I. Barnea, B. Mitrea, *Materiale*, 5 (1959) 470—471; E. Bujor, G. Simion, *op. cit.*, 393.

³³⁷ Tîgle purlînd ștampila flotei dunărene la V. Pârvan, *Scythia Minor*, 307; Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 181; I. Barnea și colab., *Materiale* 4 (1957) 166; idem, *Materiale*, 5 (1959) 470; E. Bujor, G. Simion, *op. cit.*, 396; D. Popescu, *Dacia*, NS, 8 (1964) 295, nr. 80; idem, *Dacia*, 9 (1965) 481, nr. 80; Gh. Ștefan, *Dacia* 9/10 (1941/1944) 475, nr. 2 cu corecturile lui Gr. Florescu, *RIR*, 16 (1946) 1, 10—18. Flota este atestată de diplomele moesice dintre anii 92—138 e.n. (*CIL*, 16; 37, 45, 50, 83) și de perfecții acesteia între 80 și 244 e.n. (vezi tabelul lui H. G. Pflaum, *Carrières*, 3, 1 068; [Q] Atatinus Modestus L. Valerius, P. Aelius Marcianus, M. Vindius Verianus, Anonim, P. Aelius Ammonius). Existența stației de flotă nu exclude prezența unor trupe de uscat atestate după cît se pare aici (cf. Gh. Ștefan, *Dacia* 9/10 (1941/1944) 473, nr. 1 și eventual D. Tudor, *Materiale* 2 (1956) 604, nr. 100: ambii militari activi din legiunea I Italica).

³³⁸ Veterani sînt atestați în inscripția publicată de O. Tafrați, *AArh*, 2 (1930), 4, 33, nr. 2—3 = D. Tudor,

SCSlași, 4 (1953) 468, nr. 1. Civili romani sînt menționați de O. Tafrați, *op. cit.*, 33, nr. 1 și 4 = D. Tudor, *op. cit.*, 471, nr. 2 și 472, nr. 3; I. Barnea, B. Mitrea, *Materiale* 5 (1959) 468—469; E. Bujor, G. Simion, *op. cit.*, 396 (unde se publică și o inscripție funerară greacă; cf. Em. Popescu, *RÉSEE*, 8 (1970) 2, 323, nr. 26).

³³⁹ Cf. Gr. Tocilescu, *RIAF*, 8 (1902) 283 și V. Pârvan, *Scythia Minor*, 502 și urm.

³⁴⁰ Vezi la noi p. 66 și urm.

³⁴¹ Cf. I. Barnea și colab., *Materiale*, 4 (1957) 156; E. Bujor, G. Simion, *op. cit.*, 391 și Al. S. Ștefan, *BMI*, 42 (1973) 1, 3—14, iar pentru statutul ei juridic R. Vulpe, *AAPh Hist.*, 154.

³⁴² Vezi mai sus p. 46 n. 173—175.

³⁴³ Cf. *CIL*, 7 520, 7 521 și 7 611. Alte informații la J. Weiss, *op. cit.*, 53; C. Moisil, *BCMI*, 3 (1910) 48; V. Pârvan, *AA*, *JDAI*, 29 (1914) 430; idem, *Scythia Minor*, 504 și urm.; Gh. Ștefan și colab. *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 182—187; idem, *SCIV*, 6 (1955) 3/4, 743; B. Mitrea, *Dacia*, NS, 5 (1961) 590, nr. 41, C. Deculescu, *SCIV*, 17 (1966) 3, 577—592; Gh. Poenaru Bordea, *Pontica* 7 (1974) 222.

³⁴⁴ Cf. *CIL*, 14 445. Adaugă V. Pârvan, *op. cit.*, *loc cit.*, C. Moisil, *BCMI*, 3 (1910) 30—32 și E. Bujor, *Dacia*, NS, 6 (1962) 475—487.

³⁴⁵ Cf. A. Rădulescu, *Pontica* 4 (1971) 273—287.

care ne reține atenția despre așezările atestate doar arheologic de la Parcheș³⁴⁶, Alba³⁴⁷ și Izvoarele³⁴⁸, cu excepția ipotezei că populația totală a teritoriului de care ne ocupăm nu pare să fi depășit cifra de 10 000—15 000 locuitori.

4. ARRUBIUM

Situația de la Arrubium (Măcin) nu trebuie să fi prezentat deosebiri prea mari față de cea de la Noviodunum³⁴⁹. Ambele toponime sînt de origine celtică³⁵⁰. În ce măsură vechea cetate indigenă va mai fi avut și în epoca romană o oarecare importanță, ne este mai greu să o spunem, desigur din pricina insuficienței săpăturilor³⁵¹, dar este cert că alături de ea, la o vreme imediat ulterioară venirii pe tron a lui Vespasian, aici se instalează ala I Vespasiana Dardanorum³⁵² ale cărei *canabae* se vor dezvolta în special în secolul al II-lea e.n.³⁵³.

Nici un document local nu ne îngăduie să exemplificăm procesul organizării administrative a teritoriilor militare expus în paginile precedente. Dintre așezările pe care trebuie să le presupunem în acest teritoriu cunoaștem pe cea atestată arheologic de la Suluc³⁵⁴, apoi localitățile, unde sînt menționate ziduri de incintă — desigur incerte ca dată — ca de pildă cele de la Rachelu³⁵⁵, Luncavița³⁵⁶, Văcăreni³⁵⁷, Ghermea³⁵⁸ și Jijila³⁵⁹. Dacă într-adevăr construcțiile menționate ar aparține perioadei de care ne ocupăm, am putea trage concluzia că acestea din urmă posedau o organizare mai avansată, eventual *castella*, așa cum de pildă — de data aceasta pe alte baze — calificarea Dinogetiei de către Ptolemaeus drept o πόλις ar putea crea un suport pentru susținerea ideii că așezarea de la Bisericuța Garvăn, unde preferăm a localiza în continuare Dinogetia cu toate opiniile mai vechi sau mai de curînd formulate, ar fi putut poseda statutul unui *vicus* sau chiar *civitas* alături de o ipotetică garnizoană romană³⁶⁰.

Amintind doar că nediscutarea în cadrul lucrării de față a castrului de la Barboși³⁶¹ se datorește nu numai faptului că prin așezarea lui el iese din preocupările noastre, dar și problematicii speciale pe care o ridică — e vorba de un „cap de pod” instalat în *barbaricum* a cărui funcție nu poate fi asimilată cu aceea a unui castru din interiorul provinciei —, ne mulțumim a sugera că cifra cea mai plauzibilă a totalității populației teritoriului Arrubium pare să se ridice la circa 10 000 locuitori.

³⁴⁶ Cf. Em. Popescu, TIR, 56.

³⁴⁷ Cf. R. Vulpe, DID, harta a 2-a.

³⁴⁸ Cf. O. Tafrali AArh, 9/10 (1933/1934) 14—16 și Em. Popescu, *op. cit.*, 47.

³⁴⁹ Cetatea este menționată de Tab. Peut., 8, 4; Itin. Ant., 225, 4; vezi W. Tomaschek, RE, 2 (1895) 1487 și Em. Popescu, *op. cit.*, 24.

³⁵⁰ Vezi mai sus p. 59, n. 334, 335.

³⁵¹ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 51; C. Moisil, *op. cit.*, 48; L. Gattorno, CNA, 15 (1940) 117/118, 232—235; Th. Sauciu-Săveanu, BSH, 28 (1947) 1, 147 și urm.; C. Iconomu, Opaite, 123, nr. 642.

³⁵² Cf. CIL, 7 512.

³⁵³ Dintre puținele inscripții de aici menționăm CIL, 6 219, 7 513 și 7 610.

³⁵⁴ Cf. C. Moisil, CNA, 3 (1923) 9/10, 66—71.

³⁵⁵ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 60.

³⁵⁶ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 52; E. Comșa, SCIV, 4 (1953) 3/4, 748, 749.

³⁵⁷ V. Pârvan, Ulmetum, 1, 584, n. 6; E. Comșa, *op. cit.*, 752.

³⁵⁸ Cf. E. Comșa, *op. cit.*, 751.

³⁵⁹ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 51; E. Comșa, *op. cit.*, 750.

³⁶⁰ Localitatea este menționată de Ptol., 3, 10, 1 (Δινογέτεια πόλις) și 5; Itin. Ant., 225, 5. Pentru recenta localizare a Dinogetiei la Barboși, vezi Gh. Ștefan, Dacia, NS, 2 (1958) 317—329. Aici interesează ligilele aparținînd legiunii V Macedonica (Gh. Ștefan și colab., SCIV, 5 (1954) 1/2, 167; idem Dacia, NS 1 (1957) 221, cohortei II Mattiacorum (Th. Sauciu-Săveanu, BSH, 28 (1947) 1, 150; Gh. Ștefan, SCIV, 8 (1957) 1/4, 339; idem, Dacia, NS, 1 (1957) 221) flotei Flavia Moesia (Gh. Ștefan și colab., Materiale 7 (1961) 595) și cohortei I Cilicum (Gh. Ștefan, Dacia, NS 1 (1957) 221, cu rezervele lui D. Tudor, AUBIst, 5 (1956) 45—47, toate indicii pentru ipoteza unui *castellum* (vezi în acest sens Al. Barnea, SCIV, 25 (1974) 1, 112, cu date noi despre aceste unități). Cit privește componența populației așezării civile se poate cita descoperirea unei inscripții latine fragmentare (Gh. Ștefan și colab., SCIV, 6 (1955) 3/4, 715), a numeroase urme de cultură materială indigenă (*ibidem*, 4 (1953), 1/2, 264—265; idem, SRIR, 1 (1954) 36; idem, Materiale 6 (1959) 636; idem, Materiale, 7 (1960) 583—596; C. Scorpan, Pontice, 2 (1969) 258, nr. 6) la care mai sînt de adăugat unele inscripții ceramice grecești (Gh. Ștefan, Dacia, 7/8 (1937/1940) 413, fig. 16; idem, SCIV, 4 (1953) 1/2, 265, fig. 24/9).

³⁶¹ N. Gostar, TIR, 25.

5. TROESMIS

Istoria aşezării de la Troesmis ne este cel mai binecunoscută datorită fericitei abundenţe a materialului epigrafic, care face ca evoluţia organizării administrative a oraşului să constituie un model pentru majoritatea localităţilor de pe *limes*-ul dobrogean³⁶².

Astfel, vechea aşezare indigenă, situată la N—V, chiar de Dunăre, cum se presupune, este clar menţionată de Ovidius în anul 15 e.n. ca sediu al unei garnizoane odrise, situaţie care trebuie să fi durat pînă cel puţin în anul 46 e.n., pentru ca mai apoi în perioada Flaviilor la Troesmis să fie instalată ala I Pannoniorum, primul corp de trupă roman stabil³⁶³.

Practica acelor *agri vacui* nu pare să fi avut nici aici o dezvoltare prea mare nu numai pentru că spre sfîrşitul secolului I e.n. ea căzuse în desuetudine, ci şi pentru că în plin secol al II-lea e.n. *civitas Troesmensium* continuă să fie bine atestată, aşa cum vom vedea în cele ce urmează. Nici un document nu ne permite însă să urmărim evoluţia raporturilor dintre această aşezare indigenă şi canabele castrului alei I Pannoniorum, ceea ce ne obligă să presupunem că şi aici, ca în alte părţi, autoritatea militară a castrului trebuie să fi fost preponderentă pînă către sfîrşitul secolului I e.n.

În schimb, odată cu apariţia legiunii a V-a Macedonica, adusă aici în cadrul reorganizării traianee a *limes*-ului dobrogean³⁶⁴, cunoaştem existenţa a celor două organisme — canabele legiunii şi vechea aşezare Troesmis — fericit pusă în evidenţă de o relativ recentă descoperire epigrafică³⁶⁵. Rezultă din amintitele documente că cele două unităţi administrative au fiecare magistraţi şi instituţii proprii — în *canabae*: *quinquennales*³⁶⁶, *magistri*³⁶⁷ şi o *curia* compusă desigur din *decuriones*³⁶⁸, aceasta fără a mai pomeni magistraturile cu o accepţie pur financiară, care vor fi analizate în capitolul al V-lea, în timp ce în aşezarea indigenă, după cît se pare mai sumar organizată, nu cunoaştem în mod cert decît un *ordo* format din *decuriones*³⁶⁹, condus probabil de unul sau doi *magistri*³⁷⁰. Dacă distincţia nu se întemeiază cumva pe hazardul descoperirilor avem dovada că în vreme ce canabele posedau o organizare premunicipală destul de avansată, cetatea indigenă de la Troesmis continua să fie condusă mai simplu, consecinţă ipotetică a unei menţineri a vechilor ei instituţii, evident pe cale de romanizare³⁷¹.

Judecînd după unele inscripţii cu caracter dedicativ, cele două unităţi administrative par să se deosebească şi în ceea ce priveşte componenţa populaţiei, în *canabae* prevalînd numărul veteranilor şi al cetăţenilor romani în vreme ce în cetatea Troesmis elementul indigen a fost preponderent, ceea ce nu exclude prezenţa aici a unui *conventus civium Romanorum*³⁷². Din păcate, nu putem detalia aceste distincţii şi prin analiza prosopografică, astfel încît ne rămîne să arătăm că în perioada premunicipală populaţia celor două comunităţi conţinea un însemnat

³⁶² Cetatea menţionată de Ovid., Ep., 4, 9, 79; Ptol., 3, 10, 5; Tab. Peut., 8, 3; Itin. Ant., 225, 2.

³⁶³ Pentru dispoziţia topografică a celor două unităţi, vezi R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 570—571, dar în special Al. S. Ştefan, BMI, 40 (1971) 4, 43—52. Bibliografia dominaţiei odrise se găseşte mai sus la p. 18. Cît priveşte ala I Pannoniorum, vezi CIL, 6 242. Aşa de A. Petre, BMI, 43 (1974) 1 (cărămida purtînd ştampila *cl(assis) Fl(avia) M(oesica)*, ceea ce pledează pentru existenţa unei staţii a flotei dunărene).

³⁶⁴ Legiunea este menţionată la Troesmis de Ptol., 3, 10, 5; CIL, 6 178—6 181 (134 e.n.), 6 166, 776 (117—138 e.n.); 6 168 (138—161 e.n.); 6 240 (trei *tegulae* cu ştampila legiunii); N. Velichi, BCMI, 7 (1914) 39 (teglă ştampilată). Aşa de legăţii legiunii menţionaţi în inscripţiile troesmense: *Cominius Secundus*, 140—144 e.n.; *Q. Caecilius Redditus*, 156—157 e.n.; *Aelius Optatus*, 159—160 e.n.; *Martius Verus*, 164 e.n. În general se consideră că legiunea a fost adusă la Troesmis încă din vremea lui Traian. Cf. A. Betz, RE, 7 (1939) 1, 591—596.

³⁶⁵ Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 557—579.

³⁶⁶ *Ibidem*, 559, nr. 1 (156—157 e.n.); 565, nr. 2 (159—160 e.n.).

³⁶⁷ CIL, 6 166 (117—138 e.n.) şi eventual 6 162 (139—161 e.n.).

³⁶⁸ Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 559, nr. 1 şi 565 nr. 2.

³⁶⁹ Formula *ordo Troesmensium* apare în inscripţiile CIL, 776 (117—138 ?); 774 = 6 182 (165/166—167 e.n.); 775 = 6 195 (169—170 e.n.).

³⁷⁰ Cf. eventual CIL, 6 167 (139—161 e.n.).

³⁷¹ În general despre constituţia acestor *civitates* — de regulă *stipendiariae* — vezi la noi p. 39, nr. 80, iar pentru raporturile cu *canabae*-le, p. 58, n. 325.

³⁷² În *canabae* exista un *conventus* al veteranilor şi cetăţenilor romani, cf. CIL, 6 166 (117—138 e.n.); A. Rădulescu, Pontice, 1 (1968) 319 (142—144 e.n.); V. Pârvan, *op. cit.*, 493, nr. 2 = J. Weiss, JÖAI, 16 (1913) 205—208 (161—163 e.n.). În *civitas* în schimb nu pare să fi funcţionat decît un *conventus* al cetăţenilor romani: CIL, 6 167 (139—161 e.n.).

număr de veterani alături de care apar cetățenii romani³⁷³, dar și mai adesea simpli purtători a două sau un nume roman, care, așa cum am arătat în alt loc al acestei lucrări, pot fi tot atât de bine indigeni pe cale de romanizare sau chiar cetățeni romani³⁷⁴. Semnificativă pe de altă parte este prezența unor personaje purtând un nume roman și unul grecesc — de obicei femeii — ceea ce ne permite să sesizăm penetrația elementului grecesc în marea așezare încă de timpuriu³⁷⁵. În fine, un ultim aspect legat de populația celor două comunități îl constituie desigur numărul acesteia de cifrat, judecând după rata unei *summa honoraria* atestată aici, în jurul sumei de 2 500 locuitori pentru una din unități, deci aproximativ 5 000 pentru ambele³⁷⁶.

Autoritatea militară a prefectului castrului de la Troesmis, chiar dacă estompată de cvasi-autonomia canabelor și a cetății, se exercita totuși asupra lor și, în special, asupra teritoriului, despre a cărui manieră de organizare nu sîntem prea bine informați³⁷⁷. O inscripție descoperită mai demult și menționînd acest teritoriu nu ne indică și titlul pe care l-a purtat magistratul suprem al acestuia³⁷⁸. Ipoteza că el ar fi fost *praefectus* — deci de origine militară — poate fi tot atât de bine înlocuită de aceea că e vorba de un *quinquennalis*, titlu specific pentru o astfel de însărcinare³⁷⁹. Ne-am explica în felul acesta mai bine — după analogia cu alte teritorii dobrogene — existența unei magistraturi aptă să conducă un teritoriu în care exista o pluralitate de tipuri de proprietăți, cele atribuite pe de o parte veteranilor și cetățenilor romani, pe de alta cetățenilor așezării indigene la care se vor fi adăugat desigur o seamă de loturi arendate.

La o dată care este de căutat după 169/170 e.n., deci după plecarea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa³⁸⁰, Troesmis devine municipiu³⁸¹. O recentă teorie, de o importanță fundamentală pentru istoria administrativă a Imperiului roman, vine să elucideze o problemă multă vreme controversată, postulînd inexistența municipiilor de cetățeni romani în provincii. În lumina acestei teorii așezarea de la Troesmis nu devine *ipso facto* o cetate de drept roman, ci doar posesoarea dreptului latin — *jus Latii* — pe care, în aceste condiții urmează să-l precizăm dacă este *Latium minus*, în virtutea căruia se acordă cetățenia romană numai celor care îndeplineau magistraturile municipale, sau *Latium majus* — prin care toți decurionii căpătau cetățenia romană³⁸².

Cu excepția veteranilor mult mai puțin numeroși decît în perioada precedentă și a cetățenilor romani, atestați satisfăcător și acum, ceilalți locuitori rămîn *municipes* — *cives Latini* — eventual de asimilat cu purtătorii a unul sau două nume romane, dar al căror număr este în descreștere față de perioada premunicipală, lucru firesc dacă avem în vedere masiva romanizare ce are loc acum la Troesmis, aceasta pe lângă mărirea strict cantitativă a numărului locuitorilor noului municipiu, de aproximativ, dacă luăm în considerație imensa suprafață locuită dintre cele două nuclee anterioare, la o cifră cel puțin dublă față de cea precedentă adică în jur de 10 000 locuitori³⁸³.

³⁷³ În perioada premunicipală cunoaștem un număr de 28 veterani și patru plină la șapte cetățeni romani cu *tria nomina*.

³⁷⁴ Din aceeași perioadă cunoaștem un număr de 23 personaje purtînd doar două nume romane. Indigenii sînt sporadic atestați aici (în două cazuri purtînd un nume roman și altul tracic), iar despre ceramica indigenă de aici (Gh. Ștefan, SRIR, 1 (1954) 35) nu putem ști dacă datează din epoca romană.

³⁷⁵ În această situație sînt patru plină la șase personaje.

³⁷⁶ Admițînd că suma de 250 denari donată de cei doi *quinquennales* (R. Vulpe, *op. cit.*, 565 și urm.) era plasată la un beneficiu de 10 %, înseamnă că cei 25 denari (repartizați la rata de doi sesterți pentru fiecare decurion) indică un total de 50 decurioni. Or, cum în general se admite că raportul dintre locuitori/decurioni era de 50/1, ajungem, evident ipotetic, la suma de 2 500 locuitori.

³⁷⁷ Pentru raporturile dintre castru și teritoriu, cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 502; A. Betz, RE, 7 (1939) I, 591—596; Em. Condurachi, IR, 489; R. Vulpe, *op. cit.*, *loc. cit.*, și AAPh Hist., 148.

³⁷⁸ Pornind de la analogia cu diverșii *praefecti* ai legiunii (CIL, 776; 14 214²²), V. Pârvan, *op. cit.*, 493, nr.

2 completează inscripția *praef(ecti) territor(ii) Troesmensis* (161—163 e.n.).

³⁷⁹ Cf. și R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 574, 576.

³⁸⁰ Legiunea V-a Macedonica este deplasată în 169 e.n. în Orient, cf. E. Ritterling, RE, 12 (1925) I 298, 1 578. Unele documente locale atestă însă și după această dată o serie de centurioni sau militari activi din legiunile I Italică, a XI-a Claudia și a XII-a Fulminata (CIL, 6 176 = N. Gostar, Apulum, 7 (1968) 381—390; 6 185; 6 191, 6 194).

³⁸¹ Pentru constituția municipală de la Troesmis, cf. Gr. Tocilescu, Monumente, 61—67 și R. Vulpe, AAPh Hist., 148.

³⁸² Noua opinie aparține învățatului francez Ch. Saumagne, *Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire. Essais critiques*, Paris (1965). Pentru teoria clasică despre municipii, vezi J. Marquardt, *op. cit.*, 115—121 și F. de Martino, *op. cit.*, 666—668, 709—714.

³⁸³ În această perioadă putem număra doar șase — șapte veterani, opt — nouă cetățeni romani cu *tria nomina*, 10—11 purtători a două nume romane și, foarte discutabil, trei purtători ai unor nume greco-romane.

În acest fel eliminarea dualității precedente, sursă evidentă de complicații în ceea ce privește regimul solului, face loc unei unități de sine stătătoare, dar în care categoriile de proprietari de pământ trebuie să se fi deosebit în continuare după cum unii vor fi fost sau devenit între timp cetățeni romani în vreme ce ceilalți, marea masă de altfel, vor fi devenit doar cetățeni latini³⁸⁴.

Dintre magistrați aleși pe bază de cens din rîndul curiilor în cadrul unui proces firesc de emulație civică, dar care va face loc tot mai mult, în special din secolul al III-lea e.n., unei tendințe de evitare a acestor „onoruri”³⁸⁵, menționăm *duumviri*³⁸⁶, unii dintre ei, avînd și apelativul de *quinquennales*³⁸⁷, iar ca organism deliberativ *ordo decurionum*³⁸⁸, aceasta fără a pomeni pentru moment magistraturile cu caracter financiar. Din punct de vedere religios adăugăm existența unui *flamen*³⁸⁹, precum și a unor *augustales*³⁹⁰, *pontifices*³⁹¹ sau *augures*³⁹².

Pomenirea aici a unui *sacerdos provinciae*³⁹³, ceea ce ar justifica ținerea la Troesmis a sfatului provinciei — *concilium provinciae* — a generat ipoteza că cetatea de care ne ocupăm ar fi fost capitala provinciei, poate doar a districtului *ripa Thraciae*, din moment ce și alte orașe din Moesia Inferior pot fi luate în considerație din acest punct de vedere³⁹⁴.

Lăsînd în sarcina capitolului următor distincțiile de natură juridică, care s-ar putea încerca pe diversele proprietăți din teritoriul troesmens, ne rămîne să precizăm tipurile de unități administrative, sarcină nu întotdeauna ușoară, așa cum se va vedea în continuare. Căci, la Turcoaia³⁹⁵ sau Horia³⁹⁶ este posibil să fi existat *villae rusticae*, la Carcaliu³⁹⁷, Peceneaga³⁹⁸, Ostrov³⁹⁹, Piatra Roșie⁴⁰⁰ și Traian⁴⁰¹, eventual *castella*, la Taița⁴⁰² și Cerna⁴⁰³ aglomerații rurale mai întinse ce pot să fi fost organizate în formă de *vici*, iar la Mircea Vodă⁴⁰⁴ un ipotețic sanctuar, nu putem afirma nimic despre așezările de la Greci⁴⁰⁵ și Țiganca⁴⁰⁶ și, lucrul este cu atît mai regretabil cu cît etapele organizării administrative ale capitalei fiind relativ bine cunoscute s-ar fi putut încerca o corelare între aceste două componente.

Pînă cînd viitoare descoperiri vor veni să suplinească această lacună se cuvine să remarcăm că alături de militarii, preponderent atestați și în teritoriu, și de cetățenii romani, elementul indigen, prezent în cetate, este mai slab reprezentat în afara limitelor acestuia, situație

³⁸⁴ Vezi, în general p. 43, n. 118, p. 74, n. 540.

³⁸⁵ Vezi mai sus la p. 39, n. 87—88. În fapt, la Troesmis, pe lângă personajele care-și urmează un *cursus honorum* municipal normal (CIL, 7599 = 6235: C. Valerius Longinianus; 12481 = 6199: Lucilius Flaccus; 7560: C. Arrius Quintianus; CIL, 7504: M. Ulpius Marcianus și Antistius Domitius; 773 = 6170: M. Ulpius Antipater; 12481 = 6199, 7508 și 6190: C. Iulius Saturninus) există doar două cazuri cînd putem vorbi de familii care-și vor fi împărțit magistraturile (CIL, 7599 = 6235: C. Valerius Longinianus și Iulius Herculanus, probabil socru și ginere; 7504: Antistius Domitius și M. Antistius Rufus, frați).

³⁸⁶ *Duumviri* simpli apar menționați în inscripțiile CIL, 7599 = 6235; 7560 = I. Stoian, Tomitana, 210, nr. 4; 7508; 773 = 6170; A. Rădulescu, NMESM, 181, nr. 2 (Turcoaia).

³⁸⁷ *Duumviri quinquennales* sînt menționați în inscripțiile CIL, 7504; R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 569, n. 6.

³⁸⁸ Decurionii sînt menționați în inscripțiile CIL, 6188; 12481 = 6199; E. Bujor, SCIV, 5 (1954) 3/4, 601, nr. 2. *Ordo municipii Troesmensis* este atestat în CIL, 6177 (210/211—212/213 e.n.); 6172 (? 244—249 e.n.); 6173 (? 249—251 e.n.). Pentru senatul municipal din Occidentul roman, vezi în general (cens, averi, compoziție socială, număr, etc.); J. Marquardt, *op. cit.*, 289—290; F. de Martino, *op. cit.*, 642—646.

³⁸⁹ Cf. CIL, 7599 = 6235.

³⁹⁰ Este presupunerea lui Gr. Tocilescu, *op. cit.*, loc. cit.

³⁹¹ Cf. CIL, 773 = 6170; 7504.

³⁹² Cf. CIL, 6200; 7509; 7560 = I. Stoian, *op. cit.*, 210, nr. 4.

³⁹³ Cf. CIL, 773 = 6170; 7506 și eventual 6217.

³⁹⁴ Pentru opinia că Troesmis va fi fost capitala provinciei — cel puțin a părții romane a acesteia — vezi Gr. Tocilescu, *Monumente*, 67—68; E. Kornemann, *RF*, 4 (1900) 808, nr. 15; A. Betz, *RF*, 7 (1939) 1, 591—596 și R. Vulpe, *HAD*, 192.

³⁹⁵ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 491; A. Rădulescu, NMESM, 181, nr. 2.

³⁹⁶ Cf. V. Pârvan, *Ulmelum*, 1, 584, nr. 3; A. Rădulescu, *op. cit.*, 183, nr. 3; V.H. Baumann, *Peuce*, 4 (1976), 61—75; C. Scorpan, *Pontice 1* (1968), 349—357; B. Mitrea, *Dacia*, NS, 8 (1964) 380, nr. 52.

³⁹⁷ Cf. CIL, 12483 (337—340 e.n.).

³⁹⁸ Em. Popescu, *TIR*, 57.

³⁹⁹ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 48 și C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 45—46.

⁴⁰⁰ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 58.

⁴⁰¹ *Ibidem*, 73.

⁴⁰² Cf. CIL, 6161, 6160 = 7497.

⁴⁰³ Cf. P. Nicorescu, *BCMI*, 8 (1915) 41, nr. 1; I.T. Dragomir, *SCIV*, 15 (1964) 4, 535—543; V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 390, nr. 4.

⁴⁰⁴ Cf. V. Pârvan, *Scythia Minor*, 509—518; M.J. Vermaseren, *CIMRM*, nr. 2288—2294; G. Bordenache, *Sculture*, 89—91, nr. 175—179.

⁴⁰⁵ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 50; V. Pârvan, *Ulmelum*, 1, 584, n. 8; V. Barbu, *op. cit.*, 399, nr. 17; C. Scorpan, *Repbach*, 31, nr. 6; A. Rădulescu, *Pontica*, 7 (1974) 318.

⁴⁰⁶ Cf. A. Rădulescu, NMESM, 179, nr. 1 (170/172 sau 180/182 e.n.).

care, dacă constatarea nu se întemeiază pe hazardul descoperirilor, ar putea fi explicată printr-o autoritate sporită a castrului de legiune, poate mai pregnantă decât în cazul celorlalte auxiliare mai sus analizate.

În fine, și cu aceleași rezerve metodologice, populația teritoriului troesmens s-ar cifra în jur de 8 000—12 000 locuitori.

6. BEROE-CIUS

Mult mai puțin cunoscută ni se înfățișează zona de la sud de teritoriul troesmens, unde, cu toate că cercetările arheologice nu lipsesc, nu sîntem în situația de a prezenta nici limitele și nici capitala presupusului teritoriu. În funcție de importanța mai mare sau mai mică a vruenii din cele două așezări, Beroe — localizată la Piatra Frecăței⁴⁰⁷ — sau Cius — localizat la Girliciu⁴⁰⁸ — capitala trebuie să fi fost într-una din ele, dacă nu cumva fiecare avea un teritoriu propriu. La importanța necropolei de la Beroe, dovadă incontestabilă a unei remarcabile continuități de așezare⁴⁰⁹, s-ar putea replica lipsa oricărui dovezi despre o ocupație militară stabilă în timp ce pentru Cius, mai puțin cunoscută din punct de vedere arheologic, s-a făcut cel puțin ipoteza prezenței cohorții I Lusitanorum, poate chiar de la Vespasian⁴¹⁰.

În fața acestei alternative ne mulțumim să sugerăm, cu toată rezerva, existența unor situații similare cu cele de la Aegyssus sau Noviodunum, fără ca nici un document local să ne îngăduie preciziuni suplimentare.

În jurul așezării de la Beroe se cunosc cetățuia de la Dăeni⁴¹¹ și citeva mărturii arheologice de la Făgărașu Nou⁴¹², fără a putea, evident, și preciza statutul administrativ al acestor două localități.

În schimb, în preajma castrului de la Cius, în cadrul unui teritoriu pe care l-am delimitat către teritoriul cetății Carsium pe linia rîului Saraiu, se cunoaște satul, purtînd toponimul celtic vicus Vergobrittiani, condus de un *magister*⁴¹³; tot aici menționarea unui *villicus* ar putea sugera prezența unei *villa rustica*, chiar dacă nu putem avea o certitudine în acest sens⁴¹⁴, după cum la Saraiu nu este exclus să fie o situație asemănătoare⁴¹⁵.

Populația zonei analizate — compusă din veterani și civili romani, greci și desigur indigeni — pare să nu fi depășit cifra de 12 000—15 000 locuitori.

7. CARSIMUM

Purtînd un toponim de origine traco-getică⁴¹⁶, așezarea de la Hirșova, despre care avem dovezi indiscutabile că a fost locuită cel puțin în perioada elenistică, trebuie să fi constituit încă din primele momente ale anexiunii romane unul din principalele puncte strategico-comerciale ale provinciei⁴¹⁷. Pînă la discuția excepțională de importanță comercială a acestei localități într-unul din capitolele următoare, ne rezumăm în a afirma că *ala* menționată aici în

⁴⁰⁷ Beroe este menționată în Tab. Peut., 8, 3 și Itin. Ant., 225, 1.

⁴⁰⁸ Cf. Itin. Ant., 224; 4; vezi și Em. Popescu, *op. cit.*, 33.

⁴⁰⁹ Cf. F. Comșa, *Materiale* 5 (1959) 761—764; pentru necropolă, cf. A. Petre, *Materiale*, 8 (1962) 565—586; idem, *Dacia*, NS (1962) 215—234.

⁴¹⁰ Cf. CIL., 12 480. Adaungă AEM, 17 (1894) 98, nr. 37; CIL., 7 495, 7 496; Gr. Florescu, SCIV, 2 (1951) 2, 125—135 (contra interpretării lui Florescu, R. Vulpe, *Studii*, 8 (1955) 4, 150).

⁴¹¹ Cf. C. Moisil, BSNR, 11 (1914) 21, 23, nr. 29; E. Comșa, *Materiale*, 5 (1959), 764.

⁴¹² Cf. I.T. Dragomir, SCIV, 13 (1962) 2, 421—429.

⁴¹³ CIL. 12 479. Comentarii la Sc. Lambrino, Mémoires, 335—341 cu recentele corecturi de lectură ale lui T. Zawadzki, *apud* Em. Popescu, TIR, 78.

⁴¹⁴ Cf. CIL. 14 214²¹.

⁴¹⁵ Cf. AEM, 11 (1887) 28, nr. 17; J. Weiss, *op. cit.*, 48 crede că Cius trebuie localizat aici, la Girliciu (cunoscut în literatura de specialitate Hasarlic) nefiind decât castelul construit în vremea lui Valens.

⁴¹⁶ Cetatea este menționată de Ptol., 3, 10, 6; Tab. Peut., 8, 3; Itin. Ant., 224, 4.

⁴¹⁷ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 47; V. Pârvan, *Scythia Minor*, 478—491; V. Brătulescu, BCMI, 33 (1940) 105, 3—24; Gr. Florescu, ACMI, (1943) 179—180.

102—103 e.n. trebuie să fi staționat aici de-abia din vremea lui Traian, de la Vespasian și pînă la această dată rolul ei, putînd fi îndeplinit de o cohortă ⁴¹⁸.

Din păcate nu putem adăuga nimic precis cu privire la statutul așezării civile, remarcabilă după cum reiese din cele câteva documente arheologice, sau al canabelor castrului, ceea ce ne face din nou să presupunem că situația de la Aegyssus sau Noviodunum trebuie să o regăsim și aici ⁴¹⁹.

Din teritoriul pe care trebuie să-l fi avut cetatea ⁴²⁰, menționăm fortificația de la Ghindărești ⁴²¹, ipotetica așezare vicană de la Dulgheru ⁴²², ca și cea de la Ciobanu ⁴²³, toate acestea pe lângă *vicus Carporum* ⁴²⁴, singura probă topografică a unei colonizări de barbari în Dobrogea. Cum se știe procesul a avut în realitate o extindere mult mai mare și el se încadrează în tendința stabilirii unor forțe permanente pe *limes* fie prin fixarea progresivă a militarilor pe frontieră (*limitanei*), fie prin transplantarea barbarilor în imperiu și atașați unui teritoriu militar în calitate de *dediticii* ⁴²⁵.

Populația teritoriului analizat, compusă din veterani și cetățeni romani, indigeni — unii elenizați — și în fine eventualii transdanubieni trebuie să fi totalizat aproximativ 8 000—10 000 locuitori.

8. CAPIDAVA

Cu mult mai bine informați se întimplă să fim despre așezarea de la Capidava ⁴²⁶. Lingă vechea așezare getică, semnalată de altfel și prin câteva descoperiri arheologice ⁴²⁷, se instalează pe la începutul secolului al II-lea e.n. un detașament al legiunii a XI-a Claudia sau al legiunii a V-a Macedonica ⁴²⁸, care construiește castrul ce va fi ocupat mai târziu de cohors I Germanorum și, în fine de o vexilație a legiunii I Italica ⁴²⁹.

Nu posedăm nici un document care să ne edifice despre structura organizatorică a comunității de la Capidava, dar este limpede că — întemeiați în primul rînd pe componența populației formată ca pretutindeni din veterani ⁴³⁰, cetățeni romani ⁴³¹, indigeni ⁴³² sau greco-romani ⁴³³, pe de altă parte pe analogia cu celelalte așezări de pe *limes* — și aici trebuie să fi

⁴¹⁸ C. Patsch, RE, 3 (1899) 1 616, presupune că în primul moment garnizoana a fost apărută de o cohortă (CIL, 7 490). Ala a II-a Hispanorum et Aravacorum (CIL, 7 603), după V. Pârvan, *op. cit.*, 480, 4, a fundat castrul în anii 102—103 e.n.

⁴¹⁹ Cf. CIL, 7 489, 7 490, 7 491, 7 492; V. Pârvan, *op. cit.*, 479, nr. 1și 2; Gh. Poenaru Bordea, StCl, 5 (1963) 295, nr. 7. Pentru așezarea civilă de aici, cf. R. Vulpe, AAPh Hist., 154.

⁴²⁰ R. Vulpe, DID, harta a 2-a, cu toată valoarea ei ipotetică.

⁴²¹ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 43.

⁴²² CIL, 7 488 (138—161 e.n.); A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 93, nr. 14 și AEM, 11 (1887), 64, nr. 134.

⁴²³ Cf. I. Stoian, Tomitana, 135, nr. 41; V. Pârvan, Ulmetum, 1, 582; E. Comșa, Materiale 5 (1959) 765—766.

⁴²⁴ Cf. Amm. Marcell., 27, 5, 5.

⁴²⁵ Vezi la noi p. 33, n. 34.

⁴²⁶ Cetatea este menționată în Tab. Peut., 8, 3 și Itin. Ant., 224, 3.

⁴²⁷ Cf. Gr. Florescu, Capidava, 9—10; idem Materiale, 7 (1961) 579.

⁴²⁸ V. Pârvan, Scythia Minor, 469, urmat de Gr. Florescu, Capidava, 14, susțin fondarea castrului de către un detașament al legiunii a XI-a Claudia. Un argument tot atît de solid îl pot constitui, după sugestia verbală

a lui A. Petre, cele două țigle ale legiunii a V-a Macedonica, descoperite tot la Capidava (Gr. Florescu, Materiale, 6 (1959) 623).

⁴²⁹ Militari activi din cohors I Germanorum sînt menționați în inscripțiile publicate de Gr. Florescu, Capidava, 101, nr. 24; 94, nr. 17. Pentru vexilația legiunii I Italica vezi, *ibidem*, 107, nr. 29.

⁴³⁰ În primele trei sferturi ale sec. II e.n. se cunosc doi veterani siguri, iar de la această dată pînă la mijlocul sec. III e.n. încă doi.

⁴³¹ În prima perioadă cunoaștem opt purtători a *tria nomina* (printre care și unii ipotetici veterani), iar în a doua doar doi. În schimb numărul civililor romani cu două nume este în creștere, de la 11 în prima perioadă la 23 în cea de-a doua.

⁴³² Onomastic, indigenii sînt atestați în prima perioadă de trei ori, iar în a doua doar odată, un nume de femeie putînd fi interpretat ca iliric. În afara cavalerilor traci reprezentați pe documentele epigrafice adaugă o teracotă anepigrafă a acestuia (C. Scorpan, Cavtrac, 50, nr. 22), precum și ceramica indigenă de epocă romană (Gr. Florescu și colab., Materiale, 7, (1961) 579).

⁴³³ Dacă în primele trei sferturi ale sec. II e.n. nu cunoaștem nici un nume grecesc în sec. III e.n. (= perioada a doua) există trei purtători ai unor nume greco-romane (dintre care unul menționat chiar într-o inscripție grecească) și unul singur avînd un nume grecesc.

existat cele două unități *canabae* și *civitas*. — ambele, formind capitala teritoriului capidavens ⁴³⁴ — chiar dacă interpretarea eronată a inscripției lui C. Iulius Quadratus de la Ulmetum, unde acesta poartă titlul de *quinquennalis territorii* și *princeps loci* ⁴³⁵, a dat loc la numeroase confuzii între care la ipoteza că sediul teritoriului era mobil, când la Capidava, când la Ulmetum (!) ⁴³⁶, sau, într-o versiune ameliorată, că așezarea civilă purta titlul de *locus* ⁴³⁷.

Mai întâi trebuie să arătăm că titlul de *quinquennalis territorii*, asupra căruia am avut deseori prilejul să zăbovim, reprezintă tocmai conducerea cvasiautonoma a teritoriului și, în aceste condiții, de oriunde ar proveni posesorul unei asemenea funcții el nu are a împieta asupra ideii că reședința teritoriului rămânea la Capidava ⁴³⁸. Pe de altă parte, titlul de *princeps loci* reprezintă o entitate care nu trebuie să fie legată de cel de cvincvenal al teritoriului, și care are cu totul altă semnificație, așa cum va reieși din cele ce urmează ⁴³⁹.

Până atunci ni se pare mai util să semnalăm că dacă în teritoriul de care ne ocupăm există un organism independent de *civitas* și *canabae* în secolul al II-lea e.n., de când datează inscripția lui C. Iul. Quadratus, din secolul al III-lea e.n. datează un alt document epigrafic, atestând o hotărnicie făcută de centurionul de legiune Iulius Vitales ⁴⁴⁰. Avem astfel dovada incontestabilă a unui proces ilustrat până acum doar în cazul cetății de la Noviodunum ⁴⁴¹ și anume, că în secolul al III-lea e.n., autoritatea militară a castrului — acolo unde „dubla comunitate” nu a evoluat spre statutul municipal — redevine preponderentă. Alături de Noviodunum, situația postulată principial la începutul acestui subcapitol pare să-și găsească o bună confirmare la Capidava, ceea ce ne-a oferit un argument în plus pentru a o extinde la majoritatea așezărilor dobrogene de pe *limes*.

De o deosebită varietate se arată a fi și tipologia așezărilor din teritoriul capidavens de unde nu lipsesc *villae-le rusticae* — cum ar fi cea de lângă Capidava aparținând familiei Coccoilor, desigur descendenți ai veteranilor colonizați aici din vremea lui Nerva ⁴⁴², alte două lângă Ulmetum ⁴⁴³, în fine, două ipotetice la Crucea ⁴⁴⁴ și respectiv Băltăgești ⁴⁴⁵ — eventual *pagi* — dacă interpretarea este corectă ⁴⁴⁶ — și, în sfârșit, cițiva *vici*, dintre care vicus Scenopis ⁴⁴⁷ lângă Capidava, vicus Hi . . . ⁴⁴⁸ la Dorobanțu și un *vicus* anonim la Gălbiori ⁴⁴⁹ și despre a căror componență nu putem afirma nimic decât că posedau câte un *magister vici*.

Lăsind la o parte așezările despre care nu avem decât vagi indicii arheologice cum ar fi cea de la Topalu ⁴⁵⁰ — ceva mai dezvoltată — sau cele de la Runcu ⁴⁵¹, Tichilești ⁴⁵², Dunărea ⁴⁵³ și N. Bălcescu ⁴⁵⁴, o atenție specială se cuvine să acordăm celor două unități de lângă Ulmetum.

⁴³⁴ Pentru așezarea civilă de aici, vezi mai sus n. 427, iar pentru *canabae*, vezi Gr. Florescu, Capidava, 18.

⁴³⁵ CIL, 12 491 = AEM, 14 (1891) 17, nr. 37.

⁴³⁶ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 588, unde se susține că la Capidava nu era decât un *pagus*, urmat de R. Vulpe, HAD, 192.

⁴³⁷ Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, 16—19, cu sublinierea importanței așezării urbane de aici, care exclude ideea de *vicus* și deci cu atât mai mult de *pagus*.

⁴³⁸ Pe lângă inscripția lui Quadratus alte două inscripții par să facă aluzie la teritoriu și conducătorul sau conducătorii acestuia (V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 394, nr. 31 și Gr. Florescu, *op. cit.*, 106, nr. 27).

⁴³⁹ Vezi la noi n. 450, iar contra, M. Munteanu, Pontice, 3 (1970) 211—212.

⁴⁴⁰ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 389, nr. 26 = Gr. Florescu, SCIV, 8 (1957) 1/4, 317—321, din anii 228—229/230 e.n.

⁴⁴¹ Vezi la noi p. 60, n. 342.

⁴⁴² Două inscripții (Gr. Florescu, Capidava, 104, nr. 25 și 104, nr. 26) pomenesc aici una sau două *villae* (sec. II e.n.). Pentru familia Coccoilor, vezi Gr. Florescu, *op. cit.*, 73, nr. 1, iar pentru diversele așezări rurale din jurul Capidavei, *ibidem*, 245—247 și Materiale, 5 (1959) 562.

⁴⁴³ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 555, nr. 12, sec. III e.n.; idem; AA, JDAI 29 (1914) 442, cu localizarea Emiliei Doruțiu-Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 132, nr. 5, (sec. II e.n.).

⁴⁴⁴ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 582, n. 8.

⁴⁴⁵ Cf. CIL, 12 477.

⁴⁴⁶ Cf. Gr. Florescu, Capidava, 109, nr. 31 și V. Pârvan, *op. cit.*, 2, 2, 332, nr. 3. Pentru *pagi* cf., F.F. Abbott—A.C. Johnson, *op. cit.*, 10—20.

⁴⁴⁷ Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, 88, nr. 11 (161—168 e.n.); 96, nr. 19 (175 e.n.) și eventual 79, nr. 4 (mijlocul sec. II e.n.); 97, nr. 20 (180—193 e.n.); 92, nr. 14 = N. Gostar, ArhMold, 4 (1966), 185 (168 e.n.).

⁴⁴⁸ Cf. CIL, 12 494 și 12 516, cu comentariul lui V. Pârvan, Ulmetum, 1, 581, n. 5. Pentru așezarea de la Dorobanțu Nou (Gară), vezi E. Comșa și D. Popescu, SCIV, 2 (1951) 1, 172.

⁴⁴⁹ Cf. Gh. Poenaru Bordea, StCl, 5 (1963) 293, nr. 4.

⁴⁵⁰ Vezi V. Pârvan, AA, JDAI, 29 (1914) 430—432 și Gr. Florescu, Dacia, 3/4 (1927/1932) 484.

⁴⁵¹ C. Scorpan, Pontice, 1 (1968) 359; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973) 367, nr. 175.

⁴⁵² Em. Popescu, *op. cit.*, 71.

⁴⁵³ P. Diaconu, Materiale, 5 (1959) 562.

⁴⁵⁴ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 53.

Mai întâi despre titlul de *princeps loci* pe care-l poartă C. Iulius Quadratus și pe care l-am mai întâlnit în teritoriul tomitan, la Tekirghiol⁴⁵⁵. El este, așa cum s-a mai arătat, tipic pentru o formațiune de tip neroman, eventual o obște, și aceasta vine să întărească ipoteza formulată în mai multe rânduri după care nici în teritoriile orașelor militare elementul autohton nu este cu totul îndepărtat. Dimpotrivă, funcția sa de *quinquennalis territorii* demonstrează în mod pertinent că, șef al unei unități de tip neroman—așa cum era Quadratus—el putea aspira în chip firesc la conducerea teritoriului din care făcea parte, ceea ce demonstrează vitalitatea și importanța acestor forme mai vechi preluate și încurajate în epocă romană⁴⁵⁶.

Este foarte posibil ca *locus*-ul pe care-l conducea Quadratus să fi fost plasat lângă vicus Ulmetum, ultima și desigur cea mai complexă așezare rurală din teritoriul capidavens⁴⁵⁷. După cum rezultă din inscripțiile dedicatorii, populația acestui vicus este formată din cetățeni romani și bessii⁴⁵⁸, ca în vicus Quintionis⁴⁵⁹, ceea ce nu împiedică existența unor personaje, care nu par să fi posedat cetățenia romană⁴⁶⁰, a altora care au nume grecești sau unul grec și altul roman⁴⁶¹, a unor indigeni despre care n-am putea afirma, cel puțin în stadiul actual al cunoștințelor, că sînt numai bessii⁴⁶², cu observația că, spre deosebire de vicus Quintionis aici lipsește cu desăvîrșire elementul militar.

Nu vom insista asupra unei situații deja expuse, mulțumindu-ne doar de a sublinia că în perioada de care ne ocupăm acestea sînt singurele localități, unde există *Bessi consistentes*, desigur *dediticii*, ceea ce ne împiedică să subscriem opiniei că ei au fost aduși în Dobrogea ca elemente de încredere ale stăpînirii romane sau că ar fi avut o situație privilegiată. Ca și la Sinoe așezarea lor aici poate fi explicată prin tentativa de a-i utiliza ca mineri pentru importantele zăcăminte metalifere de pe valea Casimcei⁴⁶³.

Altminteri, ca și așezarea de la Sinoe, Ulmetum — deși formal doar un vicus — posedă o organizare avansată de *magistri* și *quaestores*⁴⁶⁴, la care mai adăugăm și numeroasele descoperiri arheologice de natură să confirme caracterul preurban al așezării de aici⁴⁶⁵.

Populația teritoriului capidavens — compusă, cum s-a văzut din romani, militari sau civili, greco-romani, traci transplantați și indigeni — pare să se cifreze, dacă calculele pe care le încercăm sînt corecte, în jur de 15 000—20 000 locuitori.

9. AXIOPOLIS

De o importanță cel puțin egală cu aceea a așezării de la Carsium, dată fiind legătura directă care se putea stabili între Dunăre și Mare pe valea Carasu, în antichitate pare-se navigabilă⁴⁶⁶, cetatea de la Hinog ridică probleme speciale în ce privește structura sa organizato-

⁴⁵⁵ Vezi la noi, p. 52, n. 251—252.

⁴⁵⁶ Pînă la apariția articolului lui Em. Popescu din StCl, 9 (1967) 184—190, C. Iulius Quadratus era socotit ca un exemplu de „romanitate”. Vezi în acest sens V. Pârvan, *Ausonia*, 10 (1921) 199 și chiar M. Rostovțev, *op. cit.*, 288, n. 85.

⁴⁵⁷ Pentru această așezare, vezi V. Pârvan, *Ulmetum și mai de curînd de B. Saria*, RE, 9, 1 (1961) 1, 556—558. Vicus Ultinsium nu este o altă așezare, cum credea V. Pârvan, *op. cit.*, 2, 2, 344, nr. 8, ci o simplă coruptelă pentru Ulmetensium, după I.I. Russu, SCIV, 8 (1957) 1/4, 311—315.

⁴⁵⁸ Inscriptiile în care apar *cives Romani et Bessi consistentes* datează din anii 140 e.n. (CIL, 14 214²⁶) și respectiv 163 e.n. (V. Pârvan, *op. cit.*, 2, 2, 365, nr. 16). Pe altarul din 172 e.n. (*ibidem*, 344, nr. 8) nu apar decît bessii.

⁴⁵⁹ Vezi p. 44, n. 136.

⁴⁶⁰ Dacă în primele trei sferturi ale sec. II e.n. se cunosc patru posesori a *tria nomina* și nouă personaje, purtînd doar două nume romane, în perioada de după această dată și pînă către mijlocul sec. III e.n. avem din nou

patru cetățeni cu *tria nomina* și 16 posesori a două nume romane.

⁴⁶¹ Pentru sec. II—III e.n. există atestat un posesor a două nume grecești, în filiație greacă, doi purtători ai unui singur nume grecesc și trei ai unor nume greco-romane.

⁴⁶² În prima perioadă (sec. II e.n.) exista un singur purtător al unui nume traco-roman în timp ce în sec. III e.n. un singur personaj ce poartă două nume tracice, unul care are un singur nume tracic și, în fine, unul care are un nume traco-roman. Pe lângă cavalerii traci din inscripții (două la număr) adaugă V. Pârvan, *op. cit.*, 3, 272, nr. 4, 273, nr. 6.

⁴⁶³ Cf. Em. Zah. Al Suceveanu, SCIV, 22 (1971) 4, 567—578.

⁴⁶⁴ Cf. CIL, 14 214²⁶ (140 e.n.); V. Pârvan, *op. cit.*, 2, 2, 365, nr. 16 (163 e.n.); 344, nr. 8 (172 e.n.); 3, 276, nr. 11 (sec. II e.n.).

⁴⁶⁵ Vezi, în general, pentru această dezvoltare considerațiile lui V. Pârvan, ce urmează a fi exemplificate mai departe la p. 141, 142.

⁴⁶⁶ Este vorba de riul Axios (cf. Cl. Aclian, 14, 25) de la care se pare că vine și numele cetății, cf. Em. Lăză-

rică anterioară cuceririi romane. În caz că ipoteza unei fundații elenistice, eventual din vremea lui Lysimach, s-ar verifica vreodată ⁴⁶⁷, ar trebui să considerăm că aici a ființat o cetate grecească mai mică, de comparat eventual cu Argamum, Stratonis sau Parthenopolis ⁴⁶⁸. Dar este tot atât de plauzibil ca aici să fi existat doar o simplă așezare indigenă, contaminată firește de mult material arheologic elenistic ⁴⁶⁹.

Oricum ar fi, resturile importante ale cetății, cu mai multe faze de altfel, de la Hinog, la sud de Cernavoda ⁴⁷⁰, par să fi constituit o *civitas* lângă care nu este exclus să se fi fondat un castru de corp auxiliar sau al unei stații de flotă cu respectivele *canabae*, ceea ce ar asimila situația de aici cu evoluția așezărilor de la Aegyssus, Noviodunum sau Capidava ⁴⁷¹.

În lipsa oricărui document despre organizarea internă a cetății, dacă se exceptează ipoteza care se poate formula pe baza unei inscripții descoperite la Adamclisi după care cetatea de la Axiopolis poate fi considerată capitală de teritoriu ⁴⁷², ne mulțumim a menționa că populația ipotetică a capitalei este compusă din militari, cetățeni romani sau simpli purtători a unu sau două nume romane ⁴⁷³.

Este de la sine înțeles că în aceste condiții, nu se poate afirma nimic cu privire la organizarea acestui teritoriu, dacă nu presupunem o evoluție similară cu a celorlalte teritorii de pe *limes*. Din rindul așezărilor rurale menționăm vicus I Urb . . . , unde-i avem atestați pe *cives* (*Romani?*) *consistentes* ⁴⁷⁴, apoi așezarea de la Tres Protomae (Mircea Vodă?) ⁴⁷⁵, care trebuie să fi fost tot un *vicus*, în imp ce la Seimeni ⁴⁷⁶ sau Cochirleni ⁴⁷⁷ este mai plauzibilă existența unor *castella*. Adăugând indiciile despre așezările rurale de la Țibrinu ⁴⁷⁸ și Castelu ⁴⁷⁹, considerăm că în totalitatea ei populația acestui teritoriu nu pare să fi depășit, cel puțin în lumina documentației de care dispunem în prezent, cifra de 10 000—15 000 locuitori.

10. SUD-VESTUL DOBROGEI

Mai bine cunoscută datorită cercetărilor de suprafață care au identificat numeroase așezări, zona nu ne dă, paradoxal, posibilitatea să delimităm teritoriile cu capitalele respective, ceea ce face ca situația de aici să fie prezentată în aceleași condiții cu aceea din nord-estul Dobrogei. Lipsa unor documente epigrafice explicite, ne împiedică deci să facem deosebirea între localitățile mai mari și cele mai mici incluse în teritoriile unor capitale după o practică care s-ar numi convențional *adtributio* ⁴⁸⁰.

rescu, *Revue historique du sud-est européen*, 21 (1944) 231—234.

⁴⁶⁷ Cf. W. Tomascheck, *RE*, 2 (1895) 2 628—2 629; V. Pârvan, *Getica*, 64; I. Barnea *SCIV*, 11 (1960) 1, 72.

⁴⁶⁸ În ordinea citată în text vezi p. 57, n. 301, p. 52, n. 247 și 248.

⁴⁶⁹ În acest sens, vezi Em. Condurachi, *IR*, 485.

⁴⁷⁰ Cetatea este menționată de Ptolemeu, 3, 8, 2; 10, 5; *Tab. Peut.*, 8, 3; *Itin. Ant.*, 224, 2.

⁴⁷¹ Pentru ipoteza unei *civitas peregrina* (= *stipendiaria*), vezi R. Vulpe, *AAPH Hist.*, 154. Întemeiați pe existența unui colegiu de corăbieri (CIL, 7 485) socotim că ipoteza existenței unei stații a flotei dunărene este cea mai plauzibilă.

⁴⁷² Pe lângă desenul din *Tab. Peut.*, 8, 3 (poartă cu două turnuri), care indică un oraș mare (cf. și J. Weiss, *op. cit.*, 46) adaugă CIL, 14 214¹⁶, unde se menționează un anonim născut la Axiopolis; or, cetățenia nu putea fi indicată decât de capitala unui teritoriu (*Digestae*, 50, 16, 239, 2, de comparat cu *Cod. Iust.*, 10, 39, 7).

⁴⁷³ Aici este atestat un cetățean roman cu *tria nomina*, doi ipotetici veterani și câțiva civili cu două nume, dintre care unele au o rezonanță ilirică. Adaugă un relief al cavalerului trac (G. Bordenache, *Sculture*, 104, nr. 217).

⁴⁷⁴ Cf. CIL, 14 441, localizată la Medgidia de Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 15 (1964) 1, 132, nr. 4 (139—161 e.n.). Adaugă R. Ocheșeanu, *Pontica*, 5 (1972) 486 și 498.

⁴⁷⁵ Întemeiat pe CIL, 7 613, V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 577 și 581, confirmat de R. Vulpe, *HAD*, 166, localizează ipotetic Tres Protomae la Mircea Vodă (Celebichioi cunoscut în literatura de specialitate); vezi și E. Comșa, *Materiale*, 4 (1957) 325, nr. 1.

⁴⁷⁶ Cf. CIL, 12 476 și 7 487, precum și doi stlpi miliari din 160 e.n., și, respectiv 198—202 e.n. (Gr. Florescu, *BCMI*, 17, (1924) 40, 88—90).

⁴⁷⁷ Cf. Em. Popescu, *TIR*, 34.

⁴⁷⁸ Cf. E. Comșa, *Materiale*, 4 (1957) 326, nr. 3.

⁴⁷⁹ D. Tudor, *Dacia, NS*, 4 (1960) 340, nr. 145.

⁴⁸⁰ Vezi lucrarea lui U. Laffi, citată de noi la n. 262.

Pornind așadar dintr-un punct fixat arbitrar la sud de așezarea de la Cochirleni, pe care am înglobat-o în teritoriul axiopolitan, menționăm cetățile de pe Dunăre de la Rasova (Flavi-ana?)⁴⁸¹, Vlahii⁴⁸², Dunăreni⁴⁸³, Muzait (Sacidava)⁴⁸⁴, Oltina (Altinum)⁴⁸⁵, Satu Nou⁴⁸⁶, Izvoarele (Sucidava)⁴⁸⁷, Canlia (Cimbrianae)⁴⁸⁸, Derwent⁴⁸⁹, Bugeac⁴⁹⁰ și Ostrov⁴⁹¹. Din interior, într-o zonă pe care cu greu am putea-o delimita de teritoriul orașului Tropaeum, amintim așezările de la Beilic și Galița⁴⁹².

Dacă amintitele așezări de pe Dunăre ar fi în mod cert așezări cu caracter militar am avea desigur o situație fericită pentru maniera principală de fortificare a unui *limes* — cu *castra* și *castella* separate prin distanțe ce nu depășește 7—8 km⁴⁹³ — ca în provinciile Germania⁴⁹⁴ sau Pannonia⁴⁹⁵, de pildă. Dar pentru perioada care ne reține atenția nu există decât simple dovezi de locuire, nicidecum de ocupație militară — cu excepția, eventual, a așezărilor de la Rasova și Oltina — cită vreme respectivele fortificații nu sînt încă precis datate⁴⁹⁶. Astfel, ne rămîne să postulăm că pe lângă unele așezări militare trebuie să fi coexistat așezări indigene, unele atestate toponomastic, altele arheologic, constituind poate cunoscutele „duble comunități” în vreme ce restul localităților vor fi avut aspectul unor aglomerații rurale, eventual de tip vican. Populația acestei zone trebuie să fi avut, pentru a încheia, componența cunoscută din celelalte teritorii — militari, civili romani și indigeni — de cifrat în jurul sumei de 15 000—20 000 locuitori.

La sud-vest de această zonă se afla marele oraș roman Durostorum (azi Silistra), castru al legiunii a XI-a — Claudia din vremea lui Traian, apoi municipiu în timpul lui Marcus Aurelius, cu o structură pe care am analizat-o mai sus în cazul orașului Troesmis. Tot pe linia Dunării mai sînt de amintit micile așezări militare (*castella*) Tegulitium (azi Vetren), Nigrinianis-Candidiana (azi Malâc Preslavec) și Transmarisca (azi Tutrakan-Turtucaia)⁴⁹⁷.

⁴⁸¹ Numele antic este menționat de Not. Dign. Or., 39, 3, 20, ca stație a flotei dunărene (cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 164). De aici provin inscripțiile CIL, 13 735 (154—156 e.n.); A. Rădulescu, *RevMuz*, 6, (1969) 4, 349—353 (248—251 e.n.); CIL, 13 755 și A. Aricescu, *Pontica* 7 (1974) 261—263. Vezi și J. Weiss, *op. cit.*, 43, 44; V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 580; V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 394, nr. 11; C. Iconomu, *Opaițe*, 62, nr. 188; C. Scorpan, *Pontice*, 1 (1968) 359—363.

⁴⁸² Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 78.

⁴⁸³ *Ibidem*, 40.

⁴⁸⁴ Sacidava este menționată sub forma de Sagadava în Tab. Peut., 8, 3. Localizată mai mult la Topalu sau Seimeni (Gr. Florescu. În memoria lui V. Pârvan, București (1933) 498 și urm.), ea a fost localizată la Muzait-Mirleanu, de N. Gostar, *SiCl*, 6 (1963) 305—306 și A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14 (1970) 297 și urm. În general, vezi J. Weiss, *op. cit.*, 43; V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 589, n. 2; A. Rădulescu și M. Davidescu, *Materiale*, 5 (1959) 757; C. Scorpan, *Repbach*, 25 și 42 și *Pontica*, 4 (1971), 142 și 5 (1972) 301—327; A. Rădulescu, *Pontica* 6 (1973) 131, publică o ștampilă a cohorței I Cilicum, iar C. Scorpan, *Pontica*, 7 (1974) 239—246 un mormînt getic din sec. II—III e.n. de la Aliman.

⁴⁸⁵ Numele antic al așezării este menționat de-abia în sec. IV e.n. de Not. Dign. Or., 40, 28, ca stație de flotă (cf. R. Vulpe, *op. cit.*, 164). De aici provine CIL, 16, 44 (99 e.n.). Vezi și J. Weiss, *op. cit.*, 44; Oct. Iliescu, *SCN*, 2(1958) 453, nr. 10; Gh. Poenaru Bordea, *SCN*, 4 (1968) 399, nr. 8.

⁴⁸⁶ Cf. B. Mitrea, *Materiale* 6 (1959) 591; Em. Popescu, *op. cit.*, 64; Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7 (1974) 224, nr. 11.

⁴⁸⁷ Localitatea, care trebuie să fi fost foarte însemnată, este menționată de Plol., 3, 10, 5; Tab. Peut., 8, 3;

Itin. Ant., 224, 1. Adaugă Em. Popescu, *op. cit.*, 47, 69; V. Culică, *SCIV*, 17 (1966) 1, 189—195.

⁴⁸⁸ Cf. D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956), 594, nr. 70; C.M. Petolescu, *Apulum*, 9 (1971) 665—672 și Em. Popescu, *op. cit.*, 29. Nu ar fi exclusă localizarea aici a localității Cimbrianae (Not. Dign. Or., 40, 27; cf. C. Patsch, *RE*, 3 (1899) 2 553).

⁴⁸⁹ B. Mitrea, *Dacia*, NS, 5 (1961) 587, nr. 23; P. Diaconu, N. Angheliescu, *RevMuz*, 5 (1968) 4, 348—351; M. Bucovală, *Pontica*, 5 (1972) 117—136; C. Scorpan, *op. cit.*, 143. Pentru insula Păuciu lui Soare, vezi P. Diaconu, *Materiale*, 6 (1959) 664 și Gh. Poenaru Bordea, *SCIV*, 21 (1970) 1, 142—143.

⁴⁹⁰ Cf. P. Diaconu, N. Angheliescu, *op. cit.*, *loc. cit.*; C. Iconomu, *op. cit.*, 109, nr. 552; C. Scorpan, *Pontice*, 2 (1969) 43—79.

⁴⁹¹ Cf. P. Papahagi, *AnDobr*, 4 (1923) 2, 262—263; N. Angheliescu, *SCIV*, 6 (1955) 1/2, 312; V. Culică, *SCIV*, 16, (1965) 2, 373—377; idem, *Pontica*, 3 (1970) 365—376; B. Mitrea, *op. cit.*, 132, nr. 2; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 6 (1962) 489—495; A. Rădulescu, *Dacia*, NS, 7 (1963) 535—551; C. Iconomu, *op. cit.*, 62, nr. 189; C. Cîrjan, *Pontice*, 2 (1969) 128; Em. Popescu, *op. cit.*, 55; A. Aricescu, *SCIV*, 21 (1970) 3, 489—492.

⁴⁹² J. Weiss, *op. cit.*, 43; Em. Popescu, *op. cit.*, 26.

⁴⁹³ Vezi A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14 (1970) 297—309.

⁴⁹⁴ Cf. H. Schönberger, *JRS*, 59 (1969) 144—197.

⁴⁹⁵ Cf. A. Mócsy, *RE*, Suppl., 9 (1962) 634—640.

⁴⁹⁶ Așa cum am remarcat, dovezile de locuire din sec. I—III e.n. nu lipsesc din această zonă, dar fortificațiile par să aparțină mai curînd perioadei cuprinse între secolele IV—VI e.n.

⁴⁹⁷ Pentru toate aceste așezări, vezi V. Pârvan, *Durostorum*; R. Vulpe, *HAD*, *passim*; T. Ivanov, *TIR*, 40, 71, 53, 73; St. Angelova, *Arheologia Sofia*, 15 (1973) 3, 83—93.

11. LIBIDA

Cum s-a înțeles, în centrul părții de nord a Dobrogei o anumită zonă a rămas necomentată și ea se extinde în jurul Libidei, localizată ipotetic la Slava Rusă⁴⁹⁸. Atribuirea unui teritoriu acestei localități ar părea hazardată — pentru că nu știm să se mai fi exprimat cândva o asemenea opinie — dacă n-am ține seama de dimensiunile cu totul excepționale ale cetății de la Slava Rusă, datind în cea mai mare parte din secolele IV—VI e.n., dar din care nu lipsesc elemente, care să ne facă să coborim datarea acestei așezări pînă în vremea care ne reține atenția⁴⁹⁹. Dar pe lângă acest argument discutabil s-ar mai putea adăuga că spre sud se cunoaște fie și ipotetic, frontiera teritoriului histrian pînă la care e mai greu de crezut că se vor fi extins teritoriile așezărilor din nord — Troesmis, Noviodunum sau Aegyssus — cu atît mai mult cu cît riul Taița poate să fi constituit eventual o frontieră între teritoriile ultimelor două așezări și cel libidens, cîtă vreme asemenea granițe naturale erau în general preferate unor delimitări artificiale. Adăugăm în fine, recenta interpretare a unui document publicat mai de mult după care s-ar putea trage concluzia că Libida ar fi fost capitală de teritoriu⁵⁰⁰.

Încălcarea ordinii topografice de expunere — de natură poate să surprindă și ea — se datorește unor considerente de ordin metodologic, întrucît așezarea de la Slava Rusă constituie o excepție în cadrul orașelor romane din Dobrogea. Plasată în interiorul regiunii de care ne ocupăm, în această localitate nu cunoaștem, pentru perioada de început a secolului al II-lea e.n., nici o urmă de ocupație militară stabilă⁵⁰¹. Dacă la acest argument *ex silentio* adăugăm însă faptul că în interiorul Dobrogei nu se cunosc, în secolul al II-lea e.n., *castra stativa*⁵⁰², sîntem poate în drept să afirmăm că cetatea de la Slava Rusă împreună cu teritoriul său avea la început un caracter preponderent civil. Și faptul nu are de ce să surprindă dacă ne gîndim la relativ recenta organizare militară a zonei în care garnizoanele de legiune sau auxiliare sînt, în general, plasate pe *limes*, putînd adăuga că pînă în vremea războaielor marcomanice nici cetățile grecești nu par să fi fost ocupate sistematic de trupe romane.

În caz că presupunerile de mai sus sînt corecte, cetatea de la Slava Rusă poate să fi posedat eventual statutul de *civitas stipendiaria*, păstrîndu-și vechea organizare dar care, ca în cazul cetății de la Troesmis, se va fi adaptat cu timpul — n-ar fi decît prin prezența unor coloniști romani — la moda romană⁵⁰³.

În mod normal unei astfel de cetăți trebuie să-i se fi atribuit măcar formal un teritoriu din care o parte rămînea în chip firesc vechilor proprietari din cetate, cea mai mare parte trecînd sub directă administrație a autorităților romane. Spunem aceasta întrucît aici ca și în teritoriul histrian — singurele exemple de acest fel din Dobrogea — cunoaștem așezarea de la Vicus Novus (Babadag), unde îi avem atestați pe cetățenii romani alături de veterani,

⁴⁹⁸ Cf. V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, 578, n. 3, 4. Cit privește numele exact al așezării el nu mai este de citit *libida* (Procop., *De aedif.*, 4, 7), ci *Libida* sau *Libidina* (Theoph. Simoc., 1, 8), după A. Aricescu, *BMI*, 40 (1971) 3, 58—60; cf. și N. Bănescu, *BȘH*, 13 (1927), 3.

⁴⁹⁹ Pentru istoricul cercetărilor de aici, vezi A. Aricescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, și Al. S. Ștefan, *Frontières romaines*, 104, 105. Dintre documente vezi *CIL*, 7 612, cu localizarea la Slava Rusă a lui V. Pârvan, *op. cit.*, *loc. cit.*, precum și monede din sec. II—III e.n. (C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 3, 113, 114 și Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 110, 112).

⁵⁰⁰ În sprijinul ipotezei sale, A. Aricescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, invocă inscripția publicată de A. Rădulescu, *SCIV*, 14 (1963) 1, 99, nr. 17 în care ar fi de citit *nal(us) Lib(idae) sive — idinae*; vezi mai sus textele citate la p. 69, n. 472 cu interpretarea lui G. Forni, *Archaeologica Classica*, 5 (1953) 1, 112.

⁵⁰¹ Vezi totuși epitaful unui militar activ din legiunea a XI-a Claudia (cf. V. Canarache, *Muzeul*, 37, fără comentariu), datind dintr-o perioadă mai tîrzie.

⁵⁰² Afirmația lui R. Vulpe, *HAD*, 171, după care așezările de la Niculișel, Horia, Taița, Slava Rusă, Panteimonu de Sus și de Jos, Mircea Vodă și Plopeni (vezi notele respective) vor fi fost stațiuni militare, este preluată desigur de la J. Weiss și V. Pârvan, dar valabilă pentru o perioadă mai tîrzie, poate încă din secolul III e.n., cînd preocuparea pentru crearea mai multor linii de apărare este firească.

⁵⁰³ Din inscripțiile de aici (*CIL*, 7 523, 14 443, 14 444, ultimele două localizate aici de Emilia Doruțiu-Boiță, *SCIV*, 15 (1964) 1, 132, nr. 6; D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 594, nr. 73; V.H. Baumann, *SCIV*, 22 (1971) 4, 594—595, nr. 2, 3), rezultă un număr de patru romani cu *tria nomina*, șase purtători a două sau un nume roman, un veteran (ipotetic) și trei indigeni. Adăugă și ceramică indigenă (Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 112).

constituiți în *conventus*⁵⁰⁴. S-a arătat mai sus că ultimilor li se rezervau porțiuni din teritoriu — desprinse de autoritatea administrativă-fiscală a capitalei — cu titlul de *agri viritim adsignati*⁵⁰⁵. Această practică nu era posibilă nici în cazul unor cetăți libere sau aliante, nici în al celor militare, unde aceștia erau concentrați în propriile lor *canabae*, ci numai în teritoriile unor așezări de tipul Histriei sau Libidei care, cu toate deosebirile izvorite din originea lor, par deci să fi avut același regim de *civitates stipendiariae*⁵⁰⁶.

Dacă analogia este plauzibilă și nu se întemeiază pe hazardul descoperirilor, putem postula în continuare că exceptând pământurile atribuite membrilor cetății, poate în zonele limitrofe acesteia, restul teritoriului va fi, eventual, subordonat unui organism distinct de cetate, în care va fi existat o pluralitate de tipuri de proprietăți, eventual și unele forme de obște indigenă.

Nu avem nici un element să urmărim în continuare evoluția așezării, în sensul cîștigării statutului municipal, așa cum vom vedea la Tropaeum sau mai curînd a militarizării acesteia și deci a administrării în consecință a teritoriului, deși surprizele sînt oricînd posibile⁵⁰⁷.

Din ipoteticul teritoriu al Libidei menționăm, cu excepția *vicus*-ului de la Babadag, *vicus Petra* (*vicani Petrcnses*) de la Camena, posedînd o organizare avansată de natură să demonstreze că nu în orice situație denumirile colective de *vicani* implică și forme de proprietate obștească⁵⁰⁸, așezările rurale mai dezvoltate de la Ceamurlia⁵⁰⁹ și Bașpunar⁵¹⁰ sau localități unde puținele mărturii nu ne îngăduie să afirmăm dacă e vorba de *vici* sau *villae rusticae* cum ar fi cele de la Simbăta Nouă sau Topologu⁵¹¹, Baia⁵¹², Cloșca⁵¹³, Turda⁵¹⁴, Ciucurova⁵¹⁵ sau Războieni⁵¹⁶.

Populația teritoriului prezentat mai sus — compusă din cetățeni romani, veterani și desigur indigeni — pare să se fi ridicat la cifra de cca 10 000—15 000 locuitori.

12. TROPAEUM TRAIANI

În fine, ultimul oraș capitală de teritoriu pe care urmează să-l discutăm se află la Adamclisi. Pe locul sau lângă vechea așezare getică se înalță, cu ocazia construcției monumentului triumfal din apropiere⁵¹⁷, o cetate ai cărei membri ridică în 116/117 e.n. un monument în onoarea lui Traian⁵¹⁸. Inscripția, care a dat loc la numeroase discuții, pare să indice că fundația lui Traian era mai curînd o *civitas*⁵¹⁹ — în concordanță cu amploarea pe care *Optimus Princeps* înțelegea să o dea complexului de la Adamclisi — decît un simplu *vicus* cum s-a propus uneori⁵²⁰. Cît privește caracterul acestei *civitas* am fi tentați să o asimilăm cu aceea de la Libida, altfel spus să nu considerăm absolut obligatorie existența unui castru în apropiere,

⁵⁰⁴ CIL, 11 448 (178 e.n.) *Vicus*-ul avea probabil doi *magistri* și un *quaestor*. Aduagă Gh. Ștefan, SRIR, 1 (1954) 37; Oct. Ilescu, SCN, 2 (1958) 450, nr. 7; C. Preda, *ibidem* 113, nr. 5; Gh. Poenaru-Bordea, Pontica, 7 (1974) 223.

⁵⁰⁵ Vezi la noi p. 42, n. 117.

⁵⁰⁶ Vezi la noi p. 38, 39, n. 73—80.

⁵⁰⁷ Cf. totuși militarul citat de noi în n. 501.

⁵⁰⁸ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, AnDobr, 15 (1934) 93—112 și Gr. Florescu, RIR, 10 (1940) 170—173. Documentul atestă existența a doi *magistri* și a doi (sic!) *quaestores*. Aduagă și Gh. Ștefan și colab., *op. cit.*, 108—110; C. Moisil, Creșterea colecțiilor, Cabinetul numismatic, București (1944) 93—101.

⁵⁰⁹ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, 57; V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 583, n. 13.

⁵¹⁰ Cf. Gh. Ștefan și colab., *op. cit.*, 110; C.S. Nicolăescu-Plopșor, Materiale, 5 (1959) 22.

⁵¹¹ Cf. C. Ionomu, *op. cit.*, 82—111 și respectiv V.H. Baumann, *op. cit.*, 597 cu corecturile lui A. Aricescu, Pontica, 6 (1973) 105—110.

⁵¹² Cf. C. Moisil, BCMI, 2 (1909) 3, 114.

⁵¹³ Cf. CIL, 7 522 și C. Moisil, *op. cit.*, 113.

⁵¹⁴ Cf. A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 99, nr. 16; Em. Popescu, TIR, 75; R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973) 367, nr. 179.

⁵¹⁵ Cf. Gh. Poenaru Bordea, SCN, 4 (1968) 398, nr. 5.

⁵¹⁶ Em. Popescu, *op. cit.*, 61.

⁵¹⁷ Cf. V. Pârvan, BCMI, 4 (1911) 3 și 190.

⁵¹⁸ CIL, 12 470, din anii 116/117 e.n.

⁵¹⁹ În acest sens, vezi Em. Condurachi, IR, 489 („oraș”); R. Vulpe, AAPH Hist, 149 („ville”) și Em. Popescu, StCl, 6 (1964) 187 (*civitas*).

⁵²⁰ V. Pârvan, *op. cit.*, 3—4; R. Vulpe, AAPH Hist, 153; Em. Popescu, *op. cit.*, 190.

chiar dacă nu lipsesc inscripții, care să ateste militari la Tropaeum Traiani⁵²¹. Dar, cum în general aceste documente indică membri ai unor corpuri de trupă ce-și aveau sediul în altă parte, prezența lor aici poate fi interpretată în cel mai bun caz ca simple misiuni temporare⁵²², dacă nu cumva ridicarea de monumente în marele centru de lângă trofeu nu era o modă printre militarii din unitățile învecinate⁵²³. Nu avem nici un element pentru a analiza organele de conducere ale acestei *civitas*, principial cele vechi dar pe cale de romanizare ca în cazul Troesmisului⁵²⁴, în care pe lângă indigeni tot mai mulți coloniști civili și militari romani sau elemente grecești vor fi venit să înmulțească populația orașului⁵²⁵.

Numai în acest fel — altfel spus prin sporirea importanței marelui centru — ne putem explica cum la o dată, care trebuie căutată în timpul domniei lui Marcus Aurelius, mai exact înainte de 170 e.n.⁵²⁶ cetatea de aici primește statutul municipal, situație în care, așa cum s-a remarcat și la Troesmis, pe lângă numărul sporit de cetățeni romani — cu precădere civili spre deosebire de elementul militar, care este în sensibilă descreștere⁵²⁷ — ceilalți cetățeni devin *municipes Latini*, eventual putând fi identificați cu purtătorii a unu sau două nume romane⁵²⁸. Notăm o sensibilă înmulțire a numelor grecești pe lângă cele indigene al căror număr este aproximativ egal cu cel din perioada preunicipală⁵²⁹, ceea ce, în ansamblu, ne îndeamnă să comparăm cifra totală a populației orașului de la sfârșitul secolului al II-lea e.n. cu cea de la Troesmis, adică în jur de 10 000 locuitori⁵³⁰.

Problema ce se pune — decisivă cum se înțelege pentru intensitatea procesului de romanizare — este așadar mult mai nuanțată în lumina noii teorii privind inexistența municipiilor de cetățeni romani în provincii și ea se rezumă, deci, la a ști în ce măsură acest municipiu a avut *minus Latium* sau *maius Latium*, chestiune care ca și în cazul Troesmisului este mai greu de rezolvat⁵³¹.

În schimb, sintem destul de bine informați despre existența unui *ordo decurionum*⁵³², ca și despre o seamă de magistraturi cu precădere administrative cum ar fi *duumviri* simpli⁵³³, *jure dicundo*⁵³⁴, sau *quinquennales*⁵³⁵, *scribae*⁵³⁶, funcții în general evitate în perioada pe care o prezentăm aici⁵³⁷.

⁵²¹ *Legiunea a V-a Macedonica*: CIL, 14 214¹⁰ (plină în 170 e.n.); *Legiunea I Italica*: CIL, 12 468 (după 170 e.n.); *Legiunea a XIII-a Gemina*: CIL, 14 214⁸ (după 170 e.n.); *Legiunea a XI-a Claudia*: CIL, 14 214¹ (156–158 e.n.); 14 214⁶ (după 170 e.n.); 7 483 (170–180 e.n.); Em. Popescu, *op. cit.*, 196 (sec. III e.n.); D. Ciurea, N. Gostar, *ArhMold*, 6 (1969) 111, nr. 1 (se. III e.n.); Gh. Ștefan *Pontica*, 7 (1974) 251–257. Pentru opinia că aici ar fi fost și un castru, vezi V. Pârvan, *op. cit.*, *loc. cit.*; R. Vulpe, *HAD*, 170; Em. Popescu, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁵²² Cum este cazul vexilației legiunilor a V-a Macedonica și I Italica (vezi p. 27, n. 162).

⁵²³ În aceste condiții, preferăm să ne raliem opiniei lui R. Vulpe, *AAPH Hist.*, 1:9, după care orașul nu are origine militară.

⁵²⁴ Vezi la noi p. 62.

⁵²⁵ Din această perioadă se cunosc șapte veterani, nouă purtători a *tria nomina*, 23 purtători a două nume romane, un grec, eventual doi greco-romani, un trac și doi traco-romani. Cit privește elementul autohton, vezi CIL, 14 437 = 12 462 = D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 588, nr. 59. Așași desigur unele reprezentări de pe monument (F.B. Florescu, *Monumentul*, doar metopele IX, XXXV, XLVI și XLVIII) de cenzurat însă cu observațiile lui I.I. Russu, *StCl*, 5 (1963) 430–437.

⁵²⁶ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 196 și urm.

⁵²⁷ În vreme ce în această perioadă cunoaștem 17 personaje purtând *tria nomina*, nu avem atestați acum decât trei veterani.

⁵²⁸ În această situație avem atestate 30 personaje.

⁵²⁹ Cunoaștem în această perioadă, zece personaje cu nume grecești curate sau greco-romane. De asemenea, există doi traci, un traco-roman și un greco-trac.

⁵³⁰ Vezi p. 63, n. 376.

⁵³¹ Vezi mai sus p. 63, n. 382.

⁵³² *Ordo* este menționat în CIL, 7 484 = 12 461 = Em. Popescu, *op. cit.*, 201. Simpli decurioni sînt pomeniți în CIL, 14 214⁴ (L. Memmius Valens) și la Em. Popescu, *op. cit.*, 193 (L. Fufidius Lucianus).

⁵³³ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 193 (170 e.n.); Gh. Poenaru Bordea, *StCl*, 5 (1963) 294, nr. 5 (195 e.n.); provine de la Rasova); CIL, 14 214² = Em. Popescu, *op. cit.*, 188 (238 e.n.); 14 214⁶ = după Em. Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 13, (1962) 1, 133, nr. 1 cu D. Tudor, *Materiale* 2 (1956) 596, nr. 75; 12 473, a, b; 12 466 (provine de la Nastradin); 7 484 = 12 461 = Em. Popescu, *op. cit.*, 201.

⁵³⁴ Cf. CIL, 14 437 = 12 462 = D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 588, nr. 59 cu observațiile lui Em. Popescu, *op. cit.*, 200.

⁵³⁵ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 192 (181 e.n.), CIL, 12 465 = Em. Popescu, 188 (216 e.n.).

⁵³⁶ Cf. Em. Popescu, *op. cit.*, 192 (181 e.n.); CIL, 14 214² = Em. Popescu *op. cit.*, 188 (238 e.n.); 7 484 = 12 461 = Em. Popescu, *op. cit.*, 201.

⁵³⁷ Dacă nu ne înșelăm singura mențiune a unui *cursus municipal* este aceea a lui L. Fufidius Lucianus, decurion și duumvir (Em. Popescu, *op. cit.*, 193). Doar în citeva inscripții se pot surprinde magistraturi acumulate de aceeași familie și anume: CIL, 14 214² = Em. Popescu, *op. cit.*, 188 (238 e.n.): *Iulius Marcus* și *Marcus ffilius*

Cît privește administrarea teritoriului este foarte posibil ca în perioada premunicipală ea să fi fost — în conformitate cu statutul unei *civitas stipendiaria* — lăsată pe de o parte în seama cetății, aceasta în ceea ce privește propriile-i posesiuni⁵³⁸, pe de altă parte unui organism independent de aceasta, care va fi avut sub oblăduire loturile adsignate veteranilor sau cetățenilor civili romani, ca și o serie întreagă de alte tipuri de proprietăți⁵³⁹. Odată cu municipalizarea instituțiilor orășenești trebuie deci, să presupunem și în cadrul noului teritoriu municipal o distincție între numărul sporit de posesiuni atribuite noilor cetățeni romani și cele, care rămîn în posesiunea proaspeților *municipipes*⁵⁴⁰, ambele date din *ager publicus* confiscat de la indigeni. Aceștia sînt documentați pe de o parte prin existența, chiar dacă ipotetică, a unui *princeps (loci)* la Floriile⁵⁴¹ — al treilea din toată Dobrogea și despre care am văzut că reprezintă în majoritatea cazurilor un șef al unei unități neromane⁵⁴² —, pe de altă parte prin descoperirile privind elementul autohton din așezările de la Negureni⁵⁴³, Straja⁵⁴⁴, Conacu⁵⁴⁵, Dumbrăveni⁵⁴⁶ și Independența⁵⁴⁷.

Din rîndul așezărilor al căror statut juridic poate fi precizat menționăm *vicus*-ul grezizat de la Urluia⁵⁴⁸ și așezările mai dezvoltate de la Ion Corvin⁵⁴⁹ și Plopeni⁵⁵⁰, după cum este posibil ca pe lângă acel *fundus exceptus* al senatorului roman L. Aelius Marcianus de la Urluia⁵⁵¹ să fi existat *villae rusticae* și la Pietreni⁵⁵² sau Nastradin⁵⁵³. În schimb, nu se poate afirma nimic sigur despre așezările de la Abrud⁵⁵⁴, Băneasa⁵⁵⁵, Dobromir⁵⁵⁶, Zorile⁵⁵⁷, Petroșani⁵⁵⁸, Miriștea⁵⁵⁹, Credința⁵⁶⁰ și Deleni⁵⁶¹, cu observația că în totalitatea lor aceste mici așezări din teritoriul tropaeens par să fi avut o populație în jur de 15 000 locuitori⁵⁶².

O discuție specială o suscită însă inscripția de la Cetatea, menționînd o *civitas Ausdecensium*⁵⁶³. Dacă într-adevăr inscripția provine de aici am avea dovada existenței unei alte capitale de teritoriu dobrogean cu organizare și magistrați proprii⁵⁶⁴. Nu tot atît de simplă este însă originea numelui ausdecensilor, după majoritatea cercetătorilor fiind vorba de o populație sud-tracică transplantată în Dobrogea, ca bessii și laii⁵⁶⁵. Am văzut însă în cele de mai sus că atît bessii cît și laii sînt departe de a fi într-o situație privilegiată⁵⁶⁶, situație dedusă în special prin

probabil *quaestores*; 14 214⁶ = după Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 13 (1962) 1, 133, nr. 1 cu D. Tudor, Materiale 2 (1956) 596, nr. 75: *Aelius Antonius Firmus* și *Aelius Antonius Sabinus*, frați, ambii *duumviri*; 12 473, a, b; C. *Iulius Valentinus, duumvir*, menționat pe piatră împreună cu frații săi care aveau eventual aceeași funcție.

⁵³⁸ Vezi situația de la Histria (mai sus, p. 42 și urm.).

⁵³⁹ Continîndu-ne analogia cu Histria, presupunem că și aici va fi ființat o *regio*, distinctă de teritoriul propriu-zis al cetății.

⁵⁴⁰ Vezi în lucrarea de față p. 64, n. 384.

⁵⁴¹ Cf. CIL, 7 481.

⁵⁴² Vezi la noi, p. 52, n. 252.

⁵⁴³ Cf. CIL, 7 482.

⁵⁴⁴ Cf. C. Scorpan, Cavtrac, 27, nr. 8; Em. Popescu, TIR, 69.

⁵⁴⁵ Cf. CIL, 7 530. Inscriptiile AEM, 11 (1887) 65, nr. 136 și I. Stoian, Tomitana, 121, nr. 26 sînt probabil tomitane.

⁵⁴⁶ Cf. I. Micu, Călăuza, 17, nr. 113, inscripție care pare a fi tomitană, cf. I. I. Russu, SCIV, 10 (1959), 1, 141, nr. 4.

⁵⁴⁷ Cf. Gr. Florescu, AnDobr, 17 (1936) 128; Z. Covacef, Al. Barnea, Pontica 6 (1973) 87—95; Z. Covacef, *ibidem*, 111—116.

⁵⁴⁸ Cf. IGR, 596 și eventual Al. Barnea, SCIV, 20 (1969) 4, 599, nr. 3 (235—238 e.n.). Adaugă V. Barbu, Dacia, NS, 9(1965) 387, nr. 2 și C. Scorpan, Repbach, 45, nr. 13.

⁵⁴⁹ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 580; G. Murnu, BCMI, 6 (1913) 23, 110, nr. 22 și Em. Popescu, *op. cit.*, 30 și 47.

⁵⁵⁰ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 579, n. 1.

⁵⁵¹ CIL, 12 463.

⁵⁵² Cf. CIL, 7 483.

⁵⁵³ Cf. CIL, 12 466.

⁵⁵⁴ Cf. G. Murnu, AARMSI, 36 (1913) 421—440 și Em. Popescu, *op. cit.*, 21.

⁵⁵⁵ CIL, 14 433, care provine cu siguranță de la Tropaeum; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 7 (1974) 397.

⁵⁵⁶ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, harta.

⁵⁵⁷ Cf. AEM, 17 (1894) 113, nr. 60; V. Pârvan, *op. cit.*, 579, n. 4; G. Murnu, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁵⁵⁸ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 579, n. 5.

⁵⁵⁹ CIL, 12 518 = 13 756, din vremea lui Valentinian, Valens și Gratian.

⁵⁶⁰ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 165 (inscripție tomitană).

⁵⁶¹ Cf. G. Murnu, *op. cit.*, *loc. cit.* și F.B. Florescu, *op. cit.*, 127—135.

⁵⁶² Vezi la noi, p. 47, n. 181.

⁵⁶³ Cf. CIL, 14 437^a (corectată de D. Tudor, AUBIst, 5 (1965) 45—47). Vezi și J. Weiss, *op. cit.*, 80; V. Pârvan, *op. cit.*, 579, n.3; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 7 (1974) 397 și urm.

⁵⁶⁴ Inscripția amintită în nota anterioară face mențiunea unui (*erritorium*) *c(ivitalis)*, precum și a unor *act(a) c(ivitalis)*.

⁵⁶⁵ Cf. G.G. Mateescu, BCMI, 9 (1916) 33, 38; V. Pârvan, Ausonia, 10 (1921) 202; R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 733—741.

⁵⁶⁶ Vezi p. 44, 45, n. 138—148.

analogie cu aceea a ausdecensilor care, dacă ar fi fost într-adevăr transplantați n-ar fi beneficiat de regimul de *peregrini* constituiți într-o *civitas*, fie ea și *stipendiaria*⁵⁶⁷. E deci foarte posibil ca ausdecensii să fi fost o populație localnică cărora dacii și nu geții, le-au invadat teritoriul⁵⁶⁸. S-a arătat mai sus că acești daci sînt aduși în provincie fie în vremea lui Aelianus, fie chiar în timpul războaielor marcomanice. Oricare ar fi deci originea ausdecensilor, nu geții sînt cei îndepărtați din teritoriul cetății, ci dacii transplantați la o dată mai recentă decît ausdecensii.

În fața acestor incertitudini, care ne-au făcut să nu acordăm un paragraf special cetății de la Cetatea, tot ceea ce putem conchide este că ausdecensii nu sînt în mod obligatoriu o populație transplantată și că, pe de altă parte, disputa de hotare nu indică nicidecum o situație privilegiată de care aceștia ar fi beneficiat față de geți, ci doar față de daci.

Mai clară din punctul de vedere al organizării teritoriului ni se pare a fi intervenția tribunului cohorței I Cilicum, Anternius Antoninus, în acest conflict de hotărnicie, intervenție care răspunde progresivei militarizării a teritoriilor nemunicipalizate după criza din vremea lui Marcus Aurelius — proces constatat la Noviodunum și Capidava⁵⁶⁹ —, chiar dacă locul de staționare al cohorței este încă subiect de discuție⁵⁷⁰.

La sud de această zonă, pe lângă o serie de mici așezări rurale, cea mai importantă cetate se află la Abtat, unde a fost localizată relativ recent antica Zaldapa⁵⁷¹.

⁵⁶⁷ Vezi p. 44, n. 145. Cit privește statutul cetății de care ne ocupăm, D. Tudor, *op. cit., loc. cit.*, socotește că este o *civitas libera*, în timp ce R. Florescu, SCIV, 8 (1957) 1/4, 158–159 că era o *civitas stipendiaria*.

⁵⁶⁸ Cf. A. Alföldi, JRS, 29 (1939) 31 (chiar dacă-și întemeiază argumentarea pe o diplomă falsă); N. Gostar,

BulUnivBabeșBolyai SerȘtSoc, Cluj, 1 (1956) 1/2, 195 și R. Florescu, *op. cit., loc. cit.*

⁵⁶⁹ Vezi p. 60, n. 342 și p. 67, n. 440.

⁵⁷⁰ Pentru această cohortă și deplasările ei, vezi W. Wagner, Dislokation, 119–120; D. Tudor, *op. cit.*; A. Aricescu, Dacia, NS, 14 (1970) 297–309.

⁵⁷¹ Cf. R. Vulpe, SCIV, 6 (1955) 3/4, 939.

AGRICULTURA, CREȘTEREA VITELOR ȘI PESCUITUL

O DATĂ PREZENTAT, fie și ipotetic, statutul juridico-administrativ al fiecărei cetăți în parte și, în direct raport cu acesta, al diverselor așezări din respectivele teritorii, capitol în care unele aluzii la aspectul juridic al diferitelor posesiuni n-au lipsit — dar care vor fi adîncite aici — după cum în capitolul dedicat în exclusivitate organizării financiare vor fi reluate chestiunile de impozite, nu ne rămîne decît să trecem la analiza activității propriu-zise a oamenilor asupra florei și faunei ținutului — altfel spus a agriculturii concepută într-un sens mai larg — nu însă înainte de a trece pe scurt în revistă informațiile globale pe care le posedăm despre Dobrogea și care nu sînt localizabile pe teritorii¹.

A. GENERALITĂȚI

Fiind vorba doar de o trecere în revistă a mențiunilor antice despre flora și fauna zonei de care ne ocupăm, această prezentare nu poate avea, se înțelege, un caracter exhaustiv. În schimb, vom încerca să o facem în cadrul fiecărui teritoriu bazîndu-ne însă în special pe datele moderne, ceea ce implică un mare procent de nesiguranță pentru transpunerea lor în condițiile antichității. Rezultă deci că fără o nuanțată coroborare a datelor indicate în acest paragraf cu cele din cadrul fiecărui teritoriu este practic imposibilă înțelegerea complexă a agriculturii antice dobrogene.

Cum este îndeobște cunoscut, la unii istorici moderni întîlnim ideea că zona de la nord de munții Haemus ar reprezenta o regiune deosebit de fertilă². Confirmări mai timpurii sau din perioada de care ne ocupăm nu lipsesc — între care mult utilizatul text din Solinus³ —, dar ele sînt întrecute, numeric vorbind, de cele în care se afirmă clar că zona vestpontică, în special, este departe de a fi fertilă, că ambianța climatică nu permite dezvoltarea unei intense

¹ Pentru agricultura dobrogeană de epocă greco-romană, vezi în mod special V. Pârvan, *Getica*, 132—140; D.M. Pippidi, *Contribuții*, 120—166; R. Florescu, *SCIV*, 7 (1956) 3/4, 367—392; 8 (1957) 149—162; Em. Condurachi, *IR*, 506—512.

² În acest sens, vezi G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo (1916) 38—39;

D.M. Pippidi, *op. cit.*, 308—310 și mai rezervat la p. 42—43, 50 și 89; Chr. M. Danov, *PE*, 1004—1005.

³ În acest sens, vezi Demosth., *Contr. Lept.*, 466, 31; Theophr., *Caus. Plant.*, 3, 23.4; Hor., *Carm.*, 3, 24, 11—16; Varro, *De re rust.*, 1, 57, 2 și Plin., *N.H.*, 17, 30, 306; Cass. Dio, 73, 2, 2; Solin., 2, 3; HA, V, *Balist.*, 17; *Expos. tot. mund.*, 57; Ruf. *Fest. Avien.*, 460.

prelucrării a solului ⁴. Și cînd afirmăm acest lucru ne gîndim nu atît la exilatul Ovidius ⁵, ci în special la autori a căror obiectivitate nu poate fi pusă la îndoială cum ar fi Polybius ⁶, Strabo ⁷, Pomponius Mela ⁸, Maximus din Tyr ⁹ sau la marele specialist în agricultură Columella ¹⁰. Desigur nu se poate nega integral dezvoltarea unei agriculturi cită vreme este sigur că, în principiu, prelucrarea solului constituia în antichitate una din ocupațiile de bază ale locuitorilor. De aici însă și pînă a atribui ținutului dintre Dunăre și mare calitatea de grînar, cu unele excepții cum ar fi teritoriul callatian, în sensul de mare exportator de grîne (ca de pildă Egiptul, Africa de nord sau Sicilia) este o distanță destul de mare dacă avem pe de o parte în vedere alte activități — cum ar fi păstoritul sau pescuitul — din care indigenii puteau nu numai să-și asigure existența cotidiană dar să aibă și un excedent valorificabil prin export, pe de altă parte faptul că în imediata vecinătate a Dobrogei, la nord de Dunăre, se află unul din cele mai fertile ținuturi ale României actuale, atestat ca atare încă din antichitate ¹¹, și că de aici, prin legăturile comerciale stabilite încă din vremea primelor contacte dintre greci și autohtoni, putea proveni acel excedent cerealier pe care-l menționează totuși unele texte antice ¹².

Problema este desigur foarte complexă, ea presupunînd un studiu amănunțit al relațiilor comerciale ale Dobrogei cu Muntenia și Moldova — temă, care ar putea forma ea singură subiectul unei alte lucrări —, dar pînă a o discuta sub aspect comercial în capitolul următor, fie și restrictiv, adică doar din punct de vedere „dobrogean“, ni s-a părut că fondul discuției merită semnalat pentru o mai bună înțelegere a realelor resurse agrare ale ținutului de care ne ocupăm ¹³.

Dintre plantele cerealiere, care se cultivau în zona vestpontică — foarte probabil prin alternarea anuală a culturilor ¹⁴ — menționăm în primul rînd meiul ¹⁵, apoi grîul, despre care sîntem informați că avea particularități ce nu-l făceau să intre în concurență cu grîul din alte părți ale lumii antice ¹⁶, în fine orzul folosit pentru obținerea berei ¹⁷. Nu sînt desigur de neglijat plante ca inul și cînepa — de unde marea dezvoltare a meșteșugului țesutului la getodaci ¹⁸ —, ca și pelinul ¹⁹. Nu putem, în schimb să ne facem o imagine clară despre viticultura indigenă, cită vreme informațiile de care dispunem sînt contradictorii ²⁰. Adăugînd că nu avem indicații speciale despre o arboricultură sau legumicultură foarte dezvoltată ²¹, socotim că prelucrarea propriu-zisă a solului nu pare să fi avut un loc preponderent în economia regiunii. O confirmare a acestei stări de fapt o constituie — o vom vedea la timpul potrivit — nu numai

⁴ Astfel raționează Ion Ionescu de la Brad, *AnDobr.*, 3 (1922) 159—164 (trad. F. Mihăilescu); J. Weiss, *Dobrușcha*, 20—21; V. Pârvan, *Ausonia*, 10 (1921) 187 și parțial E. Gren, *Ostbalkan*, 74.

⁵ Cf. Ovid, *Trist.*, 3, 10, 67—79; 5, 10, 23—27; *Ep.*, 1, 3, 49—55; 8, 49—62; 3, 1, 11—30; 8, 6—17. Pasajele sînt comentate în bibliografia indicată mai jos p. 87, n. 116.

⁶ Polyb., 4, 38, 4.

⁷ Strabo, 7, 4, 5 (C 311).

⁸ Pomp. Mela, 2, 2, 16.

⁹ Maxim. Tyr., 31, 7.

¹⁰ Colum., 7, 2.

¹¹ În acest sens, vezi relatările lui Arrian, *Anab.*, 1, 4, 1—2 și mărturia Papirului Hunt (vezi noua lectură, *Îmbunătățită*, a lui R.O. Fink, *JRS*, 48 (1958) 102—116, col. II, 1, 31)

¹² La bibliografia indicată mai sus în n. 4, în acest sens, V. Pârvan, *Ausonia*, 10 (1921) 190—191 și Th. Sauciuc-Săveanu, *Cultura cerealelor în Grecia antică și politica cerealistă a athenienilor*, București (1923) 75—78.

¹³ Nu este poate inutil de reamintit aici că grîul trimis de Plautius Silvanus Aelianus (*CIL.*, 14, 3 608, r. 25, 26) la Roma nu provenea nici din Ucraina (M.A. Levi, *Nerone e i suoi tempi*, Milano—Varese (1949) 192), dar nici din Dobrogea (V. Pârvan, *Getica*, 104; Chr. M. Danov, *op. cit.*, 1 004; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 308—310)

în măsura în care aceasta nu făcea parte încă oficial cu certitudine din Moesia (vezi mai sus p. 21).

¹⁴ *Hor.*, *Carin.*, 3, 24, 14—16. Pentru acest obicei, vezi K.D. White, *Farming*, 110—124.

¹⁵ Cf. Plin, *N.H.*, 18, 10, (24), 100; Dio Chrysostom., 33, 26.

¹⁶ În afara textelor citate mai sus în n. 2, vezi Plin, *N.H.*, 23, 7 (12), 1, 63 și 3, 69.

¹⁷ Cf. Athenaios, 10, 67, 477 C = *Hellanicos*, *FHG*, 1, 59; Verg., *Georg.*, 3, 379—380.

¹⁸ Cf. Herodot., 4, 74, comentat de V. Pârvan, *op. cit.*, 136 — care contestă informația lui Ovid., *Ep.*, 3, 8, 9—12, după care în Dobrogea localnicii nu cunoșteau meșteșugul țesutului — și de E. Gren, *op. cit.*, 75.

¹⁹ Cf. Ovid., *Ep.*, 3, 1, 23; 8, 15.

²⁰ Avizul negativ al lui Ovidiu, *Trist.*, 3, 10, 70—72; 12, 13—14; *Ep.*, 1, 7, 13; 3, 1, 13., este contrazis nu numai de Inuși Ovidius, *Trist.*, 3, 10, 23—24, care recunoaște că pe aceste mlaeguri se bea totuși vin, dar și de Verg., *Georg.*, 3, 369; Pomp. Mela, 2, 2, 16 și *Aur. Vict.*, *Caes.*, 37, 3. Știrile sînt comentate în sensul formulat în text de V. Pârvan, *op. cit.*, 137 și E. Gren, *op. cit.*, 74.

²¹ Despre arboricultură — în sens negativ —, vezi Ovid., *Trist.*, 3, 10, 73; 12, 15—16; *Ep.*, 1, 2, 25; 7, 13; 3, 8, 14; Pomp. Mela, 2, 2, 16. Dintre legume este menționat castravetele (Plin., *N.H.*, 19, 5 (23), 65) și usturoiul (Schol. ad Aristof., *Acharn.*, v. 165).

relieful accidentat din unele zone, nu întotdeauna prielnic agriculturii, ci și clima, recunoscută în general ca aspră, secetoasă vara și relativ friguroasă iarna ²².

În schimb, există unele mențiuni despre pădurile dobrogene — mult mai întinse în antichitate după cit se pare — și care vor fi adăpostit o întreagă faună din rîndul căreia menționăm iepurele, cerbul, căprioara, vulpea, ursul, porcul mistreț, ceea ce va face ca vînatul să aibă o mare dezvoltare în regiunile pontice în general, la care adăugăm desigur și numeroase păsări²³.

Dintre animalele domestice principală bogăție a regiunii o constituiau — prin însuși relieful deluros, stîncos, inaccesibil plugului în bună parte — oile și caprele, care alături de vaci vor atrage geților faima de mari băutori de lapte²⁴. Pe lângă acestea menționăm caii²⁵, măgarii²⁶ și porcii²⁷. Un loc important în hrana indigenilor îl deținea mierea de albine, ceea ce presupune existența unei dezvoltate apiculturi²⁸.

Pornind însă de la aceleași condiții naturale, care am văzut că asigurau locuitorilor Dobrogei antice animalele și produsele necesare traiului, trebuie să arătăm că cea mai importantă bogăție a unei regiuni înconjurată din trei părți de apă era desigur peștele. Problema va fi reluată în detalii pentru fiecare teritoriu, dar pînă atunci se cuvine să subliniem că excedentul de pește putea constitui, în mod firesc, prima materie exportabilă a regiunii²⁹. Astfel, dintre autorii antici care pun în evidență această excepțională bogăție a Dobrogei amintim pe Aristotel³⁰, Polybius³¹, Ovidius³², Plinius³³, Athenaios³⁴, Claudius Aelianus³⁵, Solinus³⁶ și Ammianus Marcellinus³⁷. Sînt menționați: delfinul, crapul, scrumbia de mare și de Dunăre, tonul, pălămida, somnul, morunul, peștele cu coadă etc., iar dintre procedeele de prindere a acestora acela al scufundării plasei în ochiuri de ghiață³⁸ sau — semnificativ de astă dată pentru masivitatea peștilor de Dunăre — scoaterea la mal a somnilor cu ajutorul unui car tras de boi³⁹. Amintim existența ipotetică a unor instalații speciale de sărare și conservare a peștelui, dovadă în plus a unor susținute preocupări pentru exportul peștelui sărat⁴⁰.

Acestea ar fi așadar principalale bogății ale zonei de care ne ocupăm — menționate de autorii antici — și pe care detalieră pe teritorii prin adăugarea argumentelor de ordin epigrafic sau arheologic le va concretiza. Se poate totuși afirma încă de pe acum că peștele, în primul rînd, pieile și lîna animalelor, mierea și foarte discutabil grînele puteau fi comercializate. În rest, grînele, carnea și laptele animalelor, peștele, mierea și vinul constituiau resursele locale

²² Despre clima dobrogeană, vezi Strabo, 7, 3, 6 (C 298); Verg. Georg., 3, 349—383; Ovid., Trist., 3, 2, 8; 3, 5—8; 10, 1—78; 5, 2, 64—66; 13, 5—6; Ep., 1, 2, 25—28; 7, 11—12; 2, 7, 72; 4, 9, 85—86; 10, 37—44; Pomp. Mela, 2, 2, 16; Lucan, 15, 437; Stat., Silv., 5, 1, 127—129; H.A., V. Hadr., 16, 3; Amm. Marcell., 22, 8, 48; Expos. tot. mund., 57. Datele sînt sistematizate recent de Chr. M. Danov, *op. cit.*, 938—949.

²³ Pentru pădurile dobrogene, vezi Verg., Georg., 3, 376—378 și eventual Ioannes Cassianus, 24, 1, 2—3. Mențiuni despre animale sălbatice se găsesc la Herod., 7, 75 (vulpea și căprioara); Verg., Georg., 3, 369—375 (cerbul); Claud. Aelian., 6, 24 (vulpea și dropia); de adăugat desigur și indicațiile lui Ovidius, Trist., 3, 10, 19 și Ep., 4, 10, 1—2, după care geții umblau îmbrăcați în piei de animale. Pentru păsări, vezi Arist., Hist. anim., 8, 12 și Ovid., Ep., 3, 1, 21—22. În general, pentru fauna dobrogeană, vezi Chr. M. Danov, *op. cit.*, 1 002—1 003.

²⁴ Cf. Platon, Leges, 7, 805, d, e; Pindar, Pit., 4, v. 200—206; Polyb., 4, 38, 4; Verg., Georg., 3, 352; Strabo, 7, 3, 3 (C 296); Ovid., Ep. 1, 8, 51—56; 3, 8, 8—12; Columella, 7, 2; Martial, 7, 80, 5—12; Claud. Aelian, 2, 53; 5, 27; H.A., V. Aurel., 10. Pentru această mare bogăție dobrogeană, vezi Ion Ionescu de la Brad

(citat în n. 4); V. Pârvan, *op. cit.*, 132; E. Gren, *op. cit.*, 77 și Chr. M. Danov, citat în n. 23.

²⁵ Cf. Sofocles, fr. 523 (Tereus); Thucid., 2, 96, 1; Strabo, 7, 3, 3 (C 296); Ovid., Ep., 1, 2, 86; Claud. Aelian., 15, 24; Argonaut. Orph., 5, 70—71; H.A. V. Aurel., 10; vezi V. Pârvan, *op. cit.*, 139 și E. Gren, *op. cit.*, 76.

²⁶ Cf. Aristot., Hist. anim., 8, 25 și 28.

²⁷ *Ibidem*, 8, 6.

²⁸ Cf. Herod., 5, 10; Polyb., 4, 38, 4; Strabo, 7, 3, 3 (C 296); Claud. Aelian., 2, 53; 5, 42. Pasajele sînt comentate de E. Gren, *op. cit.*, 77 și Chr. M. Danov, *op. cit.*, loc. cit.

²⁹ Chr. M. Danov, *op. cit.*, 955—985.

³⁰ Arist., Hist. anim., 6, 12 și 8, 12.

³¹ Polyb., 4, 38, 4.

³² Ovid., Ep., 3, 1, 11—30.

³³ Plin., N.H., 9, 15 (19), 49; 15 (20), 50, 52, 53.

³⁴ Athen., 7, 311, f.

³⁵ Claud. Aelian., 4, 9; 5, 4; 9, 42 și 59; 14, 23.

³⁶ Solin., 12, 3 și 13; 13, 1.

³⁷ Amm. Marcell., 22, 8, 47.

³⁸ Cf. Strabo, 7, 3, 18 (C 307); Claud. Aelian., 14, 26.

³⁹ Claud. Aelian., 14, 25.

⁴⁰ În general pentru metodele de conservare a peștelui, vezi E. Gren, *op. cit.*, 77, 78 și Chr. M. Danov, *op. cit.*, 965—977.

care asigurau existența locuitorilor. Desigur aceste mijloace de subzistență erau înmulțite pe calea comerțului prin care trebuie să fi pătruns în Dobrogea, în primul rînd, uleiul, vinul de bună calitate, fructele și legumele alese, textilele fine⁴¹.

B. ORAȘELE GRECEȘTI

1. HISTRIA

În lipsa unor date antice cît de cît sigure despre condițiile geografice, flora și fauna fiecărui teritoriu socotim necesar — așa cum s-a arătat mai sus — o prezentare a condițiilor naturale actuale, chiar dacă utilizarea lor pentru antichitate este discutabilă⁴².

Actualmente teritoriul histrian, ca dealtfel toată zona de coastă, se prezintă ca o serie de trepte ce se înalță spre interiorul regiunii. O primă fișie ce urmează conturul actualului lac Sinoe — fost golf de mare — este lată de aproximativ 5 km, nedepășind înălțimea de 15—20 m. Urmează o a doua, pe linia satelor Mihai Viteazul, Cogealac, Săcele, Vadu de aceeași lățime și înalță de aproximativ 50 m, pentru ca a treia, lată de circa 10 km, să depășească, în special în partea de nord, înălțimea de 100 m. În fine, cea mai înaltă parte a teritoriului histrian se află în partea de nord-vest a acestuia, reprezentînd de fapt o prelungire a podișului Casimcei, și ajunge pînă la 200 m și uneori chiar mai mult. Dintre riurile și pîraiele, care străbat acest teritoriu menționăm Casimcea, granița de vest a acestuia, eventual Slava Rusă, Slava Cercheză, Beidaut, Poturi și Cogealac. Apa potabilă este însă greu de găsit din pricina păturii groase de loess. Cît privește solul, el este reprezentat de cernoziom — fie el carbonatic, ciocolatiu, castaniu sau levigat — și de sărăturile desigur nefertile (în antichitate ele erau fund de mare) ce se întind pe o rază de cîtiva km în jurul lacului Sinoe.

Terenul este afectat azi în bună parte agriculturii, ceea ce revine — excluzînd desigur locurile pentru pășuni și finețe — la un total de 80 000—100 000 ha arabile, dintre care 65 000—80 000 ha și cu plante care se cultivau și în antichitate ca de pildă grîul, orzul, meiul, inul, cînepa. În schimb, pentru a epuiza problemele de floră, trebuiesc aici amintite pădurile de ulm și stejar din partea de nord a teritoriului, ca și stufărișul din jurul lacului Sinoe. În concluzie, zona de care ne ocupăm este de silvo-stepă, parțial favorabilă agriculturii, cu excepția — cum s-a arătat — a podișului nord-vestic și a sărăturilor învecinate lacului.

Fauna este specifică zonei de pădure și silvo-stepă : ea este reprezentată de lup, căprioară, vulpe și iepure. Dintre animalele domestice amintim una din principalele bogății ale teritoriului, ca dealtfel ale întregii Dobroge, ovicaprinele, apoi bovinele, cabalinele, și desigur albinele. Pe lîngă păsările, de o deosebită varietate în jurul lacului Sinoe, menționăm însă cea mai importantă bogăție a zonei și anume, peștele. Concentrată în special în lacul Sinoe, dar evident și în mare, ihtiofauna zonei, care corespunde anticului teritoriu histrian, este reprezentată de sturioni (morun și nisetru) crapi, somni, chefali, calcani, scrumbii și guvizi.

Cît privește ambianța climatică trebuie precizat că zona este actualmente săracă în precipitații (cca 350—400 mm anual), ca și în zăpadă, ceea ce nu este de natură să asigure condiții deosebite de creștere și protejare a culturilor. Temperatura variază între -3° (ianuarie) și $+23^{\circ}$ (iulie), ceea ce face ca iernile să fie în general blînde, iar verile foarte călduroase, sece-toase, ajungîndu-se uneori pînă la temperaturi de $+38^{\circ}$, $+39^{\circ}$.

⁴¹ Considerații globale despre importurile cu produse alimentare se găsesc la V. Pârvan, Începuturile, 188—189; R. Vulpe, HAD, 208—212; E. Gren, *op. cit.*, 63—72; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 268.

⁴² În general pentru descrierea fizico-geografică a Dobrogei am folosit lucrările: M. Hașeganu și colab., *Geografia economică a R.P.R.*, București (1957); *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, vol. 1—2, București (1960).

În lumina datelor de mai sus, și reținând intențiile globale din textele antice, trecem în continuare la prezentarea elementelor precis localizabile în teritoriul histrian — texte, inscripții, sculpturi, reprezentări numismatice și desigur descoperiri arheologice. Chiar dacă nu capitala reprezintă baza producției agricole, vom începe totuși prin prezentarea mărturiilor antice despre aceasta pe de o parte pentru a păstra coerența lucrării, pe de alta pentru că orașul reprezintă oricum sinteza preocupărilor unui teritoriu indiferent dacă ele apar reflectate în viața citadină într-o formă indirectă, cel mai adesea transpuse în viața artistico-religioasă a acesteia. În lipsa unor mențiuni mai concrete despre viața agricolă în antichitate va trebui însă să ne mulțumim adesea cu acestea din urmă, oricât de relative ar fi ele pentru înțelegerea procesului general.

Din perioada autonomiei există o serie de documente epigrafice histriene, care atestă o preocupare pentru agricultură⁴³. O riguroasă interpretare a lor, corelată desigur și cu întinderea pe care trebuie s-o fi avut pe atunci teritoriul în discuție — problemă în legătură cu care nu s-ar putea face decât presupunerea că se întindea în micul nucleu existent, după cum am văzut, și în epoca romană — nu permite însă concluzia că orașul și-ar fi axat în principal activitatea pe prelucrarea solului⁴⁴.

Numai astfel ne putem explica de ce în primul secol al erei noastre guvernatorii citați în *horothesia* histriană se preocupă atât de intens de acordarea unor drepturi care să asigure „singurul venit al orașului”, peștele, acesta independent de întinderea teritoriului histrian în acest district⁴⁵. Desigur nu sînt de neglijat nici tulburările de la sfîrșitul perioadei elenistice dar, socotim, ele nu puteau să fi afectat într-atîta economia orașului încît singurul venit al acesteia să fi ajuns a proveni doar din comercializarea peștelui sărat, cu atît mai mult cu cît pentru prinderea, sărarea și transportul acestuia către cetate era totuși necesară existența unei stări de securitate în teritoriu⁴⁶. Semnificativ pe de altă parte pentru demonstrarea aceleiași idei este faptul că singurul text de epocă romană — datorat lui Claudius Aelianus —, care poate fi pus în directă legătură cu Histria, se referă la metodele de pescuit în așa numitul golf al Dunării, actualul complex Razelm-Sinoe⁴⁷. Adăugăm, pentru a epuiza documentele privind cea mai importantă ocupație a histrienilor, existența colegiului Taureaștilor⁴⁸, a dedicației în cinstea lui Poseidon Helikonios⁴⁹ — ambele documente, reflectînd pe plan religios anecdoticele preocupări ale vechilor milesieni pentru activitatea pe mare —, în fine a monedelor locale cu reprezentările vulturului cu delfinul în ghiare⁵⁰, adevărata emblemă a unei cetăți care-și trăgea principalul avut din activitatea piscicolă, așa cum par s-o ateste de altfel și cîteva sculpturi⁵¹.

⁴³ Pentru ansamblul agriculturii histriene din perioada autonomiei, vezi D.M. Pippidi, *op. cit.*, 48—51, 149—160.

⁴⁴ Vezi, în special, documentele publicate de Sc. Lambino, *Dacia*, 3/4 (1927/1932) 400, nr. 3 și D.M. Pippidi, *op. cit.*, 186—221, ilustrînd poate simple momente de criză.

⁴⁵ Pentru semnificația pasajelor din *horothesia*, vezi V. Pârvan, *Histria*, 4, 556 și urm.; M. Rostovțev, *SESIR*, 389; R. Vulpe, *op. cit.*, 117 și urm.; S.J. De Laet, *Portorium*, 205—208, nr. 4; Em. Condurachi, *Histria*, 1, 54—55; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 38, 41—42, 176, 384.

⁴⁶ O privire de ansamblu asupra tulburărilor din perioada elenistică se găsește la D.M. Pippidi, *op. cit.*, 32 și urm.

⁴⁷ Cf. Claud. Aelian., 14, 25—26. Ipoteza lui L. Robert, *Hellenica*, 10 (1955) 272, n. 3, Imbrățișată și de D.M. Pippidi, *StCl*, 7 (1965) 324, nr. 3, după care lemnul de pin menționat în *horothesia* (r. 24—25) ar fi fost utilizat de histrienii pentru confecționarea faclelor cu care urmau apoi să atragă peștele, ni se pare a avea o aplicabilitate mai mare în apele de munte (Cf. I. Conoa, *BSGR*, 56

(1937) 387—390, citat după D.M. Pippidi) și nu în „golful” Histriei în care peștele era din belșug.

⁴⁸ Cf. D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 553, nr. 30 din sec. II—III e.n. și Em. Popescu, *Dacia*, NS, 4 (1960) 274—276.

⁴⁹ Vezi C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 106, cu comentariul lui D.M. Pippidi, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁵⁰ Vulturul cu delfinul apar pe monedele de la Marcus Aurelius, Commodus, Septimius Severus și Iulia Domna, Iulia Mamaea și Tranquilina, aceasta fără a pomeni desigur și emisiunile autonome. Adăugă reprezentarea zeului fluvial însoțit de delfin și uneori de farul portului pe exemplarele de la Iulia Domna, Elagabal, Severus Alexander și Tranquilina. În lista de mai sus ca și în cele ce urmează am folosit bibliografia generală a monedelor histriene, pentru care vezi p. 113, n. 28. În general, pentru „emblemele” orașelor vestpontice R. Netzhammer, VIIIe Congrès international des sciences historiques, 1, 1, Zürich (1938) 72 și urm.

⁵¹ Vezi V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 231, nr. 29, cu observațiile Gabrielei Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 210—211.

Legenda

- Orașe
- Sate
- Localități cu resturi sporadice
- ▲ Villae rusticae
- △ Villae incertae
- Castre de legiune
- Castre auxiliare
- Castre incerte
- Mari proprietăți
- Mici proprietăți
- ⊗ Obști teritoriale
- 🐟 Peste
- ☙ Cereale
- 🍷 Vinat
- ▽ Viță de vie
- 🌲 Păduri
- ✕ Unelte agricole
- 🏠 Vite
- 🏠 Proprietăți ale sanctuarelor
- v... Vicus

Localitățile în ghilimele sînt toponime locale

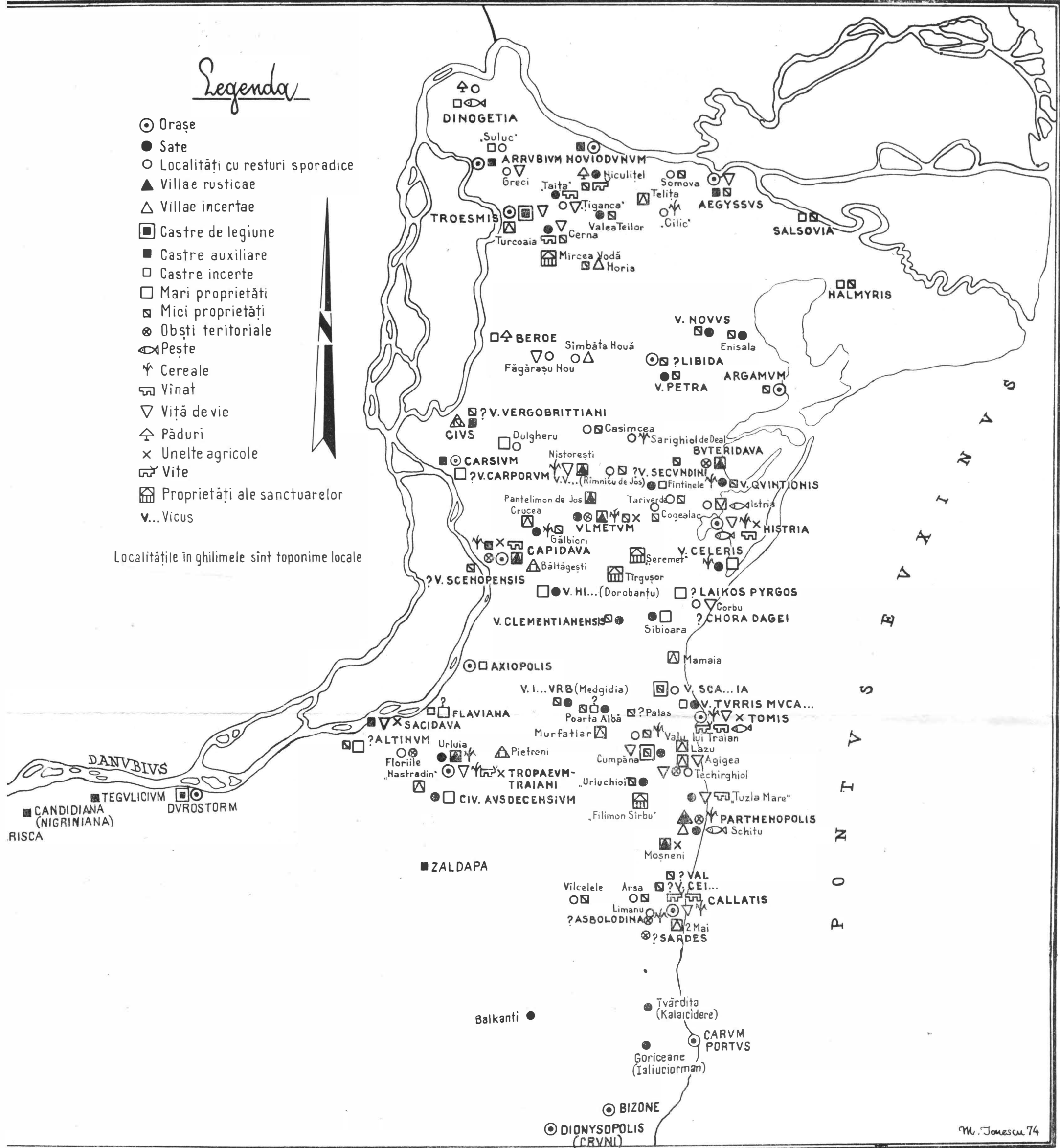

Fig. 2. — Agricultura Dobrogei romane in secolele I — III e.n.

Legenda

- ⊙ Orașe
- Sate
- Localități cu resturi sporadice
- ▲ Villae rusticae
- △ Villae incertae
- ▣ Castre de legiune
- Castre auxiliare
- Castre incerte
- ▢ Mari proprietăți
- ▤ Mici proprietăți
- ⊗ Obști teritoriale
- 🐟 Pește
- ☙ Cereale
- 🍷 Vinat
- ▽ Viță de vie
- 🌲 Păduri
- ✕ Unelte agricole
- 🏠 Vite
- 🏛️ Proprietăți ale sanctuarelor
- v... Vicus

Localitățile în ghilimele sînt toponime locale

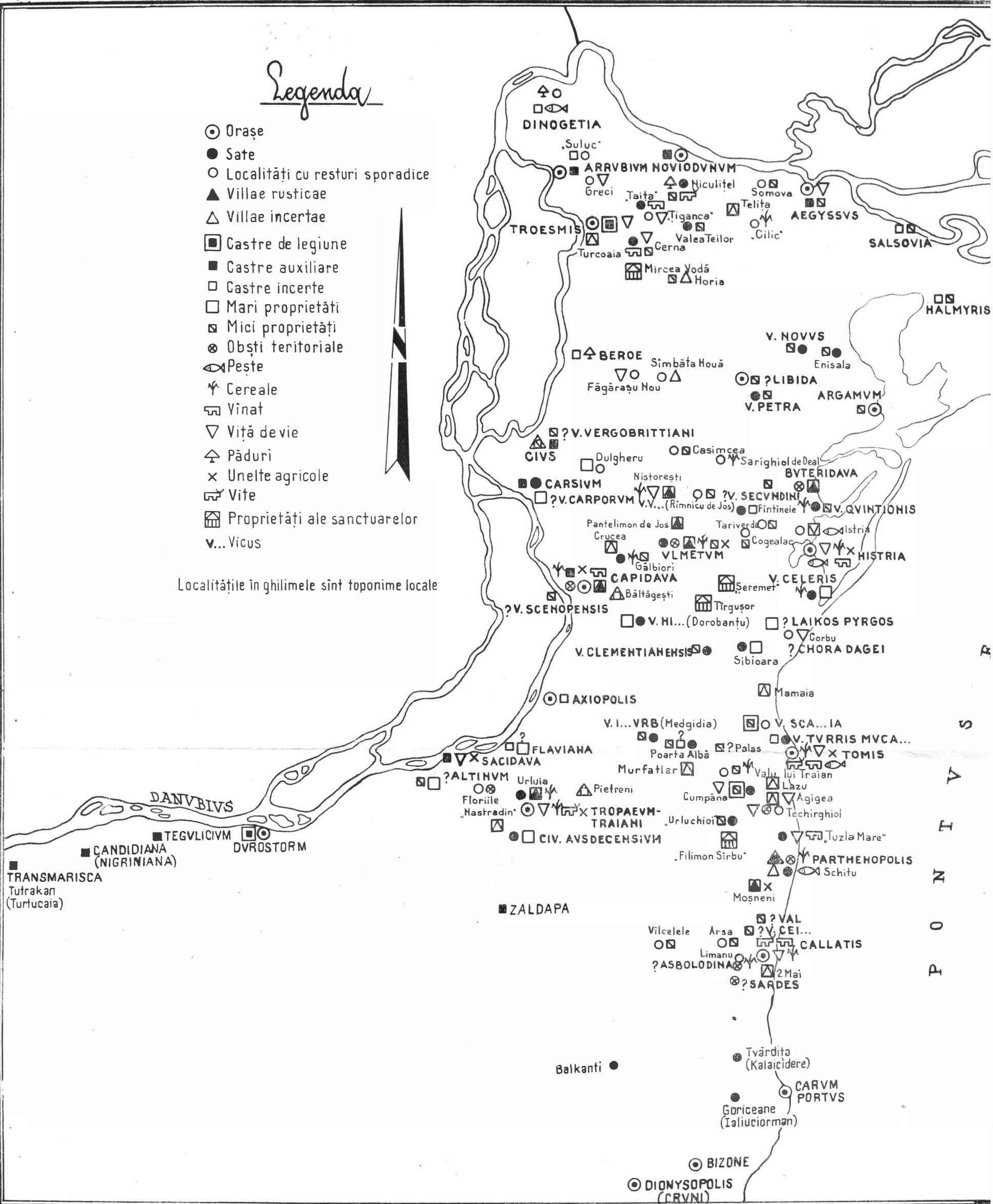

Fig. 2. — Agricultura Dobrogei romane in secolele I — III e.n.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Din acest punct de vedere are mai puțină importanță de a ști în ce măsură portul Histriei mai funcționa încă la această dată⁵², începutul unui proces de formare a lagunei, făcând ca ihtiofauna să fie cu atât mai variată — marină și lacustră —, ceea ce nu avea decît să sporească veniturile cetății⁵³.

Desigur nu lipsesc nici indicii că o activitate agricolă propriu-zisă i-ar fi preocupat pe cetățenii Histriei romane. Ne referim mai întîi la mențiunile epigrafice, numismatice și sculpturale ale unor divinități cum ar fi Demetra⁵⁴, Nimfele⁵⁵, ale unor sărbători agreste ca Rosalia⁵⁶, în fine la unele detalii din calendarul histrian⁵⁷, sau pur și simplu la citeva reprezentări sculpturale, care vădesc o preocupare pentru vinătoare⁵⁸. O discuție specială o suscită însă altarul tribului Argadeilor dedicat lui Zeus Ombrimos (dătătorul de ploaie) ceea ce, dacă înțelegem corect lucrurile, ar putea să confirme faptul că nici în antichitate zona nu era prea bogată în precipitații, altfel spus că lipsa fertilității teritoriului în discuție nu permitea, așa cum afirmase mai de mult Polybius, obținerea regulată a unui excedent cerealier comerciabil⁵⁹.

Cît privește cultura viței de vie sîntem din nou reduși la indicațiile discutabile ce se pot deduce din analiza cultului dionisiac. După cum se știe menționi despre acest cult lipsesc cu totul în perioada elenistică, ceea ce ar părea să confirme, pînă la un punct, informațiile lui Ovidius referitoare la lipsa unei viticulturi în zona tomitană⁶⁰. În secolele II—III e.n. în schimb, știrile despre acest cult devin tot mai numeroase, putînd număra între ele o cantitate considerabilă de asociații (σπείραι) dionisiace, monede și sculpturi cu reprezentările lui Dionysos⁶¹. Este oare cazul să considerăm că începuturile viticulturii histriene datează doar din perioada romană? Nu excludem, desigur, cu totul această posibilitate la care adăugăm că reorganizarea teritorială — analizată în capitolul precedent — ar fi putut constitui premisa unei noi culturi în aceste ținuturi dacă pe de altă parte, n-ar trebui să ținem seamă de caracterul cu totul lacunar al documentației de care dispunem în prezent pentru perioada greacă.

⁵² Ipoteza Innisipării lui totale (vezi n. urm.) este contrazisă de o inscripție databilă între 160—180 e.n. (V. Pârvan, *Histria*, 4, 623, nr. 27, 28) ca și de două monede din vremea lui Elagabal și Severus Alexander (B. Pick, *Münzen*, nr. 511 și respectiv, G. Severeanu, *op. cit.*, *loc. cit.*), care atestă existența portului.

⁵³ Vezi pasajele din Polybius, 4, 41 și Strabo, 1, 3, 4 (C 50) comentate de D.M. Pippidi, *Contribuții*, 35—37 urmat de Em. Condurachi, *Histria*, 1, 54.

⁵⁴ Epigrafic vorbind cultul Demetrei este atestat, eventual, o singură dată (V. Pârvan, *Histria*, 4, 682, nr. 51). Dedicția publicată de D.M. Pippidi *SCIV*, 19 (1968) 3, 432 nr. 3 este de fapt, așa cum a demonstrat, I.I. Russu, *AMN*, 7 (1970) 524—528, o simplă inscripție funerară. Pe lingă o reprezentare figurată a Demetrei (G. Bordenache, *Sculpture*, 19, nr. 11) adaugă emisiunile monetare cu imaginea aceleiași divinități sau a Corei, a zeiței cu spice și a cornului abundenței (asociat și altor divinități: Tyche, cavalere etc.), pe monedele de la Antoninus Pius, apoi, după o pauză care e mai semnificativă la Tomis, la Commodus, Geta, Caracalla și Gordian,

⁵⁵ Cf. *AEM*, 17 (1894) 88, nr. 12 de la Sarighiol, inscripție comentată ca o dovadă indiscutabilă a preocupărilor agreste ale histrienilor de Sc. Lambrino, *Istros*, 1 (1934) 1, 117—121 și R. Florescu, *SCIV*, 7 (1956) 3/4, 374. Adaugă interpretarea celor peste 200 statuele — produse desigur la Histria în sec. II e.n. — ca imagini, eventual, ale nimfelor (cf. Al. Suceveanu, *SCIV*, 18 (1967) 2, 243—268.

⁵⁶ Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20, col. II, r. 8—13. Pentru această sărbătoare, vezi comentariul edi-

torului inscripției menționate mai sus și M.P. Nilson, *RE*, 1, A (1920) 1 115.

⁵⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, 283, ajunge la concluzia — analizînd cunoscutul decret de cinstire a Abei — că anul histrian începea între 15 și 27 martie, deci odată cu sărbătoarea în cinstea Cybele, ceea ce coincide cu mentalitatea unei populații agrare. Pentru numeroasele menționări ale Cybele în pantheonul histrian vezi mai jos p. 112, n. 8.

⁵⁸ Pe un relief elenistic tîrziu apare zeița Artemis (cf. G. Bordenache, *Sculpture*, 131, nr. 293). Adaugă scenele de vînătoare menționate de G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 210 și D.M. Pippidi, *StCl*, 8 (1966) 54, nr. 16.

⁵⁹ Cf. Sc. Lambrino, *op. cit.*, 117—121. Pentru Zeus Ombrimos, atestat recent și la Tropaeum Traiani (p. 108, n. 342), aceasta pe lingă sărbătoarea Diombria de la Callatis (p. 93, n. 187), vezi Al. Barnea, *SCIV*, 20 (1969) 4, 599 și urm., nr. 3.

⁶⁰ Cf. D.M. Pippidi, *Studii*, 234—266.

⁶¹ Epigrafic vorbind cultul este atestat în inscripțiile *CIL*, 12 489; D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 524, nr. 15 (cu completările din *StCl*, 7 (1965) 297, nr. 1); 533, nr. 17; 546, nr. 22; idem, *Dacia*, NS, 3 (1959) 394, nr. 2; 400, nr. 5; idem, *StCl*, 8 (1966) 55, nr. 18; idem, *Studii*, 239, nr. 3 (sec. II—III e.n.). Sculpturile dionisiace de la Histria sînt publicate de Sc. Lambrino, *Boabe de grîu*, I (1930) 10, 590; G. Bordenache, *Sculpture*, 59, nr. 105; C. Scorpan, *Repbach*, 47, nr. 14; 71, nr. 29. Emisiunile monetare histriene au imaginea lui Dionysos pe monedele fără reprezentarea împăratului, la Hadrian sau Caracalla, la Antoninus Pius și Crispina.

În sfârșit, o serie de descoperiri arheologice între care diverse unelte — cum ar fi cîrlige de pește, sule de țesut, rișnițe⁶² — sau chiar „materii prime“ cum ar fi unele semințe de pin⁶³ și, desigur carbonizate, fragmente de lemn⁶⁴ — întregesc tabloul preocupărilor histrienilor în legătură cu fauna și flora ținutului. Ar fi prematur să conchidem în vreun chip fie și numai acest aspect, căci în general, produsele care ne preocupă au un caracter perisabil — alimente, țesături, piei, lemn etc. — și de care histrienii nu s-ar fi putut dispensa nicicum. În această ordine de idei, se cuvine să remarcăm că deși lemnul trebuia să fi fost prezent începînd de la construcții și pînă la coșciuge, cetatea pare să fi avut unele dificultăți în procurarea lui cîtă vreme guvernatorii menționați în horothese se preocupă să asigure acesteia pinul din Deltă necesar faclelor⁶⁵.

Secundară în ceea ce privește cetatea propriu-zisă se arată a fi compoziția socială a participanților la procesul agriculturii. Pentru că — exceptînd desigur unele funcțiuni sau acțiuni direct legate de aprovizionarea cu grîne sau alimente în general a cetății⁶⁶ — va fi de ajuns să ne referim la aceiași evergeți menționați în capitolul precedent, dar pe care nu i-am transforma automat în *boni agricolae*, așa cum se procedează uneori spre simplificare⁶⁷, sau chiar la veterani, deși în cazul acestora gradul de probabilitate ca ei să fi fost posesori de pămînt este mult mai mare⁶⁸. În fond, toți cetățenii orașului — romani civili, greci sau străini — pot fi virtuali posesori de loturi în teritoriu, în condiții nu mult deosebite, dealtfel cîtă vreme toți — cu foarte puține excepții, așa cum se va arăta într-unul din capitolele următoare — erau obligați să plătească *tributum soli*⁶⁹.

Din păcate mențiunile sigure despre sclavi lipsesc cu desăvîrșire din inscripțiile perioadei de care ne ocupăm, dar chiar dacă ele ar apărea, ar fi o greșeală metodologică să-i considerăm pe acești ipotetici sclavi angrenați *ipso facto* în procesul agriculturii, cîtă vreme ei pot fi tot atît de bine meșteșugari, sclavi casnici sau, și mai probabil, funcționari în serviciile publice ale cetății⁷⁰. Desigur nu sînt de exclus libertății sau personajele al căror nume pare să indice — cum se obișnuiește a se afirma — o origine servilă, dar din punctul de vedere care ne interesează aici, și criteriul este valabil pentru întreaga lucrare, situația lor actuală nu ne permite să speculăm ce vor fi făcut înainte de eliberare⁷¹.

⁶² Cf. Em. Condurachi și colab., SCIV, 4 (1953) 1/2, 110 (cîrlige de pește, sule de țesut); D.M. Pippidi și colab., Materiale, 4 (1957) 13 (rișniță). Despre uneltele agricole, vezi în general M. Renard, *Technique et agriculture en pays trévir et rémois*, Bruxelles, (1959); J. Kolendo, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 15 (1960) 1 099—1 114; Gh. Parain, *In Sozialökonomische Verhältnisse im alten Orient und im klassischen Altertum*, Berlin (1961) 228—236; K.D. White, *Implements*; I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *Dacia*, NS, 14 (1970) 207—231. Pentru viticultură și vinificație cf. D. Concev, *AAPhArch*, 125—131; pentru prelucrarea pieilor, W. Groenmann van Waateringe, *Romeins lederwerk uit Valkenburg Z.H.*, Groningen (1967), iar pentru țesătorie M.Th. Picard-Schmitter, *Latomus*, 24 (1965) 2, 196—321.

⁶³ Cf. P. Alexandrescu, *Histria*, 2, 198, 212, 215.

⁶⁴ Vezi C. Preda și A. Doicescu, *Histria*, 2, 324—329, construcție hidraulică pe piloni de lemn. Aduagă mormintele care, prin descoperirea piroanelor, aveau în mod obligatoriu și coșciugul de lemn. Cf. S. Dimitriu, *Materiale* 4 (1957) 29; D. Tudor, *op. cit.*, 34; M. Coja, *op. cit.*, 54; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 197, 201, 206, 211, 218, 221—224.

⁶⁵ Vezi la noi p. 80, n. 47.

⁶⁶ În ordine cronologică documentele care ne rețin atenția sînt Syll⁴, 708 (cf. D.M. Pippidi, *Contribuții*, 270—286), unde se pomenesc de dania lui Aristogoras, fiul lui Apaturios care, în calitate de agoranom, a distribuit poporului grîne și vin în sec. I î.e.n., apoi AEM,

11 (1887) 66, nr. 140 = D.M. Pippidi, *op. cit.*, 386—400, din care aflăm că M. Ulpius Artemidoros, ca eutheniarh (pentru această funcție vezi L. Robert, *Hellenica*, 7 (1949) 75 și urm.) a hrănit în „vremuri de lipsă“ (trad. D.M. Pippidi, *op. cit.*, *loc. cit.*) pe cetățenii și străinii domiciliți în cetate, în fine decretul de cinstire a Abei (Em. Popescu, *op. cit.*, 274—276, r. 32, 33), care, într-un moment aproximativ contemporan cu dania lui M. Ulpius Artemidoros (mijlocul sec. II e.n.), oferă un banchet (*ολωροδοτον*) diverselor colegii histriene.

⁶⁷ Vezi la noi p. 39, n. 87.

⁶⁸ Vezi la noi p. 41 și urm. n. 111, 117.

⁶⁹ Vezi la noi p. 148, n. 7.

⁷⁰ Pentru problema sclavajului în antichitate, vezi W.L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia (1955); vol. *Slavery in Classical Antiquity*, Cambridge (1960), editat de M.I. Finley, cu o bibliografie menționată la p. 229—235, și cu contribuțiile esențiale ale lui M.I. Finley, p. 145—164 și F. A. Thompson, p. 191—203; A. Mócsy, *AAASH*, 4 (1956) 1/4, 221—250; V. Velkov, *AAPhHist.*, 33—44; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 122—160; J. Vogt, *Sklaverei und Humanität im klassischen Griechentum*, Wiesbaden (1935); P. Petit, Paix, 372—379. Concluziile ultimelor studii indicate mai sus nu îndreptățesc considerații prea optimiste în legătură cu dezvoltarea sclavajului în general, și cu atît mai puțin în agricultura de epocă romană,

⁷¹ Libertate apar în următoarele documente: V. Pârvan, *Histria*, 4, 678, nr. 48 (sec. II—III e.n.); idem, *Dacia*, 2

Ceea ce vom încerca să tratăm în continuare va fi deci, pe de o parte, clasificarea diverselor așezări din teritoriu — desigur din punctul de vedere al regimului solului — mai întâi din teritoriul propriu-zis al cetății, acolo unde presupunem existența unor *agri stipendiariis adsignati*, în conformitate, deci cu ipoteticul statut juridic al cetății, apoi din marele teritoriu menționat în *horothesis* transformat în *ager publicus* și deci adsignat sau arendat diversilor proprietari⁷². Pe de altă parte, reluând criteriile după care am tratat problema în detaliu pentru cetate, să nuanțăm, pe baza documentelor locale, principalele probleme privind însăși exploatarea agricolă.

Din teritoriul propriu-zis al cetății ar fi de semnalat aici faptul că de la Istria-sat provin două inscripții, una înălțată de Karpos; fiul pontarhului M. Ulpius Artemidoros⁷³, cealaltă ridicată de alți doi pontarhi, T. Aelius Minucianus și Birrius Leo⁷⁴, care, dacă nu au fost pur și simplu aduse din cetate, ar putea indica o oarecare legătură între aceste personaje de vază și așezarea rurală de care ne ocupăm. Concluzia ni se pare totuși riscantă așa că preferăm să atragem atenția asupra menționării, pe al doilea monument epigrafic, a divinității Poseidon Helikonios, presupus a fi protectorul Taureștilor din cetate, ceea ce ar indica o permanență a vechiului cult marinăresc legat poate, dacă într-adevăr documentul a fost conceput pentru a fi așezat la Istria-sat, de preocupările pescărești ale locuitorilor de aici, dar care nu-și vor fi refuzat desigur și alte activități agricole, cum ar fi de pildă viticultura, așa cum pare s-o indice relieful barbarizat al lui Dionysos găsit în același loc⁷⁵. În rest, magistrații acestei *κώμη* poartă nume grecești, fapt de natură să întărească ideea că în acest sat, ca de altfel în tot teritoriul propriu-zis al cetății, populația greacă era mai numeroasă⁷⁶. Foarte semnificativă din acest punct de vedere este de altfel și inscripția de la Sarighiol, probabil, dedicată Nimfelor de tribul histrian Aigikoreis⁷⁷. Căci acest altar — pe care, în treacăt fie spus, menționarea Nimfelor, divinități prin excelență ale izvoarelor, nu face decât să confirme o acută lipsă de apă așa cum ne-o sugerase de altfel și invocarea lui Zeus „dătătorul de ploaie“ — poate duce la susținerea ipotezei că tribul histrian Aigikoreis ca și cel al Argadeilor, al căror altar dedicat lui Zeus Ombrimos provine desigur tot din teritoriu, aveau un oarecare rol în organizarea și exploatarea acestui mic teritoriu populat în special cu greci, chiar dacă romanizați între timp⁷⁸.

Reduși, cum se va vedea, doar la concluziile care se pot trage pe baza elementelor prosopografice ne rămâne să menționăm că de la Vadu, aflat cum se reține la limita dintre *regio* și micul teritoriu histrian⁷⁹ — ca și Sarighiol probabil — ar fi să considerăm printre virtualii posesori de pământ în directă legătură cu cetatea pe T. Manius Bassianus, *buleuta Histriae* proprietar ipotetic al unei *villa*, care va fi avut regimul de *ager stipendiariis adsignatus*⁸⁰. Încadrarea localității de la Tariverdi în această zonă nu face dificultăți din acest punct de vedere⁸¹, așa cum o face parțial singurele două nume din inscripția de la Cogealac⁸², dacă nu cumva e vorba totuși de greci romanizați⁸³, sau și mai mult diploma friganului Aelius Aurelius

(1925) 238, nr. 38 (sec. III e.n.) și eventual idem, *Histria*, 4, 678, nr. 48 și *Dacia* 2 (1925) 228 nr. 26, (sec. III e.n.), iar un libert la D.M. Pippidi, *Histria* 1, 533, nr. 17. De reamintit că după opinia concordantă a soților Robert BÉ, *REG*, 68 (1955) 238, nr. 163 și a lui I.I. Russu, *SCIV*, 9 (1958) 1, 47, numele *Ὀὐλιπιδίου* (D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 599, nr. 33) nu este servil, ci trebuie citit *Ulp(ius) Ingens*. Criteriile unei onomasticii servile sînt prezentate de M.L. Gordon, *JRS*, 14 (1924) 93—11 și J. Baumgart, *Die römische Sklavennamen*, Breslau (1936), dar ele nu ni se par a fi încă la adăpost de orice critici.

⁷² Vezi la noi, p. 43, n. 118, p. 44, n. 132, p. 47, n. 179.

⁷³ Cf. AEM, 11 (1887) 66, nr. 140 = D.M. Pippidi, *Contribuții*, 386—400.

⁷⁴ Cf. C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 106 = J. Weiss, *JÖAI*, 14 (1911) Beibl., 149—154.

⁷⁵ G. Bordenache, *Sculture*, 65, nr. 118.

⁷⁶ Cf. IGR, 599 (vezi la noi p. 43, n. 123; Dionysios și Herodoros ai lui Satyrion și Artemidoros al lui Dionysios; inscripția poartă reprezentarea cavalerului trac, fapt de natură să completeze imaginea noastră despre componența etnică a acestei așezări rurale).

⁷⁷ Cf. AEM, 17 (1894) 88, nr. 12.

⁷⁸ Sc. Lambrino, *Istros*, 1 (1934) 1, 117—121.

⁷⁹ Vezi p. 43, n. 126 și p. 45, n. 157.

⁸⁰ Cf. CIL., 14 449, localizată la Vadu de Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 15 (1964) 1, 133, nr. 8.

⁸¹ Vezi, în general, bibliografia la p. 43, n. 128, dar în special Em. Popescu, *TIR*, 71, care menționează o inscripție grecescă.

⁸² Cf. CIL., 7 528.

⁸³ Ne referim la Ael(ia) Dionysia din inscripția abia menționată.

Atticus, pretorian, de la Fintinele, aşezare, care s-ar fi putut afla, de asemenea, la limita dintre cele două subunităţi teritoriale⁸⁴.

În faţa acestei sporadice documentări, din care rezultă până la urmă doar o remarcabilă prezenţă grecească, care va fi practicat agricultura şi viticultura fără a neglija desigur principala ocupaţie a histrienilor, pescuitul, ne rămâne să conchidem — în lipsa oricăror detalii exprese — că în acest microteritoriu împărţit probabil pe triburi, relaţiile agricole vor fi în secolele II—III e.n. aceleaşi ca în perioada autonomiei, altfel spus că mina de lucru folosită cu precădere va fi fost aceea a ăranilor indigeni semidependenţi, eventual în obşti aservite, chiar dacă despre forma internă de organizare a acestora sîntem reduşi la simple presupuneri⁸⁵.

Nu avem pe de altă parte nici un element pentru a preciza în ce măsură din acelaşi mic teritoriu, cetatea îşi arenda o parte din propriile-i ogoare — *agri vectigales civitatis* — sau ceea ce e mai probabil, şi cu aceasta trecem la discuţia despre *regio*, ele se aflau, fiind poate de dată mai recentă, în marele teritoriu împreună cu acelea pe care le arendau înseşi autorităţile romane — *agri vectigales populi Romani* — şi desigur cu *agri adsignati* diverselor sate de veterani şi cetăţeni romani⁸⁶.

Astfel, la vicus Quintionis (Sinoe), învecinat probabil cu teritoriul propriu-zis al cetăţii, avem menţionaţi în secolul al II-lea e.n. veterani, cetăţeni romani şi bessii, toţi în situaţia de *consistentes*⁸⁷. S-a arătat mai sus că situaţia juridică a acestor trei categorii nu poate fi confundată. Veteranii vor fi beneficiat deci de o *adsignatio viritim*, ceea ce presupune existenţa principalelor *bina jugera* — nucleul unor unităţi agrare de tip *villa* sau *praedium* — în care nu excludem folosirea miinii de lucru servile⁸⁸. Din prosopografia acestui vicus am considera aşadar în această situaţie pe veteranul Braetius Favor⁸⁹ dar, luînd în consideraţie ipoteza după care cves-torul Cocceius Firmus ar fi fost la origine un centurion, chiar dacă greu de acceptat ca atare⁹⁰, s-ar putea postula că mulţi dintre magistraţii acestui vicus vor fi fost cîndva militari. Dar n-am exclude nici cealaltă ipoteză după care ei sînt simpli colonişti civili, ca de pildă Quintio, cititorul acestui sat⁹¹. Ce regim economic vor fi avut proprietăţile acestor cetăţeni civili romani, unii dintre ei provenind poate dintre indigeni, sau, cum s-a susţinut, dintre bessii, ne este desigur mai greu să o spunem, poate *agri vectigales*, dar judecînd după ansamblul modest al vicusului în general, ele nu par să fi fost prea mari, lucrate poate şi cu sclavi, dar mai ales cu indigeni — în mijlocul cărora ci erau *consistentes* — reduşi la situaţia de semidependenţă, formă care — aşa cum s-a arătat în capitolul precedent — nu are decît a fi întreţinută şi încurajată în epoca romană⁹². În lumina ipotezei enunţată doar pînă acum, dar care va fi tratată în capitolul următor, bessii menţionaţi în inscripţii par să fi fost aduşi aici ca mineri, ceea ce, dacă se va confirma cîndva, ar exclude ideea după care ei ar fi fost doar simpli agricultori⁹³. Desigur acest lucru nu impietează asupra unei dezvoltări relative a agriculturii şi în acest sat — practică deci de romani şi indigeni — aşa cum ne-o atestă data de 13 iunie la care sînt ridicate altarele oficiale şi care coincide cu sărbătoarea agrestă a Rosaliilor, precum şi ipotetica dedicaţie către Silvanus şi Nimfe, provenind probabil tot de aici⁹⁴.

⁸⁴ Cf. C. Moisil, BCMI, 2 (1909) 3, 113—119 = CIL, 16, 145, din care s-ar putea trage concluzia existenţei aici a unui *ager virilim adsignatus*, dar care va fi făcut parte din *regio Histriae*.

⁸⁵ Vezi la noi p. 46, n. 172 şi p. 52, n. 252, iar pentru împărţirea teritoriului pe triburi tot acolo p. 43, 44.

⁸⁶ Vezi mai departe p. 85, n. 102—106 de unde rezultă că există o serie de posesiuni ale unor histrieni chiar în *regio Histriae*.

⁸⁷ Vezi p. 44, n. 136 şi 138.

⁸⁸ Vezi p. 42, n. 117. Aduagă lucrările semnate de E.M. Staerman, VDI (1952) 2, 100—121 şi, în special, Krise, *passim*, unde proprietatea mijlocie a veteranilor — în care mina de lucru servilă era preponderantă — este considerată ca celulă tipică a exploatării agrare romane; punctul de vedere este unilateral şi criticat ca atare de

P. Petit, Paix, 372—379; R. Vulpe, HAD, 182, remarcă prezenţa veteranilor constituţii în *conventus* în teritoriul histrian, în timp ce în cel tomitan prevalcăză adsignările izolate.

⁸⁹ Cf. CIL., 7 524.

⁹⁰ Este opinia lui E. Birley prezentată şi pusă sub semnul întrebării de R. Vulpe, AnDobr 18 (1937) 215 (cf. şi V. Pârvan, Histria, 7, 62, nr. 49; 169 e.n.).

⁹¹ Vezi p. 44, n. 134.

⁹² Pentru ipoteza provenienţei romanilor civili din rindul bessilor, vezi A.N. Sherwin-White, Citizenship, 210, 211.

⁹³ S. Casson, JRS, 17 (1927) 100, nu exclude însă posibilitatea ca ei să fi fost simpli agricultori.

⁹⁴ Dedicăţia pomenită în text (V. Pârvan, Dacia 2 (1925) 214, nr. 18; [?Nymph]is et [Silvano?] este, după cum se vede, destul de hazardat întregită.

Într-o ordine de idei apropiată ar fi de menționat *vicus*-ul veteranilor și cetățenilor romani de la Rîmnicu de Jos, unde repartitia terenurilor între veterani, civili și desigur indigeni va fi fost în mare aceeași⁹⁵. Dar tot atât de strins legată de situația de la *vicus Quintionis*, se arată a fi aceea din *vicus Secundini*, cu excepția că aici lipsesc veteranii⁹⁶. Nu putem în schimb afirma cu ce se vor fi ocupat laii *consistentes* — aflați desigur în aceeași situație juridică cu *bessii*⁹⁷ — așa cum am încercat să sugerăm pentru conaționalii lor de la *Laikos pyrgos* sau sătenii rezidenți în Hora Dagei, în ambele cazuri putînd fi vorba de unități de pe un *saltus* imperial, chiar dacă prestațiile pe care aceștia se plîng că au a le îndeplini se referă mai mult la întreținerea drumului public, decît la cele efectiv agricole pe care le-ar fi datorat în calitate de coloni conducătorului acestui mare latifundiu⁹⁸. Dar dacă este vorba de un *saltus* lucrat cu *coloni* ar fi de menționat că data timpurie la care apar aceste plîngeri — 137/138 e.n. și respectiv 158/159 — 160 e.n. — ar putea constitui o dovadă că relațiile de colonat erau îndeajuns de dezvoltate într-o provincie relativ recent reorganizată din punctul de vedere roman, cu rezerva că acest sistem a putut fi instaurat de la bun început pe un asemenea *saltus*⁹⁹.

De la Vadu, unde, după cum s-a arătat, există cetățeni histrieni, ce par să fi posedat pămînturi din teritoriul propriu-zis al cetății, provin inscripții care atestă, printre alții, prezența unor ipotetici posesori de loturi de pămînt¹⁰⁰. Proprietăți mijlocii desigur, dacă n-am avea indicația clară că fie de aici, fie dintr-un alt *vicus* din apropiere, provine mențiunea liberalităților unui everget rural cu ocazia sărbătorii Rosaliilor, dovadă elocventă pe de o parte a răspîndirii acestui cult agrest în teritoriul histrian — așa cum am constatat și în *vicus Quintionis* —, pe de altă parte a bunăstării anonimului nostru, care dacă provenea din exploatarea solului, ar marca și aici o diferențiere socială, concretizată în posesiunea unei mari întinderi de pămînt, dar în legătură cu care sîntem reduși la simple presupuneri¹⁰¹. O oarecare indicație se lasă citită în inscripția de la Nistorești, unde pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. *ancyranus* L. Pompeius Valens posedă un lot însemnat de pămînt, administrat de un mare arendaș — *maio (rarius)* — și lucrat cu libertți, ceea ce-i va fi permis să ocupe diverse funcții administrative ale orașului Histria, între care și — ceea ce ne interesează în chip nemijlocit — cea de preot al cultului dionisiac¹⁰². Presupunerea cea mai firească este că ne aflăm în fața unei *villa* — desigur de proporții considerabile din care o parte, avînd în vedere și zona de dealuri în care este plasată, va fi fost afectată viticulturii —, dar în același timp nu poate fi neglijat faptul că arendașul și libertții pot marca și aici existența unor relații de colonat, la fel de timpurii ca și cele analizate mai sus¹⁰³.

Dacă într-adevăr așa stau lucrurile, sîntem poate în drept să presupunem că aceasta va fi fost situația și în cazul evergetului rural atestat în inscripția de la Vadu, ca și cu senatorul histrian Aelius L. . . menționat lingă *Ulmetum*¹⁰⁴, cu singura observație că despre cetățenii Histriei se poate afirma, cu un înalt grad de probabilitate, că ocupau pămînturi arendate de cetate — *agri vectigales civitatis* — în timp ce ceilalți aveau pămînturi arendate sau adsignate de înseși autoritățile romane¹⁰⁵. Tot din teritoriul arendat de cetate trebuie să-și fi avut posesiunea și

⁹⁵ Cf. CIL, 14 442, localizată aici de Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 131, nr. 1 (139—160 e.n.).

⁹⁶ Pentru *vicus Secundini* vezi p. 45, n. 146—148.

⁹⁷ Cf. p. 45, n. 145.

⁹⁸ Vezi p. 45, n. 149, 150, 154. În general, se consideră că Dobrogea n-ar fi cunoscut marea proprietate imperială sau particulară. Vezi în acest sens V. Pârvan, *Histria*, 7, 96, nr. 61; R. Vulpe, *SCIV*, 4 (1953) 3/4, 736; R. Florescu, *SCIV*, 8, (1957) 1/4, 159; Em. Condu-rachi, *IR*, 507—508; I. Stoian, *Tomitana*, 232. Cum se vede și în acest caz, orice caracterizare globală este riscantă.

⁹⁹ După cum rezultă din lista întocmită de G. Mihailov, *IGB*, 4, 208 și urm., documentele noastre nu sînt precedate decît de unul egiptean, două microasiatice și două africane, provincii de recunoscută tradiție în utilizarea muncii colonilor pe marile domenii imperiale.

¹⁰⁰ Cf. CIL, 7 527; V. Pârvan, *Histria*, 7, 78, nr. 53 și D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 594, nr. 71.

¹⁰¹ Dacă într-adevăr inscripția CIL, 7 526 provine de la Sibioara (Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 132, nr. 3) este posibil ca marele everget rural să fi rezidat acolo ceea ce nu implică însă și transferarea vicusului *Celeris* la Sibioara. Daniile sale vizează mai mulți *vici*, între care și *Celeris*.

¹⁰² Cf. CIL, 12 489 (157 e.n.); pentru *maiorarius*, termen destul de rar, cf. CIL, 9, 1 095.

¹⁰³ Pentru *villae*, vezi bibliografia indicată la p. 45, n. 161.

¹⁰⁴ Cf. V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, 530, nr. 2.

¹⁰⁵ Presupunerea rămîne valabilă în măsura în care histrienii de origină, nu vor fi avut și un lot în *regio* care să fi depins de autoritatea magistratilor acestei *regio*.

Messia Pudentilla, desigur în măsura în care apropierea ei de acel Messius din cetate poate constitui un argument pentru susținerea ideii că și ea ar fi avut domiciliul la Histria¹⁰⁶. Ceea ce este sigur în acest caz este întinderea considerabilă a posesiunii, aceasta nu numai pentru că hotarele erau indicate de doi *cippi* — în realitate vor fi fost chiar mai mulți —, ci pentru că în conflictul de hotărnicie intervine însuși prefectul flotei dunărene, la ordinul guvernatorului provinciei¹⁰⁷. Despre caracterul intervenției acestuia s-a vorbit din punct de vedere administrativ în capitolul precedent, iar din punct de vedere fiscal o vom face în capitolul al V-lea¹⁰⁸. Până atunci ajunge să semnalăm că stringerea anonei — contribuție prin definiție în natură — nu putea decît să fi scăzut, prin caracterul ei forțat, rentabilitatea agriculturii din teritoriul histrian, dar aceasta diferențiat după celulele agricole de la care se percepea acest impozit. Pentru că desigur într-un fel va fi resimțit acest impozit Messia Pudentilla, posesoarea unui lot mare lucrat fie cu sclavi, fie, mai probabil cu coloni sau țărani semidependenți și desigur altfel sătenii Buteridavenses, în legătură cu care nu putem decît repeta că erau eventual constituiți într-o obște teritorială¹⁰⁹.

Despre celelalte localități, *vici* sau simple așezări, ca și despre cele două ipotetice sanc-tuare, care vor fi avut desigur propriile lor ogoare, așa cum ne-o indică clar inscripțiile de la Șeremet¹¹⁰, nu putem adăuga nimic substanțial față de ipotezele formulate mai sus, cu excepția aceleia a existenței unui *ager viritim adsignatus* la Casimcea și a reliefului dionisiac de la Corbu, dovadă probabilă a dezvoltării viticulturii și în partea de sud a teritoriului histrian¹¹¹.

Încercînd acum unele concluzii, ar trebui să admitem că în vechile posesiuni grecești pămîntul a fost lucrat în continuare cu țărani semidependenți ca în perioada autonomiei, iar în marele teritoriu, despre care nu avem știri decît cu începere din secolul al II-lea e.n. va fi pre-dominat, în special pe marile proprietăți, munca colonilor, — și aceasta încă de timpuriu — ală-turi de care nu sînt de exclus forme de obște teritorială. Doar în posesiunile veteranilor ni se pare că este legitimă presupunerea ca mina de lucru servilă să fi fost preponderentă.

După cum s-a văzut din punctul de vedere al agriculturii propriu-zise sîntem pe de altă parte reduși la menționarea unor divinități a căror adorare presupune practicarea agriculturii, a viticulturii sau a pescuitului.

Rezultă, deci că documentele locale nu ne permit o ilustrare exhaustivă a fenomenelor generale ce au loc în agricultura romană în special din punctul de vedere al crizei acesteia. Ast-fel, dacă este în afară de orice dubiu că o diferențiere socială există, că pe marile latifundii se foloseau deja coloni ale căror plîngeri se fac auzite încă de la mijlocul secolului al II-lea e.n., nu putem afirma nimic despre mult discutata lipsă de rentabilitate a muncii sclavilor — poate mai puțin acută aici în măsura în care socotim că utilizarea lor nu era atît de răs-pîndită — sau despre aspectele arheologice ale problemei — *villae*, *vici*, parcelarea teritoriului, unelte agricole etc. —, ceea ce subliniază odată în plus necesitatea efectuării unor cercetări complexe (fotografie ae-riană, săpături propriu-zise) în micile așezări rurale¹¹².

Revenind însă la ansamblul agriculturii histriene, așa cum ne apare din comparația datelor actuale despre fauna și flora zonei și a celor antice despre cetate și teritoriu, ne rămîne să ne întrebăm în ce măsură resursele acestuia puteau asigura hrana locuitorilor lui și eventual, con-stitui un excedent comercial¹¹³.

¹⁰⁶ D.M. Pippidi, StCl, 7 (1965) 304, susține legătura de rud-nie între Messia Pudentilla (vezi p. 46, n. 171) și un Messius Cornelius, menționat într-un *catalogus* histrian.

¹⁰⁷ Argumentarea aparține integral lui I.I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1/2, 77–79. Critica riposteii lui R. Vulpe, DID, 193, se găsește la Al. Suceveanu, Peuce, 2 (1971) 159–160.

¹⁰⁸ Vezi la noi p. 151.

¹⁰⁹ În acest sens, vezi p. 46. n. 172 și, pe un plan mai larg, p. 52, n. 252.

¹¹⁰ Cf. V. Pârvan, *Scythia Minor*, 532–538.

¹¹¹ Pentru lotul de la Casimcea, vezi V.H. Baumann, SCIV, 22 (1971) 4, 597, nr. 5; pentru relieful dionisiac de la Corbu, vezi p. 46, n. 168.

¹¹² În general, pentru criza din agricultura romană în sec. III e.n. vezi mai sus p. 39, n. 88; p. 82 n. 70.

¹¹³ În special, despre agricultura histriană, vezi Sc. Lambrino, *op. cit.*, 117–121; D.M. Pippidi, Contri-buții, 50, 51, 88, 149–160; R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 383–389; idem, SCIV, 8 (1957) 1/4, 160–162; Em. Condurachi, *op. cit.*, 506–512.

Cît privește cerealele se cuvine să arătăm că o populație de cifrat în jur de 35 000 locuitori pe întregul teritoriu va fi găsit în cele 30 000—40 000 ha arabile în antichitate resurse pentru satisfacerea propriilor lor nevoi, fără a le mai putea însă și comercializa. Desigur calculul este schematic, dar posibilitățile de a-l corija constau tocmai într-o eventuală mărire a numărului populației — cercetările arheologice fiind, cum s-a mai spus, destul de puțin avansate în teritoriu — și într-o scădere a suprafeței arabile, ceea ce infirmă desigur presupunerea ca teritoriul histrian însuși să fi jucat cîndva rolul de mare grînar¹¹⁴. Alta este însă problema de a ști în ce măsură vehiculul port al Histriei nu continua să vehiculeze grînele de la nord de Dunăre, desigur sub atenta supraveghere a autorităților romane.

Dar, reala bogăție a teritoriului histrian o constituia desigur peștele al cărui export către centrele grecești din sud era principala sursă de venituri a cetății. În aceeași direcție trebuie să fi plecat și alte bogății atestate în general în Dobrogea — care nu puteau lipsi, așa cum s-a văzut, nici din teritoriul histrian — cum ar fi mierea, pieile de animale, lîna oilor. Dacă într-adevăr cultura viței de vie va fi avut o extindere mai însemnată este posibil ca histrienii să fi vehiculat și acest produs, dar numai pe o zonă limitată, eventual în alte teritorii sau la nord de Dunăre, nicidecum în sud de unde continuau să primească, ca în perioada autonomiei, ulei, măsline și desigur vin de bună calitate¹¹⁵.

2. TOMIS

Zona de care urmează să ne ocupăm poate fi asimilată din punct de vedere fizico-geografic cu partea de silvo-stepă descrisă în paragraful precedent. Teritoriul tomitan se prezintă însă mai uniform în sensul că, exceptînd aceeași bandă lată de cîțiva kilometri de-a lungul litoralului, care nu depășește în înălțime 15—20 m urmată în interior de alta înaltă de aproximativ 50 m, spre vest terenul se aplatizează, făcînd loc unui podiș înalt de aproape 100 m. Cele citeva neregularități ale terenului, în special din partea de nord-vest nu sînt însă de natură să perturbeze esențial uniformitatea zonei, mai săracă în ape decît teritoriul histrian. În fapt astăzi, cu excepția Casimcei și a unui mic pîriu ce se varsă în lacul Techirghiol, nu se cunoaște nici un curs de apă mai important chiar dacă în antichitate, așa cum vom vedea, situația pare să fi fost alta. Ar fi desigur inutil să repetăm componența solurilor, reprezentată de aceleași tipuri de cernoziom ca în teritoriul histrian, ceea ce face ca din cele aproximativ 100 000 ha, cît cuprinde teritoriul tomitan, marea lor majoritate să fie cultivată cu aceleași plante pe o suprafață de 60 000—80 000 ha. Astăzi nu există păduri în această zonă, în schimb se cunosc însemnate porțiuni, unde se cultivă vița de vie. Despre faună putem afirma că ea este în mare aceeași cu cea din teritoriul histrian, cu rezerva că aici lipsește fauna caracteristică dealurilor mai înalte sau a zonei de deltă, după cum nici peștele, cu precădere de mare, nu constituie o sursă prea importantă de venituri. În fine, trebuie să arătăm că ambianța climatică este aproximativ aceeași cu ploi puține, veri secetoase și ierni, în general, blinde.

Dintre mărturiile literare două prezintă o valoare deosebită pentru orașul Tomis și împrejurimi și anume, cum este ușor de înțeles, elegiile lui Ovidius și, apoi un text mai puțin cunoscut din Claudius Aelianus.

Despre veridicitatea informațiilor poetului exilat, în special în ce privește condițiile climatico-geografice, există o întreagă literatură¹¹⁶. N-am subscrie însă total opiniei după care ele reprezintă simple exagerări, sau, cum s-a încercat recent, simple parafrazări ale lui Vergilius¹¹⁷. Desigur Ovidius a cunoscut personal duritățile „iernii scitice“ și avem toate motivele să-l credem cu toate exagerările sale datorate pe de o parte limbajului său poetic, prin excelență hiperbolic,

¹¹⁴ Pentru calcule de acest fel vezi Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit., passim*. În esență rezultă că producția medie a unui hectar în antichitate (5 hl) putea asigura hrana unui om pe un an de zile.

¹¹⁵ Detalii despre importuri vor fi prezentate în capitolul următor. Singura posibilitate de a întrezări în ce

constau concret aceste mărfuri rămîne totuși studii izvoarelor literare pentru care cf. p. 79, n. 41.

¹¹⁶ Din rîndul acestora, vezi V. Părvan, *Getica*, 132—140; N. Lascu, *Ovidius*, 145—153 și 172—175; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 160, 161.

¹¹⁷ Cf. R. Martin, *RÉL*, 49 (1966) 286—305.

pe de alta intenției, subliniate de altfel în repetate rânduri, de a obține în felul acesta iertarea împăratului¹¹⁸. Dar pe lângă aceste exagerări, Ovidius — negînd existența unei culturi a viței de vie și a arborilor fructiferi, ceea ce nu ni se pare neverosimil — vorbește despre agricultura tomitană, chiar dacă jenată de cotidienele razii sarmatice, și lucrul nu trebuie să surprindă dacă ne gîndim că și astăzi teritoriul fostului Tomis se prezintă cu mult mai prielnic cultivării solului decît cel histrian¹¹⁹. În plus, dacă în zilele noastre zona se arată a fi săracă în ape, nu aceeași pare a fi fost situația în antichitate cînd, ținînd cont de informația sus-menționată a lui Claudius Aelianus, apele riului Axios treceau prin preajma cetății Tomis¹²⁰. Este poate vorba de riul care, cum se înțelege, avea să dea numele cetății Axiopolis și, care făcea ca întreaga vale Carasu să fie pe de o parte navigabilă, pe de alta fertilă, ceea ce schimbă cu totul aspectul pe care am fi tentați să ni-l imaginăm despre teritoriul tomitan¹²¹.

Desigur, ca și la Histria, nu lipsesc indicații epigrafice, sculpturale sau numismatice că cetatea ar fi adorat divinități de natură agrestă cum ar fi Dionysos¹²², Demetra¹²³, Nimfele¹²⁴, Artemis¹²⁵, Poseidon¹²⁶ sau va fi celebrat, ca și în teritoriul histrian, sărbătoarea Rosaliilor¹²⁷. Mai bogată decît vecina sa de la nord se arată a fi cetatea tomitanilor în mărturii directe sau indirecte despre o activitate agricolă fie ele epigrafice¹²⁸, fie numismatico-sculpturale¹²⁹, fie,

¹¹⁸ Cf. D.M. Pippidi, *StCl*, 10 (1968) 233—237.

¹¹⁹ Vezi p. 77 și urm., n. 5, 19—24 și 32.

¹²⁰ Cf. Claud. Aelian., 14, 25.

¹²¹ Pentru importanța arterei comerciale Tomis-Axiopolis, vezi mai sus p. 68, 69, n. 466—467.

¹²² Epigrafie vorbind, vezi I. Stoian, *Tomitanz*, 197, nr. 1 (documentul provine de la Cumpăna) și V. Canarache și colab., *Tezaurul*, 32, nr. 4; sculptural, V. Pârvan, *Începuturile*, fig. 68 și 88; D.M. Teodorescu, *Monumente*, 56—60, nr. 28—31; 62—65, fig. 37—38 și 88, nr. 38; P. Nicorescu, *BCMI*, 8 (1915) 43; Gr. Florescu, *Dacia*, 5/6 (1935—1936) 429—430, nr. 7—8; V. Canarache și colab., *Tezaurul*, 29, nr. 3; M. Irimia, *Bronzuri*, 22—24, nr. 12, 13; C. Scorpan, *Repbach*, 35—37, nr. 7—8; 39—42, nr. 10, 11; 51, nr. 16; 61—64, nr. 23—25; 69, nr. 28; G. Bordenache, *Sculpture*, 59, 60, nr. 106, 107; 61—64, nr. 111—116; 67, nr. 122. Numismatică cultul lui Dionysos și al acoliților săi este atestat copios — chiar și printr-un templu al divinității — ca de altfel și alte reprezentări învecinate (ciorchine, vița de vie) pe monedele fără efigia împăratului apoi pe cele de la Marcus Aurelius (Caesar și Augustus), Commodus, Septimius Severus, Geta, Caracalla și Plautilla, Severus Alexander, Maximin, Maximus, Gordian, și Filip Junior (vezi bibliografia generală a monedelor tomitane la noi p. 122, n. 142, care este de consultat pentru toate listele monetare ce urmează). De asemenea, pe unele opaițe tomitane apar reprezentări ca ciorchinele, vița de vie, strugurele sau un satir (cf. G. Svereanu, *Bucureștii*, 2 (1936) 54 și urm., nr. 59 și 98; C. Iconomu, *Opaițe*, 18—20, tipul XX).

¹²³ Cultul este atestat în inscripțiile IGR, 620; I. Stoian, *op. cit.*, 104, nr. 5; 165. Adăugî sculpturile de la O. Tafrați. *AARh*, 2 (1930) 4, 28, nr. 2 și G. Bordenache, *op. cit.*, 39, nr. 61. Pe emisiunile locale apar frevent Demetra, Abondantia sau Annona, spicele sau cornul abundenței și anume pe monedele fără efigia împăratului, la Augustus, Caligula, Antonia, Britanicus, Nerva, Marcus Aurelius Caesar, apoi după o lacună care poate fi semnificativă, la Caracalla și Plautilla, Geta, Elagabal, Severus Alexander, Maximinus Gordian, Filip Senior, Filip Junior și Olacilia. Adăugă reprezentări înrudite pe unele ponduri și opaițe tomitane (C. Moisil, *SCN*, 1 (1957) 291, nr. 58 și 62; C. Iconomu, *op. cit.*, 21, tip. XXII).

¹²⁴ Cf. G. Bordenache, *op. cit.*, 50—51, nr. 83—85.

¹²⁵ Epigrafic, vezi D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 19, nr. 7; sculptural I. Micu, *Călăuza*, 47, nr. 272; V. Barbu, *Dacia*, NS, 10 (1965) 391, nr. 5; G. Bordenache, *op. cit.*, 41, nr. 64; 43, nr. 67. Numismatică efigia zeiței apare pe monedele de la Hadrian, Commodus, Septimius Severus și Iulia Domna, Caracalla și Plautilla, Geta, Elagabal și Iulia Cornelia Paula, Severus Alexander și Iulia Mamaea, Maximinus, Gordian și Tranquillina.

¹²⁶ Cultul acestei divinități este atestat pe monedele de la Marcus Aurelius, Commodus, Septimius Severus și Iulia Domna, Caracalla și Plautilla, Geta, Elagabal și Iulia Cornelia Paula, Gordian. Tot aici sînt de reamintit alte divinități cum ar fi Tyche cu Pontos sau Tyche cu cîrmă de corabie, cunoscută de pe monedele de la Septimius Severus, Caracalla și Plautilla, Severus Alexander, Maximus, Gordian și Tranquillina, Filip și Olacilia, Filip Junior și aceeași divinitate, sau, după o recentă interpretare, Afrodita în calitate de protectoare a navigației, în tezaurul de sculpturi recent descoperit la Constanța (V. Canarache, *Tezaurul*, 16, nr. 1 și G. Bordenache, *StCl*, 6 (1964) 167, nr. 3). Adăugă unele reprezentări sculpturale legate de activitatea marinărească (I. Stoian, *Dacia*, NS, 10 (1966) 347—356), ca și unele ponduri cu reprezentarea corăbiei (C. Moisil, *SCN*, 1 (1957) 284, nr. 53).

¹²⁷ Cf. *CIL*, 7576.

¹²⁸ Ne referim mai întîi la inscripțiile despre gladiatorii tomitani (vezi în ultimă instanță la I. Stoian, *Tomitana*, 187, nr. 2 și 199—201, nr. 2—8, la care mai sînt de adăugat aluziile la luptele de gladiatori din inscripțiile celor doi pontarhi, Aurelius Priscus Annianus și Aurelius Priscus Isidorus (pentru care vezi, p. 48, n. 204) ale căror demonstrații trebuie să fi avut ca obiect fiare sălbatice ce puteau fi, eventual, procurate din întinsele păduri dobrojane cum ar fi acel taur din inscripția de la I. Stoian, *op. cit.*, 200, nr. 6. Adăugî mențiunea unui *lucus* (συνδένδρον), în inscripția *CIL*, 7545 și a unui *χῆπος* într-o inscripție publicată de Gr. Tocilescu, Fouilles, 227, nr. 60.

¹²⁹ Este vorba de inscripția lui Aurelius Sozomenus din Bizanț (G. Bordenache, *Dacia*, NS, 9 (1965) 279), unde apare reprezentarea unui car cu o femeie, tras de un bou și condus de un bărbat, imagine ce revine și pe monedele de la Pertinax, Septimius Severus, Geta, Severus Alexander, Maximinus, Gordian III, Filip Junior,

în fine, reprezentate pe opaițele de producție tomitană¹³⁰. Avem în vedere, pe de altă parte, mărturiile arheologice, care atestă că locuitorii orașului practicau agricultura, dintre care — chiar dacă incerte ca dată — menționăm resturi de cereale carbonizate¹³¹, oase de animale¹³², sau chiar unelte agricole¹³³. În aceeași mică cantitate ca la Histria apar în schimb lemnul¹³⁴ și obiectele din piele¹³⁵, deși este sigur că orașul Tomis întâmpina și mai mari greutăți decît vecina sa de la nord tocmai din pricina lipsei pădurilor, ceea ce făcea ca și animalele de vinat să fie mai rare. În schimb, meșteșugul țesutului atestat explicit de autorii antici, în ciuda avizului negativ al lui Ovidius¹³⁶, și explicat prin creșterea oilor și culturilor de in și cînepă, are și confirmări arheologice¹³⁷.

Teoretic problema claselor sociale pe care le putem distinge în inscripțiile orașului a fost tratată în paragraful anterior, unde s-a arătat că nu se pot trage concluzii pe baza acestora pentru agricultură. Astfel, cu excepția unor magistraturi legate direct de aprovizionarea cu grîne a orașului¹³⁸, nimic nu îi împiedica pe numeroșii evergeți sau veterani să fi avut proprietăți în teritoriu, dar lucrul nu poate fi dovedit cu certitudine decît pentru aceia atestați direct în localitățile din teritoriu. Tot astfel sclavii tomitani, foarte reduși numeric, nu pot fi implicați fără o dovadă suplimentară în procesul de producție, ci pot fi, așa cum s-a mai presupus, fie scalvi casnici, fie funcționari în serviciile publice ale statului roman¹³⁹.

Ca și în cazul Histriei, problema organizării teritoriului în diversele etape istorice este mai greu de urmărit din pricina unei documentări extrem de lacunare. Posedînd desigur un teritoriu din perioada elenistică¹⁴⁰, orașul Tomis pare să fi avut, eventual cu excepția etapei de la Vespasian la Hadrian¹⁴¹, statutul de cetate liberă. Fără a putea delimita teritoriul pe care cetatea l-a posedat cît va fi fost *stipendiaria*, așa cum a fost posibil pentru Histria, se poate deci afirma că cel tîrziu din secolul al II-lea e.n. orașul va fi avut propriul său teritoriu, fie adsignat propriilor lui cetățeni (*agri privati ex jure peregrino*), fie arendat (*agri vectigales*), fără a putea întrezări nici un indiciu clar de împărțire a acestuia pe triburi¹⁴². În fine, despre

¹³⁰ Pe unele opaițe apare cerbul, taurul, cocoșul, cochilia, ciinele, calul, vasul cu flori. Cf. G. Severeanu, Bucureștii, 2 (1936), 54 și urm., nr. 34, 60, 63, 65, 68, 85, 98; C. Iconomu, *op. cit.*, 18—20, tip. XX.

¹³¹ Cf. V. Canarache, Tomis, 31, cu precizarea că erau de grîu, orz și mei.

¹³² *Ibidem*: oase de mistreț, cerb, căprioară.

¹³³ Cf. I. Micu, *op. cit.*, 13 și urm. nr. 52—53, 74—76 și 122 (rîșnițe); V. Canarache, *op. cit.*, 31—32 (rîșnițe, pive, mori verticale, cirlig; de undiță, greutăți de pescuit); idem, Muzeul, 25—27 (teascuri de vin și greutăți de țesut).

¹³⁴ Vezi Gr. Florescu, AnDobr, 15 (1934) 115 (cutie de lemn); A. Rădulescu, M. Davidescu, Materiale 5 (1959) 753 (coșciug de lemn); M. Bucovăla, Pontice, 1 (1968) 271 (lemn carbonizat); Gh. Papuc, Pontica, 7 (1974) 310.

¹³⁵ A. Rădulescu, M. Davidescu, *op. cit.*, 755.

¹³⁶ Vezi p. 77, n. 18.

¹³⁷ A. Rădulescu, și M. Davidescu, *op. cit.*, loc. cit. Cit privește ipoteza lui V. Canarache, Muzeul, 78, după care *λεπτάριον* ar reprezenta de fapt un atelier de prelucrare a inului, ea este de înlocuit cu aceea a unor terme, cf. J. și L. Robert, BÉ, RÉG, 83 (1970) 445, nr. 403.

¹³⁸ Inscriptiile în care se menționează asemenea funcții se găsesc la I. Stoian, *op. cit.*, 164 (*σειτων[γ]σαντα*), sec. II e.n.; 174, nr. 2 (*κλεινοζόσομοι*), sec. II—III e.n.; 171, sec. II e.n.; 129, nr. 30, sec. II—III e.n.; 113, nr. 22, sec. III e.n. (În ultimele trei documente este vorba de *εὐποσάριχα*). Pentru toate aceste funcții, vezi L. Robert, *Hellenica*, 7 (1949) 75 și urm.

¹³⁹ Ca sclavi nu avem decît inscripția, de sec. III—IV e.n. de altfel, menționînd niște *ulumni* = *θρεπτοί* (copii găsiți și crescuți în casă), publicată de I. Stoian, *op. cit.*,

188, nr. 3, cu completarea lui I. I. Russu, *StCl*, 8 (1966) 221, nr. 1. De reamintit că vechea lectură a inscripției AEM, 6 (1882), 25, nr. 50 = I. Stoian, *op. cit.*, 187, nr. 1... [*ουλιοςος ὁ δουλος*] a fost recent corectată de I. I. Russu, *op. cit.*, 225, nr. 2 în *Ἰουλιος Θεόδουλος*, ceea ce reduce la mențiunea pomenită la începutul notei știrile pe care le posedăm despre sclavajul tomitan. Desigur nu vom omite aici raționamentul lui I. Stoian, *op. cit.*, 202—209, după care personajele adiacente banchetului funerar, ar reprezenta sclavi. Dovada, chiar dacă ingenios relevată, nu ne pare a depăși însă cadrul unei reprezentări tradiționale, de privit deci cu toată circumspecția. În schimb este sigur că numărul libertilor este mai mare decît în celelalte cetăți vestpontice. Notăm dintre aceștia doi liberti imperiali (I. Stoian, *op. cit.*, 209, nr. 1 și Gh. Poenaru Bordea, *StCl*, 5 (1965) 289, nr. 1) și opt liberti particulari (Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 210—214, nr. 2—5, 7, 9—12); adaugă un număr de trei liberte, considerate ca atare pentru că ele poartă gentiliciul bărbatului lor (I. Stoian, *op. cit.*, 64, 206, nr. 9; A. Aricescu, *StCl*, 5 (1963) 319, nr. 1). Admițînd, după L. Robert la N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romain*, Paris (1964) 159, că inscripția publicată de I. Stoian, *op. cit.*, 203, nr. 2, provine din Bizanț, rezultă că rămîn puține documente pentru a confirma opinia lui I. Stoian, *op. cit.*, 218—235 privitoare la preponderanța mîinii de lucru servile din agricultura și în general economia tomitană.

¹⁴⁰ Vezi p. 50, n. 220.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² Vezi totuși rezervele pe care le impune mențiunea lui V. Pârvan, *Dacia*, 1 (1924) 275, după care inscripția

adsignările izolate pentru veterani s-a arătat în capitolul precedent că ele datează mai probabil din perioada stipendiaratului sau sînt mai tîrzii.

Trecînd acum la descrierea așezărilor din teritoriu, toate databile în secolele II—III e.n., se cuvine să menționăm de la bun început că le vom relua în ordinea prezentării lor din capitolul anterior.

Situația celor patru *vici* întilniți în teritoriul tomitan poate fi întrucîtva corelată cu aceea din cel histrian, în special în ceea ce privește vicus Turris Muca, cu *cives Romani consistentes*, alături de lai¹⁴³, cu observația că aceștia din urmă par a fi fost aduși aici mai curînd în perioada cît cetatea va fi fost probabil *stipendiaria*, sau mai tîrziu după Marcus Aurelius¹⁴⁴. Destul de bine atestat, elementul indigen, dacă nu cumva e vorba de mărturii ale prezenței lailor¹⁴⁵, trebuie să fi constituit principala mină de lucru în forme pe care nu putem decît a le presupune și anume fie țărani semidependenți, fie coloni¹⁴⁶. Prosopografia unui alt vicus, Clementianensis, de la M. Kogălniceanu indică o populație diversă: greci romanizați, civili romani și indigeni¹⁴⁷. Primii în măsura în care s-ar putea dovedi că sînt și cetățeni tomitani, vor fi posedat pămînturi din teritoriul cetății, lucrate probabil, conform tradiției, cu țărani semidependenți, chiar dacă și alte forme de exploatare agricolă nu sînt de exclus¹⁴⁸. Civili romani, o bună parte din ei indigeni romanizați, pot să fi posedat pămînturi arendate, lucrate desigur cu aceiași indigeni și nu cu sclavi, care de altfel nu sînt atestați¹⁴⁹. Nu putem afirma nimic special pentru vicus Narcissiani, cu excepția ipotezei unui ctitor posesor de pămînt, Narcissus, poate un libert¹⁵⁰. În schimb, vicus Sca... ia, localizat la Palazu Mare, posedă romani civili și cetățeni greci¹⁵¹. Din rîndul acestora cavalerul Aur. Eutyhianus, fiul lui Diogenes, fost arhonte și agoranom la Tomis, poate să fi avut la începutul secolului al III-lea e.n. o proprietate mai mare aici lucrată eventual cu coloni¹⁵².

În afara unor posesiuni nelocalizabile ale cîtorva veterani cum ar fi *praedium*-ul fostului decurion M. Ulpius Longinus¹⁵³, cel al fostului beneficiar C. Antonius Fronto¹⁵⁴, unde mina de lucru trebuie să fi fost preponderent servilă, judecînd după intendentul, *πραγματεύτης* = *actor*, primipilarului Iulius Fronto¹⁵⁵, există și o serie de ipotetice *villae* precis localizabile. Ne referim la indicațiile ce provin de la Lazu¹⁵⁶, Agigea — de unde semnalăm în plus descoperirea unor dovezi de cult dionisiac¹⁵⁷ —, dar în special de la Murfatlar¹⁵⁸ și Mamaia¹⁵⁹, unde în

reluată de I. Stoian, *op. cit.*, 60, nr. 3, pomenind tribul Aigikoreis, provine din teritoriu.

¹⁴³ I. Stoian, *op. cit.*, 71, nr. 4 = I.I. Russu, SCIV, 10 (1959) 1, 139, nr. 1, (235—238 e.n.).

¹⁴⁴ Vezi p. 48, n. 190.

¹⁴⁵ Ne referim la cele două inele care poartă inscripția Derzo și la cîteva opaițe lucrate de mină, cf. G. Severeanu, Bucureștii, 1 (1935) 2, 173—175; 2 (1936) 55, 83—84.

¹⁴⁶ Ca lai ei puteau fi însă, eventual, coloni, pe un mare latifundiu, în special în prima jumătate a sec. III e.n.

¹⁴⁷ Vezi p. 50, n. 222.

¹⁴⁸ Pentru grecii romanizați, cf. AEM, 14 (1891) 29, nr. 58 și 11 (1887) 63, nr. 126.

¹⁴⁹ Printre civili romani menționăm pe cei doi *magistri* ai acestui vicus (V. Părvan, *Imetum*, 2, 2, 368, nr. 17 și A. Rădulescu, SCIV, 14 (1953) 1, 79, nr. 2; ambele din 195 e.n.) și pe Aurelius Valerianus și Flavia Nana (I. Stoian, *op. cit.*, 215, nr. 16), iar dintre indigeni personaje cu rezonanță tragică din inscripția CIL, 7565. Adaugă ipoteza lui I. Stoian, *op. cit.*, *loc. cit.*, preluată de la R. Vulpe (citat la p. 50, n. 222) după care Aurelius Valerianus ar fi fost *libertus Augusti* (dar și *procurator*).

¹⁵⁰ Cf. V. Părvan, *Începuturile*, 105, 147; adaugă pe magistrul acestui vicus, Ponti... Vale... (D. Tudor, SCIV, 13 (1962) 1, 119, nr. 3).

¹⁵¹ Ca romani civili amintim pe magistrul Apollinius [s. Quirillus și Vellatia Matrona (CIL, 7536, 7569). Grecii apar în inscripții de eventuală proveniență tomitană.

¹⁵² Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 163, de proveniență eventual tomitană.

¹⁵³ *Ibidem*, 132, nr. 37. Este posibil ca soția sa, Ulpia Aquilina, să fi fost o libertă (sec. II e.n.).

¹⁵⁴ Cf. CIL, 7547 (sec. III e.n.).

¹⁵⁵ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 213, nr. 8 (sec. II—III e.n.).

Pentru funcția de *actor*, vezi K.D. White, *Farming*, 379, nr. 1 și Em. Popescu, *RESEE*, 8 (1970) 2, 320, nr. 14. Cît privește statutul juridic al acestor posesiuni, este sigur că numeroasele loturi adsignate din perioada stipendiaratului își vor fi păstrat desigur imunitate specifică a unor *agri virilim adsignati*, dar care prin moștenire, vor fi asimilate cu cele ale cetățenilor tomitani (*agri privati ex jure peregrino*).

¹⁵⁶ Cf. P. Nicorescu, *BCMI*, 9 (1916) 34, 73, nr. 1, inscripție în care se face mențiunea a doi militari, eventual veterani.

¹⁵⁷ Este vorba mai întii de Annius Superus, fiul unui semaiofor (portdrapel) din legiunea a XIII-a Gemina, eventual posesor al unui lot de pămînt moștenit de la tatăl său (I. Stoian, *op. cit.*, 128, nr. 29). Aadaugă statuia dionisiacă menționată de H. Slobozianu, *Materiale*, 5 (1959) 741, 747.

¹⁵⁸ Este vorba de monumentul ridicat de libertul Catonius Ep[aphro]ditus (I. Stoian, *op. cit.*, 212, nr. 6) patronului său, eventual veteranul Sextus Catonius Terminalis (D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 545, nr. 74).

¹⁵⁹ Vezi inventarul mormîntului publicat de M. Davidescu, *RevMuz*, 2 (1965), 1, 88—89, unde se face ipoteza că este vorba de un veteran.

primul caz epigrafic, în al doilea arheologic, este legitimă presupunerea existenței unor posesiuni de veterani, oarecum mari, lucrute și cu sclavi, fără a exclude însă și întrebuintarea colonilor.

Probleme deosebite pun așezările rurale ca cea de la Sibioara, unde este posibil ca militarul atestat aici să fi avut, în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., o proprietate asemănătoare¹⁶⁰. În schimb, indigenii romanizați de la Poarta Albă puteau să fi posedat și ei pământ aici, poate arendat și lucrat eventual cu țărani semidependenți¹⁶¹. Rezonanțe indigene au de altfel și numele grecilor sau romanilor din inscripțiile de la Valu lui Traian¹⁶².

Numeroasele documente epigrafice de la Cumpăna ne relevă o situație deosebit de complexă, așa cum trebuie să fi fost în principiu în orice așezare vicană, dar pe care nu o putem detalia, din nefericire, întotdeauna. Astfel, pe lângă o serie de inscripții aduse desigur din Tomis¹⁶³, altele indică existența unor cetățeni tomitani, posesori ai unor *agri privati ex jure peregrino* lucrute cu țărani semidependenți probabil¹⁶⁴, altele, în fine, romani civili care posedau probabil terenuri arendate¹⁶⁵, toate acestea pe lângă un document, care indică că elementul indigen era prezent și aici¹⁶⁶. Dintre eventualele posesiuni ale veteranilor menționăm cele ale lui Q. Baebius Proculus și Aemilius¹⁶⁷ și desigur aceea mai mare a anonimului consilier tomitan onorat cu milițiile ecvestre, a cărui proprietate — dacă ipoteza este corectă — trebuie să fi fost lucrată și cu coloni, nu numai cu sclavi¹⁶⁸. Relicful dionisiac descoperit aici ar putea indica, pe de altă parte, că exceptând agricultura propriu-zisă, *vicani* de aici se vor fi preocupat și de viticultură¹⁶⁹.

Neputînd afirma nimic clar despre așezarea de la Urluchioi¹⁷⁰, se cuvine să arătăm că dintr-o serie de așezări provin monumente ale unor divinități de caracter agrest cum ar fi relieful eleusinic de la Palas¹⁷¹, cel al Diane și al unui satir de la Tuzla¹⁷², în fine statueta lui Triton și relieful Nimfelor de la Schitu, unde s-au semnalat de altfel și ruinele unor *villae rusticae*¹⁷³. Dacă despre ipoteticele sanctuare de la Tîrgușor¹⁷⁴ și Filimon Sirbu¹⁷⁵ nu se poate afirma decît că vor fi avut propriul lor teritoriu, așa cum ne-o indică analogia cu cele din teritoriul histrian¹⁷⁶, nu ar fi exclus ca masiva prezență indigenă din zona sudică a teritoriului tomitan¹⁷⁷ să indice utilizarea, tradițională într-o zonă grecească, a miinii de lucru indigene așa cum vor fi fost altădată acei Scythac Aroteres de la Parthenopolis (Costinești)¹⁷⁸, de unde cunoaștem existența unor eventuale *villae rusticae*¹⁷⁹.

S-a subliniat, în repetate rânduri pînă acum, prezența indigenilor utilizați ca mină de lucru în agricultură. De cele mai multe ori am fost obligați să o presupunem în virtutea unei tradiții în teritoriile orașelor grecești, fără a fi putut afirma în ce formă vor fi fost organizați. Din teri-

¹⁶⁰ G.G. Mateescu, BCMI, 8 (1915) 36—40.

¹⁶¹ Este vorba de indigenii romanizați Tiberius Claudius Mucius (CIL, 14 214²⁷ = I.I. Russu, *op. cit.*, 141, nr. 4), care putea fi un mare posesor de pământ.

¹⁶² Cf. AEM, 11 (1887) 62, nr. 125: Θ.θ.ισάττω, Ὀπεράτιμος, Κτάττω; CIL, 7 573: Pia și Daciscus.

¹⁶³ Vezi, pentru aceste inscripții, în lucrarea de față, p. 51, n. 233.

¹⁶⁴ Ne referim la inscripțiile AEM, 8 (1884) 15, nr. 43 și 44; 17 (1894) 98, nr. 35 și de la I. Stoian, *op. cit.*, 197, nr. 1; 132, nr. 35 (sec. II e.n.), unde este vorba de consilierul tomitan Asclepiades.

¹⁶⁵ Cf. CIL, 12 495 (Claudius Posidonius în 142 e.n.); 12 499; 12 500 (Valerius Alexander și Florentinus); 12 501 (Matrona, Valeria Eliodora).

¹⁶⁶ Cf. C. Scorpan, Cavtrae, 62, nr. 28.

¹⁶⁷ CIL, 12 497 și respectiv 7 544. Ambii vor fi posedat deci *agri virilim adsignati*.

¹⁶⁸ I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 36. Este vorba despre proprietarul unui mare lot, adsignat prin filiera militară, sau ca membru al sfatului, posesorul unui vechi lot *ex jure peregrino*.

¹⁶⁹ Cf. P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 79, nr. 4.

¹⁷⁰ Vezi p. 51, n. 231 și respectiv 287, iar în acest capitol p. 91, n. 197. Pretorianul Aur(elius) Dalenus ar fi putut avea aici acel *ager virilim adsignatus* pe care-l presupune cariera sa militară (CIL, 13 473). Pe de altă parte este posibil ca Asclepiades (A. Aricescu, StCl, 5 (1963) 322, nr. 4) să fi fost el însuși posesorul unui lot agricol.

¹⁷¹ Cf. G. Bordenache, StCl, 4 (1962) 281 și urm. (poate tomitan).

¹⁷² Cf. H. Slobozianu, Materiale 5 (1959) 737, 747.

¹⁷³ Cf. H. Slobozianu, I. Țicu, SCIV, 17 (1966) 1, 691—693. Eisdoros Neikomedes și Zmyrne menționați într-o inscripție de aici, pot fi ipotetici posesori de pământ. Pentru construcțiile de aici, R. Vulpe, AnDobr, 15 (1931) 209.

¹⁷⁴ Cf. M.J. Vermaseren, CMIK 1 nr. 2 303—2 309.

¹⁷⁵ Cf. G. Bordenache, Sculpture, 81, nr. 160 (sanctuar dolichenian).

¹⁷⁶ Vezi la noi p. 86.

¹⁷⁷ Cf. C. Scorpan, SCIV, 21 (1970) 1, 90, nr. 38 (Cap. Tuzla); 90, nr. 37 (Schitu); idem, Cavtrae, 55, nr. 25 (Tuzla Mare).

¹⁷⁸ Cf. Plin., N.H., 11 (18), 44.

¹⁷⁹ R. Vulpe, AnDobr, 16 (1935) 186—188.

toriu tomitan provine însă prima indicație clară că organizații indigene de sine stătătoare vor fi existat și ne referim, se înțelege, la acel *princeps loci* de la Techirghiol — de unde, în treacăt fie spus, mai cunoaștem ipotetica posesiune a senatorului tomitan Aelius Cosson, fiu de *procurator* și care, în aceste condiții, trebuie să fi fost desigur mare, aceasta pe lângă statuia reprezentând pe Pan, de corelat de bună seamă cu răspindirea religiei dionisiace¹⁸⁰ —, ceea ce ne face să credem că obștea va fi dăinuit în plină epocă romană, alături de proprietățile lucrute cu sclavi sau coloni. În concluzie, se poate afirma că dacă în vechile posesiuni ale cetățenilor greci mina de lucru indigenă trebuie să fi fost preponderentă, nu am exclude colonatul de pe marile proprietăți, după cum sclavajul se arată a fi mai potrivit pentru proprietățile mijlocii ale veteranilor. Exemplul de obște de mai sus ne face să credem că ea există chiar și aici, unde indigenii, grecizați sau romanizați, par să fi deținut un loc mai important, urmare poate a faptului că statutul cetății a rămas față de cel din perioada autonomiei, măcar în formă, neschimbat. După cum rezultă însă lipsesc documente, care să ne permită a vorbi în concret despre exploatarea agricolă, cu excepția cultelor agreste, din rîndul cărora menționăm pe Dionysos cu acoliții, Demetra, Diana, Nimfele, Triton etc., ceea ce nu este însă de natură să elimine ideea că locuitorii teritoriului tomitan își vor fi datorat existența pe de o parte exploatarea solului, pe de alta, așa cum se va arăta în capitolul următor, comerțului.

Reluînd calculul încercat în finalul paragrafului anterior, trebuie să arătăm că cele 40 000—60 000 ha cultivabile în antichitate puteau îndestula desigur o cifră de cca 50 000 locuitori pe întreg teritoriul, nu însă și asigura un excedent comerciabil. Ne gândim cînd afirmăm acest lucru și la faptul că, ponderea producției agricole tomitane trebuie să fi constat în cereale și vin și, în mai mică măsură, în vinat sau pește. Adăugăm lipsa pădurilor, deci și a pieilor de animale, nu însă și a oilor sau a plantelor textile, ceea ce face ca teritoriul tomitan să fi importat din alte teritorii aceste produse, la care se vor fi adăugat, din sud, vinul de bună calitate, uleiul, măslinile etc.¹⁸¹.

Intensa activitate a portului tomitan va fi suplinît desigur aceste dificultăți, aceasta fără a mai vorbi despre rolul de mare comerț de tranzit pe care-l juca, el fiind de fapt una din marile porți care legau artera danubiană de sudul egeo-mediteranean.

3. CALLATIS

Rezumîndu-ne numai la acea porțiune din teritoriul callatian care face parte din țara noastră, trebuie arătat de la bun început că el nu se deosebește esențial de cel tomitan. De-a lungul mării există o bandă de pămînt, pe alocuri lată de 10 km, cum ar fi în dreptul actualelor sate Moșneni, Pecineaga, Vinători, Arsa, Cotu Văii, Albești, nedepășind 15—20 m, extrem de prielnică agriculturii. Sub formă de pîteni pătrund în această cîmpie unele ridicături de teren, înalte de cca 50 m, dar care se regularizează spre interior sub forma unui platou, pentru ca o singură bandă din dreptul satelor Cotu Văii, Arsa și Pecineaga să depășească 100 m. Rețeaua hidrologică este astăzi destul de săracă și cu excepția piriului, care se vărsa în mare în dreptul Mangaliei, nu există nici un alt curs de apă. Solurile sînt în general favorabile agriculturii, cernoziomul predominînd și aici. Terenul este astăzi ca și în antichitate în întregime afectat agriculturii, ceea ce revine la 60 000—80 000 ha arabile. Nu avem nimic de adăugat față de paragrafele precedente în ce privește sorturile de plante cultivate aici (griu, orz, ovăz, mei, in, cînepă, aceasta pentru a nu cita decît pe cele care se cultivau și în antichitate), a faunei sălbatice (vulpea, iepurele și desigur peștele), sau a celei domestice (ovicaprine, bovine și cabaline). Clima este în general secetoasă vara, cu o medie de +23° dar, atingînd și +36°+38°,

¹⁸⁰ Pentru M. Atius Firmus, vezi CIL, 772; pentru Aelius Cosson, I. Stoian, *op. cit.*, 133, nr. 38, iar pentru statuia dionisiacă, C. Scorpan, *Repbach*, 67, nr. 27.

¹⁸¹ Pe lângă știrile literare, amintite mai sus la p. 79, n. 41, adăugăm mențiunea unui negustor de vinuri din Ale-

xandria (D.M. Teodorescu, *Monumente*, 33, nr. 17). În general despre economia agrară tomitană vezi, în afara autorilor pomeniți mai sus în n. 1, I. Stoian, *op. cit.*, 230—235.

cu ierni blinde, dar lipsite de zăpadă. Zona este săracă în precipitații, aici fiind chiar limita minimă a cantității anuale de precipitații. Remarcăm așadar o accentuare a trăsăturilor silvo-stepice, cu observația că în teritoriul callatian ca de altfel și în cel dionysopolitan, zona este deosebit de monotonă prin platitudinea ei, predispunând însă, în schimb, la o intensă prelucrare a solului.

Două sint mențiunile literare, care pot interesa studiul vieții agricole din teritoriul callatian. Este vorba mai întâi de menționarea aici a sciților agricultori atestați de altfel, și în partea sudică a teritoriului tomitan, dovadă elocventă a fertilității zonei de care ne ocupăm¹⁸². Spre aceeași încheiere pare să ducă și ipoteza după care riul, care se vărsa în mare în dreptul actualei Mangalia s-ar fi numit *Cerbatis*¹⁸³, pe ale cărui văi prelungi, judecând după configurația terenului, se puteau obține însemnate recolte agricole.

Caracterul predominant cerealier al coloniei doriene rezultă cu claritate nu numai din documentele de epocă elenistică¹⁸⁴, dar și de epocă romană când pe reversul majorității monedelor locale apar — ca o emblemă — zeița fertilității, Demeter, apoi Core, spicele de grâu etc., divinități atestate de altfel și epigrafic¹⁸⁵, ca și Dionysos și acoliții săi¹⁸⁶. De o importanță cu totul deosebită se arată a fi sărbătoarea agrestă a Diombriilor, celebrată oficial în oraș, care, ca și la Histria, trădează pe de o parte preocupările agricole ale callatienilor, pe de alta, ca și astăzi, lipsa de precipitații pentru a căror obținere era conjurată divinitatea¹⁸⁷.

Contradictorii par a fi informațiile după care, pe de o parte, Ariston, fiul lui Ariston, este lăudat de concetățeni la începutul secolului I e.n. pentru a fi adus lemn¹⁸⁸, dovadă că el lipsea, ca și astăzi, din teritoriul callatian, pe de alta că numeroasele atestări numismatice ale zeiței Artemis presupun o activitate cinegetică ce se va fi desfășurat cu precădere în locuri împădurite¹⁸⁹. Arheologic, dovezile de prelucrare a solului sint, așa cum e și de așteptat de altfel, desul de redus în oraș și dacă nu știm să se fi descoperit pină în prezent unelte¹⁹⁰, cimitirele callatiene, deosebit de bogate cum se știe, au făcut uneori dovada prelucrării linii oilor sau a plantelor textile ca să nu mai vorbim de lemne sau de alte produse agricole¹⁹¹, aceasta pe lângă

¹⁸² În general pentru sciții de epocă romană vezi p. 33, n. 24—25.

¹⁸³ Plin., N.H., 4, 11 (18), 44, dă acest nume ca acela mai vechi al orașului Callatis. Pentru ipoteza că el derivă de la numele riului din vecinătatea cetății, vezi V. Pârvan Getică, 85—89, cu amendamentele lui D.M. Pippidi, IDID, 291, n. 14.

¹⁸⁴ Cf. D.M. Pippidi, *op. cit.*, 155.

¹⁸⁵ Numismatic vorbind aceste reprezentări apar pe monedele fără efigia împăratului, apoi la Iulia Domna, Plautilla, Gordian, Filip Senior ca și pe unele ponduri (ca în cazul Histriei și al Tomisului, trimitem și aici la bibliografia generală a monedelor callatiene, de la p. 129, n. 216). Epigrafic vezi dedicațiile colegiului toinașilor Demetrei publicate de Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, NS, 2 (1958) 212, nr. 8 (sec. I e.n.; inscripția menționează pe evergetul Ariston fiul lui Ariston); 7/8 (1937/1940) 248, nr. 10 (sec. II e.n.); 3/4 (1927/1932) 451.

¹⁸⁶ Cultul dionisiac este atestat în inscripțiile publicate de Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 139, nr. 2 (sec. I e.n.; personajul onorat de thiasii e tot Ariston, fiul lui Ariston); 3/4 (1927/1932) 450 și 7/8 (1937/1940) 253 = D.M. Pippidi, *StCl*, 8 (1966) 87—96 (decret al acelorași thiasii în onoarea lui Fileinos; în inscripție se menționează și un templu al divinității); D.M. Pippidi, *Studii*, 111 (sec. I e.n. — I e.n.; e vorba de aceeași thiasii). Dionysos și acoliții (Priap) sau pur și simplu un ciorchine de struguri apar pe monede fără efigia împăratului, apoi la Commodus, Septimius Severus și Iulia Domna, Geta, Caracalla și Gordian. În fine, vezi cele două vase de metal cu ornamente de inspirație dionisiacă — dacă nu sint totuși importuri — (C. Preda, *Dacia*, NS, 9 (1965) 237, nr. 2, 3) și desigur sculpturi și figurine ale

zeului sau ale acoliților lui (G. Bordenache, *Sculture*, 66, nr. 121; G. Severeanu, *op. cit.*, 18, 19, nr. 1, 3—4; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 502 și urm., nr. 13—15 și 18; C. Scorpan, *Cavtrac*, 77—79, nr. 39—40; idem, *Rep.bach*, 23 și urm., nr. 2, 4, 5, 9, 17, 30; V. Canarache, *Figurine*, 70—72, nr. 53, 54 și 57, 58.

¹⁸⁷ Cf. V. Pârvan, *Gerusia*, 51 și urm., r. 13—14. Pentru această sărbătoare, vezi bibliografia indicată la p. 18, n. 59.

¹⁸⁸ Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, NS, 2 (1958) 212, r. 11.

¹⁸⁹ Efigia zeiței apare pe monedele de la Hadrian (?), Septimius Severus, Caracalla, Geta, Iulia Mamaea, Gordian și Olacilia. O dedicație către Diana se citește la Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, 9/10 (1941/1944) 288, nr. 3, cu corecturile lui I.I. Russu, *Dacia*, 11/12 (1945/1947) 269, nr. 2. Colegiul așa-numitor *φλοκωνγοι* nu mai este interpretat ca o asociație a vinătorilor (Th. Sauciu-Săveanu și A. Rădulescu, *Pontice*, 1 (1968) 307—317), ci o asociație a amatorilor de lupte cu fiare în amfiteatru (D.M. Pippidi, *Dacia*, NS, 4 (1960) 598). Adaugă reprezentarea unei vulpi pe o gemă de producție probabil callatiană (G. Severeanu, *BSNR*, 24 (1929) 1 și urm., fig. 16).

¹⁹⁰ Cf. însă Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1 (1950) 1, 90 (pinteni și zăbală de fier).

¹⁹¹ Urme de țesătură — care pot fi însă și importate — sint menționate de Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 5/6 (1935/1936) 265; C. Preda, *SCIV*, 12 (1961) 2, 242; idem, *Dacia*, NS, 9 (1965) 250, nr. 15, iar greutăți de țesut de către Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, 314; 3/4 (1927/1932) 449, fig. 33. Prezența lemnului este atestată sau presupusă de G. Severeanu, *op. cit.*, fig. 1—2; Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, 84; C. Preda, *op. cit.*, 247,

o scrie de documente arheologice sau numismatice legate poate de activitatea piscicolă, dacă nu cumva tot atât de bine de cea comercială¹⁹².

Nu vom relua aici problema claselor sociale implicate în procesul agriculturii — tratată teoretic în paragrafele anterioare — aceasta desigur cu excepția unor indicații speciale de magistraturi sau acțiuni legate de aprovizionarea orașului¹⁹³. Trecem astfel direct la situația juridică a teritoriului callatian, cetatea cunoscând în toată perioada de care ne ocupăm statutul de civitas *foederata*, având deci o reală posesiune asupra propriului ei teritoriu¹⁹⁴. Mai mult, hotărnicia callatiană ne îndreptățește să postulăm că cetățenii orașului — greci sau romani — vor fi posedat loturi precis dimensionate, de comparat cu centuria clasică romană, de unde și denumirea operației, *centuriatio*¹⁹⁵, în *subseciva* fiind posibilă arendarea de către cetate a unor pământuri către diverșii *possessores*. Așa cum va reieși însă din cele ce urmează, în teritoriul callatian pe lângă *agri privati ex jure peregrino* sau *agri vectigales civitatis* există și comunități indigene a căror însăși existență dovedește vechimea tipului de exploatare a solului prin sistemul obștiilor tradiționale în teritoriile orașelor grecești¹⁹⁶. Lipsa unor repere precise ne împiedică să localizăm prețioasele date oferite de hotărnicia callatiană — chestiune în legătură cu care sîntem din nou aduși să subliniem necesitatea unor studii ample de fotografie aeriană —, ceea ce va determina reluarea diverselor localități în ordinea tratată în capitoul precedent.

Localizat probabil la 23 August, vicus Amlaidina este satul de origine al fostului pretorian Aur(elius) Dalenus¹⁹⁷. Dar, după cum se reține, inscripția provine de la Urluchioi, unde ni se pare mai probabil ca militarul nostru să fi avut un *ager viritim adsignatus*, chiar dacă, data tîrzie a documentului ar putea pleda pentru existența acestui lot și în teritoriul callatian. Ne referim la faptul că după invaziile din al treilea sfert al secolului al II-lea e.n. și cu atât mai mult după Constituția antoniniană statutul orașelor și, deci și al teritoriilor era mai puțin respectat¹⁹⁸, fiind chiar posibilă existența unor garnizoane romane la Callatis¹⁹⁹.

Nu putem adăuga nimic nou despre κώμη Κει...²⁰⁰ și eventual așezarea Ουάλλ...²⁰¹ decît că, organizate în formă de *vici*, populația de aici va fi avut posesiuni de interpretat mai curînd ca *agri vectigales*, ele ieșind desigur din cadastrul propriu-zis al cetății²⁰². În schimb, se poate afirma că uniunile Σαρδέων și Ἀσβολοδεινῶν pot reprezenta obștii, ceea ce constituie un argument în plus pentru dănuirea acestor forme ancestrale de organizare și, deci implicit de modalitate de a concepe procesul agricol în plină epocă romană²⁰³.

Eficacitatea economică a acestui tip de formațiuni, îndelung verificată, nu putea fi neglijată într-un teritoriu recunoscut pentru fertilitatea sa așa cum ne-o demonstrează de altfel și descoperirea de la Moșneni, primul indiciu arheologic clar al unei *villa rustica*²⁰⁴. Uneltele, în totalitatea lor de fier, prezintă o gamă deosebită, și anume: cite o seceră²⁰⁵, coasă²⁰⁶, cazma²⁰⁷,

nr. 4. Adaugă mențiunea unei caise și a unor urme de ulci într-un unguentariu la G. Severeanu, *op. cit.*, fig. 9 și 16 și a unor nuci și conuri de pin la C. Preda, *op. cit.*, 249, nr. 13; A. Rădulescu și colab., *Pontica*, 6 (1973) 253—258, menționează obiecte de lemn și piele.

¹⁹² Ne referim la monedele sau pondurile avînd reprezentarea corăbiei sau a delfinului (B. Pick, Münzen, nr. 268, 287, 365; M. C. Sutz, *FSNR*, 4 (1907) 5, nr. 6; C. Moisil, *SIN*, 1 (1957) 276, nr. 33) și la o serie de pești mici sculptați în os (C. Preda, *op. cit.*, 218, nr. 9).

¹⁹³ În fapt nu cunoaștem dect existența unui singur sclav (τῤοφίμος = *alumnus*) pentru care, vezi Th. Suciuc-Siveanu, *Dacia*, 2, (1925) 128, nr. 9 și mai sus n. 139), iar ca magistraturi legate de aprovizionarea orașului aceea de eposiarhes a lui Isagoras, fiul lui Iatrocles (I. I. Russu, *Dacia*, NS, 1 (1957) 182, r. 7: δῖσσευποστάρχης), care în vremea unei mari lipse de alimente (r. 8: μεγίστη λείμως), a procedat, printre altele la distribuții de carne (r. 4: [κρεα]νομία).

¹⁹⁴ Vezi p. 53.

¹⁹⁵ Vezi p. 55, n. 282—285.

¹⁹⁶ Vezi, în general, considerațiile din cap. II, dar în special cele de la p. 46, n. 172 și p. 52, n. 252. Din

teritoriul callatian reamintim existența acelor Scythae Arotreus (mai sus n. 182) a căror formă de organizare trebuie să fi fost asemănătoare sarzilor și asbolodinelor.

¹⁹⁷ Cf. CIL, 13 473 (p. 56, n. 287). De menționat că soția pretorianului, Aurelia (Uthis), putea fi o libertă.

¹⁹⁸ Cf. la noi p. 55.

¹⁹⁹ Pentru această ipoteză vezi p. 54, n. 276.

²⁰⁰ Cf. Sc. Lambrino, *HomniAlbGrenier*, 929, col. B, r. 2.

²⁰¹ *Ibidem*, col. B, r. 6.

²⁰² Acești *agri vectigales* vor fi fost în așa numitele *subseciva*.

²⁰³ Cf. Sc. Lambrino, *op. cit.*, 929, col. B, r. 12 (la noi p. 56, n. 288).

²⁰⁴ Cf. Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1 (1950), 1, 90—92; V. Canarache, *SCIV*, 1 (1950) 2, 100—102.

²⁰⁵ Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, 91, nr. 1: *falx messoria* sau *stramentaria*; cf. K.D. White, *Implements*, 72—86.

²⁰⁶ Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, nr. 2: *falx faenaria*, cf. K.D. White, *op. cit.*, 98—103.

²⁰⁷ Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, nr. 3: *pala ferrea*; cf. K.D. White, *op. cit.*, 17—20.

sapă cu secure ²⁰⁸, săpăligă ²⁰⁹ și trei brăzdare ²¹⁰. Deși izolată, nu ni se pare întâmplător faptul că din acest teritoriu provine prima dovadă concretă a unei tehnici agricole superioare. Este posibil, pe de altă parte, că la 2 Mai, să fi existat o posesiune mai însemnată a familiei indigenului înmormintat aici ²¹¹.

În continuare nu putem decît să menționăm, exceptînd desigur localitățile despre care nu putem afirma nimic aici, că de la Arsa provine dedicația grecului romanizat Rufus, fiul lui Rufus, posesor probabil a unui *ager privatus ex jure peregrino*, către divinitatea tragică Heros Dosaenos, dovadă a simbiozei greco-indigene, semnificativă pentru participanții la procesul agriculturii ²¹². Dar, de o nu mai mică importanță se arată a fi tariful prețurilor găsit în această așezare, dintre care o serie de produse agricole, dovadă în plus a dezvoltării comerțului pe baza acestora, chiar dacă inscripția poate să fi ajuns aici de la Callatis ²¹³. Dedicția de la Vilcele, făcută în timpul lui Flavius al lui Agathenoros, poate sugera, prosopografic vorbind, aceeași situație cu cea a lui Rufus de la Arsa ²¹⁵. Bogată în resturi de cultură materială indigenă se arată a fi așezarea de la Limanu ²¹⁶, dovadă în plus a continuității getice într-un teritoriu, unde fără prezența acestora nu s-ar putea concepe existența unei exploatare agricole intense, așa cum pare s-o sugereze dealtfel amuleta falică descoperită aici, corelată desigur cu ideea de fertilitate ²¹⁷.

Se remarcă deci că, exceptînd pe pretorianul din vicus Amlaidina, dar care în realitate poate să fi rezidat la Urluchioi, nu există nici un cetățean roman în teritoriul callatian. Dimpotrivă grecii romanizați și indigenii — izolat sau în comunități — constituie principalii participanți la procesul agriculturii, mai concret sesizabil aici, n-ar fi decît prin descoperirea de la Moșneni.

Teritoriul callatian cultivabil în antichitate, 50 000—70 000 ha, va fi asigurat nu numai hrana unei populații reduse numeric — aproximativ 25 000 — dar va fi lăsat loc și unui însemnat excedent comerciabil ca și în cazul cetății Dionysopolis. El va fi constat desigur în produse cerealiere și viticole, așa cum s-a arătat mai sus. Din alte părți callatienii vor fi fost obligați să aducă lemn, piei de animale, după cum din sud vor fi primit vinuri fine, ulei etc. ²¹⁸.

Activitatea portului callatian pare a fi mai curînd comparabilă cu a celui histrian cu deosebire că acolo se exportă cu precădere peștele sau produse agricole din alte zone, dar se primeau în schimb cereale și altele, în timp ce orașul Callatis își va fi vehiculat propriile produse cerealiere, ceea ce nu exclude desigur rolul lui în comerțul de tranzit spre Orient sau Occident.

C. ORAȘELE ROMANE

1. NORD-ESTUL DOBROGEI

Cum se reține din capitolul precedent știrile antice despre acest colț al Dobrogei sînt extrem de puține. Va trebui deci să acordăm, în compensație, un spațiu mai larg descrierii fizico-geografice actuale a zonei, situație care, singura după cîte se înțelege, poate contribui cu ceva la edificarea noastră asupra realului potențial agricol al ținutului.

²⁰⁸ Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, nr. 4: *securis dolabrata*; cf. K.D. White, *op. cit.*, 60—61 (*securis*) și 61—64 (*dolabra*).

²⁰⁹ Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, nr. 5: *dolabra*; cf. K.D. White, *op. cit.*, 61—64.

²¹⁰ Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, nr. 6—8; trei exemplare de *vomer*; cf. V. Canarache, *op. cit.*, *loc. cit.*, și K.D. White, *op. cit.*, 132—136.

²¹¹ Cf. N. Harțușche, *Apulum*, 6 (1967) 231—257.

²¹² Gh. Poenaru Bordea, *StCl*, 5 (1963) 292, nr. 3.

²¹³ Din inscripția extrem de mutilată (Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, 126, nr. 8) nu se poate descifra, din

punctul de vedere care ne interesează aici, decît cuvîntul $\xi\lambda\epsilon\omicron\nu$ (= $\xi\lambda\alpha\iota\omicron\nu$).

²¹⁴ Cf. A. Rădulescu, *Pontice*, 1 (1968) 332 nr. 6.

²¹⁵ Ipoteza editorului după care Flavius Agathenoros ar fi fost un corăbier nu pare să fie împărtășită de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 83 (1970) 415, nr. 403.

²¹⁶ Cf. C. Scorpan, *Cavirac*, 66, nr. 32; idem, *SCIV*, 21 (1970) 1, 90, nr. 39.

²¹⁷ Cf. V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 396, nr. 13.

²¹⁸ Considerații globale despre fertilitatea excepțională a zonei se găsesc la V. Părvan, *Getica*, 132—140 și la R. Florescu, *SCIV*, 7, (1956) 3/4, 390—392; 8 (1957) 1/4, 158

Aici se îmbină două formațiuni principale, și anume formele de relief tipice deltei, pe de o parte, cele muntoase ținând de podișul Babadagului și al Tulcei, pe de altă parte. De jur împrejurul lacului Razelm, există o bandă de pământ lată de câțiva kilometri, foarte joasă, urmată de o altă înaltă pînă la 50 m. De o parte și de alta a riurilor Slava, Taița și Telița, există un podiș destul de plat, înalt pînă la 100 m, pentru ca la sud de Babadag și între brațul Sf. Gheorghe și lacul Razelm să existe porțiuni accidentate cu înălțimi ce depășesc 250 m. Rețeaua hidrologică, reprezentată de riurile menționate mai sus, este așadar suficient de bine conturată. Compoziția solului nu mai are însă omogenitatea intilnită în teritoriile analizate mai sus. Astfel, dacă în jurul comunei Jurilofca este încă cernoziom, ca și pe cursurile riurilor amintite, în partea de nord a lacului Razelm el este înlocuit cu sărături sau, în părțile mai înalte, cu sol brun de pădure.

Rezultă, deci, că numai în anumite locuri — aproximativ 40 000—50 000 ha — este posibilă practicarea agriculturii, în rest terenul fiind afectat locurilor de pășunat, dar există și întinse păduri. Flora și fauna sînt desigur deosebite în raport cu aceste două principale forme de relief. Districtul Deltei Dunării se caracterizează prin prezența stufului, dar nu lipsesc nici plopul, salcia, ulmul și frasinul. Ca faună menționăm principala bogăție a zonei, pește — crapul, somnul, scrumbiile, nisetrul, cega, păstruga —, apoi lupul, vulpea, iepurele, mistrețul de baltă și desigur păsările de o excepțională varietate. Zona este astăzi afectată pe de o parte agriculturii — grîul, orzul, ovăzul, meiul, inul, cîncepa —, pe de alta creșterii animalelor cum ar fi oile, caprele, caii, boii și albinele. În schimb, în zonele deluroase predomină pădurile de gorun, tei, ulm, stejar, iar ca faună sălbatică lupul și căprioara, lăsînd deschisă posibilitatea creșterii animalelor prin excepționalele condiții oferite pășunatului. Regiunea este în general umedă, deși precipitațiile nu depășesc 35—400 mm anual, aceasta mai cu seamă din pricina Dunării și a rețelei hidrografice. Temperatura oscilează între -2° iarna și $+22^{\circ}$ vara.

Din nefericire nu putem adăuga nimic esențial față de capitolul anterior referitor la aspectul juridic al prelucrării solului²¹⁹. Dacă într-adevăr așezarea greacă de la Capul Dolojman (= ? Argamum) va fi posedat probabil statutul de *civitas stipendiaria*, ea va fi avut un teritoriu atribuit propriilor ei cetățeni, în rest autoritățile romane atribuind sau arendînd pămîntul cetățenilor romani. În schimb, medicul de origine tomitană de la Enisala poate să fi posedat (dacă într-adevăr se va fi ocupat și de agricultură), un *ager vectigalis*, arendat poate chiar de cetate²²⁰. Nu lipsesc, pe de altă parte, urme de viață indigenă la Enisala și Visterna, a căror exploatare, ca mîină de lucru în agricultură, am văzut-o frecventă în teritoriile orașelor grecești²²¹. Dar ele nu lipsesc nici din teritoriile orașelor romane, așa cum ne-o indică descoperirile de la Murighiol²²² și Mahmudia²²³.

Problema orașelor romane — mai exact formulat a castrelor împreună cu canabele lor — va face însă obiectul unor detaliate expuneri în paragrafele următoare astfel, încît ne mulțumim a sugera că civili romani de la Dunavățul de Jos (= ? Halmyris) pot să fi fost eventual proprietari ai unor *agri vectigales*²²⁴, în timp ce veteranii de la Salsovia vor fi posedat *agri viritim adsignati*²²⁵.

Este limpede că în aceste condiții orice concluzie apare hazardată, mai puțin aceea că, deși redusă, suprafața acestei zone putea asigura hrana locuitorilor ei. Adăugăm chiar că prin varietatea resurselor, ca și prin excelenta poziție geografică, care-i asigura o comunicație rapidă cu principalele căi comerciale — Dunărea și marea — zona trebuie să fi fost dintre cele mai bogate, ipoteză pe care am dori-o certificată de o intensă și sistematică campanie de săpături arheologice, încă destul de reduse aici.

²¹⁹ Vezi p. 57. Adaugă R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 382.

²²⁰ Cf. AEM, 6 (1882) 38, nr. 80.

²²¹ Pentru Enisala, vezi M. Babeș, SCIV, 22 (1971) 1, 19—45, iar pentru Visterna, C. Șorpan, Pontice, 1 (1968) 356—359.

²²² Cf. E. Bujor, Materiale, 6 (1959) 328—329.

²²³ Cf. Gh. Ștefan, SRIR, 1 (1954) 37.

²²⁴ CIL, 13 739, localizată aici de Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 132, nr. 7: Artemidora Nepotianus, Principalis, Victor, Iulina, Heraclius și Vientia.

²²⁵ Este vorba de beneficiarul diplomei CIL, 16, 41 (97 e.n.) și eventualul veteran Fl(avius) Festus din inscripția reluată de V. Pârvan, Salsovia, 26.

2. AEGYSSUS

O bună parte din condițiile geografice analizate în paragraful precedent sînt desigur valabile și pentru teritoriul orașului Aegyssus. Același podiș deluros al Tulcei, cu înălțimi ce depășesc 200 m, destul de accidentat, constituie principala caracteristică a teritoriului. Desigur de-a lungul Dunării, ca și pe valea Teliței și Taiței pînă la vărsarea lor în lacul Babadag există însă văi lungi, deosebit de fertile, judecînd după solul de cernoziom, dar care desigur în zonele de pădure, face loc solurilor brune de pădure. Flora este și ea similară cu cea întîlnită în teritoriul prezentat în paragraful precedent, adică este reprezentată de păduri de gorun, ulm, stejar și tei, la care adăugăm că în zonele fertile menționate se cultivă aceleași plante, întîlnite pînă acum în întreaga Dobroge. Fauna este și ea asemănătoare, cu deosebire că în timp ce în zonele muntoase predomină lupul și căprioara, în cele joase este frecventă vulpea și iepurele, la care menționăm în plus creșterea oilor, caprelor și a cailor, precum și o remarcabilă dezvoltare a apiculturii, legată desigur de întinsele păduri de tei. Rețeaua hidrologică asigură pe de altă parte o masivă cantitate de pește. Clima este în general cea întîlnită pînă acum, cu rezerva că precipitațiile sînt evident mai bogate în zonele cu o altitudine mai mare.

Reduși la simple presupuneri în ce privește organizarea cetății și a teritoriului, singura coordonată fermă fiind existența unei *civitas* indigene, alături de o așezare militară, practic încă necunoscută, ne rămîne să postulăm, în lumina concluziilor capitolului precedent privind așezările romane de pe *limes*, că această dualitate impunea desigur o repartizare a teritoriului, o parte a lui fiind lăsat vechilor cetățeni — *agri publici stipendiariis dati adsignati* —, rămînînd ca însăși cetatea să fi putut arenda anumite părți din teritoriu — *agri vectigales* —, în timp ce militarii vor fi primit porțiuni de teren cu titlul de *agri viritim adsignati*, chiar dacă în acest caz distincția nu poate fi detaliată prin descoperiri epigrafice ²²⁶.

Cît privește descoperirile arheologice, care să explice existența unei activități agricole, ele lipsesc, și în aceste condiții ne mulțumim a semnala existența unor materiale ceramice indigene la Aegyssus și în jurul Somovei, dovadă a prezenței acestora și aici, în forme de organizare pe care trebuie să le presupunem de la caz la caz, fie lucrînd în mod izolat pămînturile diversilor coloniști romani, fie în comunități ²²⁷. Unele slabe indicații despre dezvoltarea unor culte legate de fertilitatea solului se lasă totuși întrezărite în oinochoia bachică de la Tulcea și în altarul lui Priap de la Cilic ²²⁸.

Suprafața arabilă în antichitate din acest teritoriu putea, credem, asigura hrana unei populații nu prea numeroase. Întemeindu-ne, deci concluziile în special pe datele actuale am remarca deosebita varietate a resurselor acestui teritoriu — pește, lemn, miere de albine, oi, piei de animale și desigur cereale —, lipsurile putînd fi, se înțelege, ușor suplinite de legătura directă cu artera danubiană.

3. NOVIODUNUM

Nu avem nimic de adăugat față de paragraful precedent cu privire la condițiile fizico-geografice proprii acestui teritoriu. Valea Taiței, la limita cu teritoriul troesmens, și a Teliței, care izvorăște chiar din teritoriul noviodunens, acesta pentru a nu mai aminti de valea Dunării, constituie principalele zone agricole. În rest, pădurile ocupă cea mai mare parte a zonelor înalte, după cum, în zilele noastre, pe dealurile din jurul Niculițelului există vii renumite, dovadă că și în antichitate viticultura era posibilă aici, ca dealtfel și apicultura.

²²⁶ Cum s-a arătat în capitolul precedent, p. 59, este posibil ca tocmai această repartiție a terenurilor să fi determinat instituirea unui organism de conducere independent, *ordo territorii*.

²²⁷ Vezi Gh. Ștefan, SRIR, 1 (1954) 36—38. De semnalat că din prosopografia cetății de la Aegyssus cunoaș-

tem doi greci (cf. AEM, 6 (1882) 46, nr. 95 = W. Peek, StCl, 6 (1964) 121, nr. 8 și C. Moisil, BCMI, 3 (1910) 95), care vor fi fost ipotetici posesori ai unor *agri vectigales civitalis*.

²²⁸ Cf. O. Tafrafi, AArh, 2 (1930) 4, 27, nr. 1 (produsul putea fi însă și importat) și respectiv D. Tudor, AnDobr, 16 (1935) 28, nr. 18.

Juridic vorbind, este sigur că alături de o așezare civilă, atestată arheologic²²⁹, există o garnizoană romană — stația, eventual chiar cea principală, a flotei dunărene — împreună cu canabele ei, dacă într-adevăr aceasta este denumirea corectă²³⁰. Componenta populației celor două unități — romani, militari sau civili indigeni și chiar greci — nu este semnificativă pentru tema capitolului de față întrucât, cum se reține, posibilitatea ca aceștia să fi fost implicați în procesul agriculturii este desigur relativă²³¹. Dintre descoperirile arheologice care să ne dea o imagine despre produsele agricole vehiculate aici menționăm fragmentele de țesături, piele sau lemn găsite în necropola orașului²³².

Din teritoriul propriu-zis — unde este de postulat aceeași distincție între pământurile cetății și cele ale canabelor — avem cunoștința în primul rând de așezarea de la Niculițel, desigur cea mai mare din acest teritoriu. Romanii și greco-tracii romanizați, menționați într-o inscripție de aici, pot să fi posedat pământuri adsignate sau arendate de cetate, în care mîna de lucru varia, probabil, de la sclavi la coloni și în fine la indigeni²³³. Ultima posibilitate este de avut cu atît mai mult în vedere cu cît din această așezare provin numeroase urme ale prezenței indigenilor²³⁴. Cît privește forma în care aceștia vor fi fost folosiți în agricultură în teritoriile orașelor militare în general este posibil ca, spre deosebire de orașele grecești, aici să fi prevalat utilizarea lor individuală, în tipicele proprietăți mici și mijlocii ale veteranilor. Dar forme de comunități indigene există și în aceste teritorii, dovadă că acest sistem nu putea fi evitat nici aici, atît din cauza eficienței lui economice, cît și desigur pentru că asupra acestora trebuie să fi grevat în primul rînd impozitul în natură cunoscut sub numele de *annona militaris*, perceput chiar înaintea secolului al III-lea e.n., cînd am văzut că el se extinde și asupra teritoriilor civile²³⁵. Aceasta nu exclude însă continuarea procesului de diferențiere socială în cadrul acestor obștii și, în aceste condiții, n-ar fi exclus ca proprietarul carului de la Telița să fi fost posesorul unei *villa*²³⁶. Interesantă pe de altă parte este descoperirea, tot aici, a unui depozit de țigle, care, dacă are vreo legătură cu amintita proprietate, ar putea marca — descoperirea se datează în prima parte a secolului al III-lea e.n. — începutul unui proces de producție rurală, de natură să concureze (în măsura în care situația poate fi generalizată) pe cea orășenească²³⁷. Lăsînd în sarcina capitolului următor analiza acestui aspect, se cuvine să remarcăm depozitul de amfore de la Valea Teilor, care ar putea indica prezența unui proprietar rural, deși n-am exclude nici ipoteza ca el să fi fost un simplu negustor²³⁸.

Fie și sporadice, elementele analizate mai sus ne permit totuși concluzia că numărul de ha arabile în antichitate puteau asigura hrana unei populații nu prea numeroase, aceasta cu atît mai mult cu cît varietatea resurselor din zona analizată va fi contribuit desigur la realizarea unei balanțe economice echilibrate, produsele lipsă putînd fi ușor procurate, avînd în vedere intensă utilizare comercială a arterei danubiene²³⁹.

4. ARRUBIUM

Din punct de vedere fizico-geografic situația din acest teritoriu prezintă unele deosebiri față de zonele analizate pînă acum. Dacă spre Dunăre întîlnim aceleași soluri mlăștinoase, mai înalte însă decît pînă acum, cu cît înaintăm spre interiorul ținutului, unde se află mai întîi o

²²⁹ Vezi I. Barnea și colab., *Materiale* 4 (1957) 156 și E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, 7 (1961) 391.

²³⁰ Vezi p. 60, n. 340.

²³¹ Pentru componența populației de la Noviodunum vezi p. 59, 60 n. 335 și 338.

²³² E. Bujor, G. Simion, *op. cit.*, 393—394 menționează în morminte de înhumăție sau incinerăție, părți dintr-un giulgiu, obiecte de lemn, două perechi de sandale și nuci arse. Aduăg descoperirea părții inferioare a unei rîșnițe (p. 396).

²³³ Ne referim la inscripția CIL, 7 521 (Gaudentius, Maximina, Valentinus, Vitalis, Valens, Theodora, Cyrilla și Cumenius).

²³⁴ Cf. V. Pârvan, AA, *JDAI*, 29 (1914) 430 (relief al cavalerului trac); Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 182—187 (ceramică indigenă).

²³⁵ Vezi p. 46, n. 175.

²³⁶ Cf. A. Rădulescu, *Pontica*, 4 (1971) 273—287.

²³⁷ Atelierul n-a fost încă descoperit.

²³⁸ Cf. E. Bujor, *Dacia*, NS, 6 (1962) 475—487.

²³⁹ Despre activitatea, printre altele, comercial-agricolă a flotei dunărene, cf. *Veget.*, 4, 46, text comentat de V. Pârvan, *Salsovia*, 14 și de Ințeles, după E. Gren, *Ostbalkan*, 139 și urm., ca o extensiune a activității ei și în afara granițelor provinciei.

fișie de câțiva kilometri de cernoziom, solurile se schimbă apoi pe dealurile înalte de peste 100 m, făcînd loc unui sol cenușiu de pădure, pentru ca pe părțile cele mai înalte ale munților Pricopanului, atingînd înălțimi de 400—450 m, să întilnim solul brun de pădure. Rezultă și din această sumară prezentare că munții Pricopanului și ramificațiile lor spre nord contribuie la definirea caracterului preponderent montan al acestui teritoriu, cu implicații, care se pot ușor deduce, asupra florei și faunei zonei.

Predomină așadar pădurile de gorun, tei, ulm și stejar în care viețuiesc lupul, căprioara și vulpea. Adăugăm că astăzi este posibilă creșterea în acest teritoriu a ovicaprinelor, cabalinelor și albinelor, după cum în zona de cernoziom de la poalele munților este curentă cultivarea plantelor cerealiere; pe dealuri există zone viticole însemnate, favorizate desigur de o cantitate sporită de precipitații, pînă la 550 mm anual. Nu trebuie însă să ometem, ca o importantă resursă a teritoriului, peștele provenind fie din Dunăre, fie din bălțile adiacente acesteia, fie din lacurile Crapina și Jijila. Rezultă, deci că practicarea agriculturii nu este posibilă decît pe o zonă foarte redusă, restul fiind ocupat fie de păduri, fie de pășuni și finețe. Cum se reține, faptul că ne-am afla în fața unei așezări militare împreună cu canabele, alături de o cetate indigenă, constituie încă o ipoteză²⁴⁰. Nu putem detalia, pe baza datelor pe care le posedăm, modalitatea concretă în care s-ar fi practicat agricultura în acest teritoriu, fie în cetate²⁴¹, fie chiar în alte așezări. Din rîndul acestora din urmă am semnalat totuși descoperirea de la Suluc, unde tezaurul găsit poate indica prezența unui proprietar funciar despre care însă nu putem face decît simple presupuneri. Dealtfel, data tîrzie la care a fost ascuns poate sugera și o a doua ipoteză în sensul că proprietarul lui va fi căutat cu bună știință un loc mai ferit²⁴².

Probleme speciale ridică așezarea de la Dinogetia, sediul unei ipotetice „duble comunități”²⁴³. Desigur nu putem afirma nimic sigur cu privire la organizarea ei și, deci a problemelor juridice de cultivare a solului: Judecînd însă după descoperirile arheologice de aici, preocuparea de căpetenie a locuitorilor pare să fi fost pescuitul²⁴⁴, ca și prelucrarea lemnului²⁴⁵.

În realitate resursele acestui teritoriu, așa cum rezultă din analiza celor de azi, trebuie să fi fost mult mai mari, ceea ce putea desigur procura hrana locuitorilor lui. Iar dacă unele produse vor fi lipsit, ele vor fi fost procurate ușor nu numai prin imediata vecinătate de artera danubiană, ci și de vechea cale comercială care, prin Barboși, lega Dobrogea de Moldova încă de la primele contacte dintre greci și autohtoni²⁴⁶.

5. TROESMIS

Aflat imediat la sud de teritoriul descris mai sus, este limpede că deosebiri esențiale nu există, ceea ce face inutilă reluarea unei prezentări mai ample a cadrului fizico-geografic.

Ar rămîne doar de precizat că munții Pricopanului, din care cea mai mare parte se află în teritoriul troesmens, spre estul acestuia, nu lasă loc decît la două „ochiuri” de pămînt fertil, cu cernoziom, primul la sud de Măcin, spre est pînă la Greci, iar apoi spre vest pînă la Turcoaia, care cuprinde lacurile Carcaliu și Iglîța, al doilea între Turcoaia, Cerna, Mircea Vodă, Traian, Dorobanțu și Ostrov, cuprinzînd lacul Băltina. Este, deci, limpede că suprafața cultivabilă este foarte redusă. Fără a nega posibilitatea satisfacerii celorlalte nevoi — pește, carne, lînă, lapte, miere, vin, lemn etc. —, teritoriul de care ne ocupăm se arată în primul rînd deficitar sub raportul producției cerealiere, ceea ce reprezenta baza alimentației antice.

Despre organizarea administrativă a unităților de la Troesmis s-a discutat pe larg în capitolul precedent. În teritoriul legiunii, atîta vreme cît ea va fi staționat la Troesmis, avem de

²⁴⁰ Vezi la noi p. 58.

²⁴¹ CIL, 6 219 menționează doi liberiți.

²⁴² Cf. C. Moisil, CNA, 3 (1923) 9/10, 66—71 = M.

Gramatopol și R. Theodorescu, SCIA, 13 (1966) 1, 75, nr. 124—127.

²⁴³ Vezi p. 61, n. 360.

²⁴⁴ Cf. Gh. Ștefan și colab., SCIV, 6 (1955) 3/4, 715 (greutate de năvod).

²⁴⁵ *Ibidem*, 4 (1953) 1/2, 263 (bucăți de lemn ars).

²⁴⁶ Pentru semnificația agrară a acestui drum vezi p. 77, n. 11.

presupus existența unor *agri viritim adsignati* în special veteranilor, în timp ce cetatea indigenă va fi avut proprii săi *agri stipendiarii adsignati* ²⁴⁷.

Mai complicată se arată a fi, din acest punct de vedere, situația de după municipalizarea așezării în sensul că o reimpărțire a solului va fi avut loc, fără a putea afirma cu certitudine, care va fi fost în continuare deosebirea între veteranii sau cetățenii romani și marea masă a noilor *municipes* ²⁴⁸.

Desigur nu este cazul să revenim la enumerarea „binefăcătorilor” sau veteranilor citadini, toți virtuali posesori de pământ ²⁴⁹. În schimb, numărul libertilor este mai mare decât cel constatat în alte părți, dovadă a dezvoltării relațiilor de producție sclavagiste într-un mediu prin definiție militar ²⁵⁰. Surprinzător de puține se arată a fi inscripțiile, atestind divinități agreste la Troesmis, în fapt neputînd menționa decât un altar dedicat lui Liber Pater ²⁵¹.

Trecînd acum la teritoriul propriu-zis, în imposibilitatea de a distinge diversele categorii de proprietăți, fie înainte, fie după municipalizare, rămîne să prezentăm așezările rurale în ordinea indicată în capitolul anterior.

În imediata vecinătate a cetății, la Turcoaia, acolo unde se semnalase de altfel existența unei *villa rustica*, s-a descoperit inscripția dedicată lui Ael(ius) Aelianus, edil și duumvir al municipiului troesmens, despre care s-a arătat mai sus că nu putem face decât presupuneri și pe care mîna de lucru trebuie să fi fost formată din indigeni sau coloni, mai curînd decât sclavi ²⁵².

În schimb, în ipotetica posesiune a centurionului legiunii a V-a Macedonica Annaeus Pulcher de la Horia, unde există și urme de producție locală, nu este exclusă utilizarea sclavilor ²⁵³.

În contrast cu sărăcia izvoarelor epigrafice urbane despre divinități cu caracter agrest, din teritoriu provin o seamă de documente extrem de grăitoare. Astfel, la Taița, aflată pe versantul estic al munților Pricopanului, au fost descoperite două dedicații către zeița vînătorii, Diana, una din ele aparținînd beneficiarului consular al legiunii a XIII-a Gemina, Fl. Antonius Romanus ²⁵⁴. Tot pe Diana o reprezintă și statueta de bronz de la Cerna, unde s-a mai găsit și un altar dedicat lui Liber Pater de către veteranul M. Antistius Caecina, posesor ipotetic de lot agricol ²⁵⁵. Aceleași divinități, Diana și Bachus, sînt atestate de dedicația de la Țiganca, aparținînd beneficiarului consular Q. Valerius Atim[i]anus ²⁵⁶ și, respectiv de vasul cu reprezentări bachice de la Greci care, chiar dacă importat, este în măsură să ne edifice despre caracterul viticol al zonei ²⁵⁷.

Ar mai fi de adăugat, în altă ordine de idei, că dacă la Mircea Vodă va fi fost într-adevăr un sanctuar el va fi avut propriile sale pămînturi ²⁵⁸.

Coroborînd, așadar, datele pe care le posedăm azi cu cele antice rezultă: cultura cerealelor de-abia putea satisface hrana unei populații de cca 20 000 locuitori. În ce fel va fi putut deci asigura acest teritoriu aprovizionarea unei legiuni care, oricît de dispersată, păstra totuși un minimum de cîteva mii de soldați între zidurile castrului, ne-am putea explica mai greu dacă nu admitem că legiunii îi va fi fost încredințat un teritoriu mult mai larg, atît la nord de

²⁴⁷ Vezi mai sus p. 97, n. 226.

²⁴⁸ Vezi, în general, pentru împărțirea teritoriilor orașelor p. 43, n. 118. Pe lângă terenurile ce vor fi fost în continuare arendate de cetate (*agri vectigales*) este sigur că noii *municipes* își vor fi văzut sporite drepturile teritoriale, proprietățile lor evoluînd probabil de la simplii *agri stipendiarii* la *agri privati*. Care va mai fi fost diferența între acestea și cele ale noilor cetățeni romani ne-ar fi mai greu să spunem dacă nu cumva este de admis că aceștia din urmă posedau *agri privati optimo iure*.

²⁴⁹ Vezi p. 63, n. 373—375 și 383.

²⁵⁰ Libertii sînt pomeniți în inscripțiile CIL, 6 191; 6 201, 6 212 și 7 503. De asemenea, este posibil ca unele soții sau pur și simplu moștenitori ce poartă *nomen*-ul soțului sau al patronului să fi fost în fapt tot libertii; CIL, 6 203, 6 207 și 6 210; R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 566, nr. 2.

²⁵¹ Cf. CIL, 7 489.

²⁵² A. Rădulescu, NMESM, 181, nr. 2, iar pentru ruinele unei *villarustica*, V. Pârvan, Scythia Minor, 491.

²⁵³ Cf. A. Rădulescu, *op. cit.*, 183, nr. 3 și recenta cercetare a lui V.H. Baumann, Peuce, 4 (1976) 61—75. Adaugă rîșnițele menționate de C. Scorpan, Pontice, 1 (1968) 349.

²⁵⁴ Cf. CIL, 6 160 = 8 497 și 6 161 (223 și respectiv 218 e.n.).

²⁵⁵ Cf. V. Barbu, Dacia, NS, 9 (1965) 390, nr. 4; dedicația către Liber Pater la P. Nicorescu, BCMI, 8 (1915) 41, nr. 1.

²⁵⁶ Cf. A. Rădulescu, *op. cit.*, 179, nr. 1; R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3/4, 374, presupune, pe bună dreptate, că în zonă erau mai multe păduri.

²⁵⁷ Cf. C. Scorpan, Repbach, 31, 6 (sec. I e.n.).

²⁵⁸ Vezi bibliografia acestei așezări la p. 64, n. 404.

Dunăre ²⁵⁹, cit și — măcar în vremea cit aceasta staționa aici — prin controlul asupra teritoriilor unităților auxiliare adiacente ²⁶⁰.

În schimb, viticultura și vinătoarea — așa cum rezultă din mărturiile antice — la care adăugăm, pe baza datelor de astăzi, creșterea oilor și a caprelor, albinăritul, pescuitul și desigur exploatarea lemnului pădurilor se arată a fi fost răspândite, contribuind desigur la echilibrarea balanței comerciale a teritoriului de care ne-am ocupat.

6. BEROE-CIUS

Imprecis cunoscut atit ca limite, cit și ca organizare, teritoriul stabilit — desigur formal de noi — are o singură frontieră asigurată, și anume riul Saraiu, care izvorăște din podișul Babadagului, trece pe lângă comunele Saraiu și Ciobanu și se varsă în Dunăre la nord de Hirsova. Spre nord nu putem delimita în nici un fel limitele lui, și dacă localitatea Ostrov a fost înglobată de noi în teritoriul troemens, ceea ce ar duce la concluzia că riul ce se varsă în Dunăre la nord de Piatra Frecăței ar fi constituit o limită naturală, ea poate tot atit de bine să fi făcut parte din teritoriul de care ne ocupăm, în acest caz riul Pecineaga fiind limita sa nordică.

Desigur aceste detalii au mai puțină importanță pentru precizarea cadrului natural, reprezentat de limita sud-vestică a podișului Babadagului, cu înălțimi cuprinse între 100—200 m, pentru a scădea treptat pînă la 15—20 m în apropierea Dunării. Pe văile rîurilor mai sus-menționate se află un sol prielnic agriculturii, cernoziomul carbonatic, chiar dacă înspre Dunăre el face loc unui sol bălan, nu mai puțin fertil.

Flora și fauna sînt așadar deosebite în raport de aceste două coordonate, în părțile mai înalte predominînd pășunile, finețele, poate chiar pădurile în antichitate, iar ca animale lupul, vulpea, căprioara și iepurele. În partea mai joasă a teritoriului predomină azi culturile cerealiere, iar înspre Dunăre, pe lângă ihtiofaună, există păduri de sălcii și plopi cu pajști extrem de propice creșterii oilor, cailor și bovinelor. Clima de aici oscilează între aceleași limite — 2° iarna, +22° vara — cu observația că ploile sînt mai frecvente, cca 400 mm anual.

Cum se reține, situația juridică a capitalei — eventual a celor două capitale — este încă subiect de discuție, fie și numai pentru Beroe, din moment ce pentru Cius s-a făcut ipoteza prezenței unei unități auxiliare stabile, cohors I Lusitanorum ²⁶¹. Admițînd deci că situația de aici trebuie să fi fost cea cunoscută în general pe *limes*-ul dobrogean, vom începe prin a arăta că dacă singurele indicații despre componența populației de la Beroe (Piatra Frecăței) provin din marea necropolă de aici, în fapt fiind vorba de elemente romane alături de care vor continua să existe și indigeni ²⁶², în schimb de la Cius (Girliciu) provin trei inscripții, atestînd veterani stabiliți aici, ipotetici posessori de pămînt ²⁶³.

Că o viață agricolă va fi existat și aici par s-o dovedească cele două relieuri dionisiace de la Făgărașul Nou, unul purtînd numele lui Ulpus Maximus ²⁶⁴. Nu putem adăuga nimic nou din punctul de vedere care ne reține atenția despre vicus Vergobrittiani cu excepția că *magister vici* este tot un veteran, al legiunii a V-a Macedonica ²⁶⁵, așa cum este posibil să fi fost și proprietarul ipoteticeii *villa* de lângă Girliciu ²⁶⁶. Inscripția de la Saraiu, atestînd un *πάρρων*, ar putea indica, deci o proprietate administrată de libești, poate cu coloni, dar — chiar dacă ne dovedim tributari unei prejudecăți — înclinăm să credem că elementele greco-orientale de pe *limes* vor fi fost cu precădere angajate în activitatea comercial-meșteșugărească, mai curînd decît în cea agricolă ²⁶⁷.

²⁵⁹ Vezi p. 77, și n. 11.

²⁶⁰ Pornind de la alte considerente, Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 23 (1972) 1, 45—62, ajunge la aceleași concluzii.

²⁶¹ Vezi p. 65, n. 407—410.

²⁶² Cf. A. Petre, Dacia NS, 6 (1962) 219.

²⁶³ În general despre componența populației de la Cius vezi p. 65, n. 410. Veteranii menționați în text sînt amintiți în inscripțiile CIL, 12 480 și 7 495;

Gr. Florescu, SCIV, 2 (1951) 2, 125—135. De menționat că soțiile ultimilor doi veterani sînt foarte probabil libere.

²⁶⁴ Cf. I.T. Dragomir, SCIV, 13 (1962) 2, 421—429.

²⁶⁵ Cf. CIL, 12 479.

²⁶⁶ Ipoteza că aici va fi fost o *villa rustica* se întemeiază pe inscripția CIL, 14 214²¹.

²⁶⁷ Cf. AEM, 11 (1887) 28, nr. 17.

Numărul de ha cultivabil în antichitate asigură desigur aprovizionarea cerealiară a populației teritoriului la care mai adăugăm ca resurse creșterea oilor și cailor, eventual viticultura și desigur pescuitul. Nu va fi lipsit nici exploatarea lemnului așa cum par să o dovedească resturile arheologice din necropola de la Piatra Frecăței ²⁶⁸.

7. CARSIMUM

Condițiile naturale ale teritoriului de care urmează să ne ocupăm nu se deosebesc esențial de cele prezentate în paragraful anterior. Dacă limitele propuse sînt corecte, teritoriul cetății Carsium are o formă prelungă, cu înălțimi mici de 15 pînă la 20 m, în partea dinspre Dunăre, unde întîlnim un sol bălan pentru a se ridica treptat înspre est, constituind un podiș înalt de 100 m, în care solul de cernoziom este preponderent. În partea de nord-est întîlnim ultimele prelungiri spre sud ale podișului Casimcei, cu înălțimi de peste 200—300 m. Rețeaua hidrologică este reprezentată de Dunăre și de afluentul acesteia, Șaraiu. Ca floră întîlnim în partea de nord-est pășuni și finețe, în vreme ce în partea de vest, spre Dunăre, există terenuri fertile, cultivabile cu cereale, în, cînepă, viță de vie, desigur cu excepția bălților de la nord de Carsium, unde întîlnim păduri de sălcii și plop. Fauna este și ea deosebită în funcție de aceste două principale forme de relief, în zona înaltă predominînd lupul, vulpea, căprioara și iepurele, în vreme ce în cea joasă este foarte dezvoltată astăzi creșterea ovicaprinelor, cabalinelor și bovinelor, la care adăugăm desigur imensa resursă naturală pe care o constituie peștele din Dunăre și bălțile adiacente.

Cum se poate ușor deduce din paragraful dedicat acestei cetăți în capitolul precedent, nu putem face decît simple presupuneri referitoare la dualitatea *civitas-canabae*, care trebuie să fi existat și aici, justificată de prezența castrului de ală sau cohortă ²⁶⁹. S-a arătat tot acolo că ponderea principală a activității trebuie să fi căzut pe comerț, argumentarea acestei afirmații, urmînd a se face pe larg în capitolul următor ²⁷⁰.

Chiar dacă zona se dovedește a fi fost aptă pentru activitatea agricolă, dovezile concrete în acest sens lipsesc încă. Astfel, inscripția — foarte probabil tomitană — de la Ciobanu nu indică decît relații comerciale între cele două cetăți; e doar o simplă presupunere aceea că la baza acestor relații va fi prevalat aspectul agricol, mai concret că pe aici se vor fi scurs spre mare imensele bogății cerealiere ale Bărăganului ²⁷¹. Dacă grecul romanizat de la Dulgheru poate să fi fost tot atît de bine angrenat în activitatea comercial-meșteșugărească, cît și în cea agricolă ²⁷², este foarte plauzibil ca indigenii grecizați din aceeași așezare să fi fost posesori de pămînt, ridicați din rîndurile aristocrației locale ²⁷³. Cum se înțelege, este primul caz de indigeni proprietari de pămînt în teritoriile militare analizate pînă acum, chiar dacă despre forma concretă în care aceștia își vor fi exploatat lotul sîntem restrînși la simple ipoteze. Nu tot atît de hazardată ni se pare presupunerea ca în vicus Carporum să fi existat relații de colonat tipice secolului al IV-lea e.n., ceea ce depășește limitele cronologice ale preocupărilor noastre ²⁷⁴.

Firește nu poate fi vorba, avînd în vedere lacunele documentare, să conchidem despre agricultura teritoriului cetății Carsium. Este cert însă că preocuparea de căpetenie va fi fost cea comercială, desigur nu a propriilor produse, suprafața arabilă în antichitate de-abia pînd satisfăce nevoile propriei populații, cît în special a cerealelor de la nord de Dunăre, fie prin artera comercială fluvială, fie direct, prin centrul Dobrogei, către marile porturi de pe litoral.

²⁶⁸ — Zei A. Petre, *Materiale*, 8 (1962) 567, 568, tipul IV.

²⁶⁹ Zei p. 66, n. 418, 419.

²⁷⁰ Zei p. 65, n. 417.

²⁷¹ Cf. I. Stoian, *Tomitana*, 135, nr. 41, la care mai este de adăugat cea de la Carsium (*ibidem*, nr. 40).

²⁷² Zei CIL, 7 488 : Xei . . . us Nicēphorus (sec. II e.n.).

²⁷³ Este vorba de Attas Possei și Mama Crescentos (A. Rădulescu, *SCIV*, 14 (1963) 1, 93, nr. 14).

²⁷⁴ Cf. *Amm. Marcell*, 27, 5, 5. Pentru colonatul din sec. IV e.n., vezi A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, 284—602, 2, Oxford (1964) 769—823.

8. CAPIDAVA

Lipsind zona muntoasă din teritoriul prezentat în paragraful anterior, ne rămâne să arătăm că, în rest, în teritoriul capidavens formele de relief și, deci și de soluri sînt absolut identice cu cele prezentate mai sus. De subliniat este caracterul secetos al zonei, precipitațiile atingînd din nou cifra de 350 mm anual. Rețeaua hidrologică este formată din marele fluviu în care se varsă două piraie, precum și de un afluent al Casimcei.

Am arătat în paragraful din capitolul anterior dedicat teritoriului capidavens că, în rezumat, se poate afirma că la Capidava avem bine atestat dubletul *civitas-canabae*, ceea ce implică desigur o repartizare a teritoriului între diversele categorii de cetățeni din respectivele unități²⁷⁵. Și aici ca și în teritoriul noviodunens, după o perioadă de autonomie în organizarea teritoriului — argumentată prin încredințarea titlului de *quinquennalis territorii* în secolul al II-lea e.n. unui indigen romanizat, C. Iulius Quadratus²⁷⁶ — autoritatea militară a castrului redevine preponderentă așa cum ne-o demonstrează delimitarea centurionului de legiune Iulius Vitales din 228—230 e.n.²⁷⁷. Printre sarcinile cele mai importante ale acesteia figura desigur stringerea impozitului în natură *annona militaris*, necesară întreținerii trupelor din castrul principal.

Nu lipsesc, cit privește capitala teritoriului, nici alte dovezi de activitate agricolă, fie ele indirecte, cum ar fi unii eventuali liberiți²⁷⁸, dedicațiile către Jupiter Optimus Maximus Tonans²⁷⁹ sau torsul de marmură al zeiței Diana²⁸⁰, sau directe, arheologice, cum ar fi oasele de animale găsite în săpături²⁸¹, sau chiar unele unelte agricole²⁸².

Dar desigur această activitate se desfășura în primul rînd în așezările din teritoriu, din rîndul cărora deosebit de importante se arată a fi fost numeroasele *villae*. Mai întii despre cele două atestări din imediata vecinătate a Capidavei, dar care se pot referi eventual la aceeași *villa* a Cocceilor, una menționînd pe Titia Matrina și Coc(ceius) Elius²⁸³, alta pe același Cocceius (H)elius și pe Cocceius Clemens²⁸⁴. Dacă ipoteza după care ei vor fi descendenți ai veteranilor romani din vremea lui Nerva este plauzibilă, este posibil ca ei să fi posedat *agri viritim assignati*, în care mîna de lucru să fi fost preponderent servilă. Că așa vor fi stat lucrurile pare s-o demonstreze și *villa* familiei Valeria de lângă Ulmetum, unde intendentul era un *actor*, funcție des întîlnită pe o proprietate sclavagistă, chiar dacă aici este mai probabil ca proprietarii să fi fost civili și nu militari, ceea ce modifică desigur caracterul juridic al posesiunii lor²⁸⁵. De același tip trebuie să fi fost și proprietatea lui Tiberius Claudius Firminus, cu observația că, despre ambele s-a afirmat, nu fără temei, că ele ar fi fost deosebit de întinse²⁸⁶. Din păcate nici una din *villae*-le de mai sus n-a fost identificată și arheologic, ca de altfel nici ipotetica posesiune a veteranului C. Iulius Capito de la Băltăgești²⁸⁷. O slabă indicație se lasă totuși citită în mormîntul cu inventar de aur de la Crucea, dovadă a unei bunăstări deosebite și care s-ar fi putut materializa, în timpul vieții, în posesiunea unui însemnat lot de pămînt²⁸⁸.

Nu putem în schimb afirma nimic sigur cu privire la cei doi *pagani*, unul de lângă Capidava²⁸⁹, altul de lângă Ulmetum²⁹⁰. Dacă aceste *cognomina* indică într-adevăr existența unor *pagi*, este foarte posibil ca în aceste unități relațiile agricole să fi fost oarecum asemănătoare celor din obștiile teritoriale, avînd în vedere pe de o parte elasticitatea noțiunii de *pagus*, pe de alta rezonanța indigenă a numelui celui de-al doilea *paganus*²⁹¹.

²⁷⁵ Vezi p. 66 și urm.

²⁷⁶ Cf. CIL, 12 491.

²⁷⁷ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 389, nr. 26 = Gr. Florescu, SCIV, 8 (1957) 1/4, 317—321.

²⁷⁸ Cf. eventual Gr. Florescu, Capidava, 78, nr. 3.

²⁷⁹ Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, 86—87, nr. 9, 10; 92, nr. 14 (vicus Scenopesis).

²⁸⁰ Gr. Florescu, *op. cit.*, 128, nr. 3.

²⁸¹ Gr. Florescu și colab., Materiale, 7 (1961) 574.

²⁸² Cf. I. Micu, Călăuza, 41, nr. 220: pietre de moară.

²⁸³ Gr. Florescu, Capidava, 104, nr. 26.

²⁸⁴ *Ibidem*, nr. 25.

²⁸⁵ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 555, nr. 12 (sec. III e.n.).

²⁸⁶ Cf. V. Pârvan, AA, JDAI, 29 (1914) 442, localizată lângă Ulmetum de Emilia Doruțu-Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 132, nr. 5.

²⁸⁷ Cf. CIL, 12 477.

²⁸⁸ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 1, 582, n. 8.

²⁸⁹ Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, 109, nr. 31.

²⁹⁰ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 2, 2, 232, nr. 3.

²⁹¹ Vezi p. 67, n. 446.

Într-un mod asemănător va fi fost organizat și elementul indigen, atestat epigrafic, din vicus Scenopesis, ceea ce nu exclude desigur existența unei aristocrații autohtone, așa, cum ne-o dovedesc *magistri* cu nume indigene din acest vicus²⁹². Cît privește pe magistrul din vicus Hi . . . , M. Cocceius Hilus, poate una și aceeași persoană cu unul din proprietarii vilelor din vecinătatea Capidavei, el era desigur un cetățean roman a cărui situație funciară îi va fi permis să ocupe această funcție²⁹³. Dedicția unui alt *magister vici* de la Gălbiori, Veturite Tertius, către Ceres Frugifera ne relevă pe de altă parte aceleași preocupări agreste, întilnite la majoritatea romanilor din teritoriu²⁹⁴. Nu putem afirma nimic în plus pentru urmele indigene de la Runcu²⁹⁵ și Topalu²⁹⁶ decît că prezența acestora aici era de așteptat nu numai în lumina celor ce preced, ci în special a descoperirii epigrafice a monumentului lui Quadratus de la Ulmetum²⁹⁷.

Așezarea de aici, administrativ vorbind un vicus, ridică însă probleme deosebit de importante. Este vorba mai întii despre numeroasele unelte agricole²⁹⁸ sau chiar produse²⁹⁹, descoperite în săpăturile mai vechi. Chiar dacă nedatabile — și așea nu numai din pricina calității săpăturilor, ci pentru că în general funcționalitatea uneltelor presupune o evoluție lentă³⁰⁰ — ele sînt deosebit de grăitoare pentru ocupația de căpetenie a locuitorilor acestui vicus, așa cum pare s-o ateste și existența aici a unui colegiu al închinătorilor lui Silvanus Sator³⁰¹. Desigur această afirmație este valabilă pentru coloniști romani civili și indigeni³⁰² și mai puțin pentru bessii care, la fel cu cei de la Sinoe, vor fi exploatat zăcămintele metalifere din vecinătatea cetății³⁰³.

Cît privește formele de exploatare agricolă practicate în acest vicus, presupunem din nou că sclavii sau colonii vor fi fost întrebuințați cu precădere, ceea ce nu exclude însă dănuirea unor forme de obște teritorială. Spunem acest lucru întrucît de la Ulmetum provine un monument de o excepțională importanță pentru problema care ne reține atenția. Este vorba de altarul, în mai multe rînduri menționat pînă aici, lui C. Iulius Quadratus care are pe una din fețe reprezentat un agricultor cu plugul, pe alta un păstor cu oile, în fine pe cea centrală inscripția menționîndu-l pe Quadratus cu titlul de șef — *princeps* — al unei unități, *locus*, desigur o obște teritorială³⁰⁴. Cu greu s-ar putea găsi un monument mai grăitor pentru ilustrarea activității agricole dobrogene, întemeiată pe cultura solului și păstorit și practică de indigenii organizați în formă de obște.

A rezultat din cele expuse pînă aici că preocuparea de bază a locuitorilor din teritoriul capidavens se arată a fi fost agricultura și păstoritul, suprafața arabilă în antichitate putînd chiar depăși nevoile unei populații de 15 000—20 000 suflete. Acest lucru este demonstrat, mai mult decît în alte teritorii, de documente antice — inscripții atestînd *villae*, dedicații către divinități agreste, sculpturi, unelte și produse agricole — ceea ce face inutilă coroborarea

²⁹² Numele indigene se întilnesc în inscripțiile republicate de Gr. Florescu, *op. cit.*, 88, nr. 11 (Ebrenus) și 92, nr. 14 = N. Gostar, *ArhMold*, 4 (1966) 185 (Eftacensus Biti).

²⁹³ Cf. CIL, 12 494; E. Comșa și D. Popescu, SCIV, 2 (1951) 1, 172, menționează în așezarea de la Dorobantu Nou (Gară) rîșnițe.

²⁹⁴ Vezi Gh. Poenaru Bordea, StCl, 5 (1963) 293, nr. 4.

²⁹⁵ Cf. C. Scorpan, Pontice, 1 (1968) 359.

²⁹⁶ Cf. C. Pârvan AA, JDAI, 29 (1914) 430—432 (relief al cavalerului trac).

²⁹⁷ Vezi n. 304.

²⁹⁸ Din rîndul acestora amintim în primul rînd fusaiiolele (V. Pârvan, Ulmetum, I, 574, 575, pl. XXV, fig. 2), rîșnițele (J. 287—290, pl. XIV—XV) și desigur secera și coasele (2, 1, 308, 309, pl. XXVI, fig. 2, nr. 1, 2 și 5);

tot aici V. Pârvan (pl. XXVI, fig. 2, nr. 3, 7, 8, 18) mai publică trei topoare și o seacă.

²⁹⁹ Cf. ibidem, 1, 575; resturi de lemn ars (stejar și brad).

³⁰⁰ Vezi în acest sens lucrarea lui K.D. White, de unde rezultă că nu se poate stabili o evoluție cronologică convingătoare a uneltelor agricole.

³⁰¹ V. Pârvan, *op. cit.*, 2, 2, 359, nr. 15 și 374 ur. 22 (191 e.n.).

³⁰² Vezi p. 68, n. 460—462.

³⁰³ Cf. Em. Zah, Al. Suceveanu, SCIV, 22 (1971) 4, 567—578.

³⁰⁴ Monumentul, ca simbol al preocupărilor agricole și păstorești, a fost comentat de V. Pârvan, Începuturile, 119—121; idem, Getica, 138; V. Canarache, SCIV, 1 (1950) 2, 106; G. Bordenache, Dacia, NS, 9 (1965) 279. În general pentru plugul roman, vezi K.D. White, Implements, 123—145.

acestor date cu cele actuale. Ar fi poate doar de adăugat că lipsa unei vegetații de deal va fi creat unele dificultăți în procurarea lemnului, neîndoielnic însă suplinite prin activitatea comercială a capitalei despre care se întâmplă să fim bine informați ³⁰⁵.

9. AXIOPOLIS

Cu teritoriul acestui oraș reintrăm în zona sud-dobrogeană, cunoscută parțial din prezentarea teritoriilor tomitan și callatian, în care trăsăturile de stepă se accentuează. Solul este, în general, bălan sau de cernoziom, propice agriculturii și viticulturii, iar vegetația este și ea tipică de stepă cu asociații de păiuș, crînguri mici de stejar pufos, ulm, arțar și frasin. Ca faună menționăm lupul, vulpea, iepurele, dropia și peștele, zona fiind foarte favorabilă creșterii oilor, caprelor și cailor. Clima este cea cunoscută pînă acum cu veri calde și secetoase și ierni blinde, dar lipsite de zăpadă.

În concret teritoriul de care ne ocupăm este limitat la sud de podișul Medgidiei, iar la nord de podișul Casimcei, fiind deci plasat în cea mai mare parte pe valea Carasu, după cît se pare navigabilă în antichitate ³⁰⁶, la care mai adăugăm pîriul ce se varsă în Dunăre la sud de Seimeni.

Cetatea se prezintă în paradoxala situație de a fi cunoscută în special ca așezare civilă, desigur mare, și mai puțin ca așezare militară ³⁰⁷.

Cum s-a arătat însă mai sus, în paragraful corespunzător din capitolul precedent, este vorba în fapt de o „dublă comunitate”, ceea ce implică cunoscuta diviziune a teritoriului în *agri stipendiariis adsignati* și *agri viritim adsignati*, aceasta desigur pe lângă pămînturile arendate de cetate sau autoritățile romane.

Din păcate nici documentele din cetate, nici cele din teritoriu nu ne ajută la reconstituirea unei imagini despre activitatea agricolă din teritoriul axiopolitan. Cu excepția vicusului I Urb ... unde cetățenii romani sînt atestați în calitate de *consistentes* ³⁰⁸, situație întîlnită pînă acum și la care nu avem nimic de adăugat ³⁰⁹, nu putem discuta nici un alt document din teritoriu.

În aceste condiții tot ce putem conchide, și aceasta desigur în primul rînd pe baza datelor actuale, este preponderența agricolă, cerealiară a economiei zonei — numărul de ha arabil în antichitate pînd chiar depăși nevoile unei populații destul de reduse — la care adăugăm pășunatul și pescuitul. Dar ponderea principală a activității economice a cetății de la Axio-polis trebuie să fi căzut prin excelență și asupra comerțului de tranzit prin care, pe valea Carasu, deci fluvial sau terestru ajungeau la mare — și în special la Tomis — imensele bogății cerealiere ale Bărăganului ³¹⁰.

10. SUD-VESTUL DOBROGEI

Unitatea geografică de care urmează să ne ocupăm în continuare prezintă unele asemănări cu teritoriul axiopolitan. Singura deosebire, fundamentală însă, este că platitudinea din teritoriul descris mai sus este înlocuită cu un relief accidentat, cu văi și dealuri abrupte ceea ce face imposibilă desfășurarea unei activități agricole normale. Ea nu este deci posibilă decît pe văile unor piraie mici cum ar fi Peștera, Diordingi, Urluia, Beilic și Oltina, ca și ale lacurilor Baciul, Mirleanu, Oltina, Iortmac și Bugeac sau, în fine pe platourile mai înalte, destul de rare de altfel, unde există însă păduri sau locuri de pășunat, pentru ca spre sud să existe și astăzi regiuni viticole însemnate.

³⁰⁵ Judecăți favorabile despre dezvoltarea agriculturii în teritoriul capidavens în general se găsesc la V. Pârvan, *Umetun*. 2, 2, 396—404 și R. Florescu, *SCIV*, 7 (1956) 3/4, 377, 383.

³⁰⁶ *Vezi* p. 68. n. 466.

³⁰⁷ *Vezi* p. 69, n. 468—473.

³⁰⁸ Cf. *CIL*, 14 441, localizată la Medgidia de Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 132, nr. 4.

³⁰⁹ *Vezi* p. 44 (vicus Quintionis).

³¹⁰ *Vezi* p. 77, n. 11.

S-a arătat în paragraful corespunzător din capitolul precedent că situația juridică a așezărilor din această zonă nu este clară³¹¹. În plus, documentele care să ateste concret urme de activitate agricolă nu ne permit, cu rare excepții, doritele detalieri.

Astfel, din cetatea de la Rasova provinc, printre alte documente, dedicația unui fost duumvir, Ael(ius) . . . Castus care, dacă n-a fost adusă din teritoriul orașului Tropaeum Traiani, ar putea indica existența unei proprietăți despre care nu putem face însă decât simple presupuneri³¹². În schimb, elementul indigen este atestat aici³¹³, ca și la Muzait³¹⁴, Bugeac³¹⁵ și Ostrov³¹⁶, dovadă a continuității populației autohtone într-o zonă militară, așa cum am văzut că se mai întâmplă și în alte părți. Este foarte posibil ca ei să fi fost utilizați în posesiunile veteranilor, ca de pildă în cea ipotetică de la Oltina³¹⁷, fie individual, fie în obștii. În rest, singurele dovezi despre o activitate agricolă se află la Muzait, unde se cunosc două monumente dionisiace pe lângă câteva unelte agricole³¹⁸.

Suprafața arabilă în antichitate putea cu greu satisface nevoile unei populații de cifrat, cum se reține, la 15 000—20 000 locuitori, nevoi suplinite însă de creșterea oilor, viticultura, pescuit, prelucrarea lemnului etc. Dar cum nu este deloc exclusă posibilitatea ca partea sud-vestică a zonei să fi fost înglobată în teritoriul orașului Durostorum, ceea ce ar implica o altă repartizare a resurselor, calculele noastre pur orientative își dovedesc odată în plus relativitatea³¹⁹.

11. LIBIDA (?)

Teritoriul libidens ocupă cea mai mare parte a podișului Babadag, formațiune geomorfologică de care am avut prilejul să ne ocupăm mai sus. Rezumînd, se poate deci afirma că este vorba de o zonă cu înălțimi în jur de 400 m, destul de accidentată, caracterizată de soluri brune, improprie agriculturii, dar desigur bogate în păduri de gorun, tei, ulm și stejar, ca și în locuri de pășunat. Astfel, pe lângă fauna obișnuită pădurilor — lupul, căprioara — aici este posibilă creșterea oilor, apicultura și desigur viticultura. În schimb, pe văile riurilor Telița, Slava, Casimcea și Saraiu, unde există cernoziom, este posibilă dezvoltarea producției cerealiere. Avînd în vedere înălțimea zonei, temperatura oscilează aici între -3° iarna și $+21^{\circ}$ vara, în vreme ce cantitatea de precipitații atinge cifra maximă pentru Dobrogea, ajungînd pînă la 550 mm anual.

S-a arătat în capitolul anterior că inexistența unor urme de ocupație militară romană ne face să credem că cetatea de la Slava Rusă va fi fost probabil o *civitas stipendiaria* cu un teritoriu propriu în care cetățenii ei vor fi primit acei *agri stipendiariis adsignati*, în vreme ce în partea direct supusă autorităților romane vor fi fost plasați coloniști romani civili sau militari, aceasta desigur pe lângă *agri vectigales civitatis* sau *populi Romani*.

Astfel, și doar cu titlul de ipoteză, este posibil ca Q. Marcius Quadratus, născut la Libida, să fi posedat un *ager stipendiarius* lucrat poate cu indigeni³²⁰, în vreme ce despre ceilalți ipotetici posesori de pămînt nu putem afirma decât că civilii romani vor fi posedat *agri vectigales*, iar eventualul veteran un *ager viritim adsignatus*³²¹.

Aceeași trebuie să fi fost situația și în vicus Novus³²², desigur cu excepția stipendiariilor, cu observația că indigenii folosiți probabil în agricultură sînt și aici atestați din punct de vedere

³¹¹ Vezi p. 69, 70.

³¹² Cf. Gh. Poenaru Bordea, StCl, 5 (1963) 294, nr. 5. În schimb, vezi A. Aricescu, Pontica, 7 (1974) 261—263, unde se menționează un veteran al unei cohorte.

³¹³ C. Scorpan, *op. cit.*, 359—363.

³¹⁴ Idem, Pontice, 2 (1969) 258, nr. 7.

³¹⁵ *Ibidem*, 43—79; tot aici se mai menționează și o rîșniță.

³¹⁶ Cf. P. Papahagi, AnDobr, 4 (1923) 2, 262—263.

³¹⁷ CIL, 16, 44 (99 e.n.).

³¹⁸ Monumentele dionisiace sînt publicate de C. Scorpan, Repbach, 25, nr. 3, 42, nr. 12, iar uneltele agricole (piuă de calcar și coș de rîșniță) de A. Rădulescu și M. Davidescu, Materiale, 5 (1959) 757.

³¹⁹ O judecată verosimilă despre lipsa de fertilitate a sudului Dobrogei în general, se găsește la J. Weiss, Dobrudscha, 5.

³²⁰ Cf. A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 99, nr. 17, cu observațiile de lectură ale lui A. Aricescu, BMI, 40 (1971) 3, 58—60.

³²¹ Vezi mai sus p. 71, n. 503.

³²² Cf. CIL, 14 448 (178 e.n.).

onomastic și arheologic ³²³. Despre locuitorii din vicus Petra nu se poate ști în ce măsură nu vor fi posedat și ei pământuri lucrute poate tot cu țărani semidependenți, dar aceasta rămâne o simplă presupunere ³²⁴. În fine, la Sîmbăta Nouă, dacă este vorba într-adevăr de o *villa* cum este cazul probabil la Topologu ³²⁵, atelierul ceramic de aici ar putea marca, ca și la Telița ³²⁶, începutul unui proces de concurență între *villae* și orașe, reflectînd desigur decadența acestora din urmă.

Conchizînd deci, pe baza datelor actuale, că zona nu favoriza producția cerealiară, este sigur în schimb că pădurile sau viile, oile sau peștele vor fi asigurat hrana unei populații nu prea numeroase. Redusă, cum se înțelege, la simple legături terestre cu celelalte teritorii, zona de care ne-am ocupat pare să fi fost de altfel destul de izolată.

12. TROPAEUM TRAIANI

Prezentate parțial la teritoriul axiopolitan și la zona din sud-vestul Dobrogei, caracteristicile fizico-geografice ale teritoriului tropaeens s-ar prezenta în prezent ca tipice unui podiș nu prea înalt, pînă la 200 m, accidentat în special la sud de Adamclisi, cu o vegetație de silvostepă — ierburi, arbuști, tufișuri, păduri de stejar pe alocuri — parțial favorabil agriculturii și viticulturii — cernoziom în părțile mai joase, soluri brune de pădure, în cele mai înalte — și cu o faună reprezentată de vulpe și iepure, dar unde creșterea oilor, caprelor și cailor este foarte prielnică. Clima este în general secetoasă — 350—400 mm anual, ajungînd însă uneori pînă la 200—250 mm — cu variațiile cunoscute de temperatură, —2° iarna și +23° vara. Rețeaua hidrologică este reprezentată de piraiele care se varsă în Dunăre prin zona de sud-vest a Dobrogei și anume Peștera, Diordingii, Urluia, Beilic și Oltina.

A rezultat pe de altă parte din analiza situației juridico-administrative a cetății Tropaeum că aceasta va fi fost la început probabil o simplă *civitas stipendiaria*, ceea ce presupune o pluralitate de tipuri de posesiuni, *agri stipendiariis adsignati* pentru cetățenii orașului, *agri viritim adsignati* pentru veterani, în fine *agri vectigales* pentru civilii romani sau cetățenii de dată mai recentă ³²⁷. Cum s-a mai subliniat, nu este ușor de întrezărit distincția juridică pe care trebuie să o presupunem odată cu municipalizarea orașului între pământurile noilor cetățeni romani și a celor ajunși doar *municipes* ³²⁸.

S-a arătat în repetate rînduri că o reluare a categoriilor sociale atestate în cetate s-ar dovedi formală, reprezentanții acestora fiind doar principiali posesori de pămînt ³²⁹.

În schimb, monumentul triumfal din imediata vecinătate a cetății prezintă o serie de reprezentări sculpturale demne de toată atenția. Este vorba de metopele, înfățișînd scene din viața indigenilor, fie pe aceștia într-un car tras de boi, fie celebra metopă reprezentînd berbeci și țapi ³³⁰. Nici o sculptură nu-i reprezintă practicînd agricultura ceea ce, odată în plus, ne întărește în convingerea că nici în acest teritoriu, nici în general în Dobrogea romană, din această ocupație ar fi provenit sursa principală de bogăție.

³²³ Onomastic vorbind, vezi însuși numele P(ubliu) Socufuni(us) din inscripția mai sus citată, iar arheologic materialul indigen semnalat de Gh. Ștefan, SRIR, 1 (1954) 37.

³²⁴ Th. Sauciu-Săveanu, AnDobr, 15 (1934) 93—112 = Gr. Florescu, RIR, 10 (1940) 170—173.

³²⁵ Vezi bibliografia indicată la p. 72, n. 511. Pentru existența cuptorului dețin informații de la A. Aricescu (1966). Adaugă ipoteticul lot pe care-l va fi deținut frigianul Aufidius Helius la Topologu (V.H. Baumann, SCIV, 22 (1971) 4, 597 cu corecturile lui A. Aricescu, Pontica, 6 (1973) 105—110).

³²⁶ Vezi mai sus p. 98, n. 236—237.

³²⁷ Vezi la noi p. 72, 73.

³²⁸ Vezi mai sus p. 100, n. 248.

³²⁹ Libertate sînt pomenite în inscripțiile CIL, 14 214¹² și eventual G. Murnu BCMI, 6 (1913) 23, 108, nr. 18.

³³⁰ Gr. Florescu, Monumentul, Metopele VIII, IX, XXXV și XXXVII (carul în care apare familia de indigeni). Pentru detalii de îmbrăcăminte (îțari, bonetă, opinci, curele, blană etc.), vezi metopele indicate la p. 73, n. 525.

Pe de altă parte din cetate provin o serie de dedicații către divinități cu caracter agrest cum ar fi Ceres ³³¹, Liber Pater ³³², pe lângă o serie de unelte și produse agricole ³³³.

Dintre așezările din teritoriu de o deosebită importanță se arată a fi cea de la Floriile, în măsura în care pe inscripția de aici se poate citi titulatura de *princeps (loci)* pentru a cărui funcție rămân valabile interpretările prilejuite în rindurile de mai sus de un asemenea titlu ³³⁴. Dealtfel elementul autohton este bogat atestat în teritoriul tropaeens așa cum ne-o arată variatele descoperiri din cetatea propriu-zisă ³³⁵, apoi de la Negureni ³³⁶, Straja ³³⁷, Conacul ³³⁸, Dumbrăveni ³³⁹ și Independența ³⁴⁰, dar confirmând existența lor, ce trebuie să o presupunem diferită ca organizare, de la obștii pină la indigeni îmbogățiți.

Interesant ne pare, pe de altă parte, comentariul editorului inscripției dedicate lui Zeus Ombrimos de către un *magistratus*, Protogenes, potrivit căruia în împrejurimile orașului Tropaeum Traiani, poate chiar la Urluia, s-ar fi aflat o comunitate agrară grecească, venită aici în secolul al II-lea e.n. ³⁴¹. În așteptarea unei confirmări prin analogie a acestei ipoteze, de natură să clatine prejudecata după care grecii din teritoriile romane vor fi fost angrenați numai în activități meșteșugărești comerciale, ne mulțumim a atrage atenția asupra divinității Zeus Ombrimos ³⁴², explicabilă într-o zonă prin definiție secetoasă — așa cum ne-o dovedește dealtfel și inscripția mai tirzie dedicată Herei Basilissa ³⁴³ —, ca și asupra provenienței din aceeași localitate a unui altar dionisiac, dovadă probabilă a existenței viticulturii și în această zonă ³⁴⁴. Tot de aici se cunoaște inscripția deosebit de importantă, atestând pe orientalul Iahetav ca *villicus* al senatorului roman L. Aelius Marcianus ³⁴⁵. N-am ezitat în altă situație să considerăm că o astfel de funcție ar constitui un argument pentru o proprietate mică sau mijlocie, lucrată cu sclavi ³⁴⁶. Dar în cazul în care este vorba de un senator roman ni se pare mai greu de susținut acest lucru și formulăm ipoteza după care acest *villicus* va fi fost intendentul unei parcele dintr-o mare proprietate lucrată cu coloni ³⁴⁷. Dacă în schimb altarul dedicat de centurionul Annius Saturninus nu provine din cetate, cum s-a presupus, el poate indica existența unui *ager viritim adsignatus* la Pietreni lucrat poate cu sclavi ³⁴⁸, după cum duumvirul Aelius Inerus putea poseda la Nastradin un lot de pământ despre care, cum s-a văzut, nu putem face decât simple presupuneri ³⁴⁹.

Probleme importante și din punctul de vedere care ne interesează aici ridică situația din civitas Ausdecensium. Indiferent de originea acestora, cetatea va fi avut statutul de *stipendiaria*, pământurile fiind repartizate în consecință ³⁵⁰. În schimb, foarte interesantă se arată

³³¹ Dedicatia aparține lui M. Stabius Colonus, *tribunus militum* al legiunii a XI-a Claudia (CIL, 14 214¹: 156—158 e.n.).

³³² Pe lângă inscripția citată în nota anterioară, care este dedicată și lui Liber Pater, vezi inscripția recent publicată de N. Gostar, StCl, 5 (1963) 303, nr. 8. Adaugă un satir de bronz publicat de V. Pârvan, BCMI, 4 (1911) 188.

³³³ Cf. G. Murmu, BCMI, 6 (1913) 23, 121—122, nr. 48—49 (teasc de vin și o piuă) și V. Barbu, Adamclisi, 42 (resturi carbonizate de mei și ovăz.)

³³⁴ Cf. CIL, 7 481.

³³⁵ Vezi p. 73, n. 525.

³³⁶ Cf. CIL, 7 482, unde o parte din personajele menționate pot fi eventual, traci romanizați.

³³⁷ Cf. C. Scorpan, CavTran, 27, nr. 8.

³³⁸ Cf. CIL, 7 530 (dedicație către *Herjos Dom[nus]*).

³³⁹ Personajele menționate în inscripția publicată de I. Micu, Călăuza, 17, nr. 113, vor fi trăit însă în teritoriul tomitan (cf. I. I. Russu, SCIV, 10 (1959) 1, 141, nr. 4).

³⁴⁰ Cf. Gr. Florescu, AnDobr, 17 (1936) 128 (relief al cavalerului trac); adaugă relieful dionisiac publicat de Z. Covacef, Pontica, 6 (1973) 111—116.

³⁴¹ Al. Barnea, SCIV, 20 (1969) 4, 599, nr. 3.

³⁴² După cum se reține divinitatea este adorată ia Histria (p. 81, n. 59) și la Callatis (p. 93, n. 187).

³⁴³ Cf. Gr. Tocilescu, RIAF, 10 (1909) 257.

³⁴⁴ C. Scorpan, Repbach, 45, nr. 13.

³⁴⁵ Cf. CIL, 12 463.

³⁴⁶ Vezi interpretarea de la p. 101, n. 266.

³⁴⁷ În același sens, K.D. White, Farming, 381, nr. 19, la care putem adăuga că în inscripția de la Henchir Mettich (P.F. Girard, Textes de droit romain, Paris (1923⁵) 876 și urm.), *villici* și *conductores* sint deopotrivă obiectul plîngerii respective.

³⁴⁸ Cf. CIL, 7 483.

³⁴⁹ Cf. CIL, 12 466.

³⁵⁰ Cf. CIL, 14 473³ = D. Tudor, AUB Ist., 5 (1956) 45—47 cu comentariul de la p. 74.

a fi situația dacilor care reprezintă primele elemente colonizate și despre care se poate presupune că vor fi lucrat în calitate de coloni pe un mare lot agricol ³⁵¹. Din aceeași inscripție rezultă în fine că acel conflict de hotărnicie este rezolvat de prefectul cohorței I Cilicum, poate cu sediul stabil aici, putînd astfel a postula stringerea anonei militare și din teritoriile la început civile ³⁵².

În concluzie se cuvine deci să arătăm că teritoriul tropaeens prezintă o pluralitate de tipuri juridice de posesiuni — de la *agri viritim adsignati* sau *fundi excepti* la obștii teritoriale — pe care, ca urmare poate a reorganizării romane, va fi devenit posibilă extinderea culturilor cerealiere și a viticulturii, zona rămînînd însă prin excelență propice creșterii oilor și cailor.

.

³⁵¹ Cf. R. Florescu, SCIV, 8, (1957) 1—4, 158—159.

³⁵² Vezi bibliografia de la p. 46, n. 175.

PRODUCȚIA LOCALĂ ȘI COMERȚUL

A. GENERALITĂȚI

DACĂ DESPRE subiectele capitolelor anterioare există o serie de sinteze, care facilitează sarcina celui ce intenționează să reia și să detalieze diversele aspecte ale vieții economice, despre activitatea comercial-meșteșugărească sîntem reduși la cîteva fugare observații, fără pretenții deosebite. Este drept, pe de altă parte, că un asemenea subiect nu s-ar fi putut dispensa de o analiză, oricît de sumară, a materialelor arheologice : or, cum se știe, epoca romană timpurie din Dobrogea a fost și este studiată cu precădere pe baza informațiilor literare, epigrafice sau numismatice. Fără a minimaliza nici un moment aportul acestor discipline, de lungă tradiție în cercetarea românească, socotim, așa cum am încercat s-o facem dealtfel și în capitolele precedente, că numai un acord perfect între rezultatele cercetărilor arheologice și celor epigrafico-numismatice — la care mai adăugăm necesitatea studierii cadrului fizico-geografic, a resurselor naturale, aceasta desigur pe lângă analizele de laborator ale diferitelor produse — poate oferi cheia înțelegerii unui subiect ca cel pe care intenționăm să-l prezentăm aici.

Rezultatele la care s-a ajuns pînă în prezent ne impun însă din nefericire, anumite limite asupra cărora este preferabil să atragem atenția de la bun început.

Mai întii despre însăși această prezentare globală a activității meșteșugărești și a aceleia comerciale, ele necesitînd desigur o tratare separată. În lipsa unor studii de sinteză despre materialele arheologice care să distingă, fie și principal, ceea ce este produs pe loc de ceea ce este importat sau — mai nuanțat — sub ce influență este de plasat producția locală a unei anumite categorii de obiecte, ne-am fi văzut în situația de a relua aceleași produse atît la capitolul de producție locală, cît și la cel de comerț. În așteptarea unor asemenea lucrări, ne-am mulțumit deci să tratăm aceste două probleme împreună, încercînd, acolo unde este posibil, să formulăm noi înșine unele încheieri. Conștienți de dezavantajele principiale ale unei asemenea metode, nădăjduim, pe de altă parte, că în felul acesta lucrarea cîștigă, prin compensație, în coerență. Raportul dintre ponderea activității meșteșugărești și a aceleia comerciale poate fi astfel mai concret sesizat în cadrul fiecărui teritoriu citadin.

Ca o a doua limită a acestui capitol, semnalăm lăsarea de o parte a problemelor de sculptură și arhitectură în sensul artistic al cuvîntului. Nu negăm, se înțelege, existența unor valoroase studii în această direcție, dar maniera în care ele au fost concepute ne împiedică să le inserăm sistematic în cadrul acestei lucrări, oricît de utile ar fi aceste piese pentru completarea imaginii despre componenta locală raportată la influențele exterioare. Altfel spus, în așteptarea unor studii care să precizeze criterii ferme pentru aprecierea stilului unei lucrări artis-

tice, a influenței sub care a fost concepută, a datei execuției, a executantului și desigur a mediului căruia îi era destinată — ne referim nu numai la o distincție etnică, ci eventual socială — ne mulțumim a eluda parțial acest aspect în speranța că un alt cercetător îi va dedica o parte a activității sale în vederea mult așteptatei sinteze despre arta Dobrogei romane.

În fine, despre o a treia limită. Propunându-ne doar să distingem produsele atelierelor dobrogene de cele importante, rezultă că nu vom trata și exporturile de produse dobrogene în afara limitelor regiunii de care ne ocupăm. Dar este limpede că o asemenea tentativă ar presupune o cunoaștere exemplară a realităților intraprovinciale — cel puțin în teritoriul întregii Moesia Inferior — apoi o investigație uriașă care să cuprindă zonele limitrofe acesteia. Faptul că această componentă a comerțului dobrogean va fi lăsată de o parte nu înseamnă nicicum că ea nu are a fi studiată cândva. Mai mult chiar, am îndrăzni să afirmăm că un studiu al importurilor romane în aceste regiuni extraprovinciale ar constitui nu numai cheia de boltă pentru datarea diferitelor culturi, ci și pentru înțelegerea mai profundă a metodelor și efectelor romanizării în afara granițelor provinciei. În lipsa unor informații globale antice despre teritoriul dobrogean în legătură cu activitatea comercial meșteșugărească¹ ne rămîne, conform ordinii urmate și pînă acum, să reluăm chestiunea în cadrul fiecărui teritoriu.

B. ORAȘELE GRECEȘTI

1. HISTRIA

Aceleași condiții naturale analizate în capitolul precedent vor fi influențat desigur activitatea comercial-meșteșugărească. Ne referim mai întii la resursele naturale din rîndul cărora remarcăm carierele de șist, rocă predominantă în teritoriul histrian, căreia i se adaugă în nord citeva puncte de unde se putea extrage gresia calcaroasă, iar în sud calcar. Menționind zăcămintele de minereu de fier din raza comunei Sinoe, realizăm că zona este departe de a fi bogată în resurse naturale ceea ce o va fi făcut să depindă de bogățiile altor teritorii. În schimb, fostul golf de mare asigură Histriei, ca dealtfel tuturor așezărilor de pe litoral, între Sinoe și Capul Midia, locuri propice acostării navelor, ceea ce va contribui la o remarcabilă dezvoltare a activității comerciale. Nu știm în ce măsură micile rîuri, azi aproape dispărute, cum ar fi Casimcea, Slava Rusă, Slava Cercheză, Beidaut, Poturisau Cogealac, nu vor fi constituit deopotrivă în antichitate și căi comerciale — fie și cu o destinație mai redusă — dar este probabil că, menționate cu numele lor antice în hotărnicie², ele vor fi avut un debit mai mare. Totodată ele vor fi facilitate și o circulație rutieră așa cum pe litoralul mării va fi existat, pe toată întinderea lui, una din cele mai vechi căi terestre.

Dacă, așa cum s-a arătat mai sus, materialele arheologice nu permit întotdeauna o tratare separată a problemelor de producție locală față de cele comerciale, documentele epigrafico-numismatice îngăduie această distincție și asupra lor ne propunem să zăbovim.

Mai întii despre activitatea comercială, infinit mai bine atestată. Lăsînd la o parte mărturiile indirecte cum ar fi adorarea unor divinități cu caracter comercial ca de pildă Hermes³ sau unele reprezentări numismatice⁴, se cuvine să remarcăm în primul rînd numărul relativ mare de străini domiciliați în Histria — greco-orientali pe toată durata de timp de care ne

¹ Pentru comerțul și artizanatul dobrogean considerații generale formulează V. Pârvan, *Ulmetum* 1, 576—585; R. Vulpe, *HAD*, 164—172, 183—186, 208—237; Em. Condurachi, *IR*, 494—495, 500—504, și A. Rădulescu, *Pontica*, 5 (1972) 177—204 (carierele de piatră).

² Vezi p. 43, n. 121.

³ Cf. V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 218 nr. 20 (cavalerul trac asociat cu Hermes); adaugă reprezentarea divinității pe o monedă locală (L. Ruzicka, *NZ*, 50 (1917) 106, nr. 483 a).

⁴ Ne referim la reprezentarea zeului fluvial pe mone-dele locale pentru care vezi p. 80, n. 50.

ocupăm⁵ la care se vor adăuga, în special din secolul al II-lea e.n., mulți veterani provenind din castrule de pe Dunăre⁶ —, apoi circulația unor monede străine, atestând, ca și străinii menționați mai sus, relații în special cu centrele învecinate și mai puțin cu cele mai îndepărtate⁷, în fine, adorarea unor divinități străine pantheonului greco-roman, cum ar fi Cybele⁸, Mithras⁹, Jupiter Dolichenus¹⁰, precum și o serie de zeități egiptene¹¹. Luate în parte nici una din aceste dovezi nu poate pleda pentru o legătură economică efectivă cu respectivele centre sau regiuni, dar corelate ele ne permit a constata existența unor contacte — foarte probabil și economice — pe o rază mai curind redusă, în comparație de pildă cu cele ale orașului Tomis, ceea ce nu va fi impietat asupra menținerii unor legături tradiționale cu vechile centre grecești microasiatice, la care se vor fi adăugat cele firești cu orașele învecinate și, începînd din secolul al II-lea e.n., cu orașele romane nou înființate pe artera danubiană.

Din rîndul organismelor locale, care se vor fi îndeletnicit cu precădere de activitatea comercială avem în vedere în primul rînd colegiile. Din păcate însă celor mai mule dintre ele¹² nu le putem fixa și destinația — altfel spus ocupația de căpetenie — și, în aceste condiții, nu ne rămîne decît să formulăm ipoteza după care asociația Taureaștilor — avută de noi în vedere pentru demonstrarea unor preocupări legate de pescuit — ar putea tot atît de bine ilustra și unele îndeletniciri comerciale legate de exportul acestuia¹³. Dealtfel este sigur că aceasta constituia principala materie exportabilă a histrienilor — așa cum s-a arătat în capitolul precedent — și în aceste condiții toate documentele citate acolo pot fi avute în vedere de astă dată și în sensul lor strict comercial¹⁴. Dintre acestea de o importanță cu totul ieșită din comun este — din nou — hotărnicia histriană, nu numai atunci cînd ne informează despre faptul că la mijlocul secolului I e.n. singurul venit al orașului provenea din vînzarea peștelui sărat, ci întreg conținutul inscripției, care constituie în fapt o departajare a atribuțiilor între concesionarii vămii romane — *publicum portorium ripae Thraciae* — și vama locală histriană¹⁵. Lăsînd în sarcina capitolului următor problema propriu-zisă a impozitelor, se cuvine să precizăm că documentul — amintînd în primul rînd existența unui birou vamal local¹⁶ — ne informează și despre imunitățile de taxă pe care histrienii le vor fi avut în marele teritoriu — atribuit lor mai mult nominal și poate doar în acest scop vamal¹⁷. Dacă este sigur deci că în marele teritoriu histrienii

⁵ Notînd că în acest context nu vom reține decît străinii a căror proveniență poate fi stabilită, semnalăm unele relații cu Cyzicul (V. Pârvan, *Histria*, 7, 26, nr. 17 : sec. I e.n.; vezi și comentariile soților Robert BÉ, *RÉG*, 71 (1958) 280, nr. 336); Corintul (V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 231, nr. 29 : sec. II e.n.); Tomis (D.M. Pippidi, *Dacia*, NS, 3 (1959) 412 : sec. III e.n. dar, cu avizul negativ al soților Robert, BÉ, *RÉG*, 74 (1961) 203, nr. 427) și în fine Egiptul, judecînd după o serie de nume theoforice de rezonanță egipteană (V. Pârvan, *Histria*, 4, 596, nr. 20, col. I, r. 61, 75 și 81 : sec. II e.n.; D.M. Pippidi, *StCl*, 9 (1967) 153–166 : sec. I e.n. ? ; 8 (1966) 55, nr. 19 : a doua jumătate a sec. II e.n.).

⁶ *Carsium* (V. Pârvan, *op. cit.*, 664, nr. 44 ; 678, nr. 48) sau *Troesmis* (idem, *Dacia*, 2 (1925), 223, nr. 24).

⁷ Din anchetele întreprinse de S. Dimitriu, *Histria*, 1, 468–470; H. Nubar, *Dacia*, NS, 7 (1963) 241–256; idem *Histria*, 3, 62 și Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 4 (1971) 30 și urm., rezultă că la *Histria*, în sec. II–III e.n. au circulat monede emise la Tomis, Callatis, Dionysopolis, Nikopolis, Marcianopolis, Anchialos, Deultum, Philipopolis, Pautalia, Amphipolis, Bizanț, Antiochia, Nicaea și Pessinus.

⁸ Epigrafic vorbind cultul Cybelei este atestat în inscripțiile publicate de V. Pârvan, *op. cit.*, 682, nr. 51; Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 96–97, nr. 12–13; Em. Popescu, *Dacia*, NS, 4 (1960) 274, r. 16; D.M. Pippidi, *SCIV*, 19 (1968) 3, 433, nr. 4. Pentru sculpturi, vezi G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 191; idem,

Sculpture, 31–35, nr. 39, 41–44, 50–54, iar pentru monedele locale pe care apare Cybele (Commodus, Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Elagabal și Severus Alexander), vezi bibliografia generală a monedelor histriene de la p. 113, n. 28.

⁹ Cf. M.J. Vermaseren, *CIMRM*, nr. 2 296; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 207.

¹⁰ Cf. V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 225, nr. 25; G. Bordenache, *Sculpture*, 80, nr. 159.

¹¹ Vezi mai sus n. 5, și G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 207.

¹² Vezi mai sus, p. 40, n. 89.

¹³ Vezi mai sus, p. 80, n. 48.

¹⁴ Vezi mai sus, p. 80, 81, n. 45–53.

¹⁵ Vezi bibliografia documentului la noi, p. 42, n. 115.

¹⁶ Înaintea horothesiei, poate chiar înaintea anului 46 e.n., mai există un document histrian care face aluzie la unele reglementări vamale (cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 554, nr. 14 și R. Vulpe, *DID*, 54–55). Dacă la aceasta adăugăm că în hotărnicie se vorbește mereu de un *δικαιον* (r. 11–12 și 45), *συνήθια* (r. 23), *ἀναμισθῆτατα ὄρια* (r. 26) sau *τὰ τῶν προγονῶν ὄρια*, toate în legătură cu o *πρόσοδος* pe care cetatea o procura din vînzarea peștelui sărat, rezultă cu destulă claritate că *Histria* avea un birou vamal, chiar dacă strimtorat de existența celui roman (vezi r. 67–72 ale documentului supracitat).

¹⁷ Vezi în acest sens p. 42, n. 115.

nu vor fi fost obligați să plătească un impozit pentru pește și lemnul de foc din Delta — situație care explică de altfel insistența acestora în legătură cu brațul Peuce¹⁸ — rămâne să ne întrebăm dacă ei vor fi fost scutiți de impozite față de vama romană și pentru alte produse, întrebare căreia am fi tentați să-i dăm mai curînd un răspuns negativ¹⁹. Altfel spus, sintem înclinați să acordăm mai mult credit ipotezei după care Histria nu va fi avut decît exclusivitatea, vitală pentru economia cetății, a comercializării peștelui — situație pe care un document din Efes o desemnează ca un *τελώνιον τῆς ἰχθυοικτῆς*²⁰ — ceea ce nu o va fi scutit de *portorium* pentru celelalte produse, care vor fi intrat sau ieșit din teritoriul acesteia și pe care-l va fi plătit, așa cum era firesc, vămii romane, indiferent de data de înființare a acesteia sau de diversele-i reorganizări²¹.

Nici un document local nu ne lasă să înțelegem ce funcționari ai cetății se vor fi ocupat de chestiunile vamale dacă nu cumva acestea vor fi căzut în sarcina agoranomilor (*aediles*) — controlori ai pieței — așa cum este foarte posibil ca tot ei să fi supravegheat și emisiunile monetare locale²².

Cît privește acest ultim aspect — de o importanță deosebită pentru sesizarea potențialului economic al cetății — reamintim că încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n. — după ultimele cercetări²³ — Histria va fi simțit nevoia unui instrument de schimb local care să-i faciliteze relațiile cu indigenii și că emisiunile monetare ale orașului vor fi continuat pînă în pragul cuceririi romane, mai exact al campaniei lui Lucullus din 72/71 î.e.n.²⁴. Considerînd că închiderea atelierelor monetare locale — ipotetică, este drept — nu este de natură să ne convingă că cetățile grecești vor fi beneficiat încă din acest moment de statul de *foederatae*, rămîne să vedem dacă data, unanim acceptată, a reluării emisiunilor locale în vremea lui Antonius Pius²⁵ nu poate fi coborîtă chiar pe baza unor monede deja descoperite²⁶, fără a mai vorbi de faptul că nimic nu se opune ipotezei că încă din vremea lui Augustus — statutul de *stipendiaria* postulat ipotetic de noi neavînd a impieta cu nimic asupra dreptului de batere a monedei proprii — cetatea să-și fi reluat emisiunile monetare²⁷. Sigur este însă că începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. și pînă la mijlocul secolului al III-lea e.n., cetatea Histria va bate o cantitate sporită de monede — urmare poate a imixtiunilor tot mai frecvente ale autorităților militare romane în afacerile cetăților grecești și pentru care acestea din urmă vor fi fost chiar încurajate să le pună la dispoziție un instrument de schimb comod²⁸, dar pe de altă parte,

¹⁸ Precizarea este necesară întrucît urmare a unei ipoteze a lui P. Nicorescu și a unei conjeturi tot atît de greu de verificat a lui Gh. Năstase, BSGR, 51 (1932) 8—50, histrienilor li s-ar fi acordat dreptul de a pescui și în insula Peuce (= ? Grindul Chilia). Ambele ipoteze au fost convingător respinse de D.M. Pippidi, Contribuții, 360—371. Pentru situația gurilor Dunării în antichitate, vezi mai departe, p. 114, n. 35.

¹⁹ Cea mai explicită indicație a mărfurilor scutite de impozit se află în scrisoarea lui Flavius Sabinus (r. 20—27).

²⁰ Dacă M. Rostovtjev, SESIR, 389, n. 85, este poate îndreptățit să susțină că la Histria publicanii percepeau un impozit denumit *τεσσαρακοστή λιμένος*, cu mult mai interesantă este apropierea pe care o face S.J. De Laet, *Portorium*, 355 între un birou local de la Efes, destinat perceperii impozitului provenit din exportul peștelui — *τελώνιον τῆς ἰχθυοικτῆς* (cf. Strabo, 14, 1, 26, C. 642; OGIS, 496) și cel de la Histria.

²¹ Începînd din anul 46 e.n. funcționa probabil un district special al vămii Dunării de Jos — *ripa Thraciae* — concesionat publicanilor și apoi, de la începutul sec. II e.n. conductorilor. În vremea lui Hadrian are loc luziunea acestui district cu cel iliric — ceea ce duce la titulatura *publicum portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae* — condus din vremea domniei lui Marcus Aurelius de procuratori de rang ecestrui.

²² Agoranomii sînt menționați la Histria în inscripțiile Syll⁴, 708 (sec. I î.e.n.) și CIL, 12 489 (Nistorești, 157 e.n.).

Pentru această funcție vezi importantul document de la Mesambria (IGB, 1², 317).

²³ Cf. B. Pick, Münzen, 147; Em. Condurachi, IR, 173 și O. Iliescu, Viața economică, 5 (1967) 4, 180, 11 și urm.

²⁴ Pentru intreruperea din acest moment, vezi B. Pick, *op. cit.*, 146, 151.

²⁵ Cf. B. Pick, *op. cit.*, 74 și urm., nr. 485.

²⁶ *Ibidem*, nr. 484 și 484⁰ (Augustus, Nero, Hadrian sau Caracalla).

²⁷ Orașul Tomis își reia emisiunile din vremea lui Augustus (cf. K. Regling, Münzen, nr. 2576).

²⁸ Fără a avea pretenția de a întocmi o statistică definitivă, date fiind dificultățile izvorite din faptul că unele monede au putut fi republicate, numărul exemplarelor monetare repartizat pe împărați s-ar prezenta după cum urmează: fără efigia împăratului (3 ex.); Antoninus Pius (5 ex.); Marcus Aurelius (2 ex.); Commodus (29 ex.); Crispina (7 ex.); Septimius Severus (43 ex.); Iulia Domna (13 ex.); Caracalla (34 ex.); Geta (13 ex.); Elagabal (34 ex.); Severus Alexander (32 ex.); Gordian (50 ex.); Traquillina (14 ex.). Pentru această statistică am folosit următoarele publicații: B. Pick, *op. cit.*, nr. 483—530; W. Knechtel, BSNR, 1 (1904) 3/4, 12; 5 (1908) 35—39; 12 (1915) 23, 45; M.C. Sutz, BSNR, 4 (1907) 6—8; 12, (1915) 26, 162—163; idem, AARMSI, 35 (1913) 13, 361 și urm.; V. Pârvan, Ulmetum, 2, 1, nr. 2; L. Ruzicka, NZ, 50 (1917) 106—111; idem, Vjesnik Hrv. Arheol.

a intensificării relațiilor comerciale cu centrele învecinate — și că la mijlocul secolului al III-lea e.n., mai exact în vremea lui Gordian, când aceste cauze vor înceta să-și mai exercite influența, atelierele locale se închid²⁹. Alta este problema ridicată de distincția pe care trebuie să o facem între moneda romană de aur și argint, rezervată desigur marilor tranzacții — ceea ce ar explica poate o vagă indiferență a statului roman pentru moneda de bronz — și cea locală de bronz, singura monedă pe care cetățile provinciale aveau dreptul s-o emită pentru necesități strict locale³⁰. Că autoritățile romane interveneau în aceste probleme nu numai sub aspectul cantitativ, ci și calitativ, ne-o dovedește faptul că, începând din vremea domniilor lui Marcus Aurelius și Septimius Severus, pe emisiunile tuturor orașelor vestpontice apare marcat nominalul monedelor, diviziuni ce corespund *assarion*-ului grec, dar și subdiviziunilor sestertului roman³¹. Chiar dacă în aparență independent, comerțul histrian se arată a fi, măcar din acest punct de vedere, subordonat direct intereselor stăpînirii romane care prin funcționarii speciali — vom vedea acest lucru în capitoul următor — supraveghea atent înseși finanțele orașelor grecești. Surprinzătoare apare în schimb lipsa pondurilor histriene de epocă romană, lipsă pe care nu am putea-o explica pentru moment decît prin caracterul fortuit al descoperirilor³².

În fine, dar desigur nu de mai mică importanță pentru ilustrarea activității comerciale a cetății, se cuvine să discutăm în continuare căile de acces, maritime și terestre. Cum se știe, Histria a fost fondată într-un vechi golf al Mării Negre, aproape de locul unde unul din brațele Dunării se vărsa în mare³³, dar că situația de astăzi nu mai corespunde cu cea din antichitate. Când anume vor fi intervenit deci aceste schimbări? Cit privește poziția Histriei față de gurile Dunării este sigur că în pragul epocii romane între ele era o distanță considerabilă³⁴, situație în care ipoteza existenței unui vechi braț al Dunării, care să fi ajuns în dreptul cetății — colmatat acum — ni se pare obligatorie³⁵. Despre port, pe de altă parte, s-a formulat ipoteza potrivit căreia actualul banc de nisip, Chitucu, ar fi de identificat cu cel menționat de Polybius încă din secolul al II-lea î.e.n., ceea ce ar implica închiderea progresivă a căilor de acces către Histria³⁶. Mai întii, așa cum s-a relevat recent, nici poziția, nici distanța față de cetate indicate de Polybius nu corespund cu actualul Chituc³⁷, apoi faptul că pînă în ziua de astăzi valurile mării rup și refac acest banc de nisip cu o frecvență care face imposibilă orice concluzie definitivă. În fine, menționarea portului Histriei într-o inscripție din a doua jumătate a secolului

Drușva, NS, 4 (1928) 230—231; G. Severeanu, BSNR, 25/26 (1930/1931) 73/80, 16; idem, Bucureștii, 2 (1936) 35; M. Paucker, CNA, 14 (1939) 115/116, 154; S. Dimitriu, Histria, 1, 468—470; C. Preda, SCN, 2 (1958) 113; 4 (1968) 223; H. Nubar, Dacia, NS, 7 (1963) 241—256 și idem, Histria, 3, 62; Gh. Poenaru Bordea, SCN, 5 (1971) 91—113; idem, Pontica, 4 (1971) 330; R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973), 353 și urm.

²⁹ Cf. B. Pick, *op. cit.*, 74—82; Em. Condurachi, *op. cit.*, 513—517.

³⁰ Vezi, în general, pentru această problemă, J. P. Callu, *Politique monétaire*, 11—110. Pentru moneda romană propriu-zisă vezi statisticile în Histria, 3, 57—70 precum și Gh. Poenaru Bordea, citat la n. 28, p. 113.

³¹ Pentru așa numita „ligă monetară”, vezi J. P. Callu, *op. cit.*, 62—65, cu tabelul de la p. 61. Din cele cinci litere (A, B, Γ, Δ, E), cite apar pe monedele vestpontice, litera Δ marchează monedele care corespund întocmai ca greutate sestertului roman.

³² Vezi totuși C. Preda, SCN, 1 (1957) 300—302.

³³ Herodot, 2, 33. Hecataios (apud. Steph. Byz. s.v. Orgame) afirmă că și cetatea Orgame (= ? Argamum) s-ar fi aflat tot pe Dunăre (vezi p. 57, n. 301).

³⁴ Cf. Strabo, 7, 6, 1 (C. 319); Ptol., 3, 10, 2; Arrian, *Peripl. Pont. Euxin*, 24, 2; Tab. Peut., 8, 2 și desigur nostalgică mențiune din horothesia (r. 17—19), unde se insistă asupra mării distanțe dintre cetate și gurile Dunării.

³⁵ Pentru gurile Dunării în antichitate, cf. Apoll. Rhod., 4, 306, 313—314; Ps. Skymn., v. 773; Strabo, 7, 3, 15 (C 305); Plin., N.H., 4, 12 (24); Pomp. Mela, 2, 1, 8; Ovid., *Trist.*, 2, 189; Statius, *Silvae*, 5, 2, 136; Val. Flacc., *Argonaut.*, 4, 718 și 8, 187; Lucan, *Phars*, 3, 202; Tacit., *Germania*, 1, 3; Dionys., *Per.*, v. 301; Ptol., 3, 10, 2; Arrian, *Peripl. Pont. Euxin*, 24, 1—2; Anab., 1, 3, 1: 5, 4, 1; Indike, 2, 5; Solinus, 13, 1; Amm. Marcell., 12, 8, 43; Ruf. *Fest. Avien.*, *Descr. orb. terr.*, v. 439—440. Fie ca brațul care ne interesează va fi de identificat cu Dunavățul (cf. E. Polascheck, RE, 19 (1938) 1 382), fie cu un altul care se desprindea de lângă Isacea — ceea ce coincide cu informația lui Ptolemeu citată mai sus — este sigur că în epoca greacă a funcționat și un braț mai sudic, care să justifice aserțiunile lui Herodot și Hecataios. Către o încheiere asemănătoare pare să ajungă de altfel și D.M. Pippidi, *Contribuții*, 360—371.

³⁶ Data formării bancului de nisip din fața cetății a preocupat pe toți istoricii Histriei (cf. B. Pick, *op. cit.*, p. 140; V. Pârvan, Histria, 4, 587; idem, Zidul, 435, n. 3) dar nici unul nu se oprirea la o datare atât de timpurie (sec. III—II î.e.n.) cum o face D.M. Pippidi, *op. cit.*, 35—38 întemeindu-se pe textele din Polybius, 4, 1—8, și Strabo, 1, 3, 4 (C 50); 3, 7 (C 52).

³⁷ Cf. Victoria Eftimie-Andronescu, Dacia, NS, 3 (1959) 202, n. 24, urmată recent, cu detalii explicative, de P. Alexandrescu, Pontica, 3, (1970) 84, 85.

al II-lea e.n.³⁸, precum și reprezentarea farului acestuia pe două monede locale de la începutul celui de-al III-lea³⁹ sînt argumente, care ne fac să respingem amintita identificare, nu însă și fondul informației lui Polybius care atestă dificultăți de trafic maritim și care vor fi fost suplinite prin dezvoltarea, în compensație, a altor porturi de mai mică importanță⁴⁰.

Cît privește căile de acces terestre, ele ne sînt atestate în chip explicit de doi stilpi miliari ca și de itinerariile contemporane⁴¹. Dar indiferent de datarea acestor documente este sigur că pe lingă vechiul drum de-a lungul litoralului, care lega cetatea de așezările de la Vadu și Sinoe — fapt confirmat pare-se și de poziția celor două porți ale incintei romane ca și de unele detalii privind drumurile de acces către cetate⁴² — o serie de drumuri se vor fi desfășurat și înspre vest, între care cel înspre Ulmetum sau Rîmnicu de Jos de dată mai recentă⁴³. Existența unei stații de beneficiari consulari, atestată aici încă din prima jumătate a secolului al II-lea e.n. și care va fi avut printre alte misiuni și aceea de a supraveghea buna întreținere a drumurilor — desigur în primul rînd din interese militare — confirmă importanța nodului comercial histrian, deopotrivă maritim și terestru⁴⁴.

Cu mult mai reduse se înfățișează datele epigrafice pe care le posedăm despre activitatea meșteșugărească. Ele se rezumă în fond la menționarea unor colegii din decretul în cinstea Abei—dintre care în mod sigur, *τεκτόνες* vor fi fost constructorii de locuințe⁴⁵ — a fierarului Tatarion către Athena *Ἐργάνη*⁴⁶ și a lapidului, poate șef de atelier, Artemidoros, fiul lui Faidros⁴⁷, ceea ce, trebuie să recunoaștem, este departe de a ne satisface chiar cele mai modeste speranțe. Chiar dacă la aceste date adăugăm unele mențiuni epigrafico-numismatice despre diverse construcții — portul, despre care a fost vorba mai sus, un gimnaziu⁴⁸, un *mace]llum*, construcție care ar fi trebuit menționată și la activitatea comercială, dacă întregirea n-ar putea fi înlocuită cu altele tot atît de plauzibile⁴⁹, în mod sigur un teatru⁵⁰, pe lingă unele clădiri oficiale⁵¹ — sau alte obiecte diverse⁵², rezultă că numai cercetările arheologice pot suplini această lacună.

Acestora le datorăm în primul rînd cunoașterea unor complexe de epocă romană timpurie, unele chiar monumentale, reprezentînd desigur rezultatul unei activități meșteșugărești locale, dar în legătură cu care nu sînt de neglijat nici influențele străine în ceea ce privește tehnica și sistemele constructive.

³⁸ Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 623, nr. 27 și 28, cu acordul de datare (160—180 e.n.) și interpretare a lui D.M. Pippidi, *StCl*, 9 (1967) 228—230. Dacă ipoteza lui V. Pârvan este corectă s-ar putea ca anonimul care repară portul să fi fost limenarh (= șef al portului), funcție pentru care vezi J. Rougé, *Commerce*, 210.

³⁹ Cf. B. Pick, nr. 511 (Élagabal) și G. Severeanu, *BSNR*, 25/26 (1930/1931) 73/80, 16—19 (Severus Alexander).

⁴⁰ Vezi p. 118, n. 88. În general zona nu era favorabilă navigației așa cum ne informează Pomp. Mela, 1, 19, 102.

⁴¹ Cei doi stilpi miliari sînt publicați de D.M. Pippidi, *StCl*, 8 (1966) 58, nr. 21 (probabil 162 e.n.) și Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 94, nr. 7 (236—237 e.n.), iar itinerariile sînt menționate de noi la p. 37, n. 64. Pentru itinerariile romane, vezi K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart (1916); A. și M. Levi, *Itineraria Picta. Contributi alio studio della Tabula Peutingeriana*, Roma (1967) și G. Marengli, *Arriano. Periplo del Ponto Eussino*, Napoli (1958). Despre rețeaua de drumuri din Peninsula Balcanică, vezi P. Collart, *BCH*, 59 (1935) 395—415; R. Syme, *Actes du colloque international de civilisation balkanique*, Sinaia (1962) 127—131. Adaugă lucrările privind aspectul juridic al circulației rutiere (E.J. Holmberg, *Zür geschichte des cursus publicus*, Uppsala, 1933) și condițiile tehnice ale transportului antic (L. des Noëtes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges*, Paris, 1931).

⁴² Vezi P. Alexandrescu, *Histria*, 2, 139.

⁴³ Vezi mai jos, p. 119, n. 98.

⁴⁴ Vezi mai sus, p. 40 n. 92.

⁴⁵ Cf. Em. Popescu, *Dacia*, NS, 4 (1960) 274, r. 31/32.

În același rînd e pomenit însă și colegiul așa-numitor *ἱεροπλατεῖται*, care ar putea fi tot niște meșteșugari ale căror ateliere se aflau de-a lungul „căii sacre” (vezi J. și L. Robert, *RÉ, RÉG*, 75 (1962) 190, nr. 132); cf. Al. Suceveanu, *SCIV*, 18 (1967) 2, 243 și urm.

⁴⁶ Cf. D.M. Pippidi, *Studii*, 225, nr. 3 (sec. II e.n.)

⁴⁷ Cf. D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 559, nr. 33.

⁴⁸ Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 688, nr. 55 (cître 200 e.n.).

⁴⁹ Cf. D.M. Pippidi, *Contribuții*, 464—480, care propune reintregirea [*mace]llum*, desigur justificată de conținutul inscripției, dar în contextul care ne interesează aici ea poate fi înlocuită cu e.g. [*sace]llum*, [*ua]llum* etc.

⁵⁰ Cf. Em. Condurachi, *op. cit.*, 105.

⁵¹ Este vorba mai întii de una din funcțiile îndeplinite de Aristagoras, fiul lui Apaturos — aceea de *τεργοποιός*— (Syll⁴, 708, unde se menționează dealtfel și templul lui Apollo), apoi de templul lui Augustus (D.M. Pippidi, *Studii*, 157—163) de cele din sec. II e.n. ale lui Dionysos (CIL, 12 489) sau Mithras (M.J. Vermaseren, *CIMRM*, nr. 2 296) și, în fine, de o serie de epistiluri ale unor clădiri oficiale, de asemenea, din secolul II e.n.; cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 611—615, nr. 21—23; 7, 47—48, nr. 60—61; idem, *Dacia*, 2 (1925) 213, nr. 15 și 16.

⁵² Cum ar fi statui (V. Pârvan, *Histria*, 4, 623, nr. 27 și 28; p. 671, nr. 46; D.M. Pippidi, *Histria*, 1, 563, nr. 35), coroană de aur (p. 553, nr. 30) sau imagini pictate (Em. Popescu, *op. cit.*, 274, r. 52).

Este vorba de fapt despre cele trei ziduri de incintă care datează din perioada de care ne ocupăm și anume vechea incintă elenistică, construită în *opus graecum*⁵³, apoi cea romană din secolele II—III e.n., reprezentată de un zid subțire, cu turnuri interioare și construită din blocuri de calcar alternând poate cu rînduri de cărămidă (*opus mixtum*)⁵⁴, în fine noua incintă din vremea lui Probus, a cărei grosime trebuie să fi fost comparabilă cu zidul refăcut în secolul al IV-lea e.n. și care, ca urmare desigur a dificultăților de procurare a pietrei din cariere, va fi fost construită din resturile monumentale ale vechii cetăți (*opus incertum*)⁵⁵. La acestea adăugăm pe de o parte cele trei edificii publice din secolele II—III e.n., de proporții relativ reduse însă, dintre care două au un caracter termal, construite în același *opus mixtum*, sistem constructiv de netă influență occidentală, și posedînd o serie de încăperi specifice băilor cu toate caracteristicile cunoscute (pavaje de marmură sau mozaic, marmură de placaj, *suspensurae*, canale, cuptoare etc.)⁵⁶, pe de altă parte o serie de construcții particulare, din ziduri de șist legate cu mortar sau chiar cu pămînt — sistem constructiv tradițional și care, cum se vede, nu va fi fost abandonat nici într-un moment de mare avînt urbanistic⁵⁷.

Dacă recenta ipoteză — după care amplasamentul celor două edificii termale la limita de sud a cetății ar justifica și fixarea portului înspre sud⁵⁸ — s-ar adevăra cîndva, s-ar putea astfel postula — în strînsă legătură cu traseul apeductului⁵⁹, dar mai cu seamă cu rețeaua strădală din secolele II—III e.n.⁶⁰ — că centrul urbanistic al orașului va trebui fixat în sudul zonei mediane a cetății, urmînd ca înspre nord, dar în special în afara zidurilor cetății, de-a lungul drumurilor de acces, să fi fost posibilă existența locuințelor particulare, din rîndul cărora nu este exclus ca unele să fi avut o destinație comercial-meșteșugărească⁶¹. Avem în primul rînd în vedere pentru susținerea acestei afirmații descoperirea — efectuată la 300 m de zidul cetății din secolele II—III e.n., în partea de nord-vest a platoului extramuran — a resturilor unui atelier coroplastic, amplasat probabil și el pe un drum ce duce în oraș⁶².

Cît privește însăși descoperirea sus-menționată ea constă dintr-un număr de peste 200 de statueti sau fragmente de statuete, datînd din prima jumătate a secolului al II-lea e.n. și atestînd un nou stil în comparație cu vechea coroplastică elenistică, de lungă tradiție și la Histria⁶³, i-am zice „barbarizant” — faptul nu are de ce să surprindă dacă ne gîndim că statuetele erau destinate deopotrivă indigenilor din teritoriu⁶⁴ —, alături de care mai menționăm o serie de alte produse coroplastice provenind din săpăturile mai vechi sau mai noi⁶⁵.

În rest, nu avem nici o indicație despre locul, unde vor fi fost create diferitele produse, ceea ce ne obligă să le prezentăm pe categorii de materiale arheologice.

⁵³ Vezi C. Preda și A. Doicescu, *Histria*, 2, 315—324.

⁵⁴ Cf. Gr. Florescu, *SCIV*, 4 (1953) 3/4, 598—601; idem și Gh. Cantacuzino, *Histria*, 1, 286—295.

⁵⁵ Cf. Gr. Florescu, *Histria*, 1, 296—300; H. Nubar și D. Theodorescu, *Materiale*, 9 (1970) 190—193; Al. Suceveanu, *Dacia*, NS, 13 (1969) 342—345.

⁵⁶ Vezi p. 24, n. 128 și respectiv p. 27, n. 169. În general pentru tehnica constructivă romană, vezi G. Lugli, *La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma (1957), cu recenziile lui Gr. Florescu, *SCIV*, 9 (1958) 1, 332.

⁵⁷ Pentru construcțiile aflate în afara incintei romane timpurii cf. Em. Condurachi și colab. *SCIV*, 4 (1953) 1/2, 119; V. Canarache, S. Dimitriu, *Histria*, 1, 173—231; S. Dimitriu, *Materiale*, 4 (1957) 25; M. Coja, *Materiale* 6 (1959) 287, iar pentru cele din interiorul acesteia, H. Nubar, *Materiale*, 9 (1970) 189—201; V. Canarache, S. Dimitriu, *Histria*, 1, 171; Em. Condurachi, *op. cit.*, 106—108, 119; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 267—273; idem, *Materiale*, 4 (1957) 13—16; 5 (1959) 287; 6 (1959) 266, 267; 8 (1962) 388.

⁵⁸ Cf. D. Theodorescu, *Revue Archéologique* (1970) 29—48.

⁵⁹ Vezi V. Canarache, *Histria*, 1, 357—362 și C. Preda și A. Doicescu, *op. cit.*, 324—329. În general, pentru probleme de apeducte și canalizare, vezi J. Birebent, *Aquae Romanae. Recherches d'hydraulique romaine dans l'est algérien*, Alger (1962).

⁶⁰ Cf. A. Sion și Al. Suceveanu, *BMI*, 43 (1974) 1, 5—10.

⁶¹ Se cunosc două cuptoare, unul în sectorul zonei sacre grecești (informație G. Bordenache), altul, de opaite, sub poarta mare a zidului de apărare din sec. IV e.n. (V. Canarache, S. Dimitriu, *Histria*, 1, 171; Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 2 (1951) 1, 144—146), deci oricum în jumătatea de nord a cetății. Pentru cuptoare ceramice în general, cf. R. Hampe—A. Winter, *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern, Mainz* (1962); idem, *Bei Töpfern und Ziegeln in Süditalien, Sizilien und Griechenland, Mainz* (1965).

⁶² Vezi p. 115, n. 45.

⁶³ Cf. M. Coja, *Dacia*, NS, 6 (1962) 115—138.

⁶⁴ Al. Suceveanu, *SCIV*, 18 (1967) 2, 243—268.

⁶⁵ Cf. Sc. Lambrino, *Boabe de grlu*, 1 (1930) 10, 589; Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 4 (1953) 1/2, 111, fig. 10; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 250 (cf. Maria Coja, *Dacia*, NS, 18 (1974) 284).

Mai întâi despre ceramică. În primul secol al erei noastre masa principală a vaselor, amforelor, opaițelor de la Histria se arată a fi de import greco-oriental, dar există și produse locale de o netă influență microasiatică⁶⁶. Începînd din secolul al II-lea e.n. se face simțită — așa cum am văzut mai sus — o nouă tendință în orientarea comerțului histrian, reflectată desigur și în importul sau producția locală. Alături de importuri sau imitații după produse egeo-anatoliene, apar — este drept, încă timid — unele forme de proveniență occidentală⁶⁷. Cu atît mai mult se va face simțită această tendință, începînd din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., cînd — urmarea a afluxului de occidentali surprîns și în prosopografia cetății — există o seamă de importuri sau produse locale de influență occidentală dar care, alăturate vechii tradiții grecești, dau mai curînd impresia unei uniformizări la care asistăm acum pe întreg teritoriul Dobrogei⁶⁸. În fine, în ultima perioadă care ne reține atenția — a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. — constatăm o recrudescență a formelor de tradiție greacă, concluzie întemeiată doar pe studierea unui material încă inedit și care s-ar cere — avînd în vedere importanța ei — verificată pe o scară mai largă⁶⁹. De o însemnătate cu totul ieșită din comun sînt mărturiile explicite despre ceramica lucrată de mină, dovadă — subliniată în repetate rînduri pînă acum — a continuității indigenilor în plină epocă romană⁷⁰. Constatarea s-ar cere însă completată în sensul că ceramica indigenă, despre care nu avem nici un indiciu că ar fi fost cîndva lucrată și la roată în epoca romană, se arată a fi fost mai curînd inhibată de cea greco-romană. Fenomenul nu este nou, l-am constatat de altfel în mai multe domenii ale anchetei noastre și, în aceste condiții adevărata influență emulativă trebuie deci căutată — în vederea înțelegerii mai profunde a procesului de romanizare — în zonele mai puțin afectate de civilizația urbană. În sfîrșit, în legătură cu aceeași ceramică lucrată la mină — care continuă să apară pînă la sfîrșitul perioadei pe care o studiem — se cuvine să semnalăm că o parte a acesteia trebuie atribuită și unor populații colonizate și nu exclusiv autohtonilor⁷¹.

Din păcate nu putem urmări aceleași coordonate în producția sau importurile de metale — fie ele obiecte de podoabă sau produse utilitare⁷² —, sticlă — categorie la care trebuie să postulăm existența unei producții locale, avînd în vedere dificultățile de transport⁷³ — sau os⁷⁴. Cît privește producția sculpturală histriană, ea se arată a fi în produsele mai larg răspîndite, cum ar fi stelele funerare, tributară în primul secol al erei noastre tradiției grecești pentru ca în cele următoare maniera romană provincială să prevaleze în executarea acestora fără a putea vorbi însă de o influență occidentală directă, așa cum am văzut că este cazul cu sistemele

⁶⁶ Ceramică din sec. I e.n. este semnalată de D.M. Pippidi, *Materiale*, 5 (1959) 287; 6 (1959) 272; M. Coja, *op. cit.*, 287; P. Alexandrescu, *Histria*, 2, 198—200, 202, 206, 213, 215, 218—219, 221—222, iar opaițe p. 200 și 204; H. Nubar, *Materiale*, 9 (1970) 198—199. Analogii curente la Tatiana Knipovici, *Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage, Frankfurt am Main* (1929) și H.S. Robinson, *Pottery*, iar pentru opaițe la J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period: The Athenian Agora*, Princeton (1961).

⁶⁷ Pentru ceramică din primele trei sferturi ale sec. II e.n., cf. S. Dimitriu, *Materiale*, 4 (1957) 25, 29—30; M. Coja, *Materiale*, 8, (1962) 412; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 207—210, 212, 222, 223; Al. Suceveanu, *SCIV*, 18 (1967) 2, 246, iar pentru opaițe, M. Coja *Materiale*, 4 (1957) 53 și Al. Suceveanu, *op. cit.*, 247—248.

⁶⁸ Ceramică cuprinsă între 170—250 e.n. se publică de către Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 4 (1953) 1/2, 111; idem, *Histria*, 1, 462—463; D. Tudor, *Materiale*, 4 (1957) 35; M. Coja, *op. cit.*, 53; idem, *SCIV*, 25 (1974) 1, 35—45; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 222—224, iar opaițe de către Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, 110 și urm.; D. Tudor, *Materiale* 4 (1957) 35; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 224.

⁶⁹ Este vorba de materialul provenit de la săpăturile efectuate în edificiul termal din afara incintei romane tirzii.

⁷⁰ Materiale indigene publică C. Scorpan, *Pontice*, 1 (1968) 360; 3 (1970) 139 și urm.; 4 (1971) 137 și urm.; H. Nubar, *op. cit.*, 198.

⁷¹ Cf. P. Alexandrescu, *op. cit.*, 210 (vas sarmatic).

⁷² Cf. Em. Condurachi, și colab., *op. cit.*, 110 și urm.; S. Dimitriu, *op. cit.*, 29—30; D. Tudor, *op. cit.*, 34, 39; M. Coja, *Materiale*, 4 (1957), 48—50, 54—55; 6 (1959) 288; 8 (1962) 414; idem, *SCIV*, 25 (1974) 35—45; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 200, 204, 209, 220—224; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 246, 250. Ca bibliografie orientativă, vezi R. Fleischer, *Die römische Bronzen aus Österreich, Mainz* (1967), iar pentru fibule în mod special, I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, *Dissertationes Pannonicae*, 2 (1937) 4.

⁷³ Obiecte de sticlă sau piatră șlefuită sînt menționate de S. Dimitriu, *Materiale*, 4 (1957) 29—31; D. Tudor, *op. cit.*, 34; M. Coja, *Materiale*, 4 (1957) 48—50, 53—54; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 204, 209, 210, 212, 213, 219—224; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 246. Bibliografie orientativă: C. Isings, *Roman Glass from dated finds*, Djakarta (1957).

⁷⁴ V. Pârvan, *Histria*, 7, 54, nr. 45; Em. Condurachi și colab., *op. cit.*, 118; M. Coja, *op. cit.*, 49—50; P. Alexandrescu, *op. cit.*, 204; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 250.

constructive sau ceramica ⁷⁵. Ar mai rămâne de semnalat că nu întotdeauna produsele „barbarizante” sînt de epocă tîrzie, în judecata de valoare care se emite despre ele, trebuind să se țină seama de ambianța în care au fost executate sau căreia îi erau destinate ⁷⁶.

Dacă am încerca o comparație între ponderea producției locale a cetății Histria față de cea comercială rezultă că, destinată în primul rînd propriilor nevoi, producția locală nu va fi asigurată și un excedent comerciali, orașul vehiculînd în primul rînd produsele de import, provenite dintr-o zonă relativ restrînsă și destinate mai curînd propriului său teritoriu.

Propunîndu-ne deci să urmărim și în teritoriu aceleași aspecte analizate și în cetate — chiar dacă mult mai disparate, dar oricum înșiruindu-se pe o perioadă de timp cuprinsă între începutul secolului al II-lea e.n. și mijlocul secolului al III-lea e.n. — se cuvine să menționăm în primul rînd misterioasa construcție de la Istria-sat, $\alpha\beta\tau\omega\pi\iota\omicron\nu$, în legătură cu care — în fața atîtor opinii exprimate — nu ne rămînc decît să ne manifestăm regretul de a nu o cunoaște și pe cale arheologică ⁷⁷, apoi dedicația în cinstea lui Poseidon Helikonios, și care — dacă nu provine din cetate — ar putea indica unele preocupări legate deopotrivă și de comercializarea peștelui ⁷⁸, în fine alte dovezi de producție locală între care fragmente ale apeductului care pornesc de la Fintinele ⁷⁹. În această din urmă așezare, unde, pe lângă alte dovezi de construcții, s-au identificat și instalațiile hidraulice ⁸⁰, s-a descoperit și diploma pretorianului Aelius Aurelius Atticus, originar din Frigia, mărturie a unor relații și cu această regiune, chiar dacă în acest caz ele nu pot fi considerate — fără o dovadă suplimentară — relații economice ⁸¹. Amintind miliariul de la Săcele, dovadă că pe aici trecea drumul ce lega Tomis de Histria ⁸² — și poate nu întîmplător din aceeași așezare provine un opaiț produs eventual la Tomis ⁸³ — se cuvine să ne oprim mai îndelung asupra a două așezări care ridică probleme speciale. Mai întii cea de la Tariverdi unde, cu excepția unei monede din vremea Crispinei, probă a unor legături firești între capitală și așezările din zona imediat învecinată ⁸⁴, s-a identificat un nivel din secolul I e.n., caracterizat prin ceramică indigenă și microasiatică ⁸⁵. Situația se întilnește, după cum se reține, și în cetate, ceea ce probează o similitudine a evoluției orientării comerciale între aceasta și mica așezare vecină. Apoi cea de la Vadu de unde provin două documente de o inestimabilă valoare pentru problema comerțului histrian. Este vorba pe de o parte de altarul lui Philiscos, fiul lui Zotichos, după al cărui relief — înfățișînd o corabie de mari dimensiuni — s-ar putea trage concluzia că este vorba de un mare armator sau comerciant ⁸⁶, pe de altă parte de epitaful lui Menophilos Bassos, mare negustor, ridicat de fratele acestuia, Asclepiades al lui Menophilos, de asemenea mare negustor, cetățean al orașelor Nicomedia din Bitinia și Azanion din Frigia, și pe fiul său Asclepiades ⁸⁷. Corelate, cele două inscripții, dacă nu provin pur și simplu de la Histria, ar putea sugera o dezvoltare neobișnuită a acestei așezări — considerată în general mică — și n-ar fi exclus ca dificultățile întîmpinate prin progresiva inaccesibilitate a portului histrian să fi fost suplinate prin constituirea unor escale maritime, poate mai puțin expuse înnisipării, ca în acest caz ⁸⁸.

⁷⁵ Materialul sculptural și arhitectonic este publicat de V. Pârvan, *Dacia*, 2 (1925) 218, 235, 236; Sc. Lambrino, *Boabe de grîu*, 1 (1930) 10, 581–583; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 185–211; 9 (1965) 259, 266, 279; *Sculture*, 19, 29, 31–35, 48, 52–53, 59, 64–65; 72–73, 79–80, 103–104; D.M. Pippidi, *Studii*, 218–224; C. Scorpan, *Repbach*, 47, 71.

⁷⁶ Importante concluzii în legătură cu arta sculpturală de epocă romană din cetățile vestpontice formulează S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano (1933) 359–372; Em. Condurachi, *AAASH*, 10 (1962) 1/3, 35–53; G. Bordenache, *op. cit.*, *passim*.

⁷⁷ Cf. IGR, 599 = G. Bordenache, *op. cit.*, 103, nr. 210 (adaugă J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 83 (1970) 413, nr. 396).

⁷⁸ C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 106 = J. Weiss, *JÖAI*, 14 (1911), *Beibl.* 149–154.

⁷⁹ Cf. V. Pârvan, *AA*, *JDAI*, 29 (1914) 430.

⁸⁰ I.I. Sasîi, *AnDobr*, 10 (1929) 199 și V. Canarache, *Histria*, 1, 357–362.

⁸¹ Cf. C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 3, 113–119 = *CII.*, 16, 145 (233 e.n.).

⁸² Cf. *CII.*, 14 461 (198–202 e.n.).

⁸³ Cf. C. Ionomu, *Opaițe*, 118, nr. 625 (tip XX, probabil tomitan).

⁸⁴ C. Preda, *SCN*, 2 (1958) 113, nr. 7.

⁸⁵ Cf. D. Berciu, *SCIV*, 6 (1955) 3/4, 543; D. Berciu, C. Preda, *Materiale*, 1 (1957) 77–88; 5 (1959) 322 (vezi la noi p. 43, n. 128).

⁸⁶ *AEM*, 6 (1882) 38, nr. 79, cu comentariul Gabriellei Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961) 210. Pentru diversele tipuri de corabie antică, vezi J. Rougé, *Commerce*, 47, 48.

⁸⁷ Cf. *AEM*, 8 (1884) 23, nr. 62, cu comentariul lui Em. Condurachi, *IR*, 502–504, de completat desigur cu accepția termenului de $\epsilon\mu\pi\omicron\upsilon\omicron\varsigma$ (= mare negustor) precizată de J. Rougé, *op. cit.*, 272–274.

⁸⁸ Vezi p. 115, n. 40; R. Ocheșanu și Gh. Papuc, *Pontica* 6 (1973) 368, nr. 180–181, semnaleză aici două monede tomitane de la Perlinox și Gordianus.

Dintre așezările din *regio Histriae*, probleme speciale ridică aceea de la Sinoe. Și aceasta nu numai prin existența unui *auditorium* — menționat din păcate doar epigrafic⁸⁹ — sau, de data aceasta cu referire la activitatea comercială, a trei stilpi miliari — eșalonați în timp pe aproape un secol, ceea ce dovedește importanța deosebită a acestui drum⁹⁰ — a unor militari stabiliți aici⁹¹ sau, în fine a trei preoți ai zeului sirian Iupiter Dolichenus⁹², cât mai cu seamă a romanilor și bessilor, atestați deopotrivă în situația de *consistentes*⁹³. Cum se reține acest titlu nu ne poate edifica totodată și asupra ocupației celor ce-l posedau, dar oricum ipoteza că romanii de aici ca dealtfel și cei din vicus Secundini sau eventual de la Rîmnicu de Jos⁹⁴ se vor fi ocupat și cu comerțul nu este exclusă⁹⁵. În schimb, nouă este ipoteza potrivit căreia bessii — de astă dată *consistentes* în sensul unei comunități adusă cu scopul de a practica o activitate meșteșugărească⁹⁶ — se vor fi ocupat cu extragerea și prelucrarea minereului de fier din împrejurimi, ocupație de lungă tradiție la această populație sud-tracică⁹⁷.

Revenind la aspectul rutier — cel mai bine documentat în *regio* — se cuvine să menționăm stația de beneficiari consulari de la Rîmnicu de Jos, important punct al drumului central dobrogean, de la Tropaeum la Aegyssus, dacă nu cumva și al unei *semita* ce lega Histria de Carsium⁹⁸, apoi miliarii de pe drumul de-a lungul litoralului de la Mihai Viteazu⁹⁹ și Corbu — de unde mai provin și unele monede și sculpturi¹⁰⁰ și desigur inscripția, menționind cele două unități de la Laikos Pyrgos și Hora Dagei. Despre prima dintre ele — cu excepția însăși a toponimului care indică oricum o construcție, mai curînd militară decît civilă¹⁰¹ — aflăm că ea se găsește la începutul drumului public, poate în partea de sud a teritoriului histrian pe drumul ce lega Tomis de Histria¹⁰², în timp ce despre a doua, aflată pe același drum, sîntem informați că plîngerea i-a fost scrisă de un lapicid al cărui nume s-a pierdut¹⁰³. Dar desigur cel mai important aspect este acela al plîngerilor pe care membrii celor două unități administrative — indiferent care vor fi fost acestea¹⁰⁴ — le adresează guvernatorilor provinciei în legătură cu prestațiile excesive la care erau obligați pentru întreținerea drumului public¹⁰⁵. Lăsînd în sarcina capitolului următor problema însăși a acestor „prestații” — de inserat în așa-numitele *munera sordida* — se cuvine să relevăm aici preocuparea specială a autorităților romane, eventual militare, pentru întreținerea acestei importante artere de circulație.

Solid ancorat în rețeaua de căi romane, fie pe mare, fie pe uscat, teritoriul histrian — așa cum am văzut dealtfel și pînă acum — va fi avut aceleași relații economice ca și capitala și care, chiar dacă mai reduse ca în cazul orașului Tomis, vor fi asigurat întreținerea unei vieți comerciale oricum considerabile. În acest sens pledează și existența anciranului L. Pompeius Valens de la Nistorești¹⁰⁶ — chiar dacă în acest caz este limpede că accentul cade în special pe aspectul agricol, problemă în legătură cu care am fi dorit să fim bine informați despre arhi-

⁸⁹ Cf. V. Pârvan, *Histria*, 4, 617, nr. 24 (139—161 e.n.).

⁹⁰ Cf. CIL, 12 513 (158/159—160 e.n.); 12 514 (161—163 e.n.); 12 515 (249—250 e.n.).

⁹¹ Cf. CIL, 7 524 și V. Pârvan, *Histria*, 7, 62, nr. 49.

⁹² Cf. D. Tudor, *SCSIași*, 2 (1951) 1/2, 499, nr. 1 (218—222 e.n.).

⁹³ Vezi mai sus p. 44, n. 136.

⁹⁴ Vezi mai sus, p. 45, n. 148, 155.

⁹⁵ Vezi mai sus p. 44, n. 138.

⁹⁶ Cf. CIL, 2, 1 180; 5, 7 357 și 6, 9 404, exemple citate după E. Kornemann, *RE*, 4 (1901) 380—480; 922—926; 1 178—1 200.

⁹⁷ Cf. S. Casson, *JRS*, 17 (1927) 100; Em. Zah, *Al. Suceveanu*, *SCIV*, 22 (1971) 4, 567—578 întemeiați pe textele din Vegetius, 2, 11 și 4, 24. Aduagă O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford (1935) 231.

⁹⁸ V. Pârvan, *Scythia Minor*, 518—526 (beneficiar al legiunii a XI-a Claudia).

⁹⁹ CIL, 14 463 localizată la Mihai Viteazu de Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 15 (1964) 1, 133, nr. 10 (Diocletian și Constantin).

¹⁰⁰ Pentru miliarii, cf. CIL, 14 462 (provenind de la Corbu și nu de la Cogealac, cf. Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, 133, nr. 9; 236—238 e.n.); 7 614 (Diocletian). Pentru sculpturi cf., p. 46, n. 168. R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *op. cit.*, 358, nr. 138, menționează o monedă tomitană de la Gordianus.

¹⁰¹ Vezi la noi, p. 45, n. 149.

¹⁰² Cf. I. Stoian, *Dacia*, NS, 3 (1959) 375—377, col. II, r. 11—14, dacă într-adevăr τὸ πρῶτον conține o informație topografică.

¹⁰³ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, *loc. cit.*, col. III b: ξγ[ραφε]; J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 74 (1961), 202, nr. 426 citesc însă ἐπ[οίησε].

¹⁰⁴ Vezi discuția noastră la p. 45.

¹⁰⁵ Vezi I. Stoian, *op. cit.*, 369—390, pe lângă lucrarea lui E.J. Holmberg, citată mai sus la n. 41.

¹⁰⁶ Cf. CIL, 12 489 (157 e.n.).

tectura vilei sale, ca și despre a celorlalte din teritoriul histrian¹⁰⁷ — ca și ipoteticul sanctuar al divinității orientale Zeus Casios de la Seremet¹⁰⁸.

Mult prea disparate, elementele de viață comercial-meșteșugărească din cetate corelate cu cele de teritoriu nu ne permit decât concluzia unei preeminențe a activității comerciale asupra aceleia meșteșugărești, activitate ale cărei direcții — dictate de înseși împrejurările istorice și mai puțin de o politică economică statală, cu excepția aspectului monetar analizat mai sus — se orientează în primul secol al erei noastre în exclusivitate către zona egeo-anatoliană, pentru ca apoi, în secolele următoare, și către zona occidentală, moment în care, așa cum am văzut, cultura materială tinde să se uniformizeze pe întreg teritoriul dobrogean. Nici un document, din majoritatea celor analizate mai sus, nu depășește mijlocul secolului al III-lea e.n. și dacă în cetate există elemente care să ne facă să credem că locuirea n-a încetat — zidul de incintă, diverse clădiri, ceramica, unele monede străine —, în teritoriu constatăm o încetare a activității meșteșugărești-comerciale. Desigur impresia ar putea fi atenuată prin cercetările arheologice, care să ne facă să depindem mai puțin de documentele epigrafico-numismatice — cu totul lacunare pentru această perioadă —, dar oricum este sigur că dacă în primul secol al erei noastre Histria va fi avut o activitate comercial-meșteșugărească mai sporadică, între începutul secolului al II-lea și mijlocul celui de-al III-lea e.n. — poate cu o cenzură în vremea războaielor lui Marcus Aurelius — această activitate va cunoaște o deosebită dezvoltare, în timp ce în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. se va fi redus la strictul necesar supraviețuirii. Fără a nega deci simptomele unei crize economice, fie ele mai generale, fie pe plan strict local, este sigur că invaziile de la mijlocul secolului al III-lea e.n. aveau să contribuie decisiv la încheierea uneia din cele mai prospere perioade traversate vreodată de cetate în secolara ei existență.

2. TOMIS

Reamintind că principalele trăsături fizico-geografice ale teritoriului tomitan au fost schițate în paragraful corespunzător din capitolul precedent, ne-ar rămâne să evidențiem unele aspecte ce au directă legătură cu viața meșteșugărească și comercială. Astfel, deși nu lipsesc carierele de piatră, în nord, de șist și gresie calcaroasă, iar în rest de calcar, este sigură că, așa cum o afirmase mai demult însuși Ovidius¹⁰⁹, în această zonă nu avem nici un indiciu de zăcămint metalifer, după cum nu avem nici o certitudine că aici vor fi existat păduri, de unde să procure lemnul necesar construcțiilor. Din punctul de vedere al arterelor de circulație menționăm mai întâi vechiul drum de-a lungul litoralului, cu observația că el trebuie să fi ocolit lacurile Tekirghiol și Siutghiol — odinioară golfuri ale mării, ca și actualul lac Sinoe¹¹⁰ — apoi drumul spre vest, care va fi urmărit desigur traseul riului Axios, menționat de Claudius Aelianus¹¹¹ și care, cum vom vedea, va avea o importanță excepțională pentru dezvoltarea comerțului tomitan. Cît privește portul orașului, el a dăinuit pînă în zilele noastre, dovadă indiscutabilă că el nu a întâmpinat dificultățile întâlnite la Histria, ceea ce a asigurat cetății o existență multimilenară.

Trecînd acum la analiza documentelor propriu-zise, se cuvine să menționăm în primul rînd favoarea excepțională de care se bucura cultul Dioscurilor în pantheonul tomitan¹¹².

¹⁰⁷ Vezi p. 45.

¹⁰⁸ Vezi p. 45, n. 163.

¹⁰⁹ Cf. Ovid., Ep., 3, 8, 5.

¹¹⁰ Nici în ultimele sinteze (R. Vulpe, DID, harta a 2-a; Em. Popescu, TIR, hartă) nu se evită eroarea de a se trasa drumul antic la est de actualul lac Tekirghiol.

¹¹¹ Cf. Claud. Aelian., 14, 25.

¹¹² Epigrafic vorbind cultul Dioscurilor este atestat în inscripțiile de la I. Stoian, Tomitana, 78, nr. 2 (sec. I e.n.) V. Canarache și colab. (V. Barbu), Tezaurul, 90–93, cu observațiile lui I. Stoian, Dacia, NS, 10 (1966) 347–356;

adaugă eventual I. Stoian, Tomitana, 62, nr. 1 (sec. I e.n.). Sculpturi atestînd aceleași divinități: AEM, 6 (1882) 18, nr. 38; D.M. Teodorescu, Monumente, 133, nr. 64; G. Bordenache, Sculpture, 136, nr. 305–306 și Z. Covacef, Pontica, 5 (1972) 517, nr. 4. Dioscurii apar reprezentați pe monedele fără efigia împăratului, la Caligula, Domitian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Pertinax, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Elagabal, Iulia Cornelia Paula, Severus Alexander, Maximin, Maximus, Gordian și Tranquillina. Lipsa de spațiu ne obligă și aici să trimitem doar la bibliografia generală a monedelor tomitane de la p. 122, n. 142.

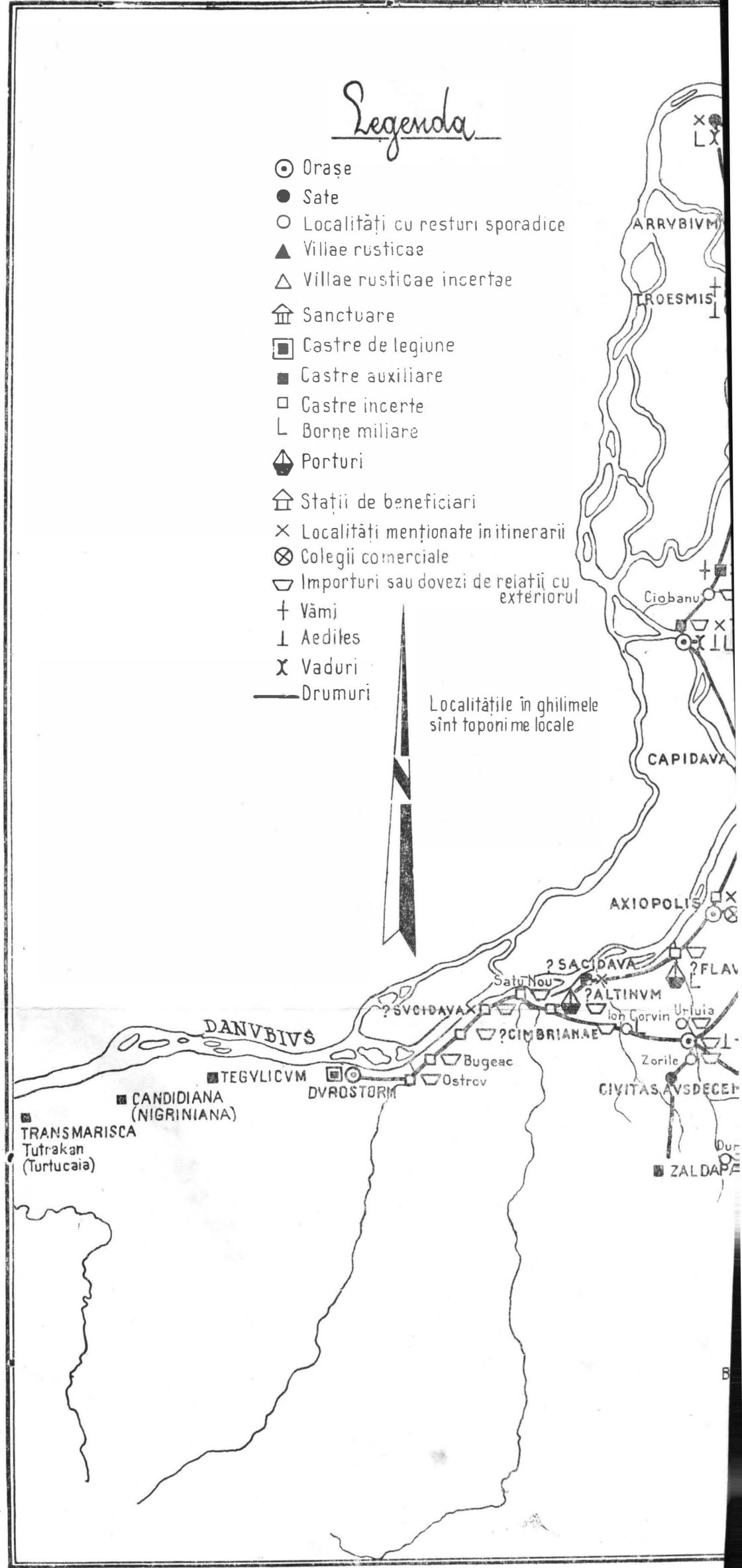
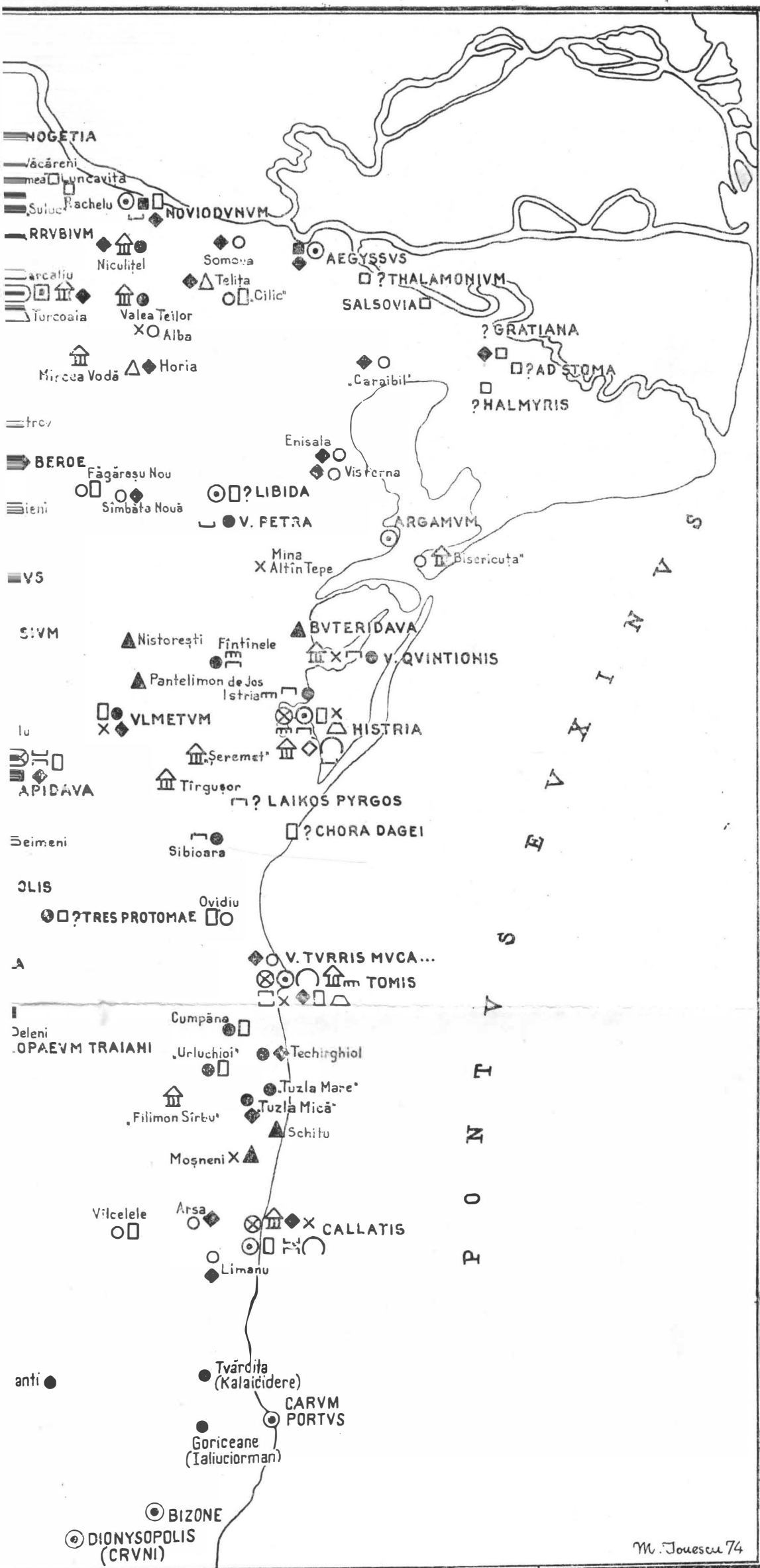

Fig. 3. — Producția locală și comerțul în Dobrogea romană în secolele I — III e.n.

Legenda

- Orase
- Sate
- Localități cu resturi sporadice
- ▲ Villae rusticae
- △ Villae rusticae incertae
- ⌚ Temple, sanctuare
- ⌚ Castre de legiune
- ⌚ Castre auxiliare
- ⌚ Castre incerte
- ⌚ Ateliere de prelucrare a pietrei
- ◆ Ateliere ceramice (ceram. indigenă)
- × Ateliere de prelucrare a fierului și mine
- △ Ateliere de sticlărie
- ⊗ Colegii meșteșugărești
- ⌚ Construcții diverse
- ⌚ Terme
- ⌚ Teatre
- ⌚ Ape ducte
- v... Vicus

Localitățile în ghilimele sînt toponime locale

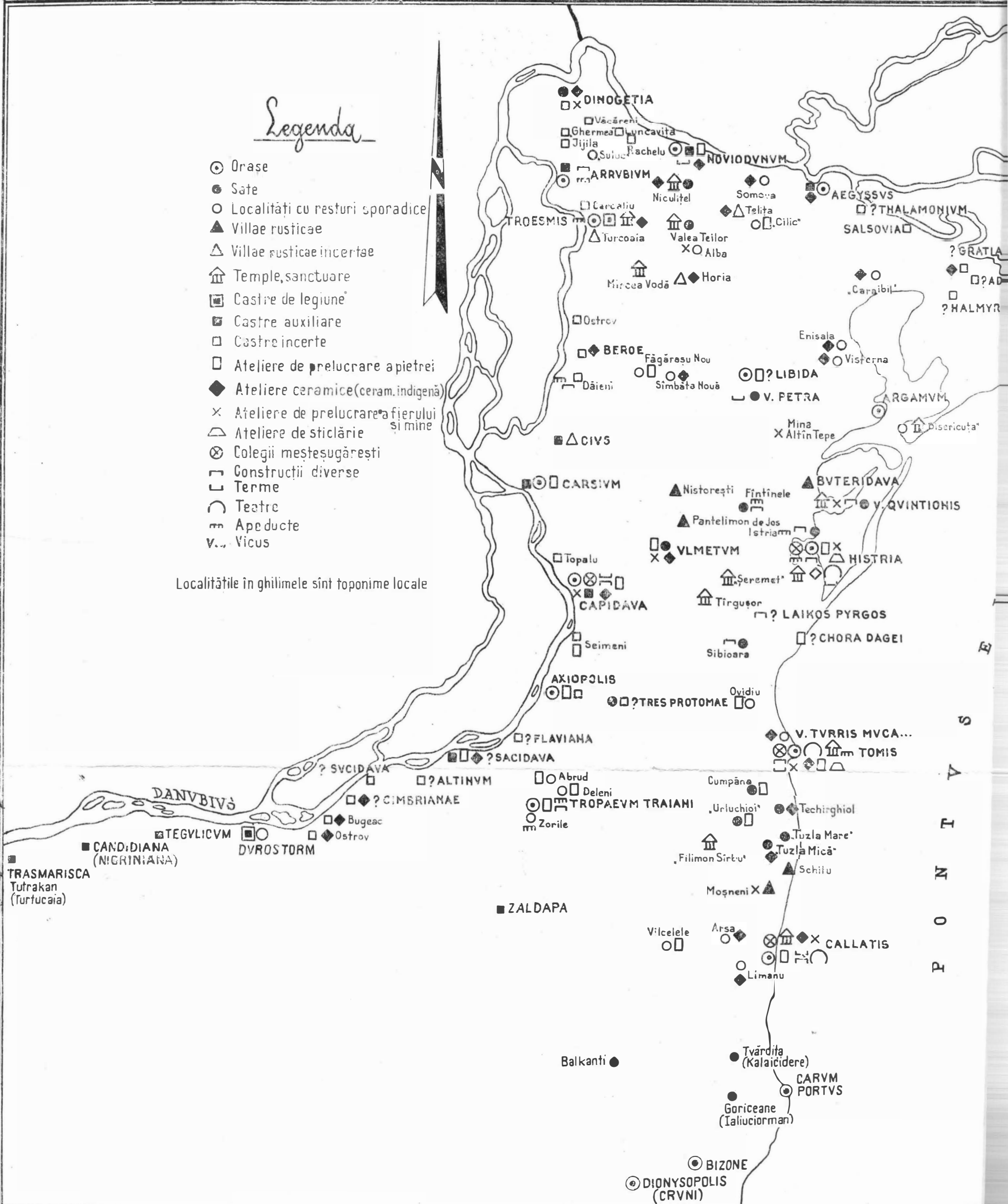

Fig. 3.

M. Jonescu74

Indiferent de divinitatea eponimă a tomitanilor — foarte probabil Apollo — este sigur că Dioscurii erau considerați adevărații protectori ai orașului, ceea ce permite de pe acum să considerăm că activitatea comercială, pe care aceștia o vor fi patronat în concepția religioasă antică, se arată a fi ocupația de bază a tomitanilor, așa cum de pildă la Histria era pescuitul, iar la Callatis cultura cerealelor¹¹³. Concluzia pare a fi întărită pe de altă parte de faptul că — spre deosebire de Histria unde, am văzut, n-am putut cita decât un relief de epocă romană, înfățișând pe Hermes — aici, alături de Dioscuri, mai sînt adorate și alte divinități protectoare ale comerțului, cum ar fi Hermes¹¹⁴, sau navigației, cum ar fi Poseidon¹¹⁵ sau chiar Afrodita, în aceeași accepție specială¹¹⁶.

Infinit mai mare se arată a fi la Tomis numărul orașelor cu care vechea cetate milesiană ajunsese să întrețină relații statornice, cele mai multe din interese probabil comerciale. Astfel, pe lângă contactele normale cu cetățile grecești învecinate¹¹⁷, la Tomis apar menționați o serie de străini proveniți din orașele din jurul Mării Negre¹¹⁸, din Grecia și Asia Mică¹¹⁹ sau din Egipt¹²⁰, pentru că începînd încă din secolul I e.n. să asistăm la un considerabil aflux de cetățeni romani, fie din orașele dobrogene nou înființate¹²¹, fie din provinciile dunărene în general¹²², fie chiar din Italia¹²³.

Cît privește cultele străine întîlnite aici ele ne orientează în marea lor majoritate către lumea orientală fie că-i vorba de divinități egiptene¹²¹, de Cybele¹²⁵, de Mithras¹²⁶, de Iupiter

¹¹³ Vezi p. 80 și urm. (Histria) și p.93 și urm. (Callatis).

¹¹⁴ Atestată o singură dată și epigrafic (V. Canarache, StCl, 3 (1961) 239) divinitatea este cunoscută grație monumentelor sculpturale (V. Canarache și colab., Tezaurul, 38, nr. 5; G. Bordenache, *op. cit.*, 73—74, nr. 139—140; V. Barbu, Dacia, NS, 9 (1965) 391—393, nr. 6—8) și, desigur datorită monedelor — fără efigia împăratului — de la Marcus Aurelius, Caesar, Septimius Severus, Caracalla, Elagabal, Iulia Cornelia Paula, Severus Alexander, Iulia Maesa, Maximin, Gordian și Tranquillina.

¹¹⁶ Vezi p. 88, n. 126.

¹¹⁶ Cf. V. Canarache, *op. cit.*, 16, nr. 1 cu interpretarea Gabriellei Bordenache, StCl, 6 (1964) 167—175.

¹¹⁷ Pentru Histria vezi p.112, n. 5 și 7, iar pentru Callatis, p. 128, n. 212.

¹¹⁸ *Bizanț*: I. Stoian, *op. cit.*, 208, nr. 14; inscripția citată la p. 203, nr. 2 provine în realitate din Bizanț, deci poate să fi fost pur și simplu adusă ulterior la Tomis (cf. L. Robert, in N. Firatli, Les stèles funéraires de Byzance, 159); *Olbia*: AEM, 8 (1884) 18, nr. 50.

¹¹⁹ *Atena*: I. Stoian, *op. cit.*, p. 65; *Perint*: AEM, 19 (1896) 224, nr. 91; I. Stoian, *op. cit.*, 70, nr. 3; *Hermione*: *ibidem*, 65; *Cyzic*: *ibidem*, 163; *Prusa*: I. Micu, Călăuza, 31, nr. 186; Gh. Papuc, Pontica, 7 (1974) 314 (personajul este un mare negustor = ἔμπορος), și eventual AEM, 11 (1887) 56, nr. 99; *Nicomedia*: I. Stoian, *op. cit.*, 70, nr. 3; *ibidem*, 67, nr. 1; V. Barbu, Dacia, NS, 7 (1963) 559, nr. 2; 564, nr. 4; *Ancyra*: AEM, 19 (1896) 227, nr. 24; *Pessinus*: I. Stoian, *op. cit.*, 203, nr. 3; *Heracleia*, *Abonuteichos*, *Caesareia*, *Tius*, *Maaca*: *ibidem*, 70, nr. 3; *Neapolis* (Syria): *ibidem*, 161, 100, 101, nr. 1—2; *Capitolias*: CIL, 771; *Sidon*: Ch. Robert, *AndDobr*, 2 (1921) 221, nr. 2.

¹²⁰ Pe lângă o serie de nume cu rezonanțe egiptene (I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2 și 173 nr. 1; AEM, 6 (1882) 19, nr. 39; IGR, 604 și 614), vezi inscripția menționînd un negustor de vinuri din Alexandria (D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 33, nr. 17: sec. IV e.n.).

¹²¹ *Noviodunum*: CIL, 7552; *Troesmis*: I. Stoian, *op. cit.*, 205, nr. 5; CIL, 14 454; 7550; 7534 = Em. Dorutiș-Boilă, SCIV, 13 (1962) 2, 415—419; D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 581, nr. 49; 595, nr. 74 (ultimele patru monumente epigrafice pot indica însă și mili'ari

activi); *Cius*: I. Stoian, *op. cit.*, 211, nr. 5; *Carsium*: CIL, 14 214²⁰.

¹²² *Durostorum*: CIL, 7 554, 7 558, 771; *Novae*: CIL, 7 555 și 14 214²⁰; *Ratiaria*: CIL, 6 156; *Viminacium*: I. Stoian, *op. cit.*, 203, nr. 3; *Apulum*: CIL, 14 214³⁰ și 7 545.

¹²³ *Roma*: CIL, 7 534 = Em. Dorușiu-Boilă, *op. cit.*, 415—419; *Aquis Statellis (Liguria)*: CIL, 16, 21; *Aquileia*: CIL, 7 574.

¹²⁴ Divinități ca Sarapis, Osiris, Isis, Harpocrate sau Anubis sînt pomenite în inscripțiile AEM, 19 (1896) 97, nr. 44; I. Stoian, *op. cit.*, 93, nr. 2 (sec. I e.n. — I e.n.); IGR, 621 (sec. I e.n.), 604 (160 e.n.); D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 8, nr. 3; apoi în sculpturi menționate de V. Canarache și colab., *op. cit.*, 46, nr. 7 (cu îndreptările Gabriellei Bordenache, StCl, 6 (1964) 175 și urm.); G. Bordenache, Sculpture, 83 și urm., nr. 165, 168, 170, 172, în fine, pe monedele de la Commodus, Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla și Plautilla, Geta, Elagabal, Severus Alexander, Maximin, Maximus, Gordian și Tranquillina, Filip Senior și Otacilia, Filip Iunior.

¹²⁵ Marea mamă a zeilor împreună cu acolitul ei Attis este menționată în inscripțiile de la I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2 (sec. I e.n.); 107, nr. 10 (sec. II e.n.); IGR, 614 (sec. III e.n.); I. Stoian, *op. cit.*, 216, nr. 17 (sec. III e.n.); CIL, 764 (sec. III e.n.). Sculptural vezi D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 97, nr. 40; D. Tudor, CNA, 11 (1935) 101, 109, nr. 13; V. Canarache și colab., *op. cit.*, 25, nr. 2; G. Bordenache, *op. cit.*, 34 și urm., nr. 47, 49, 52—53, 55—57, 59, 61, 63 și Z. Covacef, Pontica, 5 (1972) 514, nr. 3, iar numismatic aceleași divinități apar pe monedele locale de la Lucilla, Commodus, Crispina, Pertinax, Septimius Severus și Iulia Domna, Caracalla și Plautilla, Geta, Maximin, Gordian, Filip Senior și Otacilia, Filip Iunior.

¹²⁶ Cultul este atestat epigrafic de inscripțiile de la M.J. Vermaseren, CIMRM, nr. 2 301 și M. Munteanu, Pontica, 7 (1974) 164, iar sculptural de piesele publicate de M.J. Vermaseren, *op. cit.*, nr. 2 298, 2 299, 2 300 și 2 302; V. Canarache și colab., *op. cit.*, 104, nr. 22, G. Bordenache, *op. cit.*, 92, nr. 182; Z. Covacef, Al. Barnea, Pontica, 6 (1973) 93—95.

Dolichenus¹²⁷ sau de Glycon¹²⁸, la care mai adăugăm și câțiva cavaleri danubieni, desigur de proveniență daco-moesică¹²⁹.

Din păcate pentru Tomis lipsește încă o lucrare — de genul celei întocmite pentru Histria — referitoare la monedele romane sau coloniale străine care vor fi circulat aici¹³⁰. Și lucrul este cu atât mai necesar cu cât, din toate documentele discutate pînă acum, foarte puține pot fi puse în directă legătură cu activitatea comercială.

În schimb există o serie de documente care atestă, pe lângă colegiile despre care nu putem face decît simple presupuneri¹³¹, asociații sigur comerciale cum ar fi casa Alexandrinilor¹³² sau colegiul armatorilor tomitani¹³³, acestea pe lângă o serie de armatori izolați¹³⁴.

Că o activitate comercială deosebit de intensă avea loc la Tomis ne-o dovedește pe de altă parte inscripția în cinstea lui T. Iulius Capito, senator onorific al orașului, în calitatea sa de *conductor* al vămii tracice (*ripa Thraciae*) după unificarea, în prima jumătate a secolului al II-lea e.n., cu vama ilirică (*publicum portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*)¹³⁵. Concluzia care se impune este că la Tomis exista un birou al acestei circumscripții vamale, ceea ce nu exclude desigur existența unui organism vamal local cu atribuții eventual mai reduse, așa cum am văzut că este cazul la Histria și cu atât mai mult cu cât aceasta din urmă pare să fi avut un statut juridic inferior față de cel al orașului Tomis¹³⁶.

Nu lipsesc nici aici mențiuni despre activitatea agoranomilor¹³⁷ — cu care sînt de asimilat eventual arhonții portului de la sfîrșitul epocii elenistice¹³⁸ — mai mult chiar, există un document epigrafic care face aluzie la acțiunea acestora de reglementare a măsurilor întrebunțate în comerțul tomitan¹³⁹.

Căci desigur agoranomii vor fi fost cei însărcinați cu verificarea pondurilor tomitane — așa cum rezultă dintr-un document local¹⁴⁰ — care corespund acum sistemului roman, spre deosebire de perioada autonomiei cînd se încadrau în cel atic¹⁴¹. Cînd anume va fi intervenit această schimbare o putem presupune prin analogie cu emisiunile monetare locale — de asemenea de bronz — care încep aici din vremea lui Augustus, cunosc o mare dezvoltare cu începerea de la Antoninus Pius, au o sensibilă scădere în vremea lui Marcus Aurelius, cînd apare totuși marcat nominalul corespunzător subdiviziunilor sestertului roman, și încetează, ca urmare desigur a tulburărilor externe și a crizei interioare, în vremea lui Filip Arabul¹⁴².

¹²⁷ Cf. A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1—2, 90, nr. 9.

¹²⁸ Cf. V. Canarache, *op. cit.*, 109, nr. 24, cu interpretarea Gabriellei Bordenache, StCl, 6 (1964) 157—163.

¹²⁹ Cf. D. Tudor, AnDobr, 17 (1936) 51—54; G. Bordenache, Sculpture, 113—114, nr. 255—257.

¹³⁰ Nu putem cita decît monedele din Alexandria — sec. II—III e.n. — publicate de C. Secășanu, CNA, 13 (1938) 109, 13—17 și R. Ocheșeanu, Pontica, 7 (1974) 200, moneda de la Chersonese (sec. II e.n.) semnalată de Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 21 (1970) 1, 140—142, precum și monede din Anchialos, Hadrianopolis și Serdica (R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973) 355—356). Adaugă primele menționări de monede romane republicane datorate lui R. Ocheșeanu, Pontica, 4 (1971) 77, 78 și 270 (în colaborare cu M. Liculescu), și 5 (1972) 498, nr. 1.

¹³¹ Vezi p. 48, n. 195, p. 50, n. 216.

¹³² Cf. IGR, 604 (29 martie 160 e.n.).

¹³³ Cf. IGR, 160; I. Stoian, *op. cit.*, 11, nr. 13. Pentru accepția termenului de *ναύκληρος*, vezi J. Rougé, Commerce, 229—234.

¹³⁴ Cf. AEM, 19 (1896) 101, nr. 53; IGR, 645 și eventual I. Stoian, *op. cit.*, 65.

¹³⁵ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 133, nr. 39 (vezi și S.J. De Laet, Portorium, 385, n. 2, nr. 7). Adaugă însă mențiunile — care nu par să fi reținut atenția celor interesați (A. Stein, S.J. De Laet, H.G. Pflaum) — unui *procurator* la Tekirghiol, care poate să fi fost și el, după Marcus

Aurelius, conducătorul districtului vamal sud-dunărean (I. Stoian, *op. cit.*, 133, nr. 38, cu observațiile lui W. Peek, StCl, 6 (1964) 122, nr. 11), ca și aceea a doi *procuratores*, unul *ducenarius*, celălalt *centenarius* (CIL, 6 155).

¹³⁶ Pentru existența unui birou vamal la Tomis, cf. S.J. De Laet, *op. cit.*, 210, care demonstrează însă că existența acestuia nu era condiționată de statutul juridic al cetății (p. 351—361).

¹³⁷ I. Stoian, *op. cit.*, 105, 106, nr. 6, 8 și 9; 163. Adaugă și mențiunile discutabile ale acestei funcții din inscripțiile de la p. 164, 167, 168, pe lângă sarcofagul considerat multă vreme (cf. Em. Coliu, Istros, 1 (1934) 1, 81—116) ca reprezentînd simbolurile zeului Men, în fapt pe cele ale agoranomiei (cf. J. și L. Robert, BÉ, RÉG, 77 (1964) 196, nr. 301.

¹³⁸ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2.

¹³⁹ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 169.

¹⁴⁰ Cf. M. Sutz, BSNR, 10 (1913) 19, 8.

¹⁴¹ Pondurile tomitane sînt publicate în IGR, 667, 668; M.C. Sutz, *op. cit.*, 3—10; idem, BSNR, 11 (1914) 21, 1; H. Metaxa, BCMI, 8 (1915) 31—35; Gh. Cantacuzino, Dacia, 3/4 (1927/1932) 602—611; C. Moisil, SCN, 1 (1957) 283—293; V. Barbu, Dacia, NS, 9 (1965) 393, nr. 9; Al. Popea, Pontica, 7 (1974) 247—249.

¹⁴² Menținîndu-ne dubiile privind valoarea acestor statistici — formulate mai sus în cazul Histriei — notăm următoarele numere de exemplare repartizate pe împărați: fără efigia împăratului (221 ex.), Augustus (5 ex.), Tiberius (2 ex. din care unul nesigur), Caligula (10 ex.), Clau-

Rezultă deci că, adăunând toate datele prezentate pînă acum, activitatea comercială tomitană — după cum rezultă, mai direct controlată de oficialitățile romane — se dovedește a fi infinit superioară celei histriene și aceasta în primul rînd grație excepționalei importanțe a portului orașului.

Deși la acesta nu fac aluzie decît un singur document de epocă elenistică și — mai mult decît discutabil — unul de epocă romană¹⁴³, el este atestat arheologic și, așa cum vom vedea de îndată, amplasamentul lui este certificat de existența în împrejurimi a unui imens edificiu comercial¹⁴⁴. Mai mult chiar — conexînd informația lui Polybius despre portul histrian cu cea a lui Claudius Aelianus menționată mai sus — se poate confirma ipoteza, formulată deja, că înnisiparea progresivă a gurilor Dunării ar fi deschis mari perspective celui mai scurt drum între Dunăre și Mare, pe linia văii Carasu, de unde dezvoltarea excepțională a portului tomitan și desigur în strînsă legătură cu acesta a celui axiopolitan¹⁴⁵.

S-ar putea pe de altă parte presupune că relativ numeroșii *speculatores* atestați aici să nu fi fost fără nici o legătură cu activitatea maritimă locală — desigur în primul rînd din punctul de vedere al oficialităților militare romane¹⁴⁶ — așa cum este sigur că stația de beneficiari consulari se va fi îngrijit de acest important nod rutier¹⁴⁷, atestat deopotrivă de itinerarii și numeroșii stilpi miliari¹⁴⁸.

Cu mult mai reduse se arată a fi și la Tomis mărturiile epigrafice despre activitatea meșteșugărească propriu-zisă. Ele se reduc în fond — dacă excludem din nou colegiile despre care nu avem nici o indicație specială — la mențiunea confecționării unei statui¹⁴⁹, a unui meșter aurar și eventual a unor constructori¹⁵⁰, a lui Lucius al lui Euaristos, de asimilat eventual cu cunoscutul meșter cărămidar din Aquileia¹⁵¹ și a unor produse de mai mică importanță¹⁵².

dus (6 ex.), Antonia (5 ex.), Britannicus (2 ex.), Agrippina (1 ex.), Nero (7 ex.), Vespasian și fii (6 ex.), Titus (6 ex.), Domitian (25 ex.), Nerva (19 ex.), Traian (21 ex.), Hadrian (18 ex.), Antoninus Pius (84 ex.), Marcus Aurelius Caesar (71 ex.), Marcus Aurelius (35 ex.), Lucilla (12 ex.), Commodus Caesar (26 ex.), Commodus (93 ex.), Crispina (13 ex.), Pertinax (15 ex.), Septimius Severus (145 ex.), Iulia Domna (105 ex.), Caracalla (350 ex.), Plautilla (10 ex.), Geta (308 ex.), Diadumenianus (1 ex. nesigur), Elagabal (154 ex.), Iulia Maesa (9 ex.), Iulia Cornelia Paula (55 ex.), Severus Alexander (425 ex.), Iulia Mamaea (10 ex. din care două nesigure), Maximin (144 ex.), Maximus (97 ex.), Gordian (486 ex. plus 12 medalioane), Gordian și Tranquillina (133 ex.), Tranquillina (17 ex.), Filip Senior (74 ex.), Filip și Otacilia (29 ex.), Otacilia (8 ex.), Filip Iunior (88 ex.). Statistica de mai sus a fost întocmită din datele extrase din următoarele publicații: M.C. Sutz, BSNR, 5 (1908) 1, 11—29; 12 (1915) 26, 164—170; idem, AARMSI, 25 (1913) 13, 361—385; K. Regling, Münzen, nr. 2 496—3 623; V. Pârvan, Ulmetum, 2, 1, nr. 3; 3, 281, nr. 1; W. Knechtel, BSNR, 12 (1915) 23, 7—11; L. Ruzicka, NZ, 50 (1917) 157—172; idem, Vjesnik Hrv. Arheol. Društva, NS, 15 (1928) 245—248; G. Severeanu, Bucureștii, 1 (1935) 2, 176—180; 2 (1936) 37—38; M. Paucker, CNA, 13 (1938) 109, 22—23; I. Vendelin, CNA, 14 (1939), 113/114, 140, 141; R. Vulpe, Studi Romani, 6 (1958) 6, 615, n. 102; C. Preda, SCN, 2 (1958) 114; 4 (1968) 223 și urm.; K.V. Golenko, SCN, 3 (1960) 39—42; H. Slobozianu, I. Ticu, SCIV, 17 (1966) 4, 695; Gh. Poenaru Bordea, SCN, 4 (1968) 39; R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica 5 (1972) 468—470; 6 (1973) 353 și urm.; 7 (1974) 395 și urm.

¹⁴³ Vezi n. 138, pentru documentul de epocă elenistică cu conentariul lui J. Rougé, *op. cit.*, 115—117, care notează că λ.μ.τ.ν reprezintă cea mai bine organizată formă de port grecești. În schimb, același cuvînt nu apare în

inscripția de la I. Stoian, *op. cit.*, 112, nr. 20, (sec. II e.n.); cf. și J. și I. Robert, BÉ. RÉG., 73, (1960) 177, nr. 26. Ovidius, Trist., 3, 12, 37; 4, 4, 50, vorbește de porțuri rare, lipsite de liniște și areorei vizitate de vreo corabie din Italia.

¹⁴⁴ Vezi p. urm., n. 158—159. Ca o confirmare, vezi reprezentarea zeiței Tyche cu cirna unei corăbii pe monedele de la Gordian și Tranquillina, Filip și Otacilia și Filip Iunior, ca și corabia de pe pondul tomitan publicat de C. Moisil, SCN, 1 (1957) 284, nr. 53. Adaugă recent, V. Cosma, SCIV, 25 (1974) 2, 191—207.

¹⁴⁵ Vezi mai jos p. 142, n. 404.

¹⁴⁶ Vezi mai sus, p. 49, n. 208.

¹⁴⁷ Vezi la noi p. 49, n. 207. Pentru confirmare, adaugă reprezentarea de pe stela lui Aurelius Sozomenus din Bizanț (I. Stoian, *op. cit.*, 208, nr. 14 și G. Bordenache, Dacia, NS, 9 (1965) 279), altarul închinat lui Apollo Agycus în calitate de protector al drumurilor (I. Stoian, *op. cit.*, 159) și desigur reprezentarea carului tras de boi de pe monedele tomitane de la Pertinax, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Severus Alexander, Maximin, Gordian, Filip Iunior.

¹⁴⁸ Cf. p. 47, n. 182. Miliarii tomitani sînt publicați în CIL, 7 613, 7 615 (ambii de la Hadrian); 13 757 (Marcus Aurelius; același miliariu este publicat însă în AEM, 17 (1894) 102, nr. 44, ca provenind din Callatis); CIL, 12 517 (Aurelian); D.M. Teodorescu, Monumente, 149, nr. 65 (Aurelian, rescris la Constantin).

¹⁴⁹ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 197, nr. 1 (sec. I e.n.).

¹⁵⁰ *Ibidem*, 60, nr. 2.

¹⁵¹ Este ipoteza lui D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 53, nr. 26.

¹⁵² Notăm unele indicații despre forma sau calitatea unor monumente funerare (AEM, 19 (1896) 226, nr. 92; 227, nr. 93; I. Stoian, *op. cit.*, 200, nr. 4) a unor statui (IGR, 610, 640) și, în fine, a unor obiecte de aur (I. Stoian, *op. cit.*, 107, nr. 10 și respectiv 165).

Tot documentele epigrafice-numismatice fac mențiunea unor construcții mai importante — zidul de incintă, temple, trofee, arcuiri de triumf¹⁵³ — și tot grație lor sintem în drept să formulăm ipoteza, mai mult decît plauzibilă, a existenței unui amfiteatru¹⁵⁴.

Dar desigur săpăturile arheologice au darul să ne ofere nu numai detalii de construcție ale diverselor monumente, ci și amplasamentul lor în aria peninsulei tomitane. Acesta este de pildă cazul zidului de incintă de epocă romană, care închidea o suprafață dublă față de presupusa incintă elenistică¹⁵⁵. Concxind datele arheologice cu cele epigrafice și desigur topografice rezultă că acest zid — construit din lespezi masive, în *opus quadratum*, avînd în total o grosime de 3 m, cu turnuri dreptunghiulare, dar și semicirculare¹⁵⁶ — a fost conceput încă din secolul al II-lea e.n. și că a fost doar reparat în al treilea sfert al secolului al II-lea e.n., la mijlocul secolului al III-lea e.n., apoi la începutul celui de-al IV-lea și în fine sub Justinian¹⁵⁷. Surprins doar din loc în loc, el tăia peninsula de la nord la sud și există destule indicii să se creadă că se întindea și în partea de sud, spre port. De-a lungul cheiului acestuia — amplasat cum se vede și aici către sud, ceea ce ar putea constitui un început de regulă pentru amplasamentul acestora spre sud, desigur într-o zonă fcrîtă de valuri și furtuni — se înșiruiau o serie de edificii foarte probabil cu caracter comercial sau pur și simplu oficial, unele cunoscute din săpăturile mai vechi¹⁵⁸, altele, cum ar fi edificiul cu mozaic sau așa-numitul *Lentiarion*, aflate într-o impresiionantă stare de conservare. Așa cum ni se înfățișează astăzi, ele datează din secolul al IV-lea e.n., dar exista suficiente argumente pentru a urca începutul acestor construcții în perioada secolelor II—III e.n.¹⁵⁹. Avînd ziduri groase pînă la 2 m, din piatră de calcar alternată cu rînduri de cărămidă (*opus mixtum*), aceste edificii monumentale conțineau o splendidă decorație interioară — marmură de placaj, tencuială, aceasta fără a omite desigur proporțiile și calitatea mozaicului primei clădiri¹⁶⁰. Nu avem nici o indicație despre edificiile care trebuie să se fi aflat în partea de nord a orașului, astfel că — întocmai ca la Histria — aici sint de presupus locuințele particulare sau masa mare a atelierelor tomitane.

Cît privește acestea din urmă — destul de numeroase și prezentate în cele ce urmează în cadrul diverselor categorii de materiale arheologice — ar fi de menționat atelierile de prelucrat marmura, aflate însă tot în partea de sud a orașului, desigur pentru a se evita transportul pe uscat al marmurei de import¹⁶¹. Că o dezvoltată industrie a prelucrării pietrei va fi existat la Tomis ne-o dovedesc nu numai produsele utilitare, ci și cele artistice — fie ele sculptu-

¹⁵³ Cu excepția zidului de incintă — pentru care vezi mai departe n. 157 — documentele epigrafice tomitane ne informează despre existența unor temple sau case ale diferitelor colegii (I. Stoian, *op. cit.*, 93, nr. 2; AEM, 19 (1896) 97, nr. 44; G. Poenaru Bordea, NMESM, 118, nr. 4; mai sus n. 132, 133) în timp ce acelea numismatice despre unele temple (pe monedele de la Tiberius, Agrippina, Nero, Titus, Domitian, Septimius Severus, Caracalla, Plautilla, Geta, Elagabal, Iulia Maesa, Iulia Cornelia Paula, Severus Alexander, Maximin și Maximus) trofee (Traian, Septimius Severus, Caracalla, Plautilla, Geta, Severus Alexander) sau arcuiri de triumf (Maximin și Maximus).

¹⁵⁴ Ne întemeiem presupunerea pe numărul mare de documente referitoare la gladiatori pentru care, vezi L. Robert, *Gladiateurs*, nr. 41—47; I. Stoian, *op. cit.*, 187, 199—201.

¹⁵⁵ Cf. V. Barbu, *StCl*, 3 (1961) 203—225; M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis, Constanța* (1967) 6—8 și A. Aricescu, *Pontica*, 5 (1972) 439—446. La acest monument trebuie să considerăm că se referă Ovidius și inscripția de la I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2.

¹⁵⁶ Considerații arheologice despre acest zid se găsesc la V. Pârvan, *Zidul*, 415—444; idem, *ACMI*, (1915) 199—200; II. Ghibănescu, *ACMI* (1914) 96—97; (1915)

115; V. Canarache, *Tomis*, 18—20; idem, *Muzeul*, 86 94—97, 101.

¹⁵⁷ Pentru cronologia acestui zid vezi p. 25, n. 134. În rest, el este menționat în inscripțiile de la I. Stoian, *op. cit.*, 112, nr. 20 (ipotetic: sec. II e.n.); AEM, 6 (1882) 24, nr. 49; 8 (1884) 8, nr. 22, comentate de I. Stoian, *op. cit.*, 167 și respectiv 48 (sec. II—III e.n.), la Zosimos, 1, 42, 1 (269 e.n.) și — din nou epigrafic — în inscripția de la I. Stoian, *op. cit.*, 127, nr. 28 (284—286 e.n.). De asemenea, el apare reprezentat pe monedele locale de la Marcus Aurelius, Caracalla, Geta și Severus Alexander.

¹⁵⁸ Pentru cheiul portului, cf. V. Canarache, *Tomis*, 21—22; idem, *Muzeul*, 102, iar pentru construcțiile din preajma acestuia, V. Pârvan, *AA, JDAI*, 29 (1914) 435; idem, *Zidul*, 428, 442—444; II. Ghibănescu, *ACMI* (1914) 96—97; V. Canarache, *op. cit.*, *loc. cit.*

¹⁵⁹ Pentru cronologia acestor două clădiri vezi la noi p. 27.

¹⁶⁰ Despre edificiul cu mozaic și așa-numitul *Lentiarion*, vezi V. Canarache, *StCl*, 3 (1961) 227—240; idem, *Edificiul cu mozaic din Tomis, Constanța* (1967); A. Rădulescu, *Pontica*, 1 (1968) 325; 6 (1973) 193—207 și J. și L. Robert, *BÈ, RÉG*, 83 (1970) 415, nr. 403.

¹⁶¹ Cf. V. Canarache, *Tomis*, 33—35; idem, *Muzeul*, 101, G. Bordenache, *Dacia, NS*, 4 (1960) 268.

rale¹⁶² sau arhitectonice¹⁶³ — cu observația că, spre deosebire de Histria, penetrația elementelor stilistice roman provinciale pare să fi fost mai timpurie, adică din secolul I e.n. Tot legată de mijloacele de construcție este și producția de cărămizi, atestată prin descoperirea unor cuptoare destinate producerii acestora și a căror datare globală în secolele V—VI e.n. mai comportă încă discuții¹⁶⁴.

Dar desigur de o importanță particulară se arată a fi producția sau importurile tomitane de ceramică propriu-zisă. Urmare a unui studiu recent se poate formula ipoteza după care ceea ce presupuneam a se fi întâmplat la Histria de-abia în secolul al II-lea e.n. — și anume apariția primelor importuri occidentale — are loc la Tomis încă din secolul I e.n., fapt care vine să ateste odată în plus importanța activității comerciale tomitane¹⁶⁵. Astfel, orașul tomitanilor începe să aibă din secolul al II-lea e.n. o producție locală de ceramică bine definită — din rîndul căreia semnalăm pe aceea certă a unor opaițe — și care se înscrie în aceeași sferă greco-orientală¹⁶⁶. Nu lipsesc desigur nici acum importurile orientale sau occidentale și care — corelate cu producția locală — vor crea în special în a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a celui al III-lea e.n. acea cultură materială unitară, care va fi caracteristică întregului teritoriu dobrogean¹⁶⁷. Ca și la Histria, unde am văzut că observația se întemeia în special pe studiul unui material inedit, ceramica din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. pare a atesta o recrudescență a influenței orientale, constatare firească dacă avem în vedere faptul că în general acum zona este subordonată autorității crescînde a Bizanțului¹⁶⁸. Ridicînd aceleași probleme cu cele enunțate mai sus pentru Histria, se cuvine să menționăm totodată prezența, de-a lungul întregii perioade studiate, a unei ceramici getice lucrute de mină¹⁶⁹.

Demnă de semnalat este apariția în săpături a unor tipare de teracotă, dovadă că o bună parte dintre figurine erau produse la Tomis¹⁷⁰.

¹⁶² Piese de sculptură tomitană sînt publicate de Gr. Tocilescu, *Fouilles*, 230—236; R. Netzhammer, *BSNR*, 10 (1913) 20, 29—36; D. M. Teodorescu, *op. cit.*, 56—97; V. Pârvan, *AA*, JDA I, 29 (1914) 437—441; P. Nicorescu, *BCMI*, 8 (1915) 43—45; I. Micu, *Călăuza*, 7—47; O. Tâfrali, *AArh*, 2 (1930) 4, 28; M. Paucker, *CNA*, 10 (1934) 100, 94—95; M. Gulescu, *CNA*, 10 (1934) 95, 7—15; D. Tudor, *CNA*, 11 (1935) 101, 109—113; idem, *AnDobr*, 16 (1935) 24; 17 (1936) 51—54; Gr. Florescu, *Dacia*, 5/6 (1935/1936) 428—432; idem, *AnDobr*, 17 (1936) 131; V. Canarache și colab., *Tezaurul*, 16—109; idem, *Muzeul*, 53—54; A. Rădulescu, M. Davidescu, *Materiale*, 5 (1959) 756; G. Bordenache, *StCl*, 4 (1962) 281—290; 6 (1964) 155—178; 7 (1965) 215—232; idem, *Dacia*, NS, 2 (1958) 267—269; 8 (1964) 165—175; 9 (1965) 246—279; idem, *Sculture*, 15—114; C. Scorpan, *Repbach*, 21—64; idem, *Cavtrac*, 17—81; Z. Covacef, *Pontica*, 5 (1972) 513—524; 7 (1974) 295—305. Cit. privește numeroasele sarcofage, vezi C. Moisil, *ECMI*, 3 (1910) 81—88; I. Micu, *Călăuza*, 13—45; R. Vulpe, *AnDobr*, 12 (1931) 295—296; C. Brătescu, *op. cit.*, 209—244; Em. Coliu, *Istros*, 1 (1934) 1, 81—116; Gr. Florescu, *AnDobr*, 15 (1934) 115—118; R. Vulpe, *AnDobr*, 15 (1934) 216—219; Vl. Zirra, P. Alexandrescu, *Materiale*, 4 (1957) 88 și urm.; A. Rădulescu, M. Davidescu, *op. cit.*, 753—755; V. Barbu, *StCl*, 3 (1961) 208; idem, *Dacia*, NS, 7 (1963) 553—567; M. Alexandrescu-Vianu, *RÉSEE*, 8 (1970) 2, 280—289 și Gh. Papuc, *Pontica*, 7 (1974) 307 și urm.

¹⁶³ Cf. O. Tâfrali, *AArh*, 3 (1930) 5/6, 52; Em. Coliu, *Istros*, 1 (1934) 2, 262—266; Sc. Lambrino, *RIR*, 7 (1937) 1/2, 32—37; I. Micu, *Călăuza*, 10—46; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 255—272; idem, *Sculture*, 121—138; V. Canarache, *Muzeul*, 30—34.

¹⁶⁴ Cf. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis, Constanța* (1965) 6—23 = *Pontice*, 2 (1969) 340—345. Ne referim în primul rînd la cuptorul III a cărui platformă de ardere se află

la —2,10 m față de nivelul de călcare a bazilicii învecinate din sec. V—VI e.n., lăsînd la o parte faptul că și cuptoarele IV—V își găsesc bune analogii în cele mult mai timpurii de la Micia, pentru care, vezi O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică, Deva (1970).

¹⁶⁵ Cf. M. Bucovală, *Pontice*, 2 (1969) 297—332. Ceramică din sec. I e.n. publică I. Stoian, *op. cit.*, 15, fig. 2; M. Bucovală, *Pontice* 1 (1968) 271—285; 2 (1969) 300—318, iar opaițe din aceeași perioadă C. Ionomu, *Opaițe*, tip. X—XVIII (nr. 165—234); M. Bucovală, *op. cit.*, 290, nr. 8.

¹⁶⁶ Pentru ceramică, vezi G. Severeanu, *Bucureștii*, 3 (1937), 65—66; I. Stoian, *op. cit.*, *loc. cit.*; A. Rădulescu, M. Davidescu, *Materiale*, 5 (1959), 753; Vl. Zirra, P. Alexandrescu, *Materiale*, 4 (1957) 92; V. Barbu, *StCl*, 3 (1961) 217—222, iar pentru opaițe, cu excepția catalogului citat al lui C. Ionomu (tip XIX—XX, nr. 235—634; de notat că tipul XIX este sigur tomitan, judecînd după semnătura olarului Marcus Tomitanul), vezi numeroasele semnalări de opaițe datorate lui D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 51, nr. 23—24; D. Tudor, *AnDobr*, 16 (1935) 26—28; G. Severeanu, *Bucureștii*, 2 (1936), 51—78; A. Rădulescu, M. Davidescu, *op. cit.*, 755.

¹⁶⁷ Ceramică din această perioadă publică I. Stoian, *op. cit.*, *loc. cit.*; V. Barbu, *op. cit.*, 219, 224; idem, *Dacia*, NS, 7 (1963) 564; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *SCIV*, 19, (1968), 1, 61, iar pentru opaițe, C. Ionomu, *op. cit.*, tip XXI—XXII, nr. 635—642.

¹⁶⁸ Cf. V. Barbu, *op. cit.*, 219—224; C. Ionomu, *op. cit.*, tip. XXIII—XXVI (nr. 643—685).

¹⁶⁹ Cf. C. Scorpan, *Pontice*, 2 (1969) 257—258, 264; idem, *SCIV*, 21 (1970) 1, 70—85.

¹⁷⁰ Pentru tipare, cf. D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 123—125 (fig. 71, 73), iar pentru teracote în general, *ibidem*, 117—132; R. Vulpe, *AnDobr*, 16 (1935) 216—219;

În aceeași măsură este de presupus și existența unor ateliere de prelucrare a metalelor, dată fiind marea varietate a obiectelor din fier, bronz, argint și aur, chiar dacă un studiu al lor lipsește încă ceea ce ne împiedică să distingem producția locală de importuri¹⁷¹. Nu aceeași este situația cu producția de sticlă tomitană — recent studiată și despre care, în afara unui presupus atelier de prelucrare a acesteia, se poate afirma că urmează liniile principale ale comerțului tomitan, constatate în ceramică — în sensul că unei influențe constante greco-orientale pe toată perioada de timp de care ne ocupăm i se va fi adăugat în secolele II—III e.n. un important aport occidental¹⁷².

Adăugind acestor produse pe acelea din os ca și unele geme¹⁷³, am putea încerca unele concluzii în sensul că excepționala importanță a portului tomitan, ca și legătura directă a cetății cu linia Dunării — ambele demonstrate de o serie de relații cu un număr impresionant de cetăți atât din Orient cât și din Occident — va fi atras după sine, în secolele II—III e.n. în special, dezvoltarea unei însemnate producții locale, larg răspândită în întreaga Dobrogea.

Cum este și firesc descoperirile din teritoriu nu acoperă decât în parte așteptările noastre. Astfel din vicus *Turris Muca* . . . de unde provin o seamă de dovezi de producție locală cum ar fi ceramica indigenă, două inele, fragmente de marmură sau de apeduct¹⁷⁴, cunoaștem inscripția atestându-i pe romani și lai în situația de *consistentes*, ceea ce pentru primii ar constitui o dovadă că se vor fi ocupat deopotrivă și cu comerțul¹⁷⁵. Din vicus *Clementianensis* de la M. Kogălniceanu provine pe de altă parte inscripția pomenind o asociație religioasă orientală, *dumus*¹⁷⁶ aceasta pe lângă dovezile că prin acest vicus se va fi realizat o strinsă legătură între Tomis și Ulmetum¹⁷⁷.

Reamintind dintre așezările unde am constatat ipotetice *villae rusticae* doar relieful de la Murfatlar¹⁷⁸, ca și fragmentele arhitectonice de la Lazu¹⁷⁹ sau de la Agigea, se cuvine să menționăm că în această ultimă așezare s-a descoperit o inscripție, atestând un ipotetic veteran al legiunii a XIII-a *Gemina*, dovadă oricum a unor relații cu provincia Dacia¹⁸⁰. Tot prin filiera militară trebuie să considerăm că se va fi realizat o legătură cu Orientul de astă dată, atestată prin mormîntul de o excepțională bogăție de la Mamaia¹⁸¹.

De la Sibioara, unde există o așezare fortificată ce ridică probleme deosebit de interesante¹⁸², provin două inscripții, una din ele menționînd un veteran al legiunii a V-a Macedonica după ce aceasta revenise la Oescus¹⁸³, a doua provenind din *Heraclea Pontică*¹⁸⁴, dovadă că așezările

A. Rădulescu, M. Davidescu, *op. cit.*, 756; M. Gramatopol, V. Crăciunescu, RRHA, 6 (1969) 46—47; M. Bucovală, Pontica, 6 (1973) 97—103.

¹⁷¹ C. Moisil, BCMI, 4 (1911) 127—129; G. Severeanu, Bucureștii, 1 (1935), 2, 205—217; D. Popescu, Dacia, 5/6 (1935/6), 242; 9/10 (1941/1944), 490, 504; A. Rădulescu, M. Davidescu, *op. cit.*, 754—755; V. Barbu, Dacia, NS, 9 (1965) 387—395; M. Gramatopol, R. Theodorescu, SCIA, 13 (1966) 1, 72—73; M. Gramatopol, V. Crăciunescu, RRHA, 4 (1967) 144—150; M. Irimia, Bronzuri, 7—41; C. Scorpan, Repbach, 61—63; M. Bucovală, Pontice, 1 (1968) 278—302; 2 (1969) 326—327; 7 (1974) 275—279; R. Ocheșeanu, Pontica, 4 (1971) 303—309.

¹⁷² Pe lângă amplul catalog al lui M. Bucovală, Sticlă, semnalăm și următoarele descoperiri izolate de vase de sticlă: C. Moisil, BCMI, 4 (1911) 127—129; Gr. Florescu, AnDobr, 15 (1934) 115—118; I. Micu, AnDobr, 17 (1936) 142, nr. 3; A. Rădulescu, M. Davidescu, *op. cit.*, 753—755; V. Barbu, StCl, 3 (1961) 219—223; Gh. Papuc, Pontica 7 (1974) 311. Pentru ipoteticul cuprător, vezi V. Canarache, Tomis, 41—42 și M. Bucovală, *op. cit.*, 154.

¹⁷³ M. Bucovală, Pontice, 1 (1968) 294, nr. 16 și Gh. Papuc, *op. cit.*, *loc. cit.*, în timp ce geme sînt semnalate de C. Moisil, *op. cit.*, *loc. cit.*; M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *op. cit.*, 144—148; M. Bucovală, *op. cit.*, 278

și 293; R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *loc. cit.*; Z. Covacef, Al. Barnea, Pontica, 6 (1973) 93—95.

¹⁷⁴ Cf. G. Severeanu, Bucureștii, 2 (1936) 55, 83, 84; M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *op. cit.* 148, nr. 131—132; I. Micu, *op. cit.*, 131, nr. 2 (epistil, poate de proveniență tomitană); J. Weiss, Dobruscha, 59, 64.

¹⁷⁵ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 71, nr. 4 (eventual 235—238 e.n.). Pentru situația de *consistentes*, vezi p. 44, n. 133, iar pentru *turris = pyrgos*, oricum o construcție, p. 45, n. 149.

¹⁷⁶ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 215, nr. 16; R. Vulpe, Akte des IV internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Viena (1964) 410—420 și D.M. Pippidi, Studii, 229—233.

¹⁷⁷ Vezi p. 141, n. 394.

¹⁷⁸ Cf. D. Bordenache, Dacia, NS, 8 (1964) 171.

¹⁷⁹ Cf. P. Nicoreșcu, BCMI, 9 (1916) 34, 71; Em. Popescu, StCl, 7 (1965) 251 și urm.

¹⁸⁰ Pentru statueta dionisiacă, cf. H. Slobozianu, Materiale, 5 (1959) 741; veteranul este menționat de I. Stoian, *op. cit.*, 128, nr. 29.

¹⁸¹ M. Davidescu, Rev.Muz, 2 (1965) 1, 88—89.

¹⁸² Cf. P. Nicoreșcu, AnDobr, 3 (1922) 4, 559—566 și C. Scorpan, Pontica, 4 (1971) 143.

¹⁸³ Cf. G. G. Mateescu, BCMI, 8 (1915) 36—40.

¹⁸⁴ Cf. IGR, 622 (154—156 e.n.).

mai importante din teritoriu reflectă ele însele intensele relații ale capitalei. Că este așa ne-o dovedesc în continuare descoperirea unui denar republican roman la Poarta Albă¹⁸⁵, așezare ce poate să fi avut pe de altă parte contacte comerciale directe cu orașul Tomis¹⁸⁶, ca să nu mai vorbim de marea așezare de la Cumpăna de unde provin documente ce atestă relații cu Asia Mică¹⁸⁷, Egipt¹⁸⁸ sau Dacia¹⁸⁹ pe lângă unele dovezi de producție locală, unele chiar artistice¹⁹⁰.

În aceeași ordine de idei se cuvine să menționăm semnătura lapicidului de la Urluchioi, dacă inscripția nu provine totuși din Tomis¹⁹¹, ca și numeroasele fragmente sculpturale sau arhitectonice¹⁹².

Dintre descoperirile din celelalte așezări amintim opaițele probabil tomitane de la Ovidiu — loc al unei binecunoscute cariere¹⁹³ —, moneda histriană de la Năvodari, ca și moneda tomitană de la Valea Seacă¹⁹⁴ și desigur inscripția de la Palas, care pare să ateste unele relații cu Egiptul¹⁹⁵.

Cît privește materialele descoperite în așezările din jurul lacului Techirghiol, fost golf de mare, după cum se reține, și anume ceramica romană și indigenă, la care adăugăm unele importuri probabil tomitane¹⁹⁶, amforele de la Eforie Sud¹⁹⁷, sau ceramica romană și indigenă, sculpturile și fragmentele arhitectonice sau monedele, una tomitană, de la Tuzla Mare și Tuzla Mică¹⁹⁸, ele constituie dovezi indiscutabile ale unei intense vieți comerciale, așa cum va fi fost cazul și la Stratonis (Capul Tuzla) — unde, printre alte descoperiri¹⁹⁹, s-a semnalat și o statueta a Cybelei²⁰⁰ — Parthenopolis (Costinești), de unde s-a publicat recent și un tezar de monede republicane romane²⁰¹, sau Schitu, locul de descoperire a numeroase fragmente arhitectonice și sculpturale²⁰², a două monede pontice²⁰³ și a unei inscripții care ar putea să ateste un cetățean originar din Nicomedia²⁰⁴.

Adăugînd acestor documente ipoteticul sanctuar mitriac de la Tirgușor²⁰⁵ sau cel dolichenian de la Filimon Sirbu²⁰⁶, putem formula concluzia că teritoriul tomitan reflectă satisfăcător preocupările comerciale ale capitalei, acestei activități — care am constatat-o în special în așezările de pe litoral — adăugîndu-i-se unele dovezi de producție locală, cum ar fi de pildă ceramica indigenă. Intensa activitate comercial-meșteșugărească din teritoriul tomitan — supe-

¹⁸⁵ Cf. B. Mitrea, *Dacia*, NS, 9 (1965) 494, nr. 31 (124—103 i.e.n.).

¹⁸⁶ Cf. CIL, 14 214²⁷ cu comentariile lui I.I. Russu, SCIV, 10 (1959) 1, 141, nr. 4, precum și unele opaițe produse eventual tot la Tomis (C. Iconomu, *Opaițe*, 112, nr. 577, tip XX).

¹⁸⁷ Dacă inscripția de la I. Stoian, *op. cit.*, 70, nr. 3 nu provine pur și simplu din Tomis.

¹⁸⁸ Cf. P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 78, nr. 1 (datată de D.M. Pippidi, *op. cit.*, 65, nr. 30 în sec. II e.n.).

¹⁸⁹ Cf. CIL, 12 497 (veteran al legiunii a XIII-a Gemina).

¹⁹⁰ Vezi P. Nicorescu, *op. cit.*, 78—81; C. Scorpan, *Cavtrac*, 62, nr. 28; C. Ionescu-Cirlișel, *Dacia*, NS, 14 (1970) 125—127.

¹⁹¹ A. Aricescu, StCI, 5 (1963) 322, nr. 4.

¹⁹² H. Slobozianu, *op. cit.*, 739—748.

¹⁹³ Pentru carieră, cf. V. Canarache, *Tomis*, 33—35; iar pentru opaițe C. Iconomu, *op. cit.*, 82 și urm., nr. 322, 368, 369, 457—459, 528, toate de tipul XX, probabil de producție tomitană.

¹⁹⁴ Din așezarea de la Năvodari din apropiere, R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 362, nr. 156, semnalează o monedă histriană de la Caracalla, iar din cea de la Valea Seacă, Gh. Poenaru Bordea, SCN, 4 (1968) 398, nr. 3, o monedă tomitană de la Severus Alexander. Adaugă reliefurile semnalate de A. Aricescu, SCIV, 22 (1971) 2, 337—344.

¹⁹⁵ Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, *AnDobr*, 16 (1935) 160, nr. 2. Vezi și sculpturile menționate de G. Bordenache, StCI, 4 (1962) 281 și urm.; idem, *Sculpture*, 71, nr. 131.

¹⁹⁶ Ceramică: H. Slobozianu, *op. cit.*, 740—741 și E. Coșea, și colab., *Materiale*, 8 (1962) 165—166. Importurile tomitane constau în opaițe din același tip XX (C. Iconomu, *op. cit.*, 96, nr. 440; adaugă și p. 67, nr. 217 tip XVIII) C. Scorpan, *Repbach*, 67, nr. 27, publică o statuie dionisiacă.

¹⁹⁷ H. Slobozianu, *op. cit.*, 738—745, care stabilește definitiv că drumul antic ocolea pe la vest lacul Tekirghiol. În același sens, vezi V. Mihăilescu, *AnDobr*, 9 (1928) 100—118 și I. Mititelu, BSNR, 37 (1943) 91, 85.

¹⁹⁸ H. Slobozianu, *op. cit.*, 735—739 și C. Scorpan, *Cavtrac*, 55, nr. 25. Pentru monede, dintre care una tomitană de la Iulia Domna, vezi H. Slobozianu, I. Țicu SCIV, 17 (1966) 4, 695.

¹⁹⁹ Pentru itinerariile care pomenesc această localitate (ipotetica *Iurris* este adăugată de H. Kiepert) vezi la noi p. 52, n. 247.

²⁰⁰ H. Slobozianu, *Materiale*, 5 (1959) 736.

²⁰¹ Vezi mai sus p. 52, n. 248; pentru monede, B. Mitrea, *Pontica*, 3 (1970) 131—137.

²⁰² H. Slobozianu, I. Țicu, SCIV, 17 (1966) 4, 697 și urm.

²⁰³ *Ibidem*, una din monede a fost bătută la Marcianopolis în vremea lui Gordian.

²⁰⁴ *Ibidem*, 693, unde e de citit *Εισίδωρος Νεοκονομῆς* [ύς].

²⁰⁵ Cf. M.J. Vermaseren, CIRM, nr. 2 303—2 309; opaițele sînt fără excepție de tip XX (C. Iconomu, *op. cit.*, 82, nr. 325; 108, nr. 539; 113, nr. 579; 118, nr. 626), deci din sec. II—III e.n., oricum de producție tomitană, unde va fi fost *oikonomos* și Fl. Orimos.

²⁰⁶ Cf. IGR, 601 = G. Bordenache, *Sculpture*, 81, nr. 160.

rioară aceleia din teritoriul histrian — va fi asigurat diverselor aşezări rurale, aceasta fără a mai vorbi de cetatea însăşi, o viaţă mult mai stabilă, capabilă să reziste tulburilor vremuri din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.

3. CALLATIS

Aşa cum a reieşit din paragraful corespunzător din capitolul precedent, zona cuprinsă în teritoriul callatian se aseamănă cu aceea din teritoriul tomitan. Lipsesc orice indicii de existenţă a unor minereuri metalifere, după cum este sigur că, cel puţin la începutul perioadei de care ne ocupăm, lemnul de construcţie constituia o problemă pentru callatieni, nu însă şi piatra, în zona respectivă existând unele cariere de calcar. În schimb, contactul direct cu marea, cum este cazul în primul rând pentru oraşul Callatis şi desigur pentru toate aşezările de pe litoral, va fi echilibrat acest dezavantaj aşa cum va reieşi din analiza documentelor antice. Curioasă ne pare în schimb lipsa oricăror indicii sigure de drumuri spre interior, ceea ce-i va fi obligat eventual pe negustorii callatieni să aleagă cursul râului Cerbatis ca cea mai directă legătură cu teritoriul tropaeens.

Reluând mărturiile epigrafico-numismatice despre activitatea comercială callatiană, trebuie să arătăm că, din rîndul acelorora indirecte, sîntem informaţi despre adorarea unor divinităţi ce protejau şi comerţul, cum ar fi Hermes²⁰⁷ sau Dioscurii²⁰⁸, despre unele divinităţi străine pantheonului greco-roman — Cybele²⁰⁹ sau zei egipteni²¹⁰ —, despre un număr restrîns de străini provenind cu precădere din provinciile orientale ale Imperiului roman²¹¹, ca şi în fine despre un mare număr de monede romane sau coloniale²¹².

Adăugăm chiar că unele tezaure, imense pentru media tezaurelor dobrogene, pot constitui ele însele cele mai bune dovezі despre existenţa unor mari negustori sau cămătari²¹³.

La aceste dovezі, atestînd legături cu un număr relativ redus de centre, poate chiar mai mic decît în cazul Histriei, dacă n-ar trebui să ţinem seama de caracterul fortuit al descoperirilor, se cuvine menţionat faptul că, pe lîngă o serie de colegii a căror destinaţie nu o cunoaştem, de la Callatis provine indicaţia clară a existenţei unui *conventus civium Romanorum* a cărui însăşi raţiune trebuie să fi fost activitatea comercială²¹⁴. Atras încă de timpuriu în sfera de influenţă romană, şi aceasta printr-o legătură trainică ca aceea care rezultă din statutul de *foederata* al cetăţii, oraşul va fi oferit încă de la primele contacte un cîmp prielnic activităţii negustorilor romani, aşa cum ne informează o inscripţie destul de timpurie²¹⁵, chiar dacă ulterior este posibil ca orientarea sa comercială să se fi reîndreptat spre Orient.

²⁰⁷ Vezi AEM, 14 (1891) 33, nr. 76; sculptural, cf. G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 502, iar numismatic B. Pick, *Münzen*, nr. 296 şi C. Moisil, *SCN*, 1 (1957) 270, nr. 2.

²⁰⁸ Divinii gemeni sînt reprezentaţi pe o sculptură publicată de G. Bordenache, *Sculpture*, 45, nr. 71, pe monede locale fără efigia împăratului, la Iulia Domna, Iulia Mamaea şi Olacilia; Th. Sauciu-Săveanu, *BCMI*, 38 (1945) 20, nr. 1: gemă reprezentînd Dioscurii.

²⁰⁹ Pentru sculpturile divinităţii, vezi Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 124; 2 (1925) 119; 3/4 (1927/1932) 447; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 501; idem, *Sculpture*, 32, nr. 40, iar numismatic, vezi monedele fără efigia împăratului, de la Faustina Senior, Faustina Iunior, Lucilla, Iulia Domna, Geta, Severus Alexander, Iulia, Mamaea, Gordian şi Filip; vezi la noi bibliografia p. 129, n. 216.

²¹⁰ Sarapis şi Isis apar pe monedele locale de la Septimius Severus, Gordian, Filip Senior.

²¹¹ *Heracleia* (G. Bordenache, *op. cit.*, 494, nr. 8); *Sidyra* (IGR, 3, 581) si în fine un callatian mort în străinătate (AEM, 6 (1882) 6, nr. 10).

²¹² Vezi monedele romane republicane din 71 sau 55 şi 32/31 î.e.n. (Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7 (1974) 224, nr. 9 şi R. Ocheşeanu, *Pontica* 4 (1971) 78, nr. 78), iar dintre cele coloniale, vezi publicaţiile lui L. Ruzicka, *BSNR*, 16 (1921) 37, 32—47 (monedă din Olbia? şi două de la Rhoemetalces); R. Vulpe, *AnDobr*, 18 (1937) 220 (*Amorium-Frigia*); E. Becker, *CNA*, 13 (1938) 25 (*Dionysopolis*); Th. Sauciu-Săveanu, *Callatis*, 70 (*Alexandria*); C. Preda, *SCIV*, 12 (1961) 2, 245 şi urm.; R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 5 (1972) 469, 470; 6 (1973) 360 şi urm. (Tomis, Histria, Odessos, Anchialos, Marcianopolis, Mesambria, Nicopolis, Hadrianopolis).

²¹³ Tezaurele mai semnificative sînt menţionate de M. Popescu, *CNA*, 15 (1940) 119/120, 288; B. Mitrea, *Dacia*, NS, 5 (1961) 589, nr. 38 (178 monede); C. Preda, *op. cit.*, *loc. cit.*, (8 000 monede; 200 monede; 800 monede). Pentru cronologia exactă a acestor tezaure, vezi şi Gh. Poenaru Bordea, *SCN*, 5 (1971) 107.

²¹⁴ Cf. A. Rădulescu, *StCl*, 4 (1962) 275—279 (vezi la noi p. 53, n. 260, 261).

²¹⁵ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 7/8 (1937/1940) 243, nr. 2, cu acordul de datare al lui I.I. Russu, *Dacia*, NS, 1 (1957) 184 (sec. II î.e.n.).

Surprinzătoare apare, în aceste condiții, lipsa oricăror mențiuni despre un birou vamal — fie el roman sau local — ca și a unor magistrați locali însărcinați cu controlul comerțului, deși în ambele cazuri este firesc să facem presupunerea că nu vor fi putut lipsi de la Callatis.

În schimb, emisiunile monetare locale, reluate aici cel târziu în vremea lui Nero, continuă, după o lacună, de la Antoninus Pius până la Filip Arabul, afiliindu-se de la Septimius Severus sistemului monetar vestpontan²¹⁶. Ca și monedele, pondurile callatiene de epocă romană corespund sistemului ponderal roman, dovadă că și aici, deci independent de statutul juridic al cetății, autoritățile romane vor fi supravegheat cu atenție finanțele orașului²¹⁷.

Important nod rutier — așa cum ne-o dovedesc miliarii sau itinerariile²¹⁸ la care mai adăugăm foarte probabila existență unei stații de beneficiari consulari²¹⁹ — orașul Callatis a posedat fără îndoială și un port, despre care avem informații literare și numismatice²²⁰. Epigrafic vorbind, inscripția despre care s-a crezut că face aluzie la acesta — mai exact la două — este în realitate tomitană, ceea ce nu exclude desigur existența a două porturi²²¹.

Dintre mărturiile epigrafico-numismatice despre activitatea meșteșugărească sau constructivă, cu excepția unei ipoteze — ce o formulăm aici pentru întâia oară — referitoare la un colegiu care ar putea avea legătură cu meșteșugul prelucrării pietrei²²² sau a unor construcții atestate epigrafico-numismatic — printre care menționăm gimnaziul, foarte probabil amfiteatrul și desigur câteva temple²²³ — se cuvine să relevăm inscripția în onoarea lui Isagoras, fiul lui Iatrocles, unde se face mențiunea reparării unui zid, care poate fi, credem, asimilat cu vechea incintă elenistică²²⁴, apoi reparația masivă din vremea guvernatorului M. Valerius Bradua, care nu se poate referi decât la incinta azi vizibilă²²⁵.

²¹⁶ Pentru moment se cunosc următoarele numere de exemplare, repartizate pe împărați: fără efigia împăratului (41 ex.), Nero (sigur 3 ex.); Hadrian (1 ex. nesigur); Antoninus Pius (4 ex.); Faustina Senior (1 ex.); Marcus Aurelius (4 ex., din care 1 nesigur); Lucius Verus (1 ex. nesigur); Lucilla (5 ex., din care unul nesigur); Commodus (10 ex.); Septimius Severus (42 ex.); Iulia Domna (9 ex.); Caracalla (29 ex.); Plautilla (2 ex.); Geta (16 ex.) Severus Alexander (24 ex.); Iulia Mamaea (4 ex.); Gordian (55 ex.); Filip Senior și Junior (83 ex.); Otacilia (13 ex.); cf. B. Pick, Münzen, nr. 267—367; M.C. Sutz, BSNR 4 (1907) 4—6; 13 (1915) 26, 160—161; idem, AARMSI, 35 (1913) 13, 361 și urm.; W. Knechtel, BSNR, 1 (1904) 3/4, 11; 5 (1908) 1, 31—33; G. Severeanu, BSNR, 20 (1925) 53/54, 16—21; 24 (1925) 2; R. Vulpe, AnDobr, 18 (1937) 220; E. Becker, CNA, 13 (1938) 21; M. Paucker, CNA, 14 (1939) 154; L. Ruzicka, Zeitschrift für Numismatik, 30 (1913) 12—14; idem, NZ, 50 (1917) 92—99; idem, Vjesnik Hrv. Arheol. Drustva, NS, 15 (1928) 228—229; B. Mitrea, Dacia, NS, 11 (1967) 382, nr. 21; 387, nr. 55; idem, SCIV, 20 (1969) 1, 663, nr. 8; C. Preda, SCN, 2 (1958) 113 și urm.; 4 (1968) 223 și urm.; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 5 (1972) 469—470; R. Ocheșeanu, *op. cit.*, 486, nr. 2; idem și Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973) 360 și urm.

²¹⁷ Cf. C. Moisil, SCN, 1 (1957) 270 și urm.; H. Nubar, SCN, 2 (1958) 367—370.

²¹⁸ Pentru itinerarii vezi mai sus p. 53, n. 254. Miliarii sînt menționați în AEM, 17 (1894) 102, nr. 44 (deși această piesă este dată în CIL, 13 757 ca provenind din Constanța; datează de la Marcus Aurelius) și N. Gostar, StCl, 5 (1963) 301, nr. 3 (Caracalla, rescris la Diocletian). Adăugă și mențiunea lui Apollo Agyeus în inscripția IGR, 656 (sec. I. e.n.).

²¹⁹ Th. Sauciu-Săveanu, A. Rădulescu, Pontice, 1 (1968) 307—317 (238—244 e.n.).

²²⁰ Arrian, *Peripl. Pont. Euxin.*, 24, 3; menționează la Callatis un ὄρμος, formă intermediară între un simplu loc de ancorat și un port organizat; cf. J. Rougé, *op. cit.*, 113—115. O serie de monede și un pond au reprezentat o corabie pe ele.

²²¹ Vezi mai sus p. 123, n. 143; cf. însă O. Tafrafi, AArh, 1 (1927) 1, 18, 19; C. Preda, Callatis, 28—29; M. Gramatopol, RevMuz, 3 (1966) 4, 333—336; V. Cosma, BMI, 43 (1973) 1, 31—38.

²²² Cf. A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 84, nr. 7, cu corecțiile soților Robert, BÉ, RÉG, 77 (1964) 194, nr. 290, după care ar fi vorba de un colegiu care dedică lui Heracles în ipostaza de φαρμαγείτης (epitet derivat de la φάρμαξ „ripă”, „stincă”) și pe care l-am putea deci asimila cu Hercules Saxonus; vezi mai jos p. 142, n. 412.

²²³ Inscripțiile menționează un templu al lui Dionysos (Th. Sauciu-Săveanu, Dacia, 3/4 (1927/1932) 450 și 7/8 (1937/1940) 253 = D. M. Pippidi, StCl, 8 (1966) 87—96), un altul al Concordiei (Th. Sauciu-Săveanu, Dacia, NS, 2 (1958) 212, r. 21; cf. Al. Suceveanu, Pontice, 2 (1969) 269—274); gimnaziul (V. Pârvan, Gerusia, *passim*); un amfiteatru (cf. Th. Sauciu-Săveanu, A. Rădulescu, Pontice, 1 (1968) 307—317; D.M. Pippidi, Dacia, NS, 4 (1960) 439—444, după opinia soților Robert, BÉ, RÉG, 75, (1962) 185, nr. 226). Adăugă mențiunea unor construcții (Th. Sauciu-Săveanu, BSH, 37 (1947), 1, 148 = N. Gostar, StCl 5(1962) 301, nr. 14) a semnăturii unui sculptor (Th. Sauciu-Săveanu, Dacia, 1 (1925), 147, nr. 8) sau a unor imagini sculptate sau pictate (V. Pârvan, *op. cit.*, 62, r. 17).

²²⁴ I.I. Russu, Dacia, NS, 1 (1957) 182, r. 16; cf. Dacia, NS, 13 (1969) 353. Vezi și mai sus, p. 25, n. 135.

²²⁵ Cf. Gr. Tocilescu, Fouilles, 229, nr. 62 și Sc. Lambriano, RIR 5/6 (1935/1936) 321—332. Adăugă reprezentările aceluiași zid pe monedele de la Septimius Severus, Geta și Caracalla.

Trecînd acum la mărturiile arheologice propriu-zise, reamintim că există o serie de detalii stratigrafice — menționate de noi în primul capitol — care ne obligă să datăm acest monument în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.²²⁶. Zidul, gros de aproximativ 3 m, este construit din blocuri mari, rectangulare — mai curînd în *opus incertum* decît *quadratum*, urmare poate a reparațiilor ulterioare — și are cîteva turnuri dreptunghiulare²²⁷.

Acesta este din păcate și singurul monument arheologic callatian de epocă romană mai binecunoscut. În rest, nu avem decît a semnala și noi, odată cu autorii respectivelor săpături, o serie întregă de edificii, publice sau particulare, chiar dacă cele mai multe, cunoscute din săpăturile mai vechi, sînt astăzi absolut irecuperabile²²⁸. Și lucrul este cu atît mai regretabil cu cît o bună parte din decorația arhitectonică și desigur sculpturală a acestora este și ea la rîndu-i doar semnalată²²⁹.

Condițiile necorespunzătoare în care au fost publicate materialele provenind din vechile săpături ne împiedică să delimităm direcțiile principale ale producției sau importurilor callatiene de ceramică. Astfel, nu putem afirma decît că ceramica propriu-zisă se inserează în aceeași sferă orientală de-a lungul primelor trei secole ale erei noastre, fără a putea remarca și aici o influență occidentală²³⁰, în vreme ce pentru opaițe se poate postula o producție locală pe lîngă o serie de importuri tomitane în secolul al II-lea e.n. sau atice în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.²³¹. Semnalăm totodată unele indicii despre o ceramică lucrată de mină despre care am făcut convenite reflecții în paragrafele anterioare²³².

Nici despre coroplastica callatiană de epocă romană nu avem date circumstanțiate, cîtă vreme o recentă publicație a acestora nu poate suplini un studiu cu adevărat științific²³³.

Cu mult mai bine se întîmplă să fim informați despre obiectele de metal callatiene din rîndul cărora, cu excepția unora strict utilitare, semnalăm o serie de produse artistice: oinochoai, candelabre, patere etc. care, dacă nu reprezintă simple importuri din zona sud-balcanică, sînt sigur produse sub directă influență a acestora²³⁴.

²²⁶ Pentru datarea acestui monument vezi mai sus p. 27, n. 173.

²²⁷ În afara bibliografiei indicată în nota precedentă, vezi detalii la Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 2 (1925) 109—115; 3/4 (1927/1932) 411—420, 435—442; 5/6 (1935/1936) 279—288; 7/8 (1937/1940) 223—236; idem, *Callatis*, 54—55; O. Tafrați, *AARh*, 1 (1927) 1, 18.

²²⁸ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 110—116; 2 (1925) 114; 3/4 (1927/1932) 420—421, 437—442; O. Tafrați, *op. cit.*, 23; C. Preda, *SCIV*, 12 (1961) 2, 242; idem, *Callatis*, 26—27; C. Ionomu, *Pontice*, 1 (1968) 242—250.

²²⁹ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 119—125; 2 (1925) 115—120; 3/4 (1927/1932) 442—449; 5/6 (1935/1936) 250—251; 7/8 (1937/1940) 236—242; 9/10 (1941/1944) 267—282; idem, *BCMI*, 37 (1944) 43, 44; O. Tafrați, *op. cit.*, 19—23; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 489—509; 9 (1965) 270; idem, *Sculture*, 30, 32, 45, 66, 70, 104; C. Preda și colab., *Materiale*, 8 (1962) 450—452; Gh. Poenaru Bordea, *NMESM*, 131, nr. 16; M.J. Vermaeren, *CIMRM*, nr. 2 310; R. Vulpe, *Dacia*, NS, 8 (1964) 335—343; C. Scorpan, *Repbach*, 23, 30, 38, 39, 75; idem, *Cavtrac*, 32, 42, 77, 79, iar pentru sarcofage Em. Condurachi și colab. *SCIV*, 1 (1950) 1, 83 și urm.; 2 (1951) 1, 156—157; C. Preda, *Dacia*, NS, 9 (1965) 235; C. Ionomu, *Pontice*, 2 (1969) 81, nr. 1; M. Alexandrescu-Vianu, *RÊSEE*, 8 (1970) 2, 290—292.

²³⁰ Cf. A. Rădulescu și colab., *Pontice* 6 (1973) 247 și urm.; Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 3/4 (1927/1932) 470; 5/6 (1935/1936) 265; 9/10 (1941/1944) 328; G. Seve-

reanu, *BSNR*, 24 (1929) 1 și urm., fig. 12; C. Ionomu, *Pontice*, 1 (1968) 247; N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 7 (1974) 174—175.

²³¹ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, 1 (1924) 164; 2 (1925) 135; 3/4 (1927/1932) 479; 5/6 (1935/1936) 271 și 305; 7/8 (1937/1940) 275; idem, *Callatis*, pl. 30 și 37; O. Tafrați, *op. cit.*, 43; G. Seveanu, *op. cit.*, 1 și urm., fig. 3—5; idem, *Bucureștii*, 2 (1936) 52—79 (13 exemplare); C. Ionomu, *Opaițe*, 57 și urm. (tip X, XVII, XVIII, XX, XXIII—XXV), pentru a căror cronologie, vezi la noi p. 125, n. 165—168).

²³² C. Scorpan, *Pontice*, 2 (1969) 261; idem, *SCIV*, 21 (1970) 1, 85—90.

²³³ În afara presupusului atelier pentru care, vezi D.M. Teodorescu, *ACMI*, (1915) 201; V. Pârvan, *Începuturile*, 219 și eventual V. Canarache, *Figurine*, cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1 (1924) 158; 5/6 (1935/1936) 305; idem, *Callatis*, pl. 30; G. Seveanu, *BSNR*, 20. (1925) 53/54, 19; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4 (1960) 501.

²³⁴ Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 5/6 (1935/1936) 265, 271, 276—277, 314; 7/8 (1937/1940) 279; idem, *Callatis*, 69, pl. 30; O. Tafrați, *op. cit.*, 41; G. Seveanu, *op. cit.*, 19; 24 (1929) 1—10; Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1 (1950) 1, 83 și urm.; C. Preda, *SCIV*, 12 (1961) 2, 242—245; idem, *Dacia*, NS, 9 (1965) 235—247; V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 397; M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *RRHA*, 4, (1967) 145—146; C. Scorpan, *Repbach*, 53—59; M. Irimia, *Bronzuri*, 24—29, 33, 39, 43; A. Rădulescu și colab., *Pontica*, 6 (1973), 261—265.

Amintind doar unele produse de os ²³⁵, sticlă ²³⁶, sau câteva geme ²³⁷ rezultă că dacă ponderea principală o va fi avut activitatea comercială, și mai puțin cea meșteșugărească, ea se va fi desfășurat într-un cadru tradițional, greco-oriental, ceea ce pare să indice un conservatorism pronunțat — față de marea sa vecină de la nord, de pildă — și pe care nu l-am putea explica decît printr-o dezvoltare mai lentă a cetății, grav afectată de raidurile din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., dacă nu cumva preponderența comerțului cerealier va fi implicat dependența sa de aceleași centre grecești sau microasiatice, cu care întreținea relații din cele mai vechi timpuri.

Din sporadicele mențiuni despre viața comercială a așezărilor din teritoriu menționăm importantul punct al drumului de-a lungul litoralului de la 23 August, judecînd nu numai după miliariul de aici ²³⁸ ci, cu atît mai mult, dacă ea este de identifiacat cu antica Amlaidina ²³⁹ — și, în aceeași ordine de idei, miliarii de la 2 Mai ²⁴⁰ și Vama Veche ²⁴¹, monedele callatiene de la Limanu, cea republicană de la Albești ²⁴², opaițele probabil tomitane de la Pecineaga unde au apărut numeroase monede, ca de altfel și la Moșneni ²⁴³, piesele de harnașament și carul funerar din bogatul mormînt de la 2 Mai — și care, asemenea unor piese de bronz din cetate, par să indice legături cu lumea sud-tracică ²⁴⁴ —, numeroasele monede și importuri din inventarul necropolei de la Neptun — în special ceramica și sticla ²⁴⁵ — și, în fine tariful prețurilor de la Arsa, despre care, dacă nu cumva provine din cetate, se poate afirma că, datînd din secolul al II-lea mai curînd decît din secolul al III-lea e.n., el vine să confirme preocuparea specială a autorităților romane pentru problemele comerțului local ²⁴⁶.

Cît privește activitatea meșteșugărească — cu excepția unor firești produse locale identificate în așezările de la Limanu ²⁴⁷ sau Arsa ²⁴⁸ și în necropola de la Neptun ²⁴⁹ — menționăm semnătura lapicidului din inscripția de la Vilcele ²⁵⁰ și desigur bogatul inventar agricol de la Moșneni, foarte probabil produs local sau eventual la Callatis ²⁵¹.

Cum se vede, datele oferite de cercetarea documentelor din teritoriul callatian nu aduc elemente noi pentru problema activității comercial-meșteșugărești. Ele pot, cel mult, să confirme că aceasta va fi fost subordonată comerțului cerealier și acest aspect ar putea explica pe lîngă conservatorismul comercial semnalat mai sus, o concentrare a bogățiilor în mina cîtorva proprietari funciari, în dauna intereselor colective ale cetății, care se va reface cu greu de pe urma nimicitoarelor razii gotice.

²³⁵ C. Preda, *Dacia*, NS, 9 (1965) 248; C. Iconomu, *Pontice*, 1 (1968) 250; A. Rădulescu și colab., *op. cit.*, 258.

²³⁶ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 5/6 (1935/1936) 266 și 273; 7/8 (1937/1940) 281; 9/10 (1941/1944) 340; idem, *Callatis*, pl. 27; G. Severeanu, *BSNR*, 24 (1929) 1—10; Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1 (1950) 1, 84, 90; 2 (1951) 1, 156; C. Preda, *op. cit.*, *loc. cit.*; M. Bucovală, *Sticlă*, 30, 102, 126; A. Rădulescu și colab., *op. cit.*, 258—261.

²³⁷ Cf. G. Severeanu, *op. cit.*; Th. Sauciu-Săveanu, *BCMI*, 38 (1945) 20—24; C. Preda, *SCIV*, 12 (1961) 2, 243.

²³⁸ Cf. *CIL*, 7 616 (162 e.n.).

²³⁹ Cf. *Scutum Durae Europ.*, 11 (vezi *CIL*, 13 743) cu localizarea la 23 August a lui I. Mititelu, *BSNR*, 37 (1943) 91, 83.

²⁴⁰ A. Rădulescu, *Pontice*, 1 (1968) 323, nr. 2 (163 e.n.).

²⁴¹ *CIL*, 14 215 (sec. IV e.n.).

²⁴² Cf. B. Mitrea, *SCIV*, 17 (1967) 1, 199, nr. 55 (Iulia Domna); 20 (1969) 1, 163, nr. 8 (Septimius Severus); Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7 (1974) 224, nr. 10 (150/125 sau 120 l.e.n.).

²⁴³ Cf. C. Iconomu, *Opaițe*, p. 82, nr. 323—324 (tip XX); R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 363—367 publică un important lot de monede din sec. I—III e.n. de la Histria, Tomis, Odessos, Messambria și Callatis, iar Gh. Poenaru Bordea, *Pontica* 7 (1974) 225, nr. 14 un denar republican roman de la Moșneni.

²⁴⁴ Cf. N. Harțuche, *Apulum*, 6 (1967) 231—257, cu analogii la I. Venedikov, *Trakiiskata kolesnița Sofia*, (1960).

²⁴⁵ Cf. C. Iconomu, *Pontice* 1 (1968) 253—261; *Opaițe*, 59, nr. 176 (tip XI); M. Bucovală, *op. cit.*, 24 și urm., nr. 1, 21—22, 41—42, 57—58; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *op. cit.*, 371, menționează aici monede romane, callatiene și tomitane.

²⁴⁶ Cf. Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 2 (1925) 126, nr. 8.

²⁴⁷ Vezi mai sus, p. 56, n. 298.

²⁴⁸ Vezi mai sus, p. 56, n. 295.

²⁴⁹ Vezi mai sus n. 245.

²⁵⁰ Cf. A. Rădulescu, *Pontice* 1 (1968) 332, nr. 6; ipoteza unui corăbier (ἐπιβάτης) nu este acceptată de J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 83 (1970) 415, nr. 403.

²⁵¹ Vezi mai sus p. 94, 95, n. 204—210.

C. ORAȘELE ROMANE

1. NORD-ESTUL DOBROGEI

Dacă zona de care urmează să ne ocupăm se arată a fi fost relativ bogată în resurse naturale, cum ar fi lemnul de construcție sau piatra, calcar în nordul ei și gresie calcaroasă în sud, nu tot atât de simplă este problema căilor de transport fluvial. Astfel pe lângă actualul braț Sfintu Gheorghe precum și a unor riuri ca Slava, Telița sa Taița este posibil ca — în perioada greacă cel puțin — să mai fi existat un braț al Dunării, eventual Dunavățu, dar care pare să nu mai fi funcționat în epoca romană²⁵². Indiferent însă de aceste oscilații ale gurilor Dunării este sigur că majoritatea așezărilor din această zonă vor fi avut un contact nemijlocit cu marea arteră fluvială, de natură să accentueze importanța comercială a activității acestora.

Astfel, pentru a nu relua aici decât acele documente care se pretează la o discuție mai amplă, și nu a tuturor informațiilor de natură mai curînd periegetică, se cuvine să remarcăm însemnătatea așezării de la Capul Dolojman — cu atât mai mult dacă ea este identică cu antica Orgame²⁵³ — chiar dacă descoperirile de epocă romană — sculpturi, inscripții, ceramică, monede, dintre care una probabil romană republicană — nu sînt însă suficiente pentru o concluzie definitivă²⁵⁴. Amintim în continuare eventualul *mithraeum* de la Bisericuța²⁵⁵, ceramica indigenă de la Visterna²⁵⁶ și, în aceeași ordine de idei, așezarea de la Caraibil²⁵⁷ și cimitirul de la Enisala. Dar descoperirile din această ultimă localitate — pe lângă inscripția doriană a medicului tomitan²⁵⁸ — sînt printre puținele efectuate în Dobrogea din care se poate încerca o concluzie a modalității penetrației mărfii romane în mediul indigen, altfel spus a receptivității relative a autohtonilor la aceasta²⁵⁹. Adăugînd că o parte din ceramica romană de aici poate fi considerată de factură nord-pontică, avem imaginea unei activități comerciale relativ dezvoltate așa cum rezultă și din faptul că așezările de la 6 Martie (Ad Salices) și Sarighiol de Deal (Vallis Domitiana ?) sînt înregistrate de *Itinerarium Antonini*²⁶⁰, situație explicabilă dacă avem în vedere împrejurarea că actualul lac Razelm va fi fost și el cîndva golf de mare.

Cu atât mai mult această situație este valabilă pentru toate așezările ce se înșiruie de-a lungul brațului Sf. Gheorghe dintre care Dunavățu de Jos (Halmyris ?)²⁶¹, Dunavățu de Sus (Ad Stoma ?)²⁶² și Mahmudia (Salsovia)²⁶³ sînt menționate în itinerariile vremii, iar Platey-pegiae, nidentificată încă, este pomenită ca o stație a flotei dunărene în secolul al IV-lea e.n.²⁶⁴, la care mai adăugăm tezaurul monetar de la Malcoci²⁶⁵. Dintre dovezile de activitate constructivă și meșteșugărească menționăm incintele de la Dunavățu de Jos și de Sus²⁶⁶, acea de la Murighiol — pe lângă care mai este de semnalat ceramica romană alături de cea indigenă²⁶⁷ — și în fine acelea de la Mahmudia²⁶⁸ și Nufăru²⁶⁹.

Datele sînt cum se vede mult prea reduse pentru a încerca unele concluzii, dacă se exceptează împrejurarea că atât activitatea comercială, cît și cea meșteșugărească — cel puțin a ultimelor așezări — nu mai poate fi desprinsă de influența autorităților militare romane, aspect asupra căruia vom reveni în paragrafele următoare.

²⁵² Vezi mai sus p. 114, n. 35.

²⁵³ Cf. Hecataios la Steph. din Bizanț, fr. 172 s.v. Orgame (sec. VI—V I.e.n.).

²⁵⁴ Cf. M. Coja, Peuce, 2 (1971) 179—190 și BMI, 41 (1972) 3, 37.

²⁵⁵ Cf. C. Moisil, BCMI, 3 (1910) 33—34.

²⁵⁶ C. Scorpan, Pontice, 1 (1968) 356—359.

²⁵⁷ *Ibidem*, 345—349; adaugă M. Alexandrescu—Vianu, Pontica 3 (1970) 379—382 (sculptură funerară, sec. II—III e.n.).

²⁵⁸ Cf. AEM, 6 (1882) 28, nr. 80.

²⁵⁹ Cf. M. Babeș, SCIV, 22 (1971) 1, 19—45. Adaugă Gh. Poenaru Bordea, Pontica, 7 (1974) 225, nr. 16 (denar de la Marcus Antonius).

²⁶⁰ Cf. Itin. Anton., 227, 1 și respectiv 226, 5.

²⁶¹ *Ibidem*, 226, 4; Scutum Durae Europ., 14.

²⁶² Cf. Tab. Peut., 8, 4.

²⁶³ Cf. Tab. Peut., 8, 4; Itin. Ant., 226, 3.

²⁶⁴ Not. Dign. Or., 39, 35, cu comentariul lui R. Vulpe, HAD, 164.

²⁶⁵ Cf. R. Vulpe, AnDobr, 16 (1935) 192.

²⁶⁶ Pentru cele două fortificații, vezi C. Moisil, BCMI, 2 (1909), 2, 90, 91, și respectiv R. Vulpe, *op. cit.*, 192.

²⁶⁷ Pentru zidul de incintă vezi C. Moisil, *op. cit.*, 89; E. Bujor, SCIV, 5 (1954) 3/4, 599—600; iar pentru ceramică, idem, Materiale, 6 (1959) 328—329. Adaugă și tezaurul de monede republicane recomentat recent de O. Iliescu, Pontica, 7 (1974) 205—211.

²⁶⁸ Cf. C. Moisil, *op. cit.*, 88—89.

²⁶⁹ *Ibidem*, 87; R. Vulpe, *op. cit.*, loc. cit.,

2. AEGYSSUS

Asemănătoare ca resurse naturale cu zona descrisă mai sus, cetatea și teritoriul aegyssens ridică probleme relativ noi față de așezările discutate pînă acum. Și aceasta nu numai pentru că începînd cu acest oraș intrăm în zona romană propriu-zisă, ci mai cu seamă datorită caracterului preponderent militar al acestor așezări. Astfel este sigur că dacă în orașele grecești — atent supravegheate de autoritățile romane în special sub aspect financiar — direcțiile principale ale comerțului, ca și caracteristicile producției locale vor fi fost totuși dictate de interesele fiecărei cetăți, în dublele comunități, autoritatea militară va fi fost aceea care coordona aceste două ocupații, pentru a-și satisface necesitățile propriilor garnizoane. În aceste condiții cercetarea noastră va trebui să facă distincția — în măsura în care materialele o permit — între meșteșugurile și comerțul pentru nevoile militare, care se înscriu desigur într-o orbită mult mai largă, și slabele resturi de independență care vor mai fi rămas așezărilor indigene adiacente ²⁷⁰.

O primă decepție ne-o oferă însăși documentația despre așezarea de la Tulcea, unde cu excepția foarte probabilă existențe a unui port — deopotrivă militar și comercial —, a faptului că ea figurează în itinerariile antice — dovadă indiscutabilă că pe aici trecea artera rutieră danubiană și că probabil acesta era punctul ei de legătură cu drumul central dobrogean ²⁷¹ —, a existenței unui bithinian ²⁷² și a unor monede dintre care unele sînt republicane, iar altele provin din cetățile grecești vestpontice ²⁷³ — nu putem afirma nimic circumstanțiat. Adăugînd unele mărturii despre activitatea comercială sau constructiv-meșteșugărească din cetate ²⁷⁴ de la Somova ²⁷⁵, Nalbant ²⁷⁶ sau Cilic ²⁷⁷ ar rezulta că preocupările comerciale vor fi depășit în importanță pe cele meșteșugărești, chiar dacă orice concluzie — în stadiul actual al cercetărilor — se arată a fi riscantă.

3. NOVIODUNUM

La resursele întîlnite în general în zona de nord a Dobrogei adăugăm pentru teritoriul noviodunens o mult mai mare varietate a carierelor de piatră — grauit, calcar, gresie calcaroasă și gresie — precum și zăcămintele de fier de la Alba, ceea ce — coroborat cu largile-i posibilități de comunicație, fie ele fluviale sau terestre — are darul să creeze un cadru mult mai adecvat activității comerciale sau meșteșugărești, relativ binecunoscută grație în special săpăturilor practicate în cetate.

Astfel din însăși prosopografia orașului este posibil să deducem că locul a atras încă de timpuriu o seamă de străini, implicați probabil în activitatea comercială ²⁷⁸. Din rîndul celorlalte argumente care s-ar putea aduce pentru confirmarea unei atari îndeletniciri, am insista în mod special asupra posibilității — am zice chiar necesității — existenței unui birou al vămii dunărene. Și aceasta nu numai pentru că aici își avea sediul flota dunăreană ²⁷⁹, ci pentru că

²⁷⁰ La bibliografia indicată de noi la p. 111, n. 1, este de adăugat din acest punct de vedere lucrarea lui E. Gren, *Ostbalkan, passim*, dar în special 89–155.

²⁷¹ Cf. Em. Condurachi, *IR*, 486 (vezi *Ovid., Ep.*, 1, 8, 13; 4, 7, 21); pentru itinerarii vezi la noi p. 58, n. 323.

²⁷² *AEM*, 6 (1882) 46, nr. 95 = W. Peek, *StCl*, 6 (1964) 121, nr. 8 (care localizează însă inscripția la Histria).

²⁷³ Tezaurul de aici sînt menționate de B. Mitrea, *SCIV*, 9 (1958) 1, 155, nr. 124 (70 monede) și C. Preda, G. Simion, *SCN*, 3 (1960) 545–546 (aprox. 150–200 piese). Monede izolate mai menționează C. Moisil, *BCMI*, 3 (1910) 95 și B. Mitrea, *SCIV*, 19 (1968) 1, 182, nr. 95 (monede de la Iulia Domna la Numerianus, dintre care

două din Tyras și Marcianopolis); Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, 223, nr. 4, 5 (2 monede republicane).

²⁷⁴ În afara construcției însăși a cetății (cf. C. Brătescu, *AnDobr*, 9 (1928) 38; R. Vulpe, *op. cit., loc. cit.*), vezi și O. Tafrali, *AARh*, 2 (1930) 4, 27, nr. 1 (vas cu motive dionisiace) și Gh. Ștefan, *SRIR*, 1 (1954) 36 (ceramică indigenă).

²⁷⁵ *Ibidem*, 37, 38, (ceramică indigenă).

²⁷⁶ C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 3, 113 (monede romane).

²⁷⁷ D. Tuđor, *AnDobr*, 16 (1935) 28, nr. 18 (altar priapic, rudimentar lucrat).

²⁷⁸ Ne referim mai puțin la prezențele militare de aici (vezi n. urm.), ct la gerusiastul Alexandros, fiul lui Héracléon, original, probabil din Callatis (cf. Em. Popescu, *RÉSEE*, 7 (1970) 323, nr. 26, sec. II e.n.).

²⁷⁹ Vezi la noi p. 60, n. 337.

în dreptul cetății se află singurul vad al fluviului din locul în care acesta cotește spre est. Este greu deci de crezut că concesionarii vămii dunărene vor fi omis să supravegheze un punct de contact între imperiu și lumea barbară de la nord de Dunăre. În același sens socotim că inexistența — pînă în prezent — a unor miliarî în așezarea de la Isaccea — menționată în itinerarii — se datorește unei simple întîmplări, de aici trebuind să pornească drumurile ce legau cetatea spre vest de Dinogetia, spre sud-vest de Taița, iar spre sud de Nicolaițel, pentru a nu cita decît așezările de unde provin indicii clare pentru existența unor drumuri²⁸⁰. Că o intensă activitate comercială se va fi desfășurat la Noviodunum o dovedește numărul mare de monede descoperite în cetate, unele provenind din Tomis și Callatis²⁸¹, problemă în legătură cu care formulăm a treia ipoteză consecutivă presupunînd funcționarea și aici a unor magistrați însărcinați cu controlul pieței și care se vor fi numit — ca la Troesmis — *aediles*²⁸².

În lipsa altor mențiuni epigrafice despre activitatea comercială și cu atît mai puțin despre cea meșteșugărească ne rămîne să chestionăm materialele arheologice, singurele în măsură să ne dea o imagine mai clară despre ambele preocupări. Astfel, cunoaștem din săpături existența unor monumente — de caracter termal — anterioare construcției zidului de incintă, în *opus mixtum* și databile — după opinia noastră — în secolele II—III e.n.²⁸³. În aceeași ordine de idei este de amintit și zidul de incintă care suprapune edificiul termal mai sus-menționat și a cărui primă fază — construită în *opus incertum* și avînd turnuri semicirculare datează din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.²⁸⁴ și desigur incinta mai veche, recent descoperită²⁸⁵.

Dar activitatea meșterilor constructori sau pietrari de la Noviodunum nu se va fi mărginit doar la atît. Mina de lucru militară va fi fost desigur utilizată și la confecționarea diverselor obiecte de piatră, fie ele de destinație strict militară, fie cu intenții artistice²⁸⁶.

Că presupunerea utilizării mîinii de lucru militare nu este gratuită o dovedesc pe de altă parte numeroasele țigle, purtînd ștampila flotei dunărene și care, pe lîngă nevoile locale, vor fi îndestulat și pe cele ale altor stații fluviale²⁸⁷.

Din păcate nu putem urmări cum va fi fost aportul acelorăși *fabri militares* în producția de ceramică propriu-zisă, dar este sigur că acestea — de factură încă asemănătoare aceleia vestpontice²⁸⁸ — i se adăugau unele importuri occidentale²⁸⁹, pe lîngă o ceramică indigenă clar atestată aici²⁹⁰. Menționînd doar numeroasele obiecte de metal²⁹¹, precum și unele de piatră prețioasă²⁹² sau de os²⁹³ rezultă că intensă activitate comercială a cetății se îndrepta deopotrivă spre centrele vestpontice, dar și spre linia *limes*-ului dunărean, iar că aceea constructiv-meșteșugărească va fi corespuns importanței unei stațiuni principale a flotei dunărene și în care invaziile gotice nu par să fi prvoocat o cezură, ca la Histria, de pildă. Interesante mențiuni ne oferă și unele așezări din teritoriul noviodunens cum ar fi templul dolichenian de la

²⁸⁰ Pentru itinerarii vezi p. 59, n. 334, pentru iar indiciile de drum antic de la Dinogetia, Taița și Nicolaițel, vezi mai departe notele 313, 340 și respectiv 296. Adaugă E. Bujor și G. Simion, *Materiale*, 7 (1961) 391.

²⁸¹ Monede romane la Noviodunum menționează Gh. Ștefan, *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 181; I. Barnea și colab., *Materiale*, 4 (1957) 169 și urm.; 5 (1959) 470, 471 (printre ele monede din Tomis și Callatis); E. Bujor, G. Simion, *op. cit.*, 391 și urm.; C. Preda, G. Simion, *Peuce*, 2 (1971) 167—178 (tezaur de 1 071 monede); Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, 222, nr. 3 (denar de la Marcus Antonius).

²⁸² Vezi mai jos, p. 137, n. 331.

²⁸³ Detalii despre această construcție se găsesc la I. Barnea și colab., *Materiale*, 4 (1957) 155—172; 5 (1959) 461—472; vezi și la noi p. 25 și 28, n. 139 și respectiv 178.

²⁸⁴ La bibliografia citată în n. 283 adaugă p. 30, n. 211.

²⁸⁵ Cf. D. Popescu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 481, nr. 80; *SCIV*, 19 (1968) 4, 688, nr. 74.

²⁸⁶ Pentru artizanii militari, vezi textul din Vegetius, 2, 11 și desigur sinteza lui E. Sander, *Bonner Jahrbücher*, 162 (1962) 139—161. Dovada unor ateliere de prelucrat piatră o fac cele două exemplare neterminate ale unui

altar anepigraf (Gh. Ștefan, *Dacia*, 9 (1941/1944) 478, nr. 3, cu observațiile lui D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 604, nr. 100). Sarcofagele de aici sînt menționate de E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, 7 (1961) 394—396 și M. Alexandrescu-Vianu, *RÉSEE*, 8 (1970) 2, 292—294, nr. 24—26.

²⁸⁷ Vezi mai sus p. 60, n. 337.

²⁸⁸ Cf. I. Barnea și colab., *Materiale* 4 (1957) 168; 5 (1959) 471; E. Bujor, *Dacia*, NS, 4 (1960) 535; E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, 7 (1961) 391 și urm.; C. Ionomu, *Opaite*, 95, nr. 432.

²⁸⁹ Vezi opațiile, din care unul poartă ștampila OCTAVI (Gh. Ștefan, *Dacia*, 9/10 (1941/1944) 479), și vasul de *terra sigillata* provenind eventual de aici (D. Tudor, *SCȘ* Iași, 1 (1953) 479, nr. 8).

²⁹⁰ Cf. Gh. Ștefan, *SRIR*, 1 (1954) 37; I. Barnea și colab., *Materiale*, 5 (1959) 470.

²⁹¹ Gh. Ștefan, *Dacia*, 9/10, (1941/1944) 480; I. Barnea, și colab., *Materiale*, 4 (1957) 170; 5 (1959) 471; E. Bujor, *Dacia*, NS, 4 (1960) 534; E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, 7 (1961) 396.

²⁹² Cf. I. Barnea și colab., *Materiale* 4 (1957) 170; E. Bujor, *Dacia*, NS, 4 (1960) 534.

²⁹³ *Ibidem*.

Valea Teilor din prima jumătate a secolului al III-lea e.n.²⁹⁴ — dovadă a pătrunderii masive a orientalilor în zona așezărilor militare de pe Dunăre — ca și cel ipotetic de la Niculițel²⁹⁵. Dealtfel această din urmă așezare ridică ea însăși probleme multiple fie când — pentru a ne referi mai întâi la comerț — sîntem informați că de aici provine un miliariu — dovadă că pe aici trecea drumul central dobrogean²⁹⁶ sau două tezaurе monetare²⁹⁷, fie — în ceea ce privește producția locală — că în aceeași așezare se semnaleză o serie de piese sculpturale²⁹⁸, ceramică indigenă, alături de cea romană²⁹⁹ și desigur însăși fortificația, de dată mai tîrzie însă³⁰⁰. Că zona va fi fost atrasă încă de timpuriu în circuitul comercial vestpotic ne-o dovedește pe de altă parte depozitul de amfore din raza satului Valea Teilor provenind din Heracleia Pontică și datînd din secolele I î.e.n. — I e.n., care aparținea probabil unui negustor³⁰¹ sau prezența celtică de la Izvoarele — documentată prin relieful Eponei, care poate să fi provenit însă și prin filiera militară — poate nu fără legătură cu zăcămintele de fier din așezarea vecină de la Alba³⁰².

Dar desigur importanța cea mai mare o au descoperirile de la Telița dintre care avem mai puțin în vedere piesele carului și obiectele de podoaabă sau moneda de la Marcianopolis cît în special depozitul de țigle, dovadă incontestabilă că acestea erau produse pe loc³⁰³. Oricare ar fi fost statutul juridic al așezării de la Telița este sigur că în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. — de cînd datează depozitul — asistăm la un proces de descentralizare a producției orășenești, fenomen interesant și care se arată a fi unul din simptomele cele mai pregnante ale crizei economiei urbane romane³⁰⁴. Am fi dorit să fim — pe de altă parte — mai bine informați despre statutul juridic al așezării pentru că elementele de producție locală într-o *villa rustica* se înscriu într-o tendință firească de izolare a acestora în vreme ce într-o așezare rurală ele ar constitui totodată primele dovezi de preluare de către indigeni a tehnicii romane, altfel spus a unuia din cele mai concrete aspecte ale romanizării.

4. ARRUBIUM

Asemănătoare din toate punctele de vedere cu zona anterior descrisă în ceea ce privește atît resursele naturale — piatră de construcție (granit), lemn precum și unele zăcăminte de fier —, cît și a legăturilor comerciale — asigurate de marea arteră fluvială — zona înglobată de noi în teritoriul orașului Arrubium are și ea avantajul de a fi relativ cunoscută din punct de vedere arheologic, fie și numai prin săpăturile de la Dinogetia.

Din păcate avem destul de puține elemente pentru judecarea ponderii activității comerciale a cetății, oricum importantă — dacă avem în vedere numai faptul că ea era amplasată în dreptul unui vad ce lega Dobrogea de Muntenia —, situație în care ipoteza existenței unor funcționari ai canabelor, însărcinați special cu controlul comerțului sau al unui birou vamal nu ni se pare cu totul de exclus. Certă este în schimb menționarea cetății în itinerariile vremii³⁰⁵ și care, coroborată cu miliariul găsit aici, constituie o dovadă fermă că drumul militaro-comercial danubian trecea și prin această localitate³⁰⁶, chiar dacă efectele acestei situații se lasă mai puțin descifrate în documentele pe care le posedăm³⁰⁷.

²⁹⁴ Cf. CIL, 14 445 (Elagabal).

²⁹⁵ Cf. CIL, 7 520. Adaugă C. Moisil, BCMI, 3 (1910) 30—32.

²⁹⁶ CIL, 7 611 (Iulian).

²⁹⁷ Vezi B. Mitrea, Dacia, NS, 5 (1961) 590, nr. 41 (161 piese); C. Deculescu, SCIV, 17 (1966) 3, 577—592 (37 monede); Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, 222, nr. 1, 2 (2 monede republicane).

²⁹⁸ Cf. V. Pârvan, AA, JDAI, 29 (1914) 430; C. Moisil, *op. cit.*, 48.

²⁹⁹ Cf. Gh. Ștefan, și colab., SCIV, 5 (1954) 1/2, 182—187.

³⁰⁰ *Ibidem*, 6 (1955) 3/4, 743.

³⁰¹ Cf. E. Bujor, Dacia, NS, 6 (1962) 475—487.

³⁰² O. Tâfrali, AArh, 9—10 (1933/1934) 14—16.

³⁰³ Vezi A. Rădulescu, Pontica, 4 (1971) 273—287.

³⁰⁴ Cf. M. Rostovțev, SESIR, 203—207; R. Rémondon, Crise, 85—95, 266—269; P. Petit, Paix, 166—172, 287—302.

³⁰⁵ Vezi la noi p. 60, n. 349.

³⁰⁶ CIL, 7 610 (Diocletian).

³⁰⁷ Ne referim la monedele de la Traian menționate de L. Gattorno, CNA, 15 (1940) 117/118, 232—235 și la opaițul cu inscripția grecescă (C. Iconomu, *op. cit.*, 128, nr. 642; tip XXII).

Cît privește activitatea meșteșugăresc-constructivă nu putem menționa decît construcția atestată epigrafic a unei *domus*³⁰⁸ și desigur însăși cetatea sau alte construcții în măsura în care ele datează într-adevăr din perioada de care ne ocupăm³⁰⁹.

Din teritoriu — cu excepția cetăților de pe Dunăre a căror însăși construcție și amplasament ar putea constitui o dovadă a activității militaro-meșteșugărești, dar care nu pot fi datate, fără dovezi suplimentare, în secolele II—III³¹⁰ și a inventarului tezaurului de la Suluc, constind în piese de aur mai probabil importate decît produse pe loc³¹¹ — cele mai semnificative descoperiri provin din așezarea de la Dinogetia.

Deși săpăturile n-au atins decît sporadic stratul din secolele II—III e.n., este sigur că ne aflăm în fața unei importante așezări — poate chiar o *civitas* alături de un ipotetic castru — a cărei importanță strategică și comercială nu poate fi îndeajuns subliniată. Pe aici trecea drumul — o dovedesc itinerariile³¹² și miliarii³¹³ din localitate — ce lega Dobrogea de așezarea de la Barboși și de aici, pe valea Siretului, de Moldova, regiune care din cele mai vechi timpuri constituia principalul debarcaș al comercianților vestpontici³¹⁴. Mărturie stau monedele descoperite în așezarea de la Dinogetia — unele romane republicane, altele olbiene sau nicopolitane³¹⁵ — un document epigrafic provenind dintr-o cetate vestpontică³¹⁶, precum și o serie de descoperiri arheologice pe care le vom prezenta mai jos.

Fără a putea vorbi însă despre dovezile unei activități constructive dar care — sperăm — nu se vor mai lăsa mult timp așteptate chiar și pentru perioada secolelor II — III e.n., trebuie să arătăm că ceramica de import este reprezentată, în secolul al II-lea e.n., de o seamă de vase din rîndul cărora semnalăm cupele de *terra sigillata* de proveniență galică (Lezoux)³¹⁷, iar în secolul al III-lea e.n., de o serie de importuri grecești³¹⁸, și că la cea locală, urmînd aceleași direcții în cele două perioade, se va fi adăugat un număr considerabil de vase lucrate la mină³¹⁹. Cuptorul descoperit aici — a cărui datare trebuie însă coborîtă³²⁰ — justifică desigur o producție însemnată de țigle despre care însă — în special acelea care poartă ștampile ale diferitelor unități militare — nu putem afirma dacă vor fi fost produse pe loc sau provin din castrele, unde respectivele unități își aveau sediul³²¹. Numeroasele obiecte de metal — multe produse poate pe loc, avînd în vedere zăcămintele din apropiere³²² — cele de *cs*³²³ sau sticlă — din rîndul cărora semnalăm o gemă gnostică de proveniență egipteană sau siriană³²⁴ — întăresc concluzia unei relativ însemnate producții locale căreia i se va fi adăugat un intens trafic comercial, în secolul al II-lea e.n. în special cu Occidentul, iar în secolul III cu Orientul.

³⁰⁸ Cf. CIL., 7 512, cu comentariul lui R. Vulpe, HAD, 236.

³⁰⁹ Pentru cetatea propriu-zisă, vezi Th. Sauciu-Săveanu, BSH, 28 (1947) 1, 147—150, iar pentru apeductul acesteia, E. Comșa, SCIV, 4 (1953) 3/4, 748, 749. C. Moisil, *op. cit.*, 48, menționează un mormînt subteran cu o cameră centrală și trei laterale.

³¹⁰ Vezi la noi p. 61, n. 355—359.

³¹¹ Cf. C. Moisil, CNA, 3 (1923) 9—10, 66—71; M. Gramatopol, R. Theodorescu, SCIA, 13 (1966) 1, 75.

³¹² Vezi la noi p. 61, n. 360.

³¹³ Miliari publică C. Moisil, BCMI, 3 (1910) 141—143 (162 e.n.) și Gh. Ștefan, Dacia, NS, 1 (1957) 221—227 (Diocletian).

³¹⁴ Vezi V. Pârvan, AARMSI, 36 (1913), 4 94—123 și R. Vulpe, Firoboridava, București (1931).

³¹⁵ Monede republicane publică B. Mitrea, SCIV, 19 (1968) 1, 175, nr. 36; Al. Barnea, SCN, 5 (1971) 372—375 și Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, 225, nr. 15; o monedă de la Nicopolis împreună cu altele, Gh. Ștefan, Dacia, 7/8 (1937/1940) 421, iar cea olbiană, idem, SCIV, 4 (1953) 1/2, 261; alte monede: idem, Materiale, 7 (1961) 586.

³¹⁶ Cf. Gh. Ștefan, Dacia, NS, 2 (1958) 324—327 (este posibil însă ca ea să fi fost destinată Dinogetiei, la

fel cum tomitanii ridicau inscripții la Carsium; cf. la noi p. 139, n. 367).

³¹⁷ Cf. Gh. Ștefan, Dacia, 7/8 (1937/1940) 411 și, în special, SCIV, 9 (1958) 1, 62—63; vezi, în general, J. A. Stanfield, G. Simpson, Central Gaulish Potters, Londra (1958).

³¹⁸ Ceramică de la Dinogetia se publică de către Gh. Ștefan, *op. cit.*, 411—413; SCIV, 4 (1953) 1/2, 266; 9 (1958) 1, 66—67; Materiale, 4 (1957) 206; 5 (1959) 580; 7 (1961) 585; adaugă Al. Barnea, SCIV, 25 (1974) 1, 103—114.

³¹⁹ Cf. Gh. Ștefan, SCIV, 4 (1953) 1/2, 266; Materiale, 7 (1961) 585; C. Scorpan, Pontice, 2 (1969) 258.

³²⁰ Cuptorul publicat de Gh. Ștefan, SCIV, 8 (1957) 1/4, 339—346, a fost datat de autor în sec IV e.n.; vezi însă Dacia, NS, 13, (1969) 358, n. 92 și O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, *op. cit.*, 61, 62.

³²¹ Cf. p. 61, n. 360.

³²² Cf. Gh. Ștefan, Dacia, 7/8 (1937/1940) 419—420; SCIV, 4 (1953) 1/2, 263; Pentru zăcăminte cf., Em. Zah, Pontica, 4 (1971) 201.

³²³ Cf. Gh. Ștefan, Dacia, 7/8 (1937/1940) 417.

³²⁴ Pentru gemă, cf. *ibidem*, 419—421, iar pentru sticlă, idem, SCIV, 4 (1953) 1/2, 263.

După cum se reține procesul este invers pentru cetățile vestpontice, ceea ce va avea ca rezultată, începînd chiar cu a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., o cultură materială unitară, impusă mai curînd de centrele grecești, centre care vor determina în cele din urmă — în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. — o revenire la sfera de influență orientală. Demnă de subliniat este, de asemenea, constatarea că a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., nu pare să aibă aspectul unui hiatus în majoritatea acestor așezări, poate mai mici și mai bine apărate, dar oricum — pentru a insista asupra cauzelor interne — mai echilibrate și în a căror economie, deci, efectele crizei contemporane nu par să fi avut un prea mare ecou.

5. TROESMIS

Ca și în zona precedent analizată nu lipsesc resursele naturale cum ar fi piatra de construcție — granit, gresie calcaroasă, gresie și șist —, lemnul și chiar unele zăcăminte de fier.

Dintre mărturiile epigrafice referitoare la activitatea comercială, fie și indirect, menționăm în primul rînd numărul mare de occidentali în special din prima parte a secolului al II-lea e.n.³²⁵, în vreme ce orientalii — veniți, de asemenea, prin filiera militară — sînt prezenți împreună cu cultele lor, fără întreprupere de-a lungul secolelor II—III e.n.³²⁶.

În al doilea rînd avem în vedere ipoteza care se formulează în mod curent despre *cives Romani consistentes* — atestați după cum se știe atît în *canabae* cît și în *civitas* — după care aceștia se vor fi ocupat de activitatea comercială³²⁷. Apoi, se cuvine să menționăm că pomenită în itinerarii³²⁸ și avînd o stație de beneficiari consulari³²⁹ — chiar dacă pînă în prezent lipsesc stîlpi miliari — și posedînd probabil și un port — așa cum ne-o indică recenta mențiune a unei cărămizi purtînd ștampila flotei dunărene³³⁰ —, cetatea de la Iglîța va fi avut o importanță comercială considerabilă pe măsura unui lagăr de legiune și mai apoi a unui municipiu, ordine de idei în care ipoteza existenței unui birou al vămii romane ne apare chiar obligatorie. În schimb este sigur să orașul va fi avut *aediles*, atît în perioada premunicipală³³¹, cît și în cea municipală³³², ale căror funcții ne par a fi fost cu atît mai necesare cu cît resursele agricole locale — am văzut acest lucru în capitolul anterior — puteau cu greu satisface nevoile teritoriului³³³.

Pentru asigurarea lor — cel puțin în perioada cît a staționat aici legiunea a V-a Macedonica — avem unele dovezi că aceasta și-ar fi extins autoritatea în afara propriului teritoriu și care, dacă nu sînt impuse de rațiuni strict militare, ar putea fi determinate de această necesitate³³⁴.

Cît privește dovezile epigrafice referitoare la activitatea constructiv-meșteșugărească, ele se rezumă la două inscripții menționînd construcția a două temple³³⁵, precum și la cărămizile ștampilate ale corpurilor de trupă care vor fi staționat aici³³⁶. Din păcate datele pe care le avem despre cele două cetăți înseși³³⁷, ca și rarele mențiuni de materiale arheologice — scul-

³²⁵ Militari sau civili din centrele occidentale sînt menționați în inscripțiile: CIL, 6 190, 6 201, ?7 507 (Oescus); 6 203 (Pollia Faventia); 6 202 (Planina Picenum), 6 187 (Savaria); 6 185 (Carthagina); 7 504 (Arrubium); R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 566, nr. 2 (Nicopolis sau Nicomedia). Aduagă și relieful cavalerilor danubieni (D. Tudor, Dacia, NS, 5 (1961) 372).

³²⁶ Cf. CIL, 7 503 (Bithynia); 7 501 și 7 502 (Amastris); 7 500 (Hemesa); 6 188, 6 184; R. Vulpe, *op. cit.*, 559, nr. 1 (Ancyra); CIL, 6 186 (Laodiceia din Syria). Aduagă mențiunile despre cultul Cybelei (CIL, 7 505; AEM, 11 (1887) 30, nr. 27), al lui Sarapis (CIL, 6 164) și desigur al lui Mithras (cf. J.M. Vermaseren, CIMRM, nr. 2 281—2 283). Tot de aici pot proveni dealtfel și inscripțiile mithriace publicate de Gr. Anișescu, AArh, 3 (1929) 15; D. Tudor, SCS Iași, 4 (1953) 478.

³²⁷ Vezi la noi p. 62, n. 372.

³²⁸ Cf. și la noi p. 62, n. 362.

³²⁹ Cf. CIL, 7 505 și 14 214²²; AEM, 11 (1887) nr. 27 și eventual CIL, 7 506.

³³⁰ Cf. A. Petre, BMI, 43 (1974) 1.

³³¹ Cf. CIL, 6 166 (Hadrian), 6 162 (Antoninus Pius).

³³² Cf. CIL, 7 504; 7 508; 7 599 = 6 235.

³³³ Vezi la noi p. 100, 101.

³³⁴ Judecînd după cărămizile ștampilate ale legiunii de la Histria, Callatis, Dinogetia și Capidava (la noi p. 40—66, n. 92, 276, 360 și 428), raza de acțiune a acesteia pare a fi în realitate chiar mai mare decît o presupune Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 23 (1972) 1, 45—62.

³³⁵ Cf. AEM, 17 (1894) 85, nr. 8; V. Pârvan, Scythia Minor, 493, nr. 2 = J. Weiss, JÖAI, 16 (1913), Beibl., 205—208 (162—163 e.n.).

³³⁶ Vezi la noi p. 62, n. 363—364.

³³⁷ Vezi la noi p. 25, n. 142. Aduagă mențiunea apeductului cetății la Gr. Tocilescu, Monumente, 80 și Al. Ștefan, BMI, 40 (1971) 4, 43—52.

pturi, obiecte de metal, ceramică, sticlă, monede ³³⁸ — nu ne permit nici un comentariu suplimentar. Ar fi poate doar de subliniat — în pofida sărăciei documentației de care dispunem — că importanța comercială a cetății va fi atras încă de timpuriu elemente orientale, spre deosebire de celelalte așezări de pe *limes*, unde acest fenomen nu are loc masiv decât în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., aceasta în primul rînd prin filiera militară, autoritate care pare de altfel să fi impulsionat și activitatea constructiv-meșteșugărească, pentru ca apoi ea să fi continuat într-un cadru demn de un municipiu, care în plus va fi putut fi capitala provinciei Moesia Inferior, dacă nu cumva numai a organismului denumit *Ripa Thraciae* ³³⁹.

Din așezările din teritoriu menționăm inscripțiile de la Taița ³⁴⁰ și respectiv Țiganca ³⁴¹, care fac mențiunea a doi beneficiari consulari — unul din ei, cel de la Taița, aparținînd legiunii a XIII-a Gemina din Dacia — dovadă că între Troesmis și Noviodunum va fi existat o cale de legătură directă, chiar dacă inscripțiile pot proveni din una și aceeași localitate. Că zona va fi fost și ea aptă influențelor străine — fie ele și religioase — ne-o dovedesc *mithraeum*-ul de la Mircea Vodă ³⁴² și inscripția dolicheniană de la Cerna ³⁴³, de unde mai provine și o statueta de bronz a Dianei ³⁴⁴, pe lângă un document care pare să facă dovada unor relații cu cetatea de la Arrubium ³⁴⁵. Trecînd peste unele dovezi de activitate comercial-meșteșugărească cum ar fi cele de la Greci, din rîndul cărora semnalăm piciorul de cal al unei statui în bronz, foarte probabil de la Troesmis ³⁴⁶, pe lângă vasul cu motive dionisiace ³⁴⁷ sau construcțiile de la Turcoaia, unde s-a semnalat o ipotetică *villa rustica* ³⁴⁸ și Ostrov — ne referim la cetatea însăși ³⁴⁹ — se cuvine să ne oprim mai îndelung la așezarea de la Horia. Și aceasta nu numai pentru că de aici provine o monedă din Bosforul Cimmerian ³⁵⁰ sau pentru că în același punct s-a semnalat ceramica romană alături de ceramica indigenă ³⁵¹, ci mai cu seamă din cauza recente descoperiri a unui cuptor ceramic, ceea ce ne reamintește situația de la Telița, chiar dacă și aici el poate să fi ținut de respectiva *villa* și nu de o așezare indigenă ³⁵².

Fără a aduce elemente noi, documentele din teritoriu confirmă concluziile degajate din analiza activității meșteșugărești și comerciale a cetății. Am insista însă în mod deosebit asupra descoperirii de la Horia care vine să confirme odată în plus că descentralizarea producției urbane, unul din cele mai grave simptome ale crizei din secolul al III-lea e.n., avea șanse să fie rezolvată pe plan local, ceea ce ne întărește în convingerea că această criză va fi fost mai puțin resimțită în teritoriile orașelor romane.

6. BEROE-CIUS

Pornind de la faptul că ambele localități sînt plasate pe linia Dunării, pe de altă parte că ele sînt implicit stațiuni ale drumului terestru danubian — așa cum ne informează itinerariile ³⁵³ — ne rămîne să conchidem că, fie și tutelată de autoritatea respectivelor castre, o activitate comercial-meșteșugărească trebuie să fi avut loc, chiar dacă preciziunile se lasă încă așteptate.

³³⁸ Cf. Gr. Tocilescu, RIAF, 1 (1883) 2, 281, 282; G. Bordenache, Sculpture, 91, nr. 180; 128, nr. 286 și 129 nr. 288 M. Alexandrescu-Vianu, RĚSEE, 8 (1970) 2, 287, nr. 31; Em. Zah, *op. cit.*, 199; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973) 367, nr. 178.

³³⁹ Vezi la noi p. 64, n. 394.

³⁴⁰ Cf. CIL, 6 161 (218 e.n.).

³⁴¹ Cf. A. Rădulescu, NMESM, 179, nr. 1 (170—172 e.n. sau 180—182 e.n.).

³⁴² Cf. M.J. Vermaseren, CIMRM, nr. 2 288—2 294.

³⁴³ Cf. I.T. Dragomir, SCIV, 15 (1964) 4, 535—543 (222—235 e.n.).

³⁴⁴ Cf. V. Barbu, Dacia, NS, 9 (1965) 390, nr. 4.

³⁴⁵ Cf. P. Nicorescu, BCMI, 8 (1915) 41—45 (militar din ala I Dardanorum, cu sediul la Arrubium, sec. III e.n.).

³⁴⁶ V. Barbu, *op. cit.*, 399, nr. 17.

³⁴⁷ Cf. A. Rădulescu, Pontica 7 (1974) 318 (produs de import sec. III e.n.).

³⁴⁸ Este ipoteza lui V. Pârvan, *op. cit.*, 491.

³⁴⁹ Cf. C. Moisil, BCMI, 4 (1911) 45—46.

³⁵⁰ Cf. B. Mitrea, Dacia, NS, 8 (1964) 380, nr. 52.

³⁵¹ C. Scorpan, Pontice, 1 (1968) 349—357.

³⁵² V.H. Baumann, Peuce, 4 (1976). 61—75.

³⁵³ Vezi la noi p. 65, n. 407, 408.

Astfel, despre așezarea de la Beroe posedăm în special date arheologice cum ar fi unele detalii despre cetate — ordine de idei în care menționăm că în zonă nu se întâlnesc decât cariere de șist și acelea rare — și despre urmele unui drum ³⁵⁴ sau, pe de altă parte despre ceramica — romană și indigenă — provenind din marea necropolă de aici, care continuă fără întrerupere între secolele II—XII e.n. ³⁵⁵. Menționăm de asemenea, construcțiile de la Dăieni ³⁵⁶, unde se semnalează o monedă histriană ³⁵⁷.

Cît privește așezarea de la Cius, semnalăm un epitaf grecesc ³⁵⁸, dovadă că și aici, ca dealtfel și la Saraiu ³⁵⁹, elementul grec va fi ajuns să pătrundă pe *limes*, în special din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., adăugându-se celui militar roman, reprezentat de un veteran probabil din Carsium ³⁶⁰, iar în vicus Vergobrittiani din vecinătatea orașului, de un veteran din Troesmis ³⁶¹. Amintind doar reliefulurile dionisiace de la Făgărașu Nou, de interpretat desigur ca dovadă a unei producții locale ³⁶², se cuvine să amintim că ipoteza formulată în capitolul anterior după care *villicus*-ul din inscripția de la Girliciu ar indica existența unei *villa rustica*, poate fi tot atît de bine înlocuită cu presupunerea că el va fi fost un sclav în serviciu vamal de la Cius ³⁶³, localitate în care, cum s-a văzut, există unele indicii despre o activitate comercială.

7. CARSIMUM

Dacă din analiza de pînă acum a rezultat că așezările militare vor fi fost acelea care au impulsionat, prin însăși prezența lor, activitatea economică a vechilor centre indigene — despre care sîntem sporadic informați — este sigur că în cazul orașului Carsium situația este sensibil alta. Favorizată nu numai de vadul dunărean, dar și de confluența Ialomiței pe cealaltă parte a Dunării, cetatea de la Carsium, ca și așezarea de la Dinogetia, va fi străjuit o poartă între Dobrogea și Muntenia, respectiv sudul Moldovei, zone pentru ale căror resurse cerealiere s-a insistat suficient în capitolul anterior ³⁶⁴.

Că este așa ne-o demonstrează impresiionanta continuitate de locuire pînă tîrziu în epoca feudală ceea ce, aparent paradoxal, a împiedicat desfășurarea unor cercetări mai circumstanțiate pentru perioada care ne reține atenția. Fie și numai din rarele documente locale rezultă însă că în comparație cu importanța economico-comercială a așezării, aceea militară apare mult mai redusă. Ne referim, se înțelege, la faptul că, menționată în toate itinerariile contemporane ³⁶⁵, cetatea posedă cel mai mare număr de stilpi miliari atestat în vreo așezare dobrogeană ³⁶⁶, dovadă incontestabilă a importanței nodului rutier de aici, la care adăugăm că pe riul Saraiu se putea realiza o ușoară legătură cu interiorul teritoriului dobrogean. În acest fel ne explicăm nu numai numeroasele mărturii ale statornicilor relații cu centrele vestpontice, cum ar fi de pildă Tomis ³⁶⁷ sau Histria ³⁶⁸ — aceasta fără a mai vorbi de cele cu orașele romane învecinate ³⁶⁹ —, dar și unele importuri italice sau sud-galice ³⁷⁰. Adăugînd și unele dovezi de producție locală, din rîndul cărora semnalăm cîteva piese arhitectonice de marmură ³⁷¹ dar care, la rîndu-i,

³⁶⁴ E. Comșa, *Materiale*, 5 (1959) 761—764.

³⁶⁵ Vezi A. Petre, *Materiale*, 8 (1962) 569; idem, *Dacia*, NS, 6 (1962) 219.

³⁶⁶ Cf. E. Comșa, *Materiale*, 5 (1959) 764.

³⁶⁷ C. Moisil, *BSNR*, 11 (1914) 21, 23, nr. 29.

³⁶⁸ *AEM*, 17 (1894) 98, nr. 37.

³⁶⁹ *AEM*, 11 (1887) 28, nr. 17.

³⁷⁰ Gr. Florescu, *SCIV*, 2 (1951) 2, 125—135, publică inscripția pomenind un veteran al alei a II-a Aravacorum cu sediul la Carsium.

³⁶¹ Cf. CII., 12 497.

³⁶² I. T. Dragomir, *SCIV*, 13 (1962) 2, 421—429.

³⁶³ Cf. CII., 14 214²¹.

³⁶⁴ Cf. la noi p. 77, n. 4 și 12.

³⁶⁵ Vezi mai sus p. 65, n. 416.

³⁶⁶ Cf. CIL, 7 603 (198—202 e.n., rescris la Diocletian); 7 604 (198—202 e.n.); 7 605 (235—238 e.n.); 7 606

(cf. J. Fitz, *Statthalter*, 31—34: 238—241 e.n.); 7 607 (cf. J. Fitz, *op. cit.*, 37—38, Aurelian); 7 608 (Valerianus și Gallienus); 7 609 (Diocletian).

³⁶⁷ Cf. I. Stoian, *Tomitana*, 135, nr. 40, opaițele probabil tomitane menționate de C. Iconomu, *op. cit.*, 91, nr. 403; 112, nr. 576 și 118, nr. 624, precum și moneda tomitană menționată de R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *Pontica*, 7 (1974) 297, nr. 253.

³⁶⁸ Vezi la noi p. 112, n. 6.

³⁶⁹ Vezi la noi p. 135, n. 307 (Arrubium) și n. 360 (Cius).

³⁷⁰ De import italic pare să fie masca funerară găsită aici (V. Pârvan, *Începuturile*, 222, fig. 106—107), în timp ce din Gallia par a proveni fragmentele de *terra stgillata*, (A. Aricescu, *Pontica*, 4 (1970) 354, 355).

³⁷¹ V. Pârvan, *Scythia Minor*, 489 și V. Brătulescu, *BCMI*, 33, (1940) 105, 15—17.

va fi fost importată, din moment ce în teritoriu nu se cunosc decît cariere de șist, iar pe linia Dunării de calcar, considerăm mai mult decît justificată ipoteza existenței unui birou vamal pe lingă aceea a unor magistrați locali, însărcinați cu controlul activității comerciale.

Spre aceeași importanță deosebită a vieții comerciale de la Carsium, pare să ducă și analiza elementelor pe care le oferă așezările din teritoriu, fie cînd ne referim la inscripția probabil tomitană de la Ciobanu și care, chiar dacă provine de la Carsium, nu este mai puțin importantă pentru demonstrarea intereselor tomitanilor — documentul emană de la sfatul și adunarea respectivei cetăți — legată probabil de comerțul de cereale ³⁷², fie la prezența grecească de la Dulgheru ³⁷³.

Chiar dacă documentele din acest teritoriu nu permit o cronologie, este sigur că unei constante influențe grecești vestpontice i se va fi adăugat probabil în secolul al II-lea e.n. un influx occidental — unde nu este exclus aportul filierei militare — și că, oricum, dată fiind excelența amplasare a cetății în artera fluvială și terestră dobrogeană, ea va fi constituit una din marile porți comerciale ale Dobrogei romane.

8. CAPIDAVA

Atenția de care s-au bucurat din punct de vedere arheologic atît capitala, cît și unele așezări rurale din acest teritoriu face ca informațiile noastre despre activitatea economică a acestora să fie mai bogate. Dacă la acest prim argument adăugăm pe de o parte excepționala fertilitate a zonei, pe de alta resursele naturale cum ar fi fierul — mai răspîndit decît în orice alt teritoriu — sau carierele de piatră — calcar, gresie calcaroasă și șist — și desigur amplasamentul cetății pe marea arteră comercială dunăreană — în dreptul căreia, așa cum vom vedea, nu este exclus să fi existat un vad — realizăm că teritoriul capidavens predisunea el însuși prin caracteristicile sale la dezvoltarea unei intense vieți meșteșugărești-comerciale.

Astfel, se cuvine să semnalăm în primul rînd că din prosopografia cetății rezultă un număr însemnat de străini provenind din centrele învecinate ³⁷⁴, cărora li se vor fi adăugat — în special în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. — cîteva elemente grecești ³⁷⁵. Menționînd doar existența unui colegiu — despre care nu putem face însă decît simple presupuneri ³⁷⁶ — nu facem decît să deschidem seria unor documente de o excepțională importanță pentru comerțul capidavens, din rîndul cărora onorarea lui T. Iulius Saturninus, desigur în calitatea sa de *conductor Illyrici utriusque et ripae Thraciae* ³⁷⁷, la care mai adăugăm inscripția făcînd aluzie la un *procurator* ale aceluiași district vamal ³⁷⁸ au darul să certifice existența unui birou vamal la Capidava, situație pe care am încercat să o transpunem și la alte cetăți de pe artera dunăreană. Amintind în continuare existența unei stații de beneficiari consulari ³⁷⁹, a unui stîlp miliar ³⁸⁰, în fine a unor resturi de drum și ceea ce este mai important a unora de pod ³⁸¹, realizăm că cetatea de la Capidava — menționată și în itinerariile contemporane ³⁸² — juca un rol de prim ordin în comerțul dobrogean, situație în care existența unor *aediles* ai cetății nu ni se pare prea greu de admis ³⁸³.

³⁷² Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 135, nr. 41; E. Comșa, *Materiale*, 5 (1959) 765, 766, menționează tot aici amfore romane și două monede de la Traian.

³⁷³ Cf. CIL, 7 488; AEM, 11 (1887) 64, nr. 134; A Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 93, nr. 14.

³⁷⁴ Putem astfel nota existența a doi veterani din Carsium (Gr. Florescu, *Capidava*, 90, nr. 13) și respectiv din Novae (*ibidem*, 107, nr. 29), unele nume de origine eventual iliră (*ibidem*, 77, nr. 2 și respectiv 73, nr. 1) și, în fine, a reprezentării cavalerilor danubieni (*ibidem*, 108, nr. 30).

³⁷⁵ Vezi la noi p. 66, n. 433.

³⁷⁶ Cf. Gr. Florescu, *Capidava*, 106, nr. 27.

³⁷⁷ *ibidem*, 89, nr. 12 (157—161 e.n.). Adaugă S.J. De Laet, *Portorium*, 385, n. 2 și H.G. Pflaum, *Carrières*, 1, 435—438, nr. 174.

³⁷⁸ Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, 85, nr. 8, cu corecturile lui N. Gostar, *ArhMold*, 4 (1966) 185—186. Adăugînd ipoteza existenței unui sclav din serviciul vamal de la Capidava (Gr. Florescu, *Materiale*, 6 (1959) 623—624) rezultă că există suficiente elemente pentru a certifica existența unui asemenea birou, susținut și de S.J. De Laet, *op. cit.*, 205, nr. 2.

³⁷⁹ Cf. Gr. Florescu, *Capidava*, 107, nr. 29.

³⁸⁰ *ibidem*, 99, nr. 21 (a doua jumătate a sec. II e.n.).

³⁸¹ Pentru ambele, vezi *ibidem*, 12.

³⁸² Vezi la noi p. 66, n. 426.

³⁸³ Pentru monedele găsite în așezare, cf. Gr. Florescu și colab., *Materiale*, 7 (1961) 573—577 și R. Florescu, *Capidava*, 10—11.

Nu lipsesc nici unele indicii epigrafice despre existența unor meșteri locali — lapicizi sau sculptori — și ipoteza pare a fi certificată de marele număr de piese sculpturale sau arhitectonice găsite în cetate ³⁸⁴. Dar desigur activitatea pietrarilor capidavensi — poate cei militari — se va fi concentrat deopotrivă în realizarea diferitelor construcții din rîndul cărora — pe lângă un edificiu termal și a altor locuințe ³⁸⁵ — avem în vedere în primul rînd zidul de incintă, fie dacă doar prima fază a acestuia datează din perioada care ne reține atenția, fie primele două ³⁸⁶. Cît privește ceramica, deși puțin cunoscută, ea ne permite unele observații în sensul unei influențe occidentale în secolul al II-lea e.n. și a uneia greco-orientale în secolul al III-lea e.n. ³⁸⁷. Cu totul ieșită din comun este însă importanța unui tipar de *terra sigillata* dovadă că, sub influența importurilor galice sau renane, ceramiștii capidavensi vor fi trecut ei înșiși la producerea în serie a unor astfel de vase ³⁸⁸. Neputînd discuta și alte categorii de materiale arheologice — avem în primul rînd în vedere metalele a căror producție ar fi fost justificată de zăcămintele locale ³⁸⁹ — putem conchide că, impulsionată desigur de autoritatea militară a castrului, cetatea de la Capidava va fi cunoscut o intensă activitate comercial-meșteșugărească.

Mai puține dovezi despre aceste ocupații provin din teritoriu — ne referim la miliariul de la Dorobanțu, localitate plasată pe drumul central dobrogean și, în aceeași ordine de idei, la moneda marcianopolitană de la Runcu ³⁹⁰, la inventarul mormîntului de la Crucea, probabil de import ³⁹¹, și în fine dovezile de activitate constructivă de la Topalu ³⁹² — desigur dacă se exceptează acelea de la Ulmetum. Și aici s-au practicat intense săpături care au dus la cunoașterea nuanțată a vieții economice a acestei așezări — un simplu *vicus* —, ceea ce este de natură să ne edifice principial asupra intensității ocupațiilor meșteșugărești și comerciale în orice așezare, fie ea oricît de puțin importantă. Cînd afirmăm acest lucru avem în vedere faptul că — însemnat nod rutier al drumului central dobrogean care se încrucișă probabil aici cu o *semita* ce lega Histria de Carsium sau Capidava ³⁹³ — satul de la Ulmetum are atestat în prosopografia sa un număr considerabil de greci — dată fiind legătura directă cu Histria și chiar cu Tomis ³⁹⁴ —, posedă o serie de dovezi privind unele culte orientale ³⁹⁵, în fine aici avem dovada clară a existenței unor *cives Romani consistentes*, care se vor fi ocupat probabil și cu comerțul ³⁹⁶.

Nu lipsesc nici unele mărturii privind activitatea pietrarilor ulmetensi — din rîndul cărora semnalăm în primul rînd relieful reprezentînd compasul, dalta, echerul și ciocanul ³⁹⁷ — la care adăugăm recenta ipoteză potrivit căreia și aici bessii se vor fi îndeletnicit cu extragerea și prelucrarea fierului ³⁹⁸, fapt ce pare să se confirme prin numeroasele produse finite de metal

³⁸⁴ O inscripție de la Ulmetum ne informează că Cocceius (H)elius era un lapicid (V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, 550, nr. 11); el apare și la Capidava în inscripțiile reluate de Gr. Florescu, *Capidava*, 104, nr. 25—26. Piese de sculptură, arhitectură sau pur și simplu din piatră: I. Micu, *Călăuza*, 41, nr. 219—220; Gr. Florescu, *op. cit.*, 124—133; nr. 1—14; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 9 (1965) 266 și urm.; Gr. Florescu, *Materiale*, 8 (1962) 697.

³⁸⁵ *Ibidem*, 7 (1961) 573—577; R. Florescu, *Capidava*, plan de situație (terme).

³⁸⁶ Despre zidul de incintă de aici, cf. Gr. Florescu, *Dacia*, 3/4 (1927/1932) 498; 5/6 (1935/1936) 366; 7/8 (1937/1940) 345—351; 11/12 (1943/1947) 209—220; idem, *Capidava*, 64—72; R. Florescu, *op. cit.*, 7, cu unele observații de cronologie formulate în *Dacia*, NS, 13 (1969) 359, 360.

³⁸⁷ Cf. Gr. Florescu și colab., *op. cit.*, 575—579; 8 (1962) 699; R. Florescu, *op. cit.*, fig. 22.

³⁸⁸ Cf. R. Florescu, *op. cit.*, 10, fig. 18.

³⁸⁹ Em. Zah, *op. cit.*, 197.

³⁹⁰ Cf. CIL, 12 516; miliariu de la Hadrian, rescris la Constantin cel Mare. De adăugat că *magister*-ul din *vicus*-ul de aici se numea M. Cocceius Hilus (CIL, 12 494) poate identic cu cel menționat mai sus la n. 384. E. Comșa

și D. Popescu, SCIV, 2 (1951) 1. 172, semnalează aici ceramica romană, indigenă și o rîșnită; R. Ocheșeanu Gh. Papuc, *Pontica* 6 (1973) 367, nr. 175, menționează o monedă emisă la Marcianopolis, găsită în așezarea de la Runcu.

³⁹¹ V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, 582, n. 8.

³⁹² Pentru construcțiile de aici (fortificație, complex termal), vezi V. Pârvan, AA, JDAI, 29 (1914) 430—435 și Gr. Florescu, *Dacia*, 3/4 (1927/1932) 484, n. 2.

³⁹³ Cf. V. Pârvan, *Ulmetum*, 2, 2, 394, nr. 31, unde se vorbește de *via publica*.

³⁹⁴ Pentru legăturile cu Tomis, vezi altarul din *vicus Clementianensis* (V. Pârvan, *op. cit.*, 368, nr. 17), cel tomitan din vremea lui Gordian (I. Stoian, *op. cit.*, 110, nr. 15) precum și două monede tomitane (V. Pârvan, *op. cit.*, 3, 281, nr. 1; 2, nr. 3), iar cu Histria de epitaful consilierului histrian (*ibidem*, 1, 530, nr. 2), precum și o monedă (*ibidem*, 2, 1, nr. 2).

³⁹⁵ Cf. M. J. Vermaseren, CIRM, 2 275—2 277.

³⁹⁶ Cf. la noi p. 68, n. 458.

³⁹⁷ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 550, nr. 10 (pl. XIII, fig. 1—2). Adăugă mențiunea unei *tabula picta* (*ibidem*, 2, 374, nr. 22) și desigur pe lapicidul Cocceius Elius pentru care, vezi mai sus n. 384.

³⁹⁸ Vezi p. 68, n. 458 și mai sus, p. 119, n. 96—97.

ca și prin unele bucăți de zgură de fier ³⁹⁹. Neputînd discuta mai în amănunte producția locală sculpturală — despre care se poate spune totuși că reprezintă un punct de contact între sfera de influență occidentală și cea orientală ⁴⁰⁰ —, de ceramică ⁴⁰¹, sticlă ⁴⁰² sau os ⁴⁰³, ne mulțumim a constata că în general teritoriul discutat acum urmează liniile principale ale comerțului dunărean din Dobrogea, chiar dacă și aici autoritatea militară va fi fost cea care impunea acest lucru.

9. AXIOPOLIS

Situația de la Axiopolis seamănă oarecum cu aceea de la Carsium în sensul că pe lângă presupusa existență a unui castru — indiferent de trupa care-l va fi ocupat — este sigur că vechea cetate — greacă sau indigenă — va fi constituit încă din perioada elenistică unul din cele mai importante puncte comerciale dobrogene. Căci pe lângă amplasamentul ei pe artera dunăreană este posibil ca valea Carasu să fi fost navigabilă în antichitate — situație în care ar fi deci identică cu riul Axios — ceea ce avea să asigure, pe măsura înnisipării treptate a gurilor Dunării, un contact mai rapid și în același timp mai lesnicios, pe apă sau pe uscat, cu orașul Tomis ⁴⁰⁴.

Documentele de epocă romană confirmă importanța comercială a cetății și, cînd afirmăm acest lucru avem în vedere stația de beneficiari pomenită într-o inscripție axiopolitană ⁴⁰⁵, a unui stilp miliar ⁴⁰⁶ și desigur menționarea orașului în itinerariile vremii dintre care în *Tabula Peutingeriana*, el este indicat ca unul dintre cele mai importante centre ale provinciei ⁴⁰⁷. Dar desigur de o importanță cu totul ieșită din comun pentru ilustrarea aceleiași activități este mențiunea colegiului armatorilor dunăreni — *navtae universi Danuvii* — dovadă indiscutabilă că cetatea avea și un port deosebit de activ ⁴⁰⁸.

Adăugînd unele relații cu exteriorul atestate fie epigrafic ⁴⁰⁹, fie numismatic ⁴¹⁰, fie chiar arheologic ⁴¹¹, amintim doar că existența unui birou vamal și a unor magistrați însărcinați cu controlul comerțului citadin este departe de a fi improbabilă.

Nu lipsesc nici unele dovezi despre activitatea pietrarilor axiopolitani cum ar fi relieful lui Hercules Saxanus din cariera antică de la Cernavodă — una dintre puținele cariere dobrogene despre care știm sigur că a fost exploatată în antichitate, ordine de idei în care este de reamintit că în teritoriul de care ne ocupăm se cunosc în general cariere de calcar și gresie calcaroasă — chiar dacă și aici este mai probabilă presupunerea ca mina de lucru militară să fi fost preponderentă ⁴¹².

Aceiași meșteri militari trebuie să fi lucrat deopotrivă la ridicarea incintelor de la Hinog ⁴¹³ sau Seimeni ⁴¹⁴ — chiar dacă o datare atît de timpurie poate constitui subiect de discuție — la care mai adăugăm faptul că din această ultimă localitate provine inscripția cu semnătura

³⁹⁹ Pentru sursa acestuia vezi, Em. Zah, *op. cit.*, 198—199. Obiecte de metal sînt publicate de V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 571, 572; 2, 1, 65, 305—309; 3, 282, 283.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, 1, 575, 538 și 547; 2, 329, 339, 349; 3, 286—290.

⁴⁰¹ *Ibidem*, 1, 567—569; 2, 1, 309—313.

⁴⁰² *Ibidem*, 1, 573—575; 2, 1, 313, 314; 3, 286—290.

⁴⁰³ *Ibidem*, 1, 573—575; 2, 1, 314; 3, 286—290.

⁴⁰⁴ Cf. K. Regling, *Münzen*, 594; C. Patsch, *Festsetzung*, 119; R. Vulpe, *Pontice*, 2 (1969) 154—157.

⁴⁰⁵ Cf. CIL, 14 439; Gr. Florescu, *Dacia*, 5/6 (1935/1936) 423.

⁴⁰⁶ CIL, 7 602 (198—202 e.n.).

⁴⁰⁷ Pentru itinerarii în general, vezi p. 69, n. 470.

⁴⁰⁸ Cf. CIL, 7 485 (Septimius Severus). Pentru *navtae* — în general proprietari și comandanți de corabie numai pe fluviu —, vezi J. Rougé, *op. cit.*, 214—216.

⁴⁰⁹ În această ordine de idei menționăm un nume iliric (D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 575, nr. 8), precum și două documente mithriace (M. J. Vermaseren, *CIMRM*, nr. 2 278—2 280).

⁴¹⁰ Cf. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4 (1971) 78 (două monede republicane); idem și Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 353, 354 (monede din sec. II—III e.n. din Histria, Tomis și Marcianopolis).

⁴¹¹ D. Tudor, *AnDobr*, 16 (1935) 28.

⁴¹² Vezi Gr. Florescu, *AnDobr*, 17 (1936) 33—46. Un capac de sarcofag este menționat de Gr. Florescu, *Dacia*, 5/6 (1935/1936), 433, nr. 13, iar G. Bordenache, *Sculpture*, 104, nr. 217, publică un relief al cavalerului trac.

⁴¹³ Cf. la noi, p. 26, n. 146.

⁴¹⁴ Vezi Gr. Florescu, *BCMI*, 17 (1924) 40, 88—90.

unui lapidid⁴¹⁵. Nu putem preciza în schimb, cine vor fi fost constructorii fortificației de la Mircea Vodă, construită în *opus graecum* și datată în secolul al III-lea e.n.⁴¹⁶.

Dintre dovezile de activitate comercială—după cite rezultă din cele de mai sus, armonios completată de cea meșteșugărească, așa cum va fi fost cazul în orice așezare, dacă documentația de care dispunem ne-ar permite să o ilustrăm — semnalăm *conventus*-ul cetățenilor romani (?) de la Medgidia⁴¹⁷, ipotetica localizare a anticei Tres Protomae — importantă încrucișare de drumuri — la Mircea Vodă⁴¹⁸, cei doi stâlpi miliari de la Seimeni⁴¹⁹, și eventualul contact cu Dacia, sugerat de descoperirea unei plăci reprezentînd u-i pe cavalerii danubieni de la Castelu⁴²⁰.

10. SUD-VESTUL DOBROGEI

Așezările de care urmează să ne ocupăm în continuare sînt, așa cum a reieșit de altfel din capitolele anterioare, mai puțin cunoscute fie epigrafic, fie arheologic. Din punctul de vedere care ne interesează aici, ne rămîne doar să menționăm global că zona este bogată în resurse naturale cum ar fi zăcămintele de fier din sudul acesteia, piatra de construcție — în special calcar — și desigur lemn, iar că, pe de altă parte, plasate pe artera fluvială și terestră danubiană, respectivele așezări erau legate de interiorul ținutului dobrogean printr-o serie de pîriuri cum ar fi Peștera, Diordingi, Urluia, Beilic sau Oltina.

Reluînd așezările în ordinea indicată în capitolul anterior — dată fiind dificultatea de a grupa informațiile — începem prin a semnală foarte probabilă existență a unui port la Rasova (Flaviana)⁴²¹, de unde mai provin și doi stâlpi miliari⁴²², un pond de bronz de influență vest-pontică, pe lângă un opaiț italic din secolul I e.n.⁴²³. La Muzait (Sacidava) menționată în *Tabula Peutingeriana*⁴²⁴, se semnalează existența unor produse sculpturale, a unor unelte din piatră, sau a unor monede, aceasta fără a mai intra în detaliile unei ample producții ceramice lucrate de mîna⁴²⁵. Ca și la Rasova, la Oltina (Altinum) se poate vorbi de existența probabilă a unui port⁴²⁶, apoi de aceea a unui veteran originar din Abrittus⁴²⁷, în fine a unui număr însemnat de monede⁴²⁸, dovadă că și în această localitate — ca și în cea de la Satu Nou, judecînd după opaițul italic din secolul I e.n.⁴²⁹ — va fi pulsat o oarecare viață comercială. Mai circumstanțiate se arată a fi din acest punct de vedere știrile despre antica Sucidava (Izvoarele ?), oricum mare centru înregistrat în itinerariile contemporane⁴³⁰ și a cărei importanță comercială pare a fi pusă în evidență de descoperirea unui număr considerabil de oglinzi de plumb, produse probabil în localitatea omonimă de la Celei (Oltenia)⁴³¹. La Canlia (Cimbrianae ?) s-au descoperit cîteva cuptoare de ceramică⁴³², pe lângă o serie de obiecte sau monede romane⁴³³,

⁴¹⁵ Cf. CIL, 12 476.

⁴¹⁶ Cf. E. Comșa, *Materiale*, 4 (1957) 325, nr. 1.

⁴¹⁷ Cf. CIL, 14 414 (139—161 e.n.), localizată la Medgidia de Emilia Doruțiu-Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 132, nr. 4. Adaugă o monedă republicană și alta callatiană (R. Ocheșeanu, *Pontica* 5 (1972) 498, nr. 2 și respectiv 486, nr. 2).

⁴¹⁸ Numele localității apare pe miliariul tomitan, CIL, 7 613 (Hadrian). Ea a fost localizată la Mircea Vodă de V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 577, 581.

⁴¹⁹ Cf. Gr. Florescu *op. cit.*, *loc. cit.* (160 e.n. și 198—202 e.n.).

⁴²⁰ Cf. D. Tudor, *Dacia*, NS, 4 (1960) 340, nr. 145.

⁴²¹ Cf. R. Vulpe, *HAD*, 164, întemeiat pe *Not. Dign. Or.*, 39, 3, 20.

⁴²² Cf. A. Rădulescu, *RevMuz*, 6 (1969) 4, 349—353 (248—251 e.n.); CIL, 13 755 (Diocletian, rescris la Valens).

⁴²³ Cf. V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 394, nr. 11; C. Iconomu, *Opaițe*, 62, nr. 188.

⁴²⁴ Cf. *Tab. Peut.*, 8, 3 (vezi la noi p. 70, n. 484).

⁴²⁵ Cf. C. Scorpan, *Repbach*, 25, 3 și 42, nr. 12 și *idem*, *Pontica*, 4 (1971) 142; A. Rădulescu, M. Davidescu,

Materiale, 5 (1959) 707; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 6 (1973) 373.

⁴²⁶ Cf. *Not. Dign. Or.*, 40, 28, cu interpretarea lui R. Vulpe, *op. cit.*, 164.

⁴²⁷ Cf. CIL, 16, 44.

⁴²⁸ Oct. Iliescu, *SCN*, 2 (1958) 453, nr. 10 (tezar cu mai multe monede din sec. III—IV, dintre care un exemplar bătut la Nicopolis); Gh. Poenaru Bordea, *SCN*, 4 (1968) 399, nr. 8.

⁴²⁹ Cf. B. Mitrea, *Materiale*, 6 (1959) 591 și recent Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7 (1974) 224, nr. 11 (monedă republicană).

⁴³⁰ Vezi la noi p. 70, n. 487.

⁴³¹ Cf. V. Culică, *SCIV*, 17 (1966) 1, 189—195 (pentru cronologie cf. D. Tudor, *Dacia*, NS, 3 (1959) 415—432).

⁴³² D. Vilceanu, *SCIV*, 13, (1962) 1, 141—145. Adaugă importantul lot de opaițe (printre care și tipare) publicat de C.M. Petolescu, *Apulum*, 9 (1971) 665—672.

⁴³³ D. Vilceanu, *op. cit.*, *loc. cit.*, acvilă de teracotă și două monede (una republicană).

ca și la Dervent⁴³⁴ sau Bugeac⁴³⁵, de unde mai provin dovezi despre o ceramică indigenă, pe lângă unele influențe sarmatice⁴³⁶, la care mai adăugăm unele obiecte de metal⁴³⁷ și un opaiț eventual tomitan⁴³⁸. Tot pe linia unor legături comerciale cu centrele mai apropiate sau mai îndepărtate trebuie interpretată și moneda olbiană din actuala insulă Păcuiul lui Soare⁴³⁹, pentru a nu mai vorbi de numeroasele descoperiri de la Ostrov sau din împrejurimi — coifuri de paradă de import italic⁴⁴⁰, sculpturi⁴⁴¹, vase având semnătura producătorului⁴⁴², opaițe⁴⁴³, monede romane republicane⁴⁴⁴, în fine țigle ale legiunii a XI-a Claudia⁴⁴⁵ — toate în legătură mai mult sau mai puțin directă cu marele centru de la Durostorum, ceea ce nu va fi împiedicat dezvoltarea unei producții locale așa cum o atestă cuptoarele de la vest de aceeași așezare, dar care puteau face deja parte din canabele respectivului castru⁴⁴⁶.

Fie ele și disparate elementele prezentate mai sus ne relevă o atragere destul de timpurie în sfera comercială romană, consfințită și multiplicată de castrul de legiune de la Durostorum chiar dacă în secolul al III-lea e.n. nu este exclusă o întărire a influenței comerciale vestpontice. În rest, am sublinia doar că aparent slaba dezvoltare a propriei activități comercial-meșteșugărești s-ar putea explica tocmai prin faptul că marile centre — Carsium, Axiopolis și desigur Durostorum — vor fi acaparat întrucîtva acest segment de *limes*.

11. LIBIDA (?)

Cît privește resursele naturale, trebuie subliniat de la bun început că zona este bogată în zăcăminte de fier și cupru — la Altin Tepe — în piatră, calcar, gresie calcaroasă, gresie și șist și desigur lemn de construcție. Deși mult mai izolată de marile artere comerciale, regiunea va fi beneficiat totuși de avantajele implicate de drumul dobrogean pe de o parte, pe de alta de diferitele cursuri de riu — cum ar fi Saraiu, Casimcea, Slava și Taița — care o legau practic de toate centrele mai importante de la Dunăre sau mare.

Din puținele date oferite de cetatea propriu-zisă nu avem a releva — din punctul de vedere care ne reține atenția — decît miliariul, care indică desigur că pe aici trecea drumul central dobrogean⁴⁴⁷, un număr oarecare de monede din secolele II—III e.n.⁴⁴⁸, precum și două interesante stele funerare⁴⁴⁹, și faptul este cu atît mai regretabil cu cît aici am fi putut urmări mai concret procesul de romanizare al indigenilor, nefiltrat prin filiera militară sau cea greco-romană vestpontică.

În schimb, din teritoriul atribuit ipotetic acestei așezări provin o serie de informații capabile să nuanțeze cunoștințele noastre despre activitatea comercial-meșteșugărească. Astfel la Babadag, unde sînt menționați cetățenii romani, probabil în situația de *consistentes*⁴⁵⁰, sînt semnalate monede republicane, una din Histria, alta din Tarsus (Cilicia), la Turda o monedă nicopolitană, iar la Topologu un cetățean originar din Frigia⁴⁵¹. La Camena, pe

⁴³⁴ Cf. B. Mitrea, *Dacia*, NS, 5 (1961) 587, nr. 23 (doi denari romani republicani); M. Bucovăla, *Pontica*, 5 (1972) 117—136 (vase de bronz); C. Scorpan, *Pontica*, 4 (1971) 143.

⁴³⁵ R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4 (1971) 78, 79, nr. 11—12 (sec. II—II e.n. și respectiv 45 I e.n.); C. Scorpan, *Pontica*, 2 (1962) mai adaugă trei monede de la Augustus, Claudius și Hadrian.

⁴³⁶ Cf. C. Scorpan, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁴³⁷ *Ibidem*. Adaugă Em. Zah, *op. cit.*, 194—197.

⁴³⁸ C. Ionomu, *op. cit.*, 101, nr. 552 (tip XX).

⁴³⁹ Cf. Gh. Poenaru Bordea, *SCIV*, 21 (1970) 1, 142—143.

⁴⁴⁰ Cf. A. Rădulescu, *Dacia*, NS, 7 (1963) 535—351.

⁴⁴¹ P. Papahagi, *AnDobr*, 4 (1923) 2, 262—263; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 6 (1962) 489—495; A. Aricescu, *SCIV*, 21 (1970) 3, 489—492.

⁴⁴² Cf. V. Culică, *SCIV*, 16 (1965) 2, 373—377.

⁴⁴³ C. Ionomu, *op. cit.*, 62, nr. 189.

⁴⁴⁴ B. Mitrea, *Pontica*, 3 (1970) 132, nr. 2.

⁴⁴⁵ V. Culică, *Pontica*, 3 (1970) 365—377.

⁴⁴⁶ N. Anghelescu, *SCIV*, 6 (1955) 1/2, 312.

⁴⁴⁷ Cf. *CIL*, 7 612 localizat la Slava Rusă de V. Părvan, *op. cit.*, 1, 578, n. 3—4 (Maximin).

⁴⁴⁸ C. Moisil, *BCMI*, 2 (1909) 3, 113; Gh. Ștefan și colab., *SCIV*, 5 (1954) 1/2, 112.

⁴⁴⁹ Cf. A. Rădulescu, *SCIV*, 14 (1963) 1, 99, nr. 17; V. Canarache, Muzeul, 37, cu comentariul Gabriellei Bordenache, *Dacia*, NS, 9 (1965) 279. În măsura în care altă stelă aparține unui veteran al legiunii a V-a Macedonica (*CIL*, 14 443, localizată aici de Em. Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 15 (1964) 1, 132, nr. 6) ea poate reflecta unele relații cu orașul Trocsmis.

⁴⁵⁰ Cf. *CIL*, 14 448 (178 e.n.).

⁴⁵¹ Cf. C. Preda, *SCN*, 2 (1958) 113, nr. 5 (monedă histriană fără efigia împăratului); Oct. Iliescu, *op. cit.*, 450, nr. 7 (monedă din Tarsus); Gh. Poenaru Bordea,

lingă alte descoperiri ⁴⁵², amintim urmele de drum din apropierea așezării ⁴⁵³ și desigur construcția termală — *balineum* — ridicată de sătenii de aici *causa salutis corporis sui* ⁴⁵⁴, una din cele mai grăitoare — dar în același timp rare — dovezi de extensiune a civilizației romane în mediu rural. De o singulară importanță este, de asemenea, zăcămintul de cupru de la Altin Tepe, unde s-a afirmat recent că ar fi fost și fier, și aceasta în primul rînd pentru că mina respectivă — exploatată foarte probabil în antichitate — era singura de acest fel din Dobrogea, ceea ce ne-ar obliga să considerăm că producția de bronzuri dobrogene — avem în vedere înainte de toate monedele vestpontice — va fi depins în mare măsură de productivitatea acesteia ⁴⁵⁵. Amintind doar de monedele de la Baia ⁴⁵⁶, Ciucurova ⁴⁵⁷ și Cloșca ⁴⁵⁸ — de unde mai provine și mențiunea epigrafică a ridicării unei statui ⁴⁵⁹ — se cuvine să revenim asupra informației inedite pe care o deținem în legătură cu existența unui cuptor ceramic la Sîmbăta Nouă și care — dacă se va verifica ⁴⁶⁰ — ar avea analogii la Telița sau Horia, cu observația că aici el s-ar putea explica și prin slaba dezvoltare — cel puțin în stadiul actual al cunoștințelor — a centrului orășenesc de la Slava Rusă ⁴⁶¹.

12. TROPAEUM TRAIANI

Relativ săracă în resurse naturale — din rîndul cărora menționăm doar carierele de calcar, unele sigur exploatate în antichitate — zona se arată a fi pe de altă parte destul de izolată de marile artere comerciale, dacă se exceptează totuși faptul că pe aici trecea drumul central dobrogean și că în afara acestuia mai există o serie de drumuri ce legau cetatea de centrele de pe litoral sau Dunăre.

Dintre elementele care pot pleda indirect pentru activitate comercială amintim numărul relativ mare de străini veniți aici fie din așezările militare învecinate ⁴⁶², fie din altele mai îndepărtate ⁴⁶³, în fine o serie de dovezi de culte orientale ⁴⁶⁴, situație în care existența unor *aediles* — atestați doar în perioada municipală ⁴⁶⁵ — apare ca o necesitate firească.

Nu putem discuta decît cu oarecari rețineri activitatea constructivă din cetate — dat fiind stadiul destul de puțin avansat al cercetărilor arheologice ⁴⁶⁶ — în schimb este sigur că altarul funerar și monumentul triumfal datează din perioada pe care o analizăm. Cit privește acesta din urmă — despre care s-a scris o întreagă literatură — subliniem doar că el reprezintă unul din cele mai grăitoare documente din întreaga lume despre arta provincială romană, chiar dacă opinia după care el ar fi dovada unui *sermo castrensis* poate fi înlocuită cu

Pontica, 7 (1974) 223 (monedă republicană). Recent la Turda, R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica, 6 (1973) 367, nr. 179, menționează o monedă emisă la Nicopolis, în timp ce V.H. Baumann, SCIV, 22 (1971) 4, 597, cu corecturile lui A. Aricescu, Pontica, 6 (1973) 105—110, epitaful unui frigan.

⁴⁵² Vezi Th. Sauciu-Săveanu, AnDobr, 15 (1934) 93—112; I. Micu, Călăuza, 35, 196, cu observațiile lui Gr. Florescu, AnDobr, 17 (1936) 132—135; Gh. Ștefan, SCIV, 5 (1954) 1/2, 108; C. Moisil, Creșterea colecțiilor. Cabinetul numismatic, București (1944) 93—101 (tezaur monetar).

⁴⁵³ Th. Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, *loc. cit.*,

⁴⁵⁴ *Ibidem*, cu corecturile definitive ale lui Gr. Florescu, RIR, 16 (1940) 170—173.

⁴⁵⁵ Pentru aceste zăcăminte, vezi în ultimă instanță, Em. Zah, *op. cit.*, 202—203.

⁴⁵⁶ C. Moisil, BCMI, 2 (1909) 3, 114.

⁴⁵⁷ Gh. Poenaru Bordea, SCN, 4 (1968) 398, nr. 5.

⁴⁵⁸ Cf. C. Moisil, *op. cit.*, 113.

⁴⁵⁹ CIL, 7 522.

⁴⁶⁰ Informație A. Aricescu, 1966.

⁴⁶¹ Toate aceste opt opaițe sînt însă probabil tomitane, după părerea lui C. Ionomu, *op. cit.*, 82—83, nr. 326—327; 87—88, n. 370—372; 107, nr. 537—538; 111, nr. 561 (toate de tip XX).

⁴⁶² Astfel, cunoaștem militari din Novac (CIL, 12 468), Durostorum (13 736, 14 214^a; D. Ciurea, N. Gostar, ArhMold, 6 (1969) 111, nr. 1) sau un cetățean din Axio-polis (CIL, 14 214^b). Adaugă monede din Marcianopolis și Nicopolis, menționate de R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, Pontica, 5 (1972) 468, nr. 1—3.

⁴⁶³ Din Orient provine un centurion din Amasia (CIL, 14 214²⁰) un ipotetic olbiopolitan (12 464) sau un grec (12 472) iar din Occident un tribun din Luca (14 214³), un decurion din Siscia ((14 214⁹), un centurion al legiunii XIII-a Gemina (14 214⁸) și un celt (D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 529, nr. 65).

⁴⁶⁴ Cum ar fi Jupiter Dolichenus (CIL, 14 437¹) sau Mithras (M.J. Vermaseren, CIMRM, nr. 2 312).

⁴⁶⁵ Cf. CIL, 7 484 = Em. Popescu, StCl, 6 (1964) 201 și CIL, 14 214² = Em. Popescu, *op. cit.*, 188.

⁴⁶⁶ În general despre săpăturile din cetatea Tropaeum Traiani, Gh. Papuc, Pontica, 7 (1974) 325—337 (cu bibliografie).

aceea mai recentă după care ar fi vorba de meșterii greci — problema vitală, cum se înțelege, pentru sorginta artei provinciale sud-dunărene⁴⁶⁷. Construit din piatră provenită din carierele învecinate — între care sigur aceea de la Deleni — monumentul reprezintă pe de altă parte una din cele mai strălucite probe ale tehnicii constructive romane⁴⁶⁸.

Dar dacă despre activitatea pietrarilor tropaensi se întâmplă să fim mai bine informați — grație în primul rând unor stele funerare, unele din ele de netă factură occidentală, altele de influență grecească⁴⁶⁹ — sîntem mai mult decît sporadic informați despre producția locală de ceramică, sticlă, metale sau os⁴⁷⁰.

Dintre descoperirile din teritoriu, care interesează subiectul capitolului de față semnălam în primul rând miliariul inedit de la Caraiman (com. Ion Corvin)⁴⁷¹ — care indică deci un drum ce făcea legătura între cetate și așezările de pe Dunăre, apoi cel de la Miriștea⁴⁷², la care mai adăugăm urmele de drum de la Petroșani⁴⁷³, dovadă a unei căi de comunicație cu zona litorală.

Acestei din urmă căi îi datorăm probabil o relativ masivă prezență a elementului grec în teritoriul tropaens fie că e vorba de simple inscripții tomitane cum ar fi cazul la Dumbrăveni⁴⁷⁴, Conacu⁴⁷⁵ sau Credința⁴⁷⁶, de elemente grecești, în general, cum ar fi comunitatea de la Urluia venită aici mai curînd în interese agricole decît comerciale⁴⁷⁷ — ceea ce nu va fi împiedicat vehicularea unor produse artizanale de factură grecească⁴⁷⁸ — sau inscripția grecească de la Zorile și moneda din Pamphylia de la Șipote⁴⁷⁹, în fine de elemente orientale atestate de stela unei femei din Bithynia de la Ion Corvin⁴⁸⁰, de inscripția mithriacă de la Pietreni⁴⁸¹ și de intendentul vilei de la Urluia⁴⁸².

Cît privește unele timide manifestări de producție locală amintim carierele de la Abrud⁴⁸³ și Deleni⁴⁸⁴ — folosite însă pentru construcția monumentului — apeductul de la Zorile — de pus desigur în legătură cu acela al orașului⁴⁸⁵ și unele produse sculpturale de la Straja⁴⁸⁶, Independența⁴⁷⁸ sau Dobromir⁴⁸⁸.

Rezultă că nici descoperirile din cetate, nici acelea din teritoriu nu sînt în măsură să ne edifice în legătură cu viața economică a unui mare centru — așa cum va fi fost începînd din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., orașul Tropaeum Traiani — activitate despre care se poate totuși presupune că va fi întemeiat mai puțin pe producția locală și mai mult pe comerț, problemă în legătură cu care a reieșit că zona de care ne-am ocupat este atrasă, începînd încă din secolele II—III e.n., în sfera de influență grecească.

⁴⁶⁷ Cf. M. Sîmpetru, *Dacia*, NS, 13 (1969) 475 și urm.; pentru încadrarea problematicii artistice a monumentului în aceea mai largă a artei provinciale, vezi S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano (1933) 372—378; R. Bianchi-Bandinelli, *Enciclopedia dell'Arte antica*, 6 (1965) 939 și urm.; G. Ch. Picard, *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris (1957) 397—405.

⁴⁶⁸ Pentru tehnica constructivă a monumentului, vezi F.B. Florescu, *Monumentul*, 127—244.

⁴⁶⁹ Cf. C. Moisil, *BCMI*, 4 (1911) 142; G. Murnu, *BCMI*, 6 (1913) 23, 97—122; D. Tudor, *AnDobr*, 16 (1935) 28; A. Rădulescu, M. Davidescu, *Materiale*, 5 (1959) 756; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 9 (1965), 269—273; M. Alexandrescu-Vianu, *RESEE*, 8 (1970) 2, 299, nr. 34—35.

⁴⁷⁰ V. Pârvan, *BCMI*, 4 (1911) 188; Gr. Anișescu, *AArh*, 13/14 (1937/1938) 63—66; C. Iconomu, *op. cit.*, 104, nr. 510.

⁴⁷¹ Cf. Em. Popescu, *TIR*, 30.

⁴⁷² Cf. *CIL*, 12 518 = 13 756 (Valentinian, Valens și Gratian).

⁴⁷³ V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, 579, n. 5.

⁴⁷⁴ Cf. I. Micu, *Călăuza*, 17, nr. 113, cu observațiile lui I.I. Russu, *SCIV*, 10 (1959) 1, 141, nr. 4.

⁴⁷⁵ Cf. *AEM*, 11 (1887) 65, nr. 136; I. Stoian, *Tomitana*, 124, nr. 26.

⁴⁷⁶ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 165.

⁴⁷⁷ Cf. Al Barnea, *SCIV*, 20 (1969) 4, 599, nr. 3.

⁴⁷⁸ Cf. V. Barbu, *Dacia*, NS, 9 (1965) 387, nr. 2; C. Scorpan, *Repbach*, 45, nr. 13 (altar dionisiac).

⁴⁷⁹ Cf. *AEM*, 17 (1894) 113, nr. 60. Adaugă R. Ocheșeanu, *Pontica*, 5 (1972) 487, nr. 3 (monedă emisă la Aspendos-Pamphylia, găsită la Șipote, pe teritoriul comunei Deleni).

⁴⁸⁰ G. Murnu, *BCMI*, 6 (1913) 23, 110, nr. 22.

⁴⁸¹ M.J. Vermaseren, *CIMRM*, nr. 2 311.

⁴⁸² Cf. *CIL*, 12 463 (Iachetav, nume eventual semitic).

⁴⁸³ Cf. G. Murnu, *AA RMSI*, 36 (1913) 421.

⁴⁸⁴ F.B. Florescu, *op. cit.*, 127—135.

⁴⁸⁵ Vezi V. Pârvan, *AA*, *JDAI*, 29 (1914) 430; G. Murnu, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁴⁸⁶ Cf. C. Scorpan, *Cavtrac*, 27, nr. 8

⁴⁸⁷ Cf. Gr. Florescu, *AnDobr*, 17 (1936) 128. Adaugă Z. Covacef, *Al. Barnea*, *Pontica*, 6 (1973) 87—95 (relief cu simboluri mitriace); Z. Covacef, *op. cit.*, 111—116.

⁴⁸⁸ Cf. G. Murnu, *BCMI*, 6 (1913) 23, 109, nr. 20 (stelă cu fronton și alte sculpturi în relief).

ORGANIZAREA FINANCIARĂ

A. GENERALITĂȚI

ACEST CAPITOL își propune să tragă concluziile celor două anterioare — agricultură, producție locală și comerț —, altfel spus să illustreze pe plan financiar consecințele activității productive ale diverselor cetăți și ale respectivelor teritorii. În mod firesc aceste consecințe se vor fi reflectat în veniturile și cheltuielile diferitelor unități administrative, cit și în averile individuale. Adăugînd că pentru o mai bună înțelegere a acestui ansamblu va fi necesară și o investigare a documentelor, care ne informează despre funcționarii cu atribuții financiare, ar rezulta că avem suficiente elemente pentru a ne forma o imagine clară despre puterea economică a fiecărei cetăți dobrogene.

Din păcate și în acest caz există o seamă de dificultăți care împiedică traducerea acestor intenții în realitate. Astfel, documentele locale nu ne îngăduie decît cunoașterea, și aceea incompletă, a funcționarilor însărcinați cu problemele financiare, ceea ce reprezintă în fond destul de puțin pentru înțelegerea unui mecanism care trebuie să fi fost în realitate destul de complicat. Despre averile individuale, cu excepția unor indicații salutare, sintem obligați să revenim la diferențele sociale degajate din analiza organizării administrative, a activității agricole, artizanale sau comerciale și pe care, în aceste condiții, nu vom face decît să le rezumăm, adăugînd doar funcțiile sacerdotale — ele înșile un indiciu de preeminență socială — sau încă sporadicele concluzii, care se pot degaja din studiul inventarelor mormintelor și încercînd — în finalul fiecărui paragraf — unele caracterizări globale despre importanța economică a fiecăreia dintre cetăți.

Cu atît mai puțin poate fi realizată, pe baza documentelor locale, o imagine coerentă despre spinoasa problemă a veniturilor și a cheltuielilor fiecărei cetăți, și în aceeași măsură de puțin cunoscută aceea a impozitelor, fie ele percepute de cetate, fie datorate de aceasta statului roman. Unica soluție ne apare, deci aceea a schițării unui tablou general pe care urmează să-l completăm pe parcurs cu indicații provenind din documentele dobrogene.

Orice cetate își procura veniturile din propriul ei teritoriu (loturi agricole, păduri, pășuni, ape), fie că acestea erau adsignate propriilor ei locuitori — și pentru care ei vor fi plătit așa numitele *tributa leviora*¹ —, fie arendate². Se adăugau unele venituri suplimentare cum ar

¹ Cf. J. Marquardt, *Orgfin*, 136; F. De Martino, *Constituzione*, 679.

² Vezi la noi p. 43, n. 118.

fi acelea provenind din vămile municipale, din sumele de bani oferite la intrarea în diferitele funcții (*summae honorariae*) sau cu diverse alte privilegii, în fine din amenzi ³.

Cu aceste venituri cetatea se obliga să asigure aprovizionarea cu grâne, supravegherea bunei îngrijiri a edificiilor publice, cheltuielile legate de cult, diversele prestații datorate statului roman (îngrijirea drumurilor și a stațiunilor de poștă) și, în fine, costul diverselor ambasade la oficialitățile romane. În sarcina celor înstăriți cădeau pe de altă parte întreținerea magistratilor și a soldaților romani, precum și perceperea de impozite datorate statului roman ⁴. Cu timpul însă aceste *munera* ajung să fie suportate doar de cei nevoiași prin așa-numita *cessio bonorum* — în sarcina cărora cădeau dintotdeauna obligațiile cele mai împovărătoare, denumite *munera sordida* — mai mult chiar, faptul că fiecare funcție impunea o sumă considerabilă de bani — nu întotdeauna ușor de achitat — face ca practic diferența între funcții (*honores, ἀρχαί*) și datorii (*munera, λειτουργίαι*) să devină iluzorie ⁵.

Desigur însă o altă categorie de dări luau drumul casei imperiale și despre acestea se cuvine să insistăm mai mult, fiind de altfel și mai bine cunoscute. De la bun început trebuie subliniat faptul că, provincie imperială, Moesia inferior și deci toate orașele sale vor fi depins de casa imperială — *fiscus* — reprezentată aici de un *procurator* în sarcina căruia trebuie să fi căzut marile lucrări publice, drumurile și desigur întreținerea armatei ⁶. Principalul impozit direct datorat de toți provincialii — cu excepția veteranilor — era impozitul funciar, indiferent, dacă acesta se numea *stipendium* sau *tributum* ⁷. Adăugind că și statul roman putea arenda el însuși o serie de loturi agricole, rezultă o pluralitate de tipuri de proprietăți pe care numai o cadastrare, diferită și ea în funcție de acestea și necesară pe de altă parte pentru întocmirea censului provincial, le-ar fi putut înregistra și controla ⁸. Indicațiile juristilor antici — a căror interpretare mai aprofundată depășește însă competența noastră — constituie un suport sigur pentru această afirmație ⁹ și în această ordine de idei nu este inutil de reaminit că autoritățile romane se vor fi văzut, încă de la începutul secolului al II-lea e.n., în situația să controleze finanțele orașelor — însărcinate cu strângerea tuturor acestor impozite — prin funcționarii denumiți *curatores civitatum* (λογισταί) sau *correctores* (διορθῶται) ¹⁰. Tot din categoria impozitelor directe făcea parte și *tributum capitis* despre care avem însă indicații cu totul sporadice ¹¹ și *vicesima hereditatum* (impozitul pe succesiuni) în legătură cu care se știe că era plătită exclusiv de cetățenii romani și pentru a cărei extindere, afirmă Cassius Dio, s-ar fi promulgat Constituția antoniniană ¹².

³ Pentru veniturile cetăților în general, cf. J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 1, 216—218; M. Rostovțev, *SESIR*, 164—224; F.F. Abbott—A. C. Johnson, *Administration*, 138—151; pentru vămile municipale, vezi S.J. De Laet, *Portorium*, 351—361 și J. Rouge, *Commerce*, 447—450, iar pentru *summae honorariae*, R. Duncan-Jones, *Economy*, 82—89, 147—156, 154—273.

⁴ Cit privește aceste *munera*, vezi, pe lângă constituțiile municipale unde se dau utile informații (cf. P.F. Girard, *Textes de droit romain*, Paris (1923^b), nr. 9, 14—16, 19), F.F. Abbott—A.C. Johnson, *op. cit.*, 84—116; Fr. Oertel, *Die Liturgie*, Leipzig (1917).

⁵ Cf. M. Rostovțev, *op. cit.*, 436 și urm.

⁶ Cf. în general, J. Marquardt, *Orgfin*, 96—187 (de completat cu *Orgdel'EmpRom*, 2, 498—606) și F. De Martino, *op. cit.*, 801—811. Urmindu-i pe acești doi autori, în casa imperială (*fiscus*); cf. recent, P.A. Brunt, *JRS*, 56 (1966) 75 și urm.) ar fi intrat veniturile provenite din posesiunile imperiale, majoritatea impozitelor indirecte și în fine din achizițiile extraordinare în vreme ce în casa militară centrală (*aerarium militare*) înființată în anul 6 e.n. veniturile provenind din *vicesima hereditatum*, *centesima rerum venalium*, precum și din unele danii făcute de împărat, destinate pensiilor veteranilor și desigur cheltuielilor armatei.

⁷ Pentru acest impozit, cf. J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 1, 95—123 și *Orgfin*, p. 229—309; F.F. Abbott—C.C. Johnson, *op. cit.*, 31 și urm.; S. Accame, *Dominio*, 28—101; F. Grelle, *Stipendium, passim*, F. De Martino, *op. cit.*, 775—797. Ultimului autor citat i se datorează și cea mai recentă punere la punct a problemei așa numitului *tus Italicum* (*op. cit.*, 676—688), singurul care asigura imunitatea.

⁸ Pentru operația de cadastrare vezi mai sus p. 55, n. 283, iar pentru censul provincial și municipal cf. *Ulpian Dig.*, 50, 15, fr. 4; *Evangelhia* lui Luca, 2, 12, comentate de J. Marquardt, *op. cit.*, 258—281; idem, *Orgdel'EmpRom* 1, 218—223; F. De Martino, *op. cit.*, 821—826.

⁹ Vezi la noi p. 43, n. 118.

¹⁰ Cf. M. Rostovțev, *op. cit.*, 415 și urm.; D. Magie, *Asia Minor*, 539—610; F. De Martino, *op. cit.*, 639.

¹¹ Cf. D. Dece, *JÖAI*, 41, (1954) 110—118 cu comentariul soților Robert, BÉ, RÉG, 69 (1965) 3, nr. 156; J. Marquardt, *Orgfin*, 299 și F.F. Abbott—A.C. Johnson, *op. cit.*, 119—120.

¹² J. Marquardt, *op. cit.*, 335—339; S.J. De Laet, *L'Antiquité Classique* (1947) 29—36. Ridicarea acestui impozit de la 5% la 10% în vremea lui Caracalla pare să dea un credit sporit afirmației citate a lui Cassius Dio, 78, 9, 5 (vezi la noi p. 44, n. 144).

O altă categorie de impozite sînt cele indirecte din rîndul cărora putem considera ca generale imperiului impozitele vamale¹³, pe comerț¹⁴, pe meșteșuguri¹⁵, precum și o serie de alte dări de mai mică importanță¹⁶. Demnă de subliniat pentru progresele etatizării aparatului financiar roman este modalitatea perceperii acestor impozite indirecte și anume în secolul I e.n. prin societăți particulare de *publicani*, în primele trei sferturi ale secolului al II-lea e.n. prin *conductores* particulari, care primesc însă un salariu, pentru ca începînd din vremea lui Marcus Aurelius să fie înlocuiți cu *procuratores* de rang ecvestru¹⁷.

În fine, o a treia categorie de impozite o constituie așa-numitele dări particulare sau extraordinare dintre care notăm impozitele pentru eliberarea sclavilor — *vicesima libertatis*¹⁸ — confiscarea bunurilor celor condamnați, amenzile și o sumă de bani destinată direct împăratului, *aurum coronarium*¹⁹, în fine cunoscutele ἀναρχεῖαι²⁰, toate venind să îmbogățească fondurile casei imperiale, beneficiară pe de altă parte și a veniturilor provenind de pe marile domenii imperiale, din minele și salinele, aparținînd de asemenea de drept împăratului²¹.

Tot din această categorie făcea parte inițial și *annona militaris*, impozit în natură perceput în teritoriile militare. Un relativ recent studiu a venit să arunce lumini neașteptate asupra acestui impozit, postulînd extinderea și regularizarea lui de la Septimius Severus, el devenind cu timpul baza impozitului funciar care, cu începere de la Diocletian, avea să capete o nouă formă și să fie denumit sistemul *iugatio-capitatio*²². Confirmat fie și numai prin extinderea autorității militare în afara teritoriilor castrelor, acest impozit reprezintă unul din cele mai clare indicii de regularizare și ordonare a aparatului financiar, care se face simțit, începînd cu dinastia Severilor. Aduși să subliniem — fără a impieta în vreun fel asupra concluziilor generale — marea schimbare care are loc în acest moment, este cazul să arătăm că spre deosebire de pluralitatea de impozite din perioada anterioară — ea însăși un reflex al unei administrații diferite de la caz la caz, Imperiul roman timpuriu reprezentînd din acest punct de vedere un conglomerat anorganic centralizat — dinastia Severilor reprezintă un important pas pe calea etatizării instituțiilor municipale, pe calea constituirii unui organism real și viabil, așa cum avea să fie Imperiul romano-bizantin, indiferent de vicisitudinile politice pe care acesta avea să le trăiască și care au contribuit pe nedrept la impresia că în secolele IV—VII e.n. sîntem departe de ordinea din primele trei secole ale Imperiului roman²³.

B. ORAȘELE GRECEȘTI

1. HISTRIA

Cu totul lacunare, documentele histriene de epocă romană nu ne oferă nici un indiciu pentru magistratii însărcinați cu finanțele orașului — așa cum vor fi fost încă din perioada greacă²⁴ — ceea ce nu ne împiedică să le considerăm existența absolut obligatorie, luînd în

¹³ Cf. S.J. De Laet, Portorium, *passim*; J. Rougé, *op. cit.*, 443—450.

¹⁴ Cf. J. Marquardt, *op. cit.*, 296, 351—352 și J. Rougé, *op. cit.*, 437—458.

¹⁵ Cf. H.A., V. Severi Alex., 24, 32, comentat de M. Rostovțev, *op. cit.*, 165; A. Piganiol, Histoire de Rome, Paris (1939) 248—249 și J. Gagé, Classes sociales, 307—313.

¹⁶ Cf. J. Marquardt, *op. cit.*, 352—353.

¹⁷ În acest sens vezi M. Rostovțev, *op. cit.*, 405 și urm.; S.J. De Laet, *op. cit.*, 370—424; F. De Martino, *op. cit.*, 826—831.

¹⁸ Cf. J. Marquardt, *op. cit.*, 355—356; A. Piganiol, *op. cit.*, 324—326.

¹⁹ Cf. J. Marquardt, *op. cit.*, 357—374; M. Rostovțev, *op. cit.*, 416.

²⁰ Cf. M. Rostovțev, *op. cit.*, 438; J. Gagé, *op. cit.*, 261—268.

²¹ Vezi mai sus, p. 148 n. 6.

²² Cf. D. Van Berchem, În Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, 80 (1937) 117—210, urmat de E. Gren, Ostbalkan, 138—146; J. Gagé, *op. cit.*, 264—291; F. Grelle, *op. cit.*, 55—56; R. Rémondon, Crise, 89, 129—130; A. Mócsy, Militärgrenzen, 211—214. De notat că, după același D. Van Berchem, *Itinerarium Antonini* este o listă de birouri de percepere a anonei militare.

²³ Despre politica economică a lui Septimius Severus și a urmașilor acestuia, vezi M. Rostovțev, *op. cit.*, 451—501; A. Piganiol, *op. cit.*, 395—410; CAH, 12 (1939), *passim*.

²⁴ D.M. Pippidi, Contribuții, 75—78.

considerație numeroasele sarcini care am văzut că le incumbau și în primul rînd stabilirea acelor *munera*, fie pe care cetatea se obliga să le asigure, dintre care la Histria putem vorbi despre aprovizionarea cu grîne ²⁵, grija pentru edificiile publice ²⁶, cheltuielile legate în general de cult ²⁷ sau diversele ambasade ²⁸, fie cele despre care este normal să presupunem că vor fi revenit în exclusivitate celor înstăriți ²⁹ între care desigur îndeplinirea diverselor funcții, care am văzut că evoluează spre noțiunea de *munus* ³⁰.

Certă în schimb este existența unor magistrați financiari ai diverselor unități, cum ar fi triburile teritoriale ³¹ sau gerusia locală, ale cărei cheltuieli erau desigur dirijate spre sărbătorile de cinstire a casei imperiale³².

Cum s-a arătat mai sus, magistrații cetății erau însărcinați deopotrivă și cu stringerea impozitului finciar datorat statului roman de către o ipotetică cetate *stipendiaria* ³³. Fără a reveni asupra argumentării din capitolul destinat organizării administrative privitoare la statutul juridic al cetății Histria, se cuvine să insistăm aici asupra modalității concrete de percepere a acestui impozit. Astfel, dacă în micul teritoriu este mai normal să presupunem că magistrații cetății vor fi fost cei însărcinați cu stringerea lui — ajutați eventual de casierii diferitelor triburi — este sigur că în *regio Histriae* de această chestiune se vor fi ocupat în primul rînd *quaestores* din satele respective ³⁴, supravegheați desigur de conducătorii — *archontes* — acestui mare organism administrativ ³⁵. Nu este, evident, locul să reluăm aici diversele categorii de proprietari agricoli din cele două unități administrative pentru a stabili ce impozit va fi grevat fiecare proprietate în parte ³⁶, singurul lucru care ne-ar rămîne de subliniat fiind doar imunitatea de care se vor fi bucurat comunitățile de veterani de la Sinoe și Rîmnicul de Jos ³⁷. În rest este foarte probabil că toate aceste averi trebuiau desigur catalogate și înscrise în censul orășenesc — pe baza căruia era fixat tributul datorat de cetate — operațiune amplă la a cărei reușită trebuie să fi colaborat și oficialitățile romane, fie prin prefectii litoralului maritim, dacă într-adevăr așa se vor fi numit, pînă la desființarea acestui organism ³⁸, fie prin procuratorul provinciei ³⁹ fie, așa cum apare într-un document din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., printr-un λογιστής ⁴⁰.

²⁵ Vezi la noi p. 82, n. 66.

²⁶ Vezi la noi, p. 115, n. 48—52.

²⁷ Cu vremea, îndeplinirea acestor funcții devine un *simpulumunus* (cf. CIL, 12 489 cu comentariul lui D.M. Pippidi, Studii, 237). Alte documente privind funcțiile religioase: Syll⁴, 708; C. Moisis, BCMI, 4 (1911) 106 = J. Weiss, JÖAI, 14 (1911) 149—154; V. Pârvan, Histria, 4, 631, nr. 29 = D.M. Pippidi, Contribuții, 435—438; idem, Histria, 7, 91, nr. 59; idem, Dacia, 2 (1925) 218, nr. 21 = M.J. Vermaseren CIMRM, nr. 2 296; D.M. Pippidi, Histria, 1, 562, nr. 34; idem, Contribuții, 401—425, 445—463; idem, Studii, 157—163, 238—247, nr. 1—6; idem, StCl, 8 (1966) 55, nr. 18; Em. Popescu, Dacia, NS, 4 (1960) 274—276.

²⁸ Syll⁴, 708; D.M. Pippidi, Contribuții, 355, r. 52—54 și respectiv 40—41, cu comentariul lui J.H. Oliver, Greek-Roman-Byzantine Studies, 6 (1965) 113 și urm.; J. și L. Robert, BE, REG, 79 (1966) 403, nr. 276. Aduagă D.M. Pippidi, *op. cit.*, 386—400.

²⁹ Vezi la noi, p. 39, n. 87. Ca îndeplinindu-și diversele λειτουργίαι (*munera*) sînt menționați doar M. Ulpius Artemidorus, Aba, fiica lui Hacataios, și L. Pompeius Valens.

³⁰ Vezi la noi, în general p. 148.

³¹ Vezi ridicarea altarului Nimfelor din fondurile tribului Aigikoreis (AEM, 17 (1894) 88, nr. 12), apoi casierul unui colegiu (V. Pârvan, Histria, 7, 91, nr. 59).

³² Este vorba de dania lui Artemidoros al lui Herodoros de 1 000 denari din doblnile căreia urmau să se serbeze anual Rosaliile (V. Pârvan, Histria, 4, 596, nr. 20, col. II, r. 8—11).

³³ Singura probă concretă a perceperei unui asemenea tribut ar putea s-o constituie mențiunea lui Cassius Dio despre abuzurile lui C. Antonius Hybrida, dacă într-adevăr ea se referă la cetățile grecești vestpontice și nu la populațiile dintr-o zonă mai vestică (vezi sursele și bibliografia citată mai sus la p. 16, n. 25).

³⁴ În fapt această funcție nu apare decît în vicus Quintinionis (vezi la noi p. 44, n. 136, 139). În general despre *quaestores*, vezi J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 1, 232—235; F. De Martino, *op. cit.*, 641, 642.

³⁵ *Arc(h)ontes regionis Histriae* apar menționați în inscripțiile publicate de St. Constantinescu, SCIV, 9 (1958) 2, 349—355 și mai clar la Gr. Florescu, *op. cit.*, 337—348, care ajunge la concluzia că ei pot fi asimilați cu așa-numiții *decemprimi* (= δεκάπρωτοι). Pentru această funcție destinată stringerii anonei militare, vezi J. Marquardt, *op. cit.*, 315; F. Grelle, *op. cit.*, 56—65.

³⁶ Vezi mai sus, p. 83 și urm.

³⁷ Vezi mai sus, p. 44, 45, n. 136—139 și respectiv 155. Aduagă pe sacerdoții lui Jupiter Dolichenus de la Sinoe (D. Tudor, SCS Iași, 2 (1951) 1/2, 499, nr. 1).

³⁸ R. Vulpe, Studi Romani, 6 (1958) 6, 647, relevă că printre misiunile preponderant militare (vezi la noi p. 18) ale acestor prefecti figurau și unele însărcinări de natură economică, așa cum rezultă destul de clar din horothesie, r. 11, 12 și respectiv 20—22.

³⁹ Vezi p. 151, n. 46.

⁴⁰ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 623—631, nr. 27—28. D.M. Pippidi, *op. cit.*, 424—425 (vezi la noi p. 39, n. 87).

Nu putem afirma nimic despre *tributum capitis*⁴¹, iar despre *vicesima hereditarium* nu avem decât a sublinia că ea nu este de identificat oriunde apar *heredes*, ci doar la cetățenii romani⁴².

În schimb, cum se știe, organizarea vamală a Histriei este bine cunoscută și aceasta în primul rând grație celebrei hotărnicii. Din punctul de vedere care ne interesează aici ne-au rămas de semnalat foarte probabila existență a unui birou vamal local ((τελώνιον τῆς ἰχθυικῆς)) — importantă sursă de venituri pentru cetate⁴³ —, în fine diversele forme de administrare a vămii romane de la prefectii (litoralului maritim?)⁴⁴, la conductorul Charagonius Philopalaestrus de la începutul secolului al II-lea e.n.⁴⁵, și apoi Fabius Pompeianus, ipoteticul procurator al aceluiași district vamal din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.⁴⁶.

Nu avem știri speciale despre impozitele pe comerț și meșteșuguri, dacă nu ne referim la datele conținute în capitolul precedent, care atestă aceste activități și care vor fi fost grevate de respectivele impozite⁴⁷, sau despre *vicesima libertatis*, în legătură cu care avem în vedere libertii menționați în documentele epigrafice⁴⁸. Dacă însă Hora Dagei și Laikos Pyrgos reprezintă două unități ale unui *saltus* imperial, ceea ce nu le va fi scutit de cunoscutele *munera* (λειτουργίαι) și corvezi (ἀνγαρεῖαι)⁴⁹, iar la Sinoe se află într-adevăr o exploatare minieră, aparținând poate împăratului⁵⁰, rezultă că teritoriul histrian conține câteva posesiuni imperiale ale căror venituri vor fi luat desigur calea fiscalui.

În fine, intervenția lui M. Vindius Verianus, prefect al flotei dunărene, în conflictul de hotărnicie din teritoriul histrian reprezintă, așa cum am afirmat și pînă acum, o dovadă ipotetică a extinderii și în teritoriile civile a impozitului în natură *annonae militaris*⁵¹, iar în această ordine de idei este cazul să reamintim că figurînd în *Itinerarium Antonini*, Histria pare să fi fost ea însăși o importantă bază de percepere a acestui impozit⁵².

Adiționînd și rezumînd toate datele din capitolele anterioare ne rămîne să încercăm a formula unele judecăți de valoare despre ponderea economică a cetății, desigur în strînsă conexiune cu averile individuale. În legătură cu acestea din urmă sîntem din nou nevoiți să revenim la datele aceluiași capitol, altfel spus la demnitatea cetății⁵³ sau la preoții municipali⁵⁴ — ale căror averi pot fi deduse din înseși funcțiile pe care le dețineau și care implicau cheltuieli considerabile⁵⁵ —, la posesorii de loturi agricole⁵⁶ și la comercianții, la constructorii benevoli ai unor

⁴¹ Vezi la noi p. 148, n. 11.

⁴² Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, 671, nr. 46; 680, nr. 49; 692, nr. 56; idem, *Dacia*, 2 (1925) 223, nr. 24 și eventual 238, nr. 38.

⁴³ Vezi la noi, p. 113.

⁴⁴ Vezi la noi p. 150, n. 38.

⁴⁵ Lista conductorilor vămii dunărene se găsește la S.J. De Laet, *op. cit.*, 385, n. 2 și se înfățișează după cum urmează: Charagonius Philopalaestrus (100 e.n.); C. Calcinus Tertianus (prima jumătate a sec. II e.n.); Iulius Proculus; T. Iulius Perseus; Q. Sabinius Veranus; T. Iulius Saturninus și C. Antonius Rufus (Antoninus Pius); Anonim; T. Iulius Capito, C. Iulius Epaphroditus, Iulius Ianuarius (Marcus Aurelius); M. Antonius Fabius (Marcus Aurelius).

⁴⁶ Despre funcția acestui personaj, a cărui carieră a fost datată tot în jurul anului 100 e.n. (V. Pârvan, *op. cit.*, 580; D.M. Pippidi, *op. cit.*, 360, n. 12), s-au făcut diverse ipoteze începînd cu aceea a unui simplu scrib și terminînd chiar cu aceea de procurator al vămii dunărene. După observația lui R. Vulpe, DID, 52—54, el nu poate fi însă contemporan cu M. Laberius Maximus, ci oricum posterior recopierii horothesiei în a doua jumătate a sec. II e.n. (vezi la noi p. 27, n. 170), cînd el putea să fi fost tot atît de bine procurator al provinciei sau eventual al districtului vamal de la Dunărea de Jos (nu însă și guvernator, cum crede R. Vulpe). S-ar cîștiga astfel un nou nume pe lista acestor procuratori vamali, care după S. J. De Laet,

op. cit., 405, n. 1 (de comparat cu H. G. Pflaum, *Carrières, passim*) ar arăta după cum urmează: C. Antonius Rufus (Marcus Aurelius); P. Helvius Pertinax (169 e.n.); Avianus Bellicus (182 e.n.); T. Claudius Xenophon (Commodus); C. Antonius Iulianus (sec. II); Aurelius Heraclitus (201 e.n.); M. Gongius Nestorius (209—211 e.n.); C. Iulius Paternus (212—217 e.n.); Antonius Silvanus (227 e.n.); Aelius Ianuarius (sec. III e.n.); Iucundius Marcus (sec. III e.n.); Anonim (sec. III e.n.); Anonim (sec. III e.n.); M. Iulius Apollinaris (sec. III e.n.).

⁴⁷ Vezi mai sus, p. 111 și urm.

⁴⁸ Pentru libertii vezi mai sus p. 82, n. 71.

⁴⁹ Cf. I. Stoian, *Dacia*, NS, 3 (1959) 375—377, col. I, r. 10—15; col. II, r. 6—17; col. III, r. 15—19 (bibliografia citată a p. 45, n. 149—154). Nu știm desigur ce formă juridică va fi avut așezarea primilor locuitori — eventual acei Dagei de la nord de Dunăre — aduși poate, întocmai cu confrății lor transplantate în Moesia, *ad praestanda tributa* (cf. CIL, 14, 3 608, r. 9—13).

⁵⁰ Vezi mai sus, p. 119, n. 96, 97.

⁵¹ Cf. CIL, 14 447; V. Pârvan, *Histria*, 4, 633, nr. 30; I. I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1/2, 75—86 (la noi p. 46, n. 171—175).

⁵² Cf. *Itin. Ant.*, 227, 2.

⁵³ Vezi în general p. 39.

⁵⁴ Vezi mai sus, p. 150, n. 27.

⁵⁵ Pentru așa-numitele *summae honorariae*, vezi în general, p. 148, n. 3.

⁵⁶ Cf. mai sus, p. 82 și urm.

edificii publice sau proprietarii de ateliere și despre a căror importanță diferită — ne referim în special la prevalența comerțului cu pește — am făcut în respectivele capitole reflecțiile cuvenite⁵⁷. La acestea se cuvine să adăugăm pe de o parte pe autorii de danii, izolați încă în secolele I î.e.n. — I e.n.⁵⁸, mai bine atestați în primele trei sferturi ale secolului al II-lea e.n. și lipsind cu desăvârșire începând din vremea dinastiei Severilor⁵⁹, pe de altă parte pe veteranii despre ale căror averi șintem, în general, mai bine informați și care vor fi constituit, alături de oligarhia greacă, clasa înstărită a Histriei în secolele II—III e.n.⁶⁰. Nu șint desigur de neglijat nici monumentele despre care ni se spune că au fost făcute pe cheltuiala personală (*de suo*, ἐκ τῶν ἰδίων), atestate în special în secolul al II-lea e.n., și pornind de la care se pot face calcule precise privind averea donatorilor⁶¹, și cu atît mai puțin inventarul diferitelor morminte. Astfel dacã în secolele I—II e.n. existã cîteva morminte cu un inventar mai bogat⁶² în secolele II—III e.n. putem cita puține exemple de morminte bogate, marea majoritate fiind sãrace⁶³.

Cã suma averilor individuale determina bogãtia cetãtii în general ne-o dovedesc și informațiile globale pe care le posedãm despre evoluția ponderii economice a orașului. Între secolul I e.n. cînd Histria este calificatã de Strabo drept un simplu πολίχνιον⁶⁴ și secolul al IV-lea e.n. cînd un autor de talia lui Ammianus Marcellinus afirmã cã ea *fuit quondam potentissima*⁶⁵, vechea colonie milesianã traverseazã o perioadã destul de grea în a doua jumãtate a secolului I e.n., își revine și atinge apogeul dezvoltãrii sale de epocã romanã în perioada Antoninilor, pentru ca în secolul al III-lea e.n. epitetul de λαμπροτάτη asumat de cetate sã corespundã în fapt unei sãrãcirii progresive, poate doar unei egalizãri a averilor și aceasta direct proporțional cu ancorarea ei tot mai stabilã în textura economicã a Imperiului roman. Acestui element de crizã — vizibil în cazul cetãților grecești tocmai prin comparația cu înflorirea lor anterioarã — i se vor fi adãugat efectele invaziilor gotice, deosebit de grave la Histria și, probabil, continuarea procesului de formare a lagunei, toate acestea contribuind la agravarea impresiei de declin a cetãtii, care se prezintã în pragul unei noi epoci mai slãbitã decît ar presupune-o dezvoltarea sa anterioarã⁶⁶.

⁵⁷ Cf. mai sus, p. 111 și urm.

⁵⁸ Aristagoras îndeplinește funcția de agoranom ἀπὸ τῶν ἰδίων δαπανημάτων (Syll⁴, 708).

⁵⁹ Din sec. II e.n. dateazã unele dovezi și anume: V. Pãrvan, *op. cit.*, 596, nr. 20, col. II, r. 8—11 (138 e.n.); dania lui Artemidoros al lui Herodoros de 1 000 de denari pentru gerusia orașului; Em. Popescu, *op. cit.*, 274—276, r. 25—33 și 41—44 (mijlocul sec. II e.n.): Aba doneazã membrilor sfatului și altor colegii sau persoane izolate cîte 2 denari; CIL, 7 526 (Vadu): danie de 75 denari fãcutã vicusului Celeris pentru sãrbãtorirea Rosaliilor. Dintre toate aceste danii, doar aceea a Abei pare mai ridicatã, restul fiind destul de modeste fațã de cele cunoscute în general în imperiu. Pentru aceste generozitãți, vezi L. Robert, *Hellenica*, 10 (1954) 199, 200 și 298 și R. Duncan-Jones citat mai sus la p. 41, n. 100.

⁶⁰ Pentru averile municipale vezi mai sus p. 64, n. 388 și recentã contribuție a lui P. Garsney, *Historia*, 20 (1971) 2/3, 310 și urm.; pentru averile militare (p. 59, n. 326), cf. H. Nesselhauf, *Historia*, 8 (1959) 434—442; G.R. Watson, *op. cit.*, 372 și urm.; H.D'Escurac Doisy, *HommAlbGrenier*, 571—583. În legãturã cu prețurile în antichitate, cf. R. Duncan-Jones, *Economy*, 89—119 și 156—227; J. Szilagyi, *AAASH*, 11 (1963) 325—389.

⁶¹ Fãrã a relua aici toate construcțiile fãcute de particulari cum ar fi de pildã reparația portului (p. 115, n. 38) sau a gimnaziului (n. 48), ambele putînd fi evaluate la sume în jurul a cîtorva zeci de mii de sesterți — vom menționa doar pe acelea care șint acompaniate de formula *de suo* = ἐκ τῶν ἰδίων și anume, D.M. Pippidi, *Studiul*,

157—163: Papas al lui Theopompos construiește în sec. I e.n. un templu, construcție ce poate fi evaluatã la cîteva mii de sesterți; V. Pãrvan, *Dacia*, 2 (1925) 223, nr. 24 (sec. II e.n.), altar; 238, nr. 38 (sec. II—III e.n.), altar; idem, *Histria*, 7, 78, nr. 53 (177 e.n. din vlcus Celeris), altar; IGR, 599 (sec. II—III e.n. din Istria-sat) misterioasa construcție ἀβιτωριον (vezi la noi, p. 118, n. 77).

⁶² Dintre mormintele bogate din aceastã perioadã vezi cele publicate de P. Alexandrescu, *Histria*, 2, 197—200 (T. XXX) 201—204 (T. XXXVI); 204—206 (T. XVI); 206—209 (T. XXIV); 210—213 (T. XXVII); 218—220 (M. XXV¹); 222 (M. XXV²), iar dintre cele cu inventar mai sãrac, *ibidem*, 209, 210 (T. VII); 210 (T. VIII), 213 (T. VI); 221 (M. XXX²); 221—222 (M. XXX³).

⁶³ Morminte cu un inventar mai bogat din aceastã perioadã publicã P. Alexandrescu, *op. cit.*, 222—223 (M. XXVIII³); D. Tudor, *Materiale* 4, (1957) 34 (M.5); M. Coja, *op. cit.*, 50—53 (M.16 și 17) în timp ce morminte sãrace, uneori fãrã inventar șint descrise de P. Alexandrescu, *op. cit.*, 223 (M. XXVII⁴); 223, 224 (M. XXVII⁵); 224 (M. XXVII⁶); 224 (M. XXVII⁷); 224 (M. XXVII⁸); S. Dimitriu, *Materiale*, 4 (1957) 29—31 (M. 5, 6, 8, 9); D. Tudor, *op. cit.*, 34—35 (M. 3, 4, 8, 11); M. Coja, *op. cit.*, 48—55 (M. 5, 10, 12, 13, 18, 20); idem, *Materiale* 5 (1959) 288 (9 morminte); 8 (1962) 413 (M. 19).

⁶⁴ Cf. Strabo, 7, 6, 1 (C 319); dar Plin., *Nat. hist.*, 4, 11 (18) 44, o calificã drept *pulcherrima*.

⁶⁵ Cf. Amm. Marcell., 22, 8.

⁶⁶ În general, vezi B. Pick, *Münzen*, 139—158 și Em. Condurachi, *Histria*, 1, 51—62.

2. TOMIS

Cu mult mai bine cunoscută, cel puțin din punctul de vedere al funcționarilor, ne apare organizarea financiară a cetății tomitane. Începînd cu unele dovezi despre finanțele unor asociații religioase sau tribale⁶⁷, documentele epigrafice ne informează despre existența unor *οικονόμοι* sau *ταμίαι* ai orașului⁶⁸ în sarcina cărora trebuie să fi căzut, cum am văzut mai sus, fixarea, pe baza veniturilor individuale, a diverselor *munera*⁶⁹. Despre acestea, cu excepția acelor care incumbau cetății în ansamblu (*munera personalia*) — aprovizionarea cu grîne⁷⁰, construcțiile publice⁷¹, nevoile cultului⁷² —, se cuvine să menționăm că posedăm documente care atestă preluarea lor de către evergeți, cum ar fi unele ambasade efectuate în interesul cetății⁷³, aceasta fără a mai pomeni despre orice funcție administrativă, care, cu timpul, devine ea însăși un *munus*⁷⁴.

Certă ne apare pe de altă parte preocuparea oficialităților financiare romane pentru acest mare centru comercial, dovadă stînd numeroasele mențiuni despre procuratori⁷⁵, unii dintre ei sigur ai provinciei⁷⁶, alții însă probabil și ai vămii de la Dunărea de Jos la care mai adăugăm că pînă la un anumit moment de aceste probleme se vor fi ocupat prefectii (litoralului maritim ?), precum și conductorii vămii dunărene⁷⁷.

Împreună cu magistrații cetății și cei din diversele sate — care însă nu sînt pînă în prezent atestați — toți acești funcționari romani vor fi fixat tributul cetății, desigur, pe bază de cens și cu ajutorul unei riguroase cadastrări a teritoriului. Ultimele două afirmații necesită însă explicații suplimentare. Mai întii că, neavînd nici un indiciu despre posesiunea de către cetate a așa-numitului *ius Italicum*, este foarte probabil ca ea să fi plătit în fapt acest tribut, astfel că, pe lângă ogoarele arendate direct de oficialitățile romane sau adsignate veteranilor, cetățenii tomitani vor fi contribuit și ei la rotunjirea acestui tribut, rămîind doar să ne întrebăm dacă același lot putea fi supus concomitent la plata acelor *tributa leviora* datorate cetății și la aceea a tributului datorat statului roman⁷⁸. În al doilea rînd rezultă că în fața unei

⁶⁷ Cf. D.M. Teodorescu, Monumente, 8, nr. 3 (finanțele unei asociații) și I. Stoian, Tomitana, 74 (finanțe tribale.)

⁶⁸ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 106, nr. 8 (sec. II): *ταμίαις*; *ibidem*, 167 (sec. II—III e.n.): *οικονόμοι*; M.J. Verma-seren, CIMRM, nr. 2 306—2 307 (sec. II e.n., Tirgșor): *οικονόμος*.

⁶⁹ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 78, nr. 2, de unde rezultă că cei doi comandanți — scutiți ei înșiși de plata oricărei amenzi — aveau dreptul să oblige pe oricine nu se va supune hotărîrilor lor la plata a 10 stateri pe lingă o contribuție individuală de patru stateri de aur, apoi mențiunea lui Ovidius, Ep., 4, 9, 101—104, după care el s-ar fi bucurat de imunitate fiscală (cf. R. Vulpe, Studi Romani, 6 (1958) 6, 645), în fine opinia lui L. Robert, *Gladiateurs*, 267—8, după care organizarea de jocuri în amfiteatru era un *munus* (λειτουργία).

⁷⁰ Vezi la noi p. 89, n. 138.

⁷¹ Vezi la noi, p. 123.

⁷² Pentru funcții sacerdotale la Tomis sau în teritoriu, vezi AEM, 6 (1882), nr. 29; 17 (1894) 95, nr. 30; 19 (1896) 97, nr. 44; CIL, 7 559; IGR, 601 (Filimon Sîrbu), 604, 614, 621, 638; I. Stoian, *op. cit.*, 57, nr. 2; 70, nr. 3; 78, nr. 2; 100—101, nr. 1—2; 104—105, nr. 5 și 7; 107, nr. 10; 113, nr. 22; 165 (Credința); 173, nr. 1 (Cumpăna); 174, nr. 2 (Anadolioi) și 3; 215, 216, nr. 16 (M. Kogălniceanu) și 17; D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 8, nr. 3; A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 83, nr. 5.

⁷³ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, 103, nr. 3; AEM, 17 (1894) 91, nr. 19; I. Micu, Călăuza, 42, nr. 238 (cu observațiile lui L. Robert, BÉ, RÉG, 50 (1939) 482, nr. 225).

⁷⁴ Pentru aceste funcții vezi în general p. 148.

⁷⁵ Documentele tomitane menționează următoarele personaje de rang ecestru: I. Stoian, *op. cit.*, 133, nr. 38 = W. Peek, StCl, 6 (1964) 122, nr. 11; *ἐπίτροπος Ἀππιανός*; CIL, 6 155 (sec. III e.n.): Aurelius Herculanus, *v(tr) egregius ducenarius* și Ulpius Valerius Aurelianus, *v(tr) egregius centenarius*; D. Tudor, Materiale, 2 (1956) 587, nr. 57 (sec. III e.n.): Valerianus *ducentarius*; I. Stoian, *op. cit.*, 209, nr. 1: Publius Aelius Ammonius *ὁ κράτιστος ἐπίτροπος*.

⁷⁶ După H. G. Pflaum, *op. cit.*, lista procuratorilor Moesiei s-ar înfățișa după cum urmează: *Cornelius Latnianus* (epoca depinde de datarea papirului Hunt pentru a cărui cronologie vezi mai sus p. 23, n. 117); *L. Sept[...]* *Petro[...]* (înainte de 158 e.n.); *M. Valerius Maximianus* (către 176 e.n.); *T. Aurelius Calpurnianus Apollonides* (198—209 e.n.); *Modius Terentinus* (225—229 e.n.); *L. Titinius Clodianus* (236 e.n.); *C. Titius Similis* (193—238 e.n.); *P. Aelius Ammonius* (238—244 e.n.); *[C]aecilius Re[...]* (începutul sec. III e.n.); *P. Livius Larenis* (către 189 e.n.).

⁷⁷ Singurul document care permite localizarea activității vreunui din aceștia la Tomis se lasă citit la I. Stoian, *op. cit.*, 133, nr. 38 (161—168 e.n.) și se referă la conductorul T. Iulius Capito, totodată consilier al orașului Tomis.

⁷⁸ În afara bibliografiei orientative de la începutul acestui capitol (p. 147, 148, n. 1 și 7) referitoare la *tributa leviora* și respectiv *ius Italicum*, vezi pentru problema a două case — cea imperială și cea municipală — analogia care se poate extrage din analiza documentelor privind amenzi (p. 154, n. 85).

pluralității de tipuri juridice de posesiuni agricole, o cadastrare — despre care nu avem încă nici un indiciu — va fi fost absolut necesară, tot așa cum ipoteza existenței unor funcționari însărcinați cu controlul finanțelor orașului nu ni se pare ușor de respins, chiar dacă documentația actuală nu o confirmă încă ⁷⁹.

Nu avem știri speciale despre *vicesima hereditatium*, unul din cele mai importante impozite directe odată cu constituția lui Caracalla ⁸⁰. după cum pentru *vicesima libertatis* va trebui să ne mulțumim cu simple referiri la numeroși liberti tomitani ⁸¹.

Cît privește organizarea vamală, se poate susține pe baza documentelor locale, că orașul Tomis făcea parte în mod cert din rețeaua vamală romană, ceea ce nu va fi exclus, ca la Histria, existența unui *portorium* propriu, limitat poate la anumite produse ⁸². În schimb este sigur că impozitul pe comerț, activitate în legătură cu care am văzut că există o serie de magistrați locali, va fi avut o extensiune considerabilă ⁸³, ca dealtfel, poate într-o măsură mai mică, și cel pe meșteșuguri ⁸⁴.

În ceea ce privește contribuțiile extraordinare, amintim aici două dintre ele, de natură să lămurească eventual unele aspecte importante ale sistemului financiar tomitan. Mai întâi despre interdicțiile de violare a mormintelor — care se ridică uneori la sume considerabile — și despre care se postulează în chip explicit că trebuiau predate deopotrivă fiscului imperial și casei municipale ⁸⁵. Cele două organisme își vor fi exercitat, deci concomitent autoritatea asupra cetățenilor tomitani și dacă analogia este plauzibilă, plata tributului către cetate (*tributa leviora*) nu-i va fi scutit pe aceiași contribuabili de *tributum soli* datorat statului roman ⁸⁶. Pe de altă parte am văzut că în secolele I—II e.n. majoritatea clădirilor oficiale erau construite fie de cetate, fie de binefăcători fie, în fine, de guvernatori dintr-un fond afectat provinciei anume în acest scop ⁸⁷. Din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. datează însă un document din care rezultă că zidul de incintă a fost refăcut de tomitani pe porțiuni (*πύλεις*) în legătură cu care s-a făcut pe bună dreptate observația că erau efectuate prin prestații impuse, trădând deci și aici o pauperizare progresivă a cetății care nu scapă — după cum se vede — nici ea de efectele crizei din vremea războaielor marcomanice ⁸⁸.

Despre domenii imperiale, dacă se exceptează ipoteza existenței unei asemenea unități în vicus Turris Muca, unde-i avem atestați pe *lai consistentes*, nu se poate afirma nimic sigur ⁸⁹, în timp ce, prin analogie cu situația de la Histria și întemeiați pe documentele care atestă revenirea unor unități militare stabile, este foarte posibil ca și la Tomis, menționată de asemenea în *Itinerarium Antonini, annona militaris* să fi fost percepută începînd din vremea dinastiei Severilor ⁹⁰.

Prosperitatea economică a orașului — am văzut acest lucru în capitolul precedent — se întemeia în special pe activitatea comercială ⁹¹. Desigur nici agricultura și nici meșteșugurile nu trebuiesc omise, ele constituind, de asemenea, importante surse de venituri ⁹². Menționînd doar pe veteranii despre ale căror averi se întîmplă să fim în general mai bine informați ⁹³, se cuvine să remarcăm că spre deosebire de Histria, numărul evergeților continuă să fie relativ ridicat și în secolul al III-lea e.n., cînd orașul trece totuși printr-o perioadă de relativă sărăcie ⁹⁴.

⁷⁹ Pentru documentul pe baza căruia Gr. Tocilescu, Fouilles, 229, nr. 62 crezuse a putea susține existența unor λογιστάι la Tomis, vezi p. 156, n. 112.

⁸⁰ *Heredes* apar menționați în următoarele inscripții tomitane sau din teritoriu: CII., 7553, 7554, 7572, 7574, 14 214²⁰; I. Stoian, *op. cit.*, 128, nr. 29; 132, nr. 36 (Cumpăna); 188, nr. 3 (= I.I. Russu, StCl, 8 (1966) 221, nr. 1); 203, nr. 3; 212, nr. 6; 214, nr. 11; P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 73, nr. 1 (Lazu); 79, nr. 3 (Cumpăna); (?) D. Tudor, SCIV, 2 (1951) 2, 159—163 (teritoriu); (?) Gh. Poenaru Bordea, NMESM, 124, nr. 9.

⁸¹ Vezi mai sus p. 89, n. 139.

⁸² Vezi mai sus p. 122.

⁸³ Cf. mai sus p. 122 și urm.

⁸⁴ Cf. mai sus, p. 123 și urm.

⁸⁵ Documentele în care se citează aceste ipoteze amenzi sint: AEM, 8 (1884) 18, nr. 51; 11 (1887) 63, nr. 127

(Palazu); CII., 7552; I. Stoian, *op. cit.*, 61, nr. 4; 128—130 nr. 29—32; D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 27, nr. 15; A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 92, nr. 12 (Valu lui Traian). Pentru distincția între cele două case vezi L. Robert, Istros, 2 (1936) 206.

⁸⁶ Vezi la noi p. 153, n. 78.

⁸⁷ Cf. la noi p. 148, n. 4.

⁸⁸ Inscripția se lasă citată la I. Stoian, *op. cit.*, 167 (adaugă AEM, 8 (1884) 8, nr. 22) și ea a fost comentată de V. Pârvan, Zidul, 431—432 și R. Vulpe, HAD, 250.

⁸⁹ Vezi la noi p. 50.

⁹⁰ Cf. mai sus p. 49, n. 206. Tomis este menționat în Itin. Ant., 227, 3.

⁹¹ Vezi în general p. 126.

⁹² Cf. mai sus p. 87 și urm. și 124 și urm.

⁹³ Vezi în lucrarea de față, p. 50, n. 215.

⁹⁴ Vezi mai sus, p. 48, n. 196.

Ca o dovadă că cetatea va fi resimțit nevoia unor protectori, de la care sînt de presupus și o serie de avantaje economice, documentele epigrafice ne atestă — în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. — doi patroni, funcție care prevestește ambianța din perioada romano-bizantină⁹⁵. Către aceleași încheieri cronologice pare să conducă pe de o parte și ancheta inventarelor mormintelor, unele foarte bogate în secolele I—II e.n., majoritatea modeste în a doua jumătate a secolului al II-lea și pe tot parcursul celui de-al III-lea e.n.⁹⁶, pe de altă parte inscripțiile în care sînt pomenite diverse monumente executate din fonduri personale⁹⁷.

Documentele privind orașul, ca unitate, nu fac și ele decît să confirme această evoluție economică. De la neînsemnatul ἐμπόριον din secolul al III-lea i.e.n., la orașelul din secolul I e.n. — așa cum ni-l prezintă Strabo sau Ovidius — orașul Tomis parcurge treptele unei rapide ascensiuni. Sediul al prefecturii (litoralului maritim?) apoi, după o scurtă perioadă de eclipsă în vremea dinastiei Flaviilor, metropolă a Pontului Stîng începînd din vremea lui Antoninus Pius, posedînd în secolul al III-lea e.n. epitetul de λαμπροτάτη, perioadă în care monumentele tomitane rivalizează cu cele din marile orașe provinciale, cetatea tomitanilor ni se înfățișează în pragul dominatului ca un organism viabil, capabil să-și păstreze titlul de capitală a noii provincii Scythia Minor⁹⁸.

3. CALLATIS

Datele pe care le posedăm cu privire la organizarea financiară a orașului Callatis sînt cu mult mai reduse decît în cazul celorlalte două cetăți vestpontice. N-avem de semnalat decît două funcții cu caracter financiar — și acelea ale unor asociații particulare⁹⁹ —, unele vagi indicii privind îndeplinirea unor *munera*¹⁰⁰, precum și o ipoteză — respinsă de altfel între timp — privind clauza din *foedus* prin care cetatea s-ar fi obligat să ajute cu bani Roma¹⁰¹. În rest, sîntem nevoiți să amintim că cetatea se va fi angajat să asigure diversele necesități ale callatienilor¹⁰², frecvent preluate de către binefăcători¹⁰³.

În schimb, hotărnicia callatiană ne prilejuiește și în contextul acestui capitol, noi concluzii. S-a arătat așadar în capitolul privind organizarea administrativă că parcelarea teritoriului callatian, corespunzînd poate vechilor loturi, reprezintă o acțiune legată de organizarea romană a provinciei și că denumirea ei de *centuriatio* nu presupune confiscarea teritoriului de către Roma

⁹⁵ Cf. p. 49, n. 209

⁹⁶ Cu excepția sarcofagelor (pentru care vezi mai sus p. 125, n. 162), avem de menționat mormintele excepțional de bogate din sec. I—II e.n. publicate de M. Bucovală, Pontice, 1 (1968) 296—306; 3 (1970) 191—201 și 6 (1973) 97—103, apoi cele relativ modeste din aceeași perioadă (cf. Gr. Florescu, AnDobr, 15 (1934) 115—118; A. Rădulescu, M. Davidescu, Materiale 5 (1959) 753—755; V. Barbu, StCl, 3 (1961) 217 (M.17 și 33), 218, 219 (M.35 și 121), 222 (M.18); pentru perioada sec. II—III e.n., cf. *ibidem*, 220 (M. 38), 223 (M.128 și 165); idem, Dacia NS, 8 (1963) 559, n. 2; M. Davidescu, RevMuz, 2 (1965) 1, 88, 89 (Mamaia).

⁹⁷ Din sec. I e.n. datează următoarele documente atestînd construcții făcute ἐκ τῶν ἰδίων (AEM, 19 (1896) 97, nr. 44; IGR, 621), din sec. II e.n. ceva mai multe (AEM, 19 (1896) 222, nr. 88; IGR, 604, 610; I. Stoian *op. cit.*, 106, nr. 9; 165 (Credința); Gr. Tocilescu, Fouilles 232, nr. 5; D.M. Teodorescu, *op. cit.*, 8, nr. 3; A. Aricescu, StCl, 5 (1963) 319, nr. 1), iar din prima parte a sec. III e.n. un număr, de asemenea, considerabil: CIL, 13 743 (Urchuchioi); I. Stoian, *op. cit.*, 129, nr. 30; 132, nr. 36; 167; 168, n. 4; 205, nr. 7; V. Pârvan, Ulmetum, 2, 2, 368, nr. 17 (M. Kogălniceanu); Ch. Robert, AnDobr, 2 (1921) 221, nr. 2; D. Tudor, SCIV, 13 (1962) 1, 119, nr. 3; A. Ră-

dulescu, SCIV, 14, (1963) 1, 79, nr. 2 (M. Kogălniceanu); V. Barbu, Dacia, NS, 8 (1963) 564, nr. 4; Gh. Poenaru Bordea, NMESM, 122, nr. 8).

⁹⁸ Pentru evoluția istorică a orașului Tomis, cf. K. Regling, München, 587—596; V. Pârvan, Zidul, 415—444 și I. Stoian, *op. cit.*, 13—55.

⁹⁹ Ne referim pe de o parte la cvincvenalul *conventus*-ului cetățenilor romani de aici (A. Rădulescu, StCl, 4 (1962) 275—279), pe de altă parte la un ταμίας al unui colegiu (idem, SCIV, 14 (1963) 1, 83, nr. 6). Aceste colegii aveau desigur și aici o organizare financiară proprie așa cum ne-o dovedește decretul de onorare al lui Ariston, fiul lui Ariston, lădat de thoinații Demetrei pentru a-l fi ajutat într-un moment de ἀνάγκη χρημάτων (Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, NS, 2 (1958) 212, r. 7).

¹⁰⁰ Cf. AEM, 14 (1891) 34, nr. 81.

¹⁰¹ Cf. A. Passerini, Athenaeum, 13 (1935) 62.

¹⁰² Pentru funcțiile sacerdotale, în principiu finanțate de casa orașului, în realitate evoluînd spre accepția de *munus patrimonii*, cf. V. Pârvan, Gerusia, 51 și urm.; Th. Sauciuc-Săveanu, BSH, 28 (1947) 1, 148 = N. Gostar StCl, 5 (1963) 301, nr. 4; D.M. Pippidi, Studii, 111; N. Gostar, *op. cit.*, 302, nr. 5; G. Bordenache, Dacia, NS, 4 (1960) 504, nr. 16.

¹⁰³ Vezi mai sus p. 54, n. 272.

și transformarea lui în *ager publicus*¹⁰⁴. Dimporivă, beneficiind de regimul de *civitas foederata* cetățenii orașului vor fi posedat *agri privati ex jure peregrino* pentru care vor fi achitat cetății așa-numitele *tributa leviora*¹⁰⁵. Rămâne însă să ne întrebăm dacă aceiași cetățeni nu vor fi trebuit să contribuie și la tributul pe care cetatea îl datora statului roman? Neavind nici o indicație că cetatea va fi beneficiat de o reală imunitate — situație în general rară și legată, așa cum s-a mai arătat, de posesiunea așa numitului *ius Italicum* — socotim că încheierea cea mai prudentă este că ea era impusă la un tribut, ceea ce făcea odată în plus necesară parcelarea de care s-a vorbit mai sus¹⁰⁶. Adăugând existența în *subseciva* a terenurilor arendate de cetate ca și a diverselor comunități obștești rezultă că și în cazul Callatidei era necesară o amplă organizare financiară atît din punctul de vedere al cetății, cît și al statului roman, situație în care oficialitățile romane se vor fi văzut obligate să o controleze printr-un λογιστής, atestat în persoana lui Tiberius Claudius Telemachus, a cărui activitate se plasează în timpul domniilor lui Commodus și Septimius Severus¹⁰⁷.

Din rîndul celorlalte impozite sînt de amintit desigur *vicesima hereditatum*¹⁰⁸, *vicesima libertatis*¹⁰⁹, impozitele pe comerț sau meșteșuguri¹¹⁰ sau cel vamal¹¹¹, chiar dacă despre nici unul din ele nu avem indicații explicite. În schimb, despre dările extraordinare posedăm un document foarte grăitor, care menționează că în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. noul zid de incintă este construit prin impunerea cetățenilor la o contribuție bănească (*exactio pecuniae*), la fel deci ca la Tomis¹¹². Din rîndul aceluiași dări, notăm ipotetica percepere a anonei militare, ipoteză care ar putea fi formulată pe baza menționării orașului în *Itinerarium Antonini*, și a unui document mai vechi la care s-a adăugat recent descoperirea unei țigle, purtînd ștampila legiunii a V-a Macedonica¹¹³.

Încercînd acum o trecere în revistă a averilor cetățenilor callatieni, trebuie semnalat că marea lor majoritate își vor fi procurat veniturile din exploatarea solului, la care se va fi adăugat desigur activitatea comercială sau meșteșugărească¹¹⁴. Ei sînt de recunoscut în așa-numiții evergeți¹¹⁵, în constructorii unor monumente făcute din propria lor cheltuială¹¹⁶ și, în fine, în posesorii unor morminte de o rară bogăție¹¹⁷, dovezi care datează în special din primele două secole ale erei noastre.

Cum este și firesc, evoluția importanței economice a cetății confirmă această stare de lucruri. Ea trebuie să fi cunoscut o deosebită prosperitate în secolele I î.e.n. — I e.n. — cînd beneficiază de un tratat cu Roma sau cînd Strabo îi acordă titlul de πόλις, spre deosebire de vecinele ei de la nord — ce se va fi prelungit pînă în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. Grav lovită de raidurile din acest moment, cetatea traversează o perioadă obscură — din care este de reținut faptul că nici un document epigrafic nu o califică drept λαμπροτάτη —, ceea ce nu o va fi împiedicat să-și revină treptat rezistînd, poate cu mai mult succes decît Histria, gravelor invazii gotice, astfel încît în pragul dominatului ea ne apare ca un organism bine ancorat în noul context economico-social¹¹⁸.

¹⁰⁴ Cf. p. 55.

¹⁰⁵ Vezi mai sus p. 147, n. 1.

¹⁰⁶ Vezi mai sus p. 55, n. 285 și p. 148, n. 7.

¹⁰⁷ Cf. IGR, 581, Pentru personaj cf. E. Groag, PIR², 2 (1936) 252, nr. 1 037.

¹⁰⁸ Niciunul din documentele callatiene nu ne atestă însă existența unor *heredes*.

¹⁰⁹ Vezi la noi p. 94, n. 193.

¹¹⁰ Cf. la noi p. 128 și urm. Reamintim tariful prețurilor de la Arsa (Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 2 (1925) 126, nr. 28).

¹¹¹ Pentru ipoteza unui birou vamal local vezi la noi p. 129.

¹¹² Cf. Gr. Tocilescu, Fouilles, 229, nr. 62 = Sc. Lambrino, RIR, 5/6 (1935/1936) 321—332, căruia îi datorăm adăugarea copiei latine, precum și interpretarea definitivă a documentului.

¹¹³ Cf. mai sus p. 54, n. 275 și 276; cf. și Itin. Ant., 227, 4.

¹¹⁴ Vezi în lucrarea de față, p. 92 și urm. și 28 și urm.

¹¹⁵ Cf. la noi p. 54, n. 272. Adaugă dania lui Apollonios pentru sărbătoarea neocorică a orașului (V. Pârvan, *op. cit.*, 51 și urm., r. 9—10)

¹¹⁶ Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 3/4 (1927/1932) 450; 7/8(1937/1940) 253 = D.M. Pippidi, Studii, 94—106; Th. Sauciuc-Săveanu, BSH, 28 (1947) 1, 148 = N. Gostar, *op. cit.*, 301, nr. 4; G. Bordenache, Dacia, 4 (1960) 504, nr. 16; Th. Sauciuc-Săveanu, A. Rădulescu, Pontice, 1 (1968) 309, r. 5/7.

¹¹⁷ Cf. Severeanu, BSNR, 24 (1929) 1—10; Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 5/6 (1935/1936) 247—250; Em. Condurachi și colab., SCIV, 1 (1950) 1, 84 și 90; 2 (1951) 1, 156—157; C. Preda, Dacia, NS, 9 (1965) 233—251; N. Harțușche, Apulum 6 (1967) 231—257 (2 Mai); C. Iconomu, Pontice, 1 (1968) 252—261 (Neptun); A. Rădulescu și colab., Pontica 6 (1973) 247—265; N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 7 (1974) 169 și urm.

¹¹⁸ Considerații generale despre evoluția istorică a orașului Callatis se găsesc la V. Pârvan, *op. cit.*, 51—90 și B. Pick, Münzen, 83—96.

C. ORAȘELE ROMANE

1. NORD-ESTUL DOBROGEI

Cum s-a înțeles din capitolul destinat organizării administrative, zona de care urmează să ne ocupăm, nu are o individualitate juridică bine definită. Dacă într-adevăr cetatea de la Capul Dolojman va fi avut într-adevăr statutul unei *civitas stipendiaria*, avem poate dreptul să presupunem că organizarea ei financiară va fi prezentat unele analogii cu cea de la Histria ¹¹⁹. În schimb, în partea de nord a zonei predomină așezările cu caracter militar, asupra cărora vom stăruii mai pe larg în paragrafele următoare.

Desigur aceste deosebiri de regim juridic nu vor fi exclus — cu excepția aceluia funciar — perceperea celorlalte impozite directe sau indirecte chiar dacă documentele locale nu ne dau nici un detaliu în acest sens.

Încercind însă o caracterizare globală a economiei acestor centre se cuvine să postulăm că relativ modestele așezări indigene din secolul I e.n. vor fi cunoscut în secolul al II-lea e.n. — odată cu instalarea unităților militare — o perioadă de prosperitate economică, justificată deopotrivă de resursele agricole ale zonei și de excelența lor amplasare pe artera comercială danubiană ¹²⁰.

Favorizată, cel puțin în prima jumătate a secolului al II-lea e.n., de cvasiautonomia acestor așezări sau a canabelor respective față de autoritatea castrului adiacente, ele își vor fi văzut strimtorate beneficiile prin reextensiunea și consolidarea militară din secolul al III-lea e.n. Desigur raționamentul este valabil exclusiv pentru aceste unități — așezări indigene sau *canabae* ¹²¹ — și mai puțin pentru ambianța generală a acestor organisme, în a căror evoluție rolul militarilor nu va fi fost întotdeauna negativ, așa cum se obișnuiește a se considera în general ¹²². Dimpotrivă, necesitatea întreținerii unei intense vieți economice în jurul acestor castru, averile militarilor, ale căror solde constituiau oricum etaloane pentru standardul de viață provincial, atragerea indigenilor în sfera economiei monetare sînt factori care aveau să ducă în final la consolidarea unor așezări durabile, așa cum ne apar în perioada romano-bizantină majoritatea acestora, din rîndul cărora se desprind însă ca mai importante acelea de la Mahmudia (Salsovia) sau Dunavățul de Jos (? Halmyris) și desigur relativ marea cetate de la Capul Dolojman ¹²³.

2. AEGYSSUS

Înainte de a încerca o analiză a puținelor documente locale privind organizarea financiară a cetății Aegyssus, se cuvine să adîncim chestiunea impozitului funciar în așezările militare de pe *limes*, altfel spus, să delimităm mai exact inerentele imperfecțiunii ale cunoștințelor noastre. Mai întii trebuie notat că nu se poate face o distincție clară între teritoriul aparținînd cetății și cel al castrului, dacă această distincție va fi existat în realitate și nu se va fi pliat și ea evoluției organizării administrative a acestor „duble comunități” ¹²⁴. Astfel, este sigur că veteranii stabiliți în aceste teritorii vor fi beneficiat de imunitatea fiscală, dar nu sîntem în situația să precizăm dacă tributul funciar datorat statului roman de cei în cauză va fi ajuns în casa așezării militare sau în cea imperială ¹²⁵. În strînsă legătură cu această primă chestiune trebuie, de ase-

¹¹⁹ Vezi mai sus p. 57, n. 301.

¹²⁰ Vezi mai sus p. 95 și 132.

¹²¹ Vezi la noi p. 58.

¹²² Cf. în special E. Gren, Ostbalkan, 89—155.

¹²³ Pentru primele două cetăți, vezi bibliografia indicată la p. 58, n. 319 și respectiv 315. De reamintit că în Itin. Ant., 226, 3, 227, 1 figurează așezările Ad Salices

(? 6 Martie); Vallis Domitiana (? Sarighiol de Deal); Halmyris (?Dunavățu de Jos) și Salsovia (Mahmudia), ceea ce ne lasă să presupunem că *annona militaris* era percepută și în aceste centre.

¹²⁴ Vezi la noi p. 58.

¹²⁵ Fiecare castru avea un *ficus castrens* dirijat de un *procurator castrens* (cf. J. Marquardt, Orgfin, 398).

menea, notat că nu se știe dacă *annona militaris* va fi înlocuit de la început, în aceste teritorii *tributum soli*, sau se va fi adăugat acestuia ¹²⁶.

Odată cu reîntărirea autorității castrului în secolul al III-lea e.n. este sigur că rolul financiar al acestora redevenea primordial, având în vedere generalizarea impozitului în natură *annona militaris*. Tot atât de certă ne apare ipoteza parcelării teritoriului, în care statutul și deci sarcina fiecărui lot vor fi fost clar precizate și aceasta desigur în primul rând pentru întocmirea censului citadin ¹²⁷.

Cît privește așezarea de la Aegyssus, se poate afirma că, în afara impozitului funciar, aici erau percepute deopotrivă impozitul pe comerț și cel vamal, aceasta pornind în primul rând de la amplasamentul cetății, ceea ce nu va fi exclus desigur și aplicarea celorlalte ¹²⁸. În legătură cu evoluția de ansamblu a așezării de aici socotim că este normal să presupunem că ea va fi parcurs toate etapele caracteristice așezărilor de pe *limes*, cunoscând deci în secolul al II-lea e.n. o perioadă de relativă autonomie, iar din secolul al III-lea, e.n., odată cu militarizarea imperiului, constituind un important centru strategic, mai târziu chiar castru de legiune și, ajungând astfel să se înfățișeze ca unul din cele mai însemnate puncte de la *limes*-ul romano-bizantin ¹²⁹.

3. NOVIODUNUM

Documentele epigrafice și arheologice de la Noviodunum permit unele detalii pe care le vom prezenta în cele ce urmează.

Astfel, admitând că funcția de *quinquennalis*, menționată într-o inscripție locală ¹³⁰, se referă la administrația teritoriului și că, deci din cinci în cinci ani — așa cum vom vedea că se întâmplă în municipii — el era însărcinat cu întocmirea censului citadin, am avea dovada că și aici cetatea și teritoriul își aveau o organizare financiară proprie — cu respectivele *munera* —, urmînd ca în funcție de acestea să fie stabilite diferitele impozite pe care cetatea avea să le plătească autorităților militare romane, de nu cumva fiscalul imperial ¹³¹. Cum se reține însă documentul datează din prima jumătate a secolului al II-lea e.n., atunci cînd distincția între *canabae* — dacă termenul este corect întrebuintat — și *civitas* era mai marcată. Odată cu reîntărirea autorității militare a castrului se va fi trecut desigur la sistematizarea și generalizarea impozitului în natură *annona militaris* perceput de prefectul flotei care-și avea sediul probabil chiar la Noviodunum ¹³². În rest nu avem de semnalat decît că, excelent ancorată în rețeaua fluvială și terestră a comerțului dobrogean, impozitele vamale sau pur și simplu comerciale vor fi cunoscut — față de celelalte impozite — o considerabilă extensiune ¹³³. O problemă specială este ridicată de descoperirea de la Telița, în atîtea rînduri pusă în evidență pînă acum, cu condiția însă a confirmării existenței unui atelier. Este vorba de posibilitatea ca acesta să fi scăpat controlului financiar citadin pe meșteșuguri, ceea ce ar putea constitui o justificare — pe plan financiar — a unui proces atât de important, anunțînd o situație care avea să se generalizeze în secolele următoare ¹³⁴.

Cît privește averile individuale ale locuitorilor cetății și teritoriului noviodunens — provenind fie din solde, fie din activitatea agricolă sau comercială — posedăm unele dovezi cum ar fi construcția unui templu la Valea Teilor sau a unui altar la Niculișel ¹³⁵, sau, pe de altă

¹²⁶ Vezi la noi p. 149, n. 22.

¹²⁷ Pentru problematica loturilor agrare din teritoriile militare, vezi p. 97 și urm, iar pentru cens p. 148, n. 8.

¹²⁸ Vezi pentru agricultura, comerțul și producția locală de aici p. 97 și 133. Reamintim că așezarea figurează în Itin. Ant., 226, 3.

¹²⁹ Pentru o corectă judecată de valoare a averilor de aici trebuie desigur avute în vedere și tezaurele monetare pentru care, cf. la noi p. 133, n. 273.

¹³⁰ V. Pârvan, *Scythia Minor*, 502—509. Pentru funcțiile financiare ale *quinquennalium*, vezi J. Marquardt, *Orgdel'EmpRom*, 1, 219—227.

¹³¹ Vezi mai sus p. 157, n. 125.

¹³² Reamintim că cetatea Noviodunum este menționată în Itin. Ant., 226, 1.

¹³³ Vezi mai sus p. 133.

¹³⁴ Vezi la noi p. 60, n. 345; p. 98, n. 236 și p. 135, n. 303, 304. Pentru impozitul pe meșteșuguri, vezi p. 149, n. 15.

¹³⁵ Cf. CIL, 14 445 și respectiv 7 520

parte, cele care pot fi extrase din studiul mormintelor cetății, destul de puține și cantonate doar la prima jumătate a secolului al II-lea e.n., dar ilustrind o netă inferioritate față de bogatele morminte de la Tomis sau Callatis, de pildă¹³⁶. Cetatea de la Noviodunum, ca de altfel și celelalte orașe romane, nu va fi cunoscut deci diferențe de avere atât de frapante ca și orașele grecești, efectele crizei din secolul al II-lea spre al III-lea e.n. fiind în consecință, considerabil diminuate. Noile centre romane se prezintă așadar în pragul noii ere ca niște organisme echilibrate, capabile să se integreze unei orientări în care primatul citadin nu mai era întreținut de cîțiva cetățeni înstăriți și care, pe de altă parte nu împieta asupra dezvoltării complexe a așezărilor rurale. O primă confirmare ne-o oferă însăși situația orașului Noviodunum în perioada romano-bizantină¹³⁷.

4. ARRUBIUM

Nu putem urmări — pe baza documentelor locale — evoluția organizării financiare a zonei convențional cuprinsă în teritoriul orașului Arrubium. Nu ne rămîne așadar decît să semnalăm unele averi ce se pot deduce pe de o parte din suma cheltuită pentru construcția unei *domus* pc, de alta din cele cîteva morminte aflate în cetate sau teritoriu¹³⁸.

Neavînd nici o indicație privind vreun impozit dacă se exceptează *annona militaris*¹³⁹, nu avem decît a semna ipotetica importanță a impozitului vama extraprovincial perceput de autoritățile romane la marea vad ce lega Dinogetia de nordul Dunării și nu este poate întîmplător faptul că această mică așezare din secolele II—III e.n. — dar unde am văzut că nu lipsesc dovezi de activitate comercială sau meșteșugărească — va ajunge în secolul al IV-lea e.n. unul din cele mai importante puncte ale *limes*-ului romano-bizantin¹⁴⁰.

5. TROESMIS

Cu mult mai bine se întîmplă să fim informați despre cetatea Troesmis și aceasta în primul rînd grație fericitei abundențe a materialului epigrafic. Astfel, chiar dacă în perioada premunicipală nu avem nici un document privind funcționarii însărcinați cu supravegherea gestiunii celor două unități, în perioada posterioară domniei lui Marcus Aurelius cunoaștem o serie de *quaestores*¹⁴¹ pe lîngă *duumviri quinquennales*, însărcinați cu alcătuirea censului citadin¹⁴². În aceste condiții este deci normal să presupunem că cetățenii vor fi fost obligați la achitarea diverselor *munera*, fonduri din care cetatea era obligată să asigure așa-numitele *munera personalia*, preluate desigur de cei mai înstăriți care, așa cum ne informează un document local, achitau la intrarea în funcții anumite *summae honorariae*¹⁴³. Dar desigur că impozitul principal — atât înainte cît și după municipalizare — va fi fost cel funciar, datorat cetății, fie statului roman, situație în care rămîne în continuare să ne întrebăm dacă el va fi fost asimilat sau diferit de *annona militaris*, impozit ce va fi perceput aici încă din momentul instalării legiunii a V-a Macedonica¹⁴⁴. Municipalizarea celor două unități impunea însă un riguros control din

¹³⁶ Din cele șapte morminte două par a fi mai bogate (E. Bujor, G. Simion, Materiale, 7 (1961) 394, 395, M. 4—5) în timp ce restul (*ibidem*, 393—396, M. 2, 6, 8, 9, 10), nu au decît unul pînă la două vase. Pentru tezaurele de aici precum și de la Niculițel, vezi p. 134 n. 281, și respectiv p. 135, n. 297.

¹³⁷ Pentru evoluția așezării de la Noviodunum, vezi primul capitol, *passim* și p. 59 și urm.

¹³⁸ Pentru *domus*, vezi CIL, 7 512. Mormintele sînt menționate de C. Moisil, BCMI, 3 (1910) 48 și 4 (1911) 125—127 (Suluc).

¹³⁹ Presupunerea se întemeiază pe menționarea cetății ca de altfel și a Dinogetiei în Itin. Ant., 225, 4, 5.

¹⁴⁰ Pentru importanța economico-comercială a Dinogetiei vezi la noi p. 136. În general pentru importanța

acestei așezări în perioada romană, vezi I. Barnea, Dinogetia, *passim*, în contradicție desigur cu minimalizarea ei de către Gh. Ștefan, Dacia, NS. 2 (1958) 317—329.

¹⁴¹ *Quaestores* municipali sînt menționați în inscripțiile CIL, 6 163; 7504; 7 599 = 6 235; 12 481 = 6 199.

¹⁴² Pentru *duumviri quinquennales* vezi p. 64, n. 387.

¹⁴³ Pentru cota acestor *summae honorariae*, vezi p. 160, n. 152. Documentele care atestă funcții sacerdotale sînt CIL, 773 = 6 170; 6 217; 7 504; 7 505; 7 506; 7 509; 7 560; 7 599 = 6 235; I.T. Dragomir, SCIV, 15 (1964) 4, 535—543 (Cerna).

¹⁴⁴ Vezi la noi p. 62. Cetatea este menționată în Itin. Ant., 225, 2.

partea oficialităților romane, și în aceste condiții ipoteza existenței unui *curator civitatis* — de felul celui întâlnit la Tropaeum Traiani — ne apare verosimilă, cu atât mai mult cu cât un *procurator* este deja atestat într-un document local¹⁴⁵. Din rindul celorlalte impozite amintim pe cele pe comerț și meșteșuguri¹⁴⁶ — descoperirea de la Horia pare a avea bune analogii cu cea de la Telița¹⁴⁷ — *vicesima hereditatum*¹⁴⁸ și desigur *vicesima libertatis*¹⁴⁹.

Nu putem formula decât unele încheieri cu totul generale privind averile cetățenilor de la Troesmis, pe lângă deținătorii de funcții administrative, posesorii de loturi agricole, comercianți sau în general veteranii¹⁵⁰, neputând adăuga decât câteva construcții făcute *de suo*¹⁵¹ sau — amintite *summae honorariae*, ambele destul de modeste¹⁵².

Evoluția așezării de la Troesmis — de la o simplă *civitas* indigenă căreia i se adaugă în secolul al II-lea e.n. canabele legiunii a V-a Macedonica, la municipiul din a doua jumătate a aceluiași secol, eventualul sediu al districtului *ripa Thraciae* și apoi la importantul centru romano-bizantin — constituie unul din cele mai bune exemple pentru orașele romane dobrogene, mai modeste în comparație cu vechile centre grecești vestpontice, dar oferind — poate tocmai din această cauză — premisele unei treceri mai lente, fără crize, la noua structură economico-socială a Imperiului romano-bizantin¹⁵³.

6. BEROE-CIUS

Sărăcia documentației locale nu permite o aprofundare a subiectului care ne reține aici atenția. Reamintind totuși că în cele două așezări este posibil să fi existat o casă citadină și alta militară și că principalul impozit — cel funciar — va fi suferit evoluția analizată mai sus în cazul cetății de la Aegyssus¹⁵⁴, ne-ar mai rămâne de semnalat că dintre celelalte impozite o extensiune mai mare trebuie să fi avut cel vamal — așa cum ne lasă să o presupunem apropierea acestor două așezări de marea arteră danubiană¹⁵⁵ — și că din sumarele indicații provenind din necropola de la Piatra Frecăței averile locuitorilor acestei zone nu par să facă notă discordantă față de cele în general modeste de pe *limes*¹⁵⁶.

Tot pe linia generală a evoluției acestor așezări constatăm că după o perioadă de avânt, ilustrată poate și aici prin dualitatea *canabae-civitas*, rolul acesteia din urmă ajunge să fie eclipsat de cel al așezărilor militare dar care, fortificate, vor constitui nucleul unor centre relativ puternice așa cum ne apar cetățile de la Cius și cea în curs de cercetare, de la Beroe¹⁵⁷.

7. CARSIMUM

Deși este în afara oricărui dubiu că cetatea Carsium era una din cele mai importante din Dobrogea și în mod sigur de pe *limes*-ul dunărean, sărăcia informațiilor nu ne permite precizări suplimentare. Admițând că și aici va fi existat cunoscuta dualitate *canabae-civitas*, urmează

¹⁴⁵ Documentul se lasă citit în CIL, 14 2142³ și el atestă pe [C]aecilius Re[...] pentru a cărui datare corectă vezi mai sus p. 153, n. 76. Despre funcția de *curator* de la Tropaeum, vezi p. 163, n. 191.

¹⁴⁶ Pentru aceste activități vezi la noi p. 137 și urm.

¹⁴⁷ Vezi mai sus p. 138, n. 352.

¹⁴⁸ Cf. CIL, 6 185; 6 201; 6 203; 6 207; 6 214; 7 500; 7 502 și 7 506.

¹⁴⁹ Pentru libertăți de la Troesmis, cf. p. 100, n. 250.

¹⁵⁰ Vezi mai sus p. 64.

¹⁵¹ Cf. CIL, 7 502; R. Vulpe, SCIV, 4 (1953) 3/4, 557, nr. 1; 565, nr. 2.

¹⁵² Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, *loc. cit.*: inscripțiile datează din 159/157 e.n. și respectiv 159/160 e.n. și atestă donația a cîte 250 denari *ob honorem quinquennialitatis*. Suma

este modestă dacă o raportăm la statisticile lui R. Duncan-Jones, *Papers of the British School at Rome*, 30 (1962) 103, 104 care atestă danii făcute în condiții identice ce ajung pînă la 20 000 denari.

¹⁵³ Vezi, în general, R. Vulpe și I. Barnea, DID, *passim*.

¹⁵⁴ Vezi la noi p. 157, 158 n. 125—126. Reamintim că ambele localități sînt menționate în Itin. Ant., 224—5 (Cius); 225, 1 (Beroe).

¹⁵⁵ Vezi la noi p. 138.

¹⁵⁶ Pentru aceste morminte, cf. A. Petre, *Materiale*, 8 (1962) 568—570.

¹⁵⁷ Dacă istoria acestor două așezări în epoca romană rămîne a fi încă cercetată, vezi pentru perioada țurzie, I. Barnea, DID, *passim*.

să deducem că impozitul funciar va fi avut în general aceeași evoluție, fără ca vreun moment să-l putem distinge de *annona militaris* despre care — ca de altfel în majoritatea așezărilor romane analizate mai sus — nu putem afirma că a fost perceput decît pe baza menționării acestora în *Itinerarium Antonini*¹⁵³. În rest, am accentua odată în plus importanța activității comerciale a cetății fie pe plan intraprovincial¹⁵⁹, fie cu zona de la nordul Dunării, a cărei însemnătate cerealiară a fost deseori subliniată pînă acum¹⁶⁰, ceea ce va fi determinat o preocupare specială din partea autorităților romane pentru perceperea impozitelor vamale sau comerciale.

La fel ca cele mai multe așezări de pe *limes*, cetatea Carsium va fi avut o poziție economică remarcabilă de-a lungul secolelor II—III e.n., dacă am judeca după situația acesteia în secolul al IV-lea e.n.¹⁶¹.

8. CAPIDAVA

Chiar dacă documentele locale nu ne sprijină în reconstituirea organizării financiare este sigur că datele pe care le posedăm despre cetate și teritoriul acesteia în general constituie jaloane demne de luat în seamă.

Astfel, dacă pînă la instalarea corpului de trupă din garnizoana de aici nu avem nici o știre, este sigur că din acest moment veniturile celor două unități — castrul împreună cu ipotețicele canabe de o parte, cetatea de alta — vor fi fost separate, mai ales că organizarea cvasi-autonomă a teritoriului, în fruntea căruia se afla un *quinquennalis*, însărcinat cu întocmirea censului din cinci în cinci ani, va fi fost concepută tocmai în vederea unei percepți diferentiate a tributului funciar — unele către cetate, altele către statul roman — dacă nu cumva el va fi fost înlocuit de *annona militaris*¹⁶². Oricum este sigur că din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., acesta din urmă va fi devenit impozitul principal, așa cum ne-o confirmă hotărnicia făcută de un centurion de legiune¹⁶³.

Din rîndul celorlalte impozite se poate vorbi despre *vicesima hereditarium*¹⁶⁴, *vicesima libertatis*¹⁶⁵, sigur despre cel vamal sau comercial¹⁶⁶, după cum nu ar fi exclus ca și meșteșugarii de aici să fi fost supuși și ei la plata unui impozit¹⁶⁷. De asemenea, este posibil ca exploatarea minieră de la Ulmetum să fi reprezentat — ca și cea de la Sinoe — o posesiune imperială¹⁶⁸, ceea ce nu va fi împiedicat *vicus*-ul respectiv să aibă o organizare financiară proprie, cu un *quaestor*¹⁶⁹.

Cît privește averile individuale, ele ne sînt cunoscute fie prin mormîntul de la Crucea¹⁷⁰, fie printr-o serie de monumente construite *de suo*, unele destul de costisitoare¹⁷¹.

Pe linia generală a evoluției așezărilor romane, Capidava cunoaște o însemnată dezvoltare în secolele II—III e.n., ceea ce-i va asigura un loc de frunte în șirul cetăților dobrogene de pe *limes* în perioada romano-bizantină¹⁷². Mai interesantă ni se pare însă a fi ascensiunea așezării de la Ulmetum, în secolele II—III e.n. un simplu *vicus*, pentru ca în secolele IV—VI e.n. ea să ajungă unul din cele mai importante puncte strategice și desigur civile ale Dobrogei.

¹⁵⁸ Cf. Itin. Ant., 224,4.

¹⁵⁹ Vezi în general p. 139

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 102 n. 271.

¹⁶¹ Pentru istoria Carsiumului, vezi V. Pârvan, *op. cit.*, 478—491.

¹⁶² Vezi inscripția, menționînd pe C. Iulius Quadratus, *quinquennalis territorii*, în CIL, 12 491 cu comentariul lui Gr. Florescu, Capidava, 21 (pentru *quinquennales*, vezi p. 158, n. 130).

¹⁶³ Cf. V. Pârvan, Ulmetum, 2,2, 389, nr. 26 = Gr. Florescu, SCIV, 8, (1957) 1/4, 317—321; la acest argument adăugăm menționarea cetății în Itin. Ant. 224,3.

¹⁶⁴ Cf. CIL, 12 477 (Băltăgești); 12 478; Gr. Florescu, Capidava, 73, nr. 1.

¹⁶⁵ Cf. mai sus p. 103, n. 278.

¹⁶⁶ Cf. mai sus p. 140.

¹⁶⁷ Cf. la noi p. 141.

¹⁶⁸ Cf. la noi p. 141, *cit.* n. 398—399.

¹⁶⁹ Cf. V. Pârvan, *op. cit.* 2,2, 359, nr. 15.

¹⁷⁰ Vezi p. 141, n. 391.

¹⁷¹ Astfel de documente provin de la Capidava (CIL, 12 492 = E. Bujor, SCIV, 4 (1953) 3/4, 779, nr. 1; Gr. Florescu, *op. cit.*, 110, nr. 32 și 113, nr. 37) Ulmetum (V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 560, nr. 14; 2,2, 332, nr. 3; 340, nr. 6; 344, nr. 8; 365, nr. 16; 374, nr. 22; 3, 276, nr. 11) *vicus Scenopesis* (Gr. Florescu, *op. cit.*, 96, nr. 19), Doro-banțu (CIL, 14 494) și Gălbiori (Gh. Poenaru Bordea, StCl, 5 (1963) 293, nr. 4).

¹⁷² Pentru evoluția așezării Capidava, vezi Gr. Florescu, *op. cit.*, 7—24.

Vechea contradicție între oraș și sat pare a-și găsi astfel rezolvarea în sensul transformării acestuia din urmă într-o veritabilă aglomerație citadină, proces sugerat de altfel și de investițiile prezentate în rândurile de mai sus ¹⁷³.

9. AXIOPOLIS

Cum s-a arătat în capitolul privind organizarea administrativă, sîntem slab informați despre instituțiile cetății Axiopolis, ca și despre eventuala instalare a unui corp de trupă romană, ceea ce face ca nici măcar schema trasată mai sus în paragraful corespunzător cetății Aegyssus ¹⁷⁴ să nu poată fi aplicată aici decît cu un redus grad de probabilitate. Pe de altă parte nici eventualitatea existenței unei cetăți de factură greacă — ceea ce ne-ar îndrepta analogiile către o cetate de tipul celei de la Capul Dolojman — nu ni se pare ușor de susținut, iar în această situație preferăm să postulăm doar perceperea anonei militare, întemeiați numai pe menționarea cetății în *Itinerarium Antonini* ¹⁷⁵, a impozitului comercial — *centesima rerum venalium* — ce va fi grevat asupra activității colegiului de corăbieri de aici ¹⁷⁶ și desigur a celui vamal ¹⁷⁷.

În rest, despre averile individuale neputînd face decît simple presupuneri bazate pe analogii, nu ne rămîne decît să accentuăm importanța crescîndă a cetății de aici, de la fortăreața greacă sau indigenă, la marea așezare din secolul al III-lea e.n. — așa cum o indică *Tabula Peutingeriana* — și apoi la impresionantul ansamblu urbanistic — militar din secolele IV—VI e.n. ¹⁷⁸.

10. SUD-VESTUL DOBROGEI

Indiferent de numărul capitalelor din această zonă convențional delimitată, este sigur că așezările civile erau întrecute în importanță de cele militare. Astfel, pînă la fericita descoperire a unor documente, care să ne informeze despre organizarea așezărilor indigene — elementul indigen este de altfel masiv atestat — preferăm a socoti că organizarea financiară era dirijată mai curînd de unitățile militare în a căror sarcină trebuie să fi căzut în primul rînd stringerea impozitelor în natură, *annona militaris* ¹⁷⁹. Desigur, autoritățile romane se vor fi preocupat și de stringerea celorlalte impozite pentru care nu avem încă nici o dovadă concretă, dacă nu ar fi totuși cazul să insistăm și aici asupra impozitelor privind activitatea comercială, vamală, eventual și meșteșugărească ¹⁸⁰.

Cît privește evoluția acestor centre este sigur că ea va fi cunoscut un curs ascendent de la primele așezări indigene, la „dublele comunități” și apoi, în secolul al IV-lea e.n. și următoarele la adevărate cetăți cum ar fi cele de la Flaviana, Sacidava, Altinum și desigur Sucidava, probabil cea mai importantă ¹⁸¹.

11. LIBIDA?

Ținînd cont de rezervele formulate în capitolul destinat organizării administrative, socotim ca cea mai plauzibilă ipoteza existenței aici a unei *civitas stipendiaria*, fără vreo dovadă de garnizoană militară pînă cel puțin în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. ¹⁸². În aceste condiții este de presupus că cetatea va fi perceput așa-numitele *tributa leviora* cu care se obliga

¹⁷³ V. Pârvan, *op. cit.*, 1, 575—599; 2,2, 396—404.

¹⁷⁴ Vezi mai sus p. 58 și urm.

¹⁷⁵ Cf. *Itin. Ant.*, 224, 2.

¹⁷⁶ Cf. p. 142, n. 408.

¹⁷⁷ Cf. p. 142.

¹⁷⁸ Cf. *Tab. Peut.*, 8,3. Pentru evoluția cetății în perioada romano-bizantină, vezi I. Barnea, DID, *passim*.

¹⁷⁹ Vezi menționarea în *Itin. Ant.*, 224,1, a localității Sucidava.

¹⁸⁰ Pentru aceste localități vezi p. 143 și urm.

¹⁸¹ Vezi despre toate aceste așezări, I. Barnea, *op. cit.*, *passim*.

¹⁸² Pentru statutul cetății vezi mai sus p. 71.

să asigure *munera personalia*, ceea ce nu-i va fi scutit și pe cei înstăriți să contribuie cu diversele *munera patrimonii*, în timp ce acei săraci erau ținuti la prestarea corvezilor (*munera sordida*). În zona transformată în *ager publicus*, autoritățile romane vor fi perceput pe de o parte *tributum soli*, pe de alta renta din terenurile arendate, desigur cu excepția veteranilor¹⁸³. Că o organizare financiară va fi existat peste tot și în acest teritoriu ne-o dovedesc *quaestores* — eventual doi la număr din vicus Novus¹⁸⁴, și sigur câte doi din vicus Petra¹⁸⁵ — în sarcina cărora trebuie să fi căzut în primul rînd stringerea acestor impozite.

Nu avem desigur elemente să urmărim în continuare evoluția organizării financiare de aici, dar dacă ipoteza militarizării acestui centru încă din secolul al III-lea e.n. este corectă¹⁸⁶, este sigur că în afara impozitelor percepute de cele două organisme, *annona militaris* se va fi generalizat și ea, desigur în primul rînd în interesul corpului de trupă staționat aici¹⁸⁷.

Neavînd știri speciale despre alte impozite sau despre averile personale ale locuitorilor acestui ipotetic teritoriu, nu ne rămîne decît să subliniem că indiferent de întinderea ei inițială cetatea de la Slava Rusă nu face excepție de la regula evoluției așezărilor romane din Dobrogea, înfățișându-ni-se în secolul al VI-lea e.n. ca unul din cele mai înfloritoare centre urbane¹⁸⁸.

12. TROPAEUM TRAIANI

Documentele locale nu ne permit detalieri suplimentare privind organizarea financiară de aici. Considerînd însă că în perioada premunicipală teritoriul va fi fost împărțit între cetate și *ager publicus populi Romani*, este sigur că și tributul va fi fost diferit, aceasta fără a mai pomeni despre terenurile arendate de fiecare din aceste două organisme, ceea ce ne obligă să considerăm că încă din această perioadă va fi existat un aparat financiar apt să facă față unei asemenea complicații¹⁸⁹. Odată cu municipalizarea se înmulțesc dovezile concrete despre aceasta, așa cum o dovedesc cvestorii municipali¹⁹⁰ precum și un λογιστής imperial¹⁹¹. Avem astfel dovada că în preajma războaielor lui Marcus Aurelius la Dunărea de Jos, autoritățile romane se vor fi văzut în situația de a controla finanțele proaspătului municipiu printr-un delegat special, finanțe dereglate poate tocmai cu ocazia acestor războaie. Desigur, cu timpul, situația se va fi remediat, dar rămîne să ne întrebăm care era raportul între *tributum soli*, plătit deopotrivă de cetățenii romani sau de noii *municipipes*, și *vicesima hereditatum*, aceasta după acordarea cetățeniei romane în general, dar în special în orașe¹⁹². Neavînd decît sumare indicații despre celelalte impozite¹⁹³, ne rămîne să semnalăm, cu excepția ipoteticului *saltus* de lingă civitas Ausdecensium¹⁹⁴, că intervenția prefectului cohortei I Cilicum ne sugerează o imixtiune a autorităților romane prin filiera militară, poate tocmai în vederea stringerii anonei militare¹⁹⁵.

Neavînd indicații speciale despre averile locuitorilor de aici¹⁹⁶, intenționăm să subliniem că și cetatea Tropaeum, care cunoaște o evoluție de la simpla *civitas* la importantul *municipium*, se prezintă în secolul al IV-lea e.n. ca una dintre cele mai mari cetăți dobrogene, chiar dacă între timp ea suferise consecințele unei grave distrugerii de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n.¹⁹⁷

¹⁸³ Vezi mai sus p. 106.

¹⁸⁴ Cf. CIL, 14 448.

¹⁸⁵ Cf. Gr. Florescu, RIR, 10 (1940) 170—173.

¹⁸⁶ Vezi p. 71, 72, n. 501—507.

¹⁸⁷ Nemenționarea acestei cetăți în *Itinerarium Antonini* lasă deschisă posibilitatea ca ea să fi ținut cu plata acestui impozit de alt centru, eventual Troesmis sau Noviodunum.

¹⁸⁸ Pentru importanța cetății în sec. VI e.n., vezi I. Barnea, *op. cit.*, *passim*.

¹⁸⁹ Pentru toate aceste probleme vezi p. 72 și urm. Menționăm aici existența unui preot (D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956) 593, nr. 66).

¹⁹⁰ *Quaestores* sînt menționați în inscripțiile CIL, 7-484 = Em. Popescu, StCl, 6 (1964) 201; 14 214³ = Em. Popescu, *op. cit.*, 188; Em. Popescu, *op. cit.*, 192. Pentru *duumviri quinquennales*, vezi p. 73, n. 535.

¹⁹¹ Mențiunea acestui λογιστής — T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus — se citește într-o inscripție republicată de L. Robert, *Istros*, 1 (1934) 2, 216—220 (cf. H. G. Pflaum, *Carrières*, 1, 576, nr. 218 ter: 175—215 e.n.).

¹⁹² *Heredes* sînt menționați în inscripțiile CIL, 14 214⁶ și 14 214⁴.

¹⁹³ Ne referim la unele ipotetice amenzi formulate în CIL, 12 473 a, b; 13 736, ca și la *vicesima libertatis* (p. 107, n. 329).

¹⁹⁴ Vezi p. 108, 109, n. 350—351.

¹⁹⁵ Vezi p. 149.

¹⁹⁶ Vezi doar Al. Barnea, SCIV, 20 (1969) 4, 599, nr. 2.

¹⁹⁷ În general pentru evoluția așezării de aici, vezi V. Pârvan, BCMI, 4 (1911) 1—12, 163—191.

VI. CONCLUZII

UTILITATEA acestui capitol ar putea fi pusă în discuție dacă pe baza datelor corelate, nu am intenționa să răspundem unei probleme deosebit de importante pentru cercetarea epocii romane dobrogene, și anume, procesul de romanizare văzut prin prisma evoluției vieții economice a Imperiului roman.

Până atunci se cuvine să reamintim că în secolele I î.e.n. — I e.n., după o lungă perioadă de tatonări, Lucullus cucerește orașele vest-pontice, care vor continua să facă parte din imperiu cu toate vicisitudinile legate de ascensiunea regelui Burebista și indiferent de parte căruia dintre marii comandanți se vor fi aflat. Campania lui Crassus, pe care am interpreta-o mai curînd ca o atragere a zonei de partea lui Augustus, va fi marcat consolidarea definitivă a stăpînirii romane în orașele vest-pontice, stăpînire completată pe de o parte prin încredințarea interiorului regiunii regatului clientelar odris, pe de altă parte prin supravegherea întregii zone de către *praefectura (orae maritimae?)*. Situația rămîne practic neschimbată pînă în vremea domniei lui Vespasian cînd asistăm la cucerirea definitivă a Dobrogei și alipirea ei provinciei Moesia. Rezultă deci că despre o organizare administrativă și economică nu avem dovezi decît din cetățile vest-pontice.

Este momentul în care se precizează statutul fiecăreia dintre ele, Histria devenind probabil o *civitas stipendiaria* — fără o posesiune reală asupra propriului ei teritoriu —, în timp ce Tomis și Callatis devin o *civitas libera* și, respectiv, *foederata*. Populația acestor orașe este preponderent grecească, primele prezențe romane fiind atestate doar la Tomis și Callatis, ca de altfel și instituțiile respective. Desigur această situație de fapt se va fi repercutat și în tipul juridic de posesiune al solului, la Histria avînd dreptul de a presupune existența unor *agri stipendiariis dati*, în vreme ce la Tomis și Callatis a unor *agri privati ex jure peregrino*, la aceste deosebiri adăugîndu-se preponderența economiei piscicole de la Histria, față de cea cerealiară de la Tomis și Callatis. În strînsă legătură cu aceste resurse naturale se arată a fi fost și orientarea comerțului local, legat ca importuri de zona microasiatică, dar deosebindu-se între ele în măsura în care la Histria se face simțită o deosebită grijă pentru păstrarea privilegiului de a pescui în deltă — din aceasta provenea unul din veniturile orașului, al cărui port începuse să prezinte unele semne de înnisipare — în timp ce la Callatis, dar în special la Tomis existența unor porturi prospere va fi determinat reluarea emisiunilor monetare locale încă de timpuriu, o serie de magistrați ai orașului Tomis fiind special anajați în controlul acestei intense activități comerciale, accentuată de legătura directă care se putea stabili cu Dunărea prin actuala vale Carasu.

Autoritățile romane par a fi însă puțin angajate în controlul economiei acestor orașe, singurii reprezentanți ai puterii centrale fiind prefectii litoralului maritim și desigur publicanii, însărcinați cu strîngerea impozitelor indirecte și în primul rînd a celor vamale, ceea ce nu exclude desigur existența unor magistrați financiari locali. Ponderea economică a acestor orașe, destul

de precară în pragul epocii romane — poate cu excepția orașului Callatis —, crește în cazul orașului Tomis, care ajunge cu timpul cea mai importantă cetate vest-pontică. Nici aici nu lipsesc însă evergeții de a căror avere ajungea să depindă bunăstarea cetății.

Cît privește interiorul regiunii în aceeași perioadă, nu se poate afirma decît că ea era locuită — în cea mai mare parte — de geți, sciți, bastarni cărora li se vor fi adăugat odrisi, bessii, sau lai, toți trăind în comunități obștești a căror evoluție trebuie presupusă a fi fost destul de lentă. Lipsa de documente privind această zonă în secolul I e.n., ne obligă să ne rezumăm în a postula doar că Dobrogea nu pare a fi fost niciodată un grînar în adevăratul înțeles al cuvîntului, viticultura, apicultura, creșterea oilor și în primul rînd pescuitul fiind principalele ocupații ale indigenilor. Nici materia primă — cu excepția pietrei și a unor rare zăcăminte metalifere — nu pare a fi constituit un suport prea serios pentru producția locală. Excelent plasată comercial — ne referim la faptul că Dobrogea este înconjurată din trei părți de apă — zona este contactată de marfă romană (monede, ceramică etc.), chiar dacă principalele cetăți dunărene — Axiopolis sau Carsium — par a-și fi datorat prosperitatea unui îndelung contact cu litoralul vestpontic.

Marile schimbări, subsecvente anexiunii lui Vespasian și desăvirșite în vremea lui Traian — desigur pe linia consolidării bastionului dobrogean în vederea mării confruntări cu dacii lui Decebal, confruntare prevestită încă de războaiele dacice ale lui Domitian — vor fi avut deci loc în primul rînd în această zonă dunăreană. „Dublele comunități” din preajma fiecărui castru traversează o perioadă prosperă în care se bucură de o oarecare autonomie față de autoritatea castrului — autonomie confirmată prin funcția civilă de *quinquennales territoriorum* — și în care romanii civili, veteranii sau indigenii posedă în teritoriu loturi în general mici sau mijlocii, lucrate fie cu țărani semidependenți, sclavi sau coloni pe cele mai mari, ceea ce nu exclude desigur existența obștilor. Pe lângă dovezile de producție locală militară din marile centre, în micile sate sau *villae* apar primele produse dobrogene, fenomen de o deosebită importanță pentru atragerea mediului rural la modul de viață roman. Paralel cu aceasta asistăm la o intensă preocupare pentru problemele comerciale — atestată prin numeroșii miiari, stații de beneficiari consulari, stații vamale, în fine funcționari locali însărcinați cu supravegherea acestei activități — a căror direcție este orientată în special spre zona occidentală a Imperiului roman.

Cît privește problemele financiare ale acestei zone ele par a fi depins în primul rînd de autoritatea militară, responsabilă cu strîngerea impozitului în natură *annona militaris* — care se va fi confundat sau nu cu *tributum soli* —, dar desigur și de funcționarii civili, *quaestores* sau *quinquennales territoriorum*, însărcinați în primul rînd cu stabilirea censului și a diverselor *munera*, noțiune care ajunge să acopere orice funcție administrativă. În legătură cu acestea notăm rata unor *summae honorariae* de la Troesmis, care alături de inventarele mormintelor și de monumentele făcute din cheltuială personală ne atestă în general averi modeste, în contrast — așa cum vom vedea — cu cele vehiculate în cetățile grecești.

Cît privește acestea din urmă ele nu par să fi suferit — poate cu excepția orașului Tomis care traversează o scurtă perioadă în care-și va fi pierdut libertatea — schimbări de statut juridic, ceea ce menține intacte afirmațiile privitoare la situația acestora din secolul I e.n. O noutate pare s-o constituie apariția așa-numitei *regio Histriae*, care va fi depins direct de autoritățile romane și în care se constată existența unor comunități de veterani. În rest, în micul teritoriu aparținînd direct cetății ca de altfel în teritoriile Tomisului și ale Callatidei vor fi existat sate organizate în maniera greacă ($\kappa\omicron\mu\alpha\iota$), *villae*, sanctuare și în mod sigur comunități obștești indigene. În toate aceste unități se constată că mina de lucru preponderent era cea a țăranilor semidependenți, a colonilor pe posesiunile mai întinse, ceea ce nu va fi exclus prezența sclavilor pe ogourile veteranilor. Deosebirile sesizate încă din secolul I e.n. se accentuează în sensul că Histria rămîne a avea o economie preponderent piscicolă, căreia i se va adăuga probabil o preocupare sporită pentru viticultură, în timp ce Tomis și Callatis rămîn cetăți prin excelență cerealiere.

Din punct de vedere comercial este sigur că supremația orașului Tomis nu face decît să se consolideze în această perioadă — dovadă numeroasele atestări de străini, fie din Orient, fie din Occident, stația de beneficiari consulari, stația vamală, miliarii, în fine activitatea por-

tuară —, situație în comparație cu care Histria și Callatis rămân a fi mai conservatoare, în sensul că întrețin aceleași relații tradiționale cu orientul microasiatic.

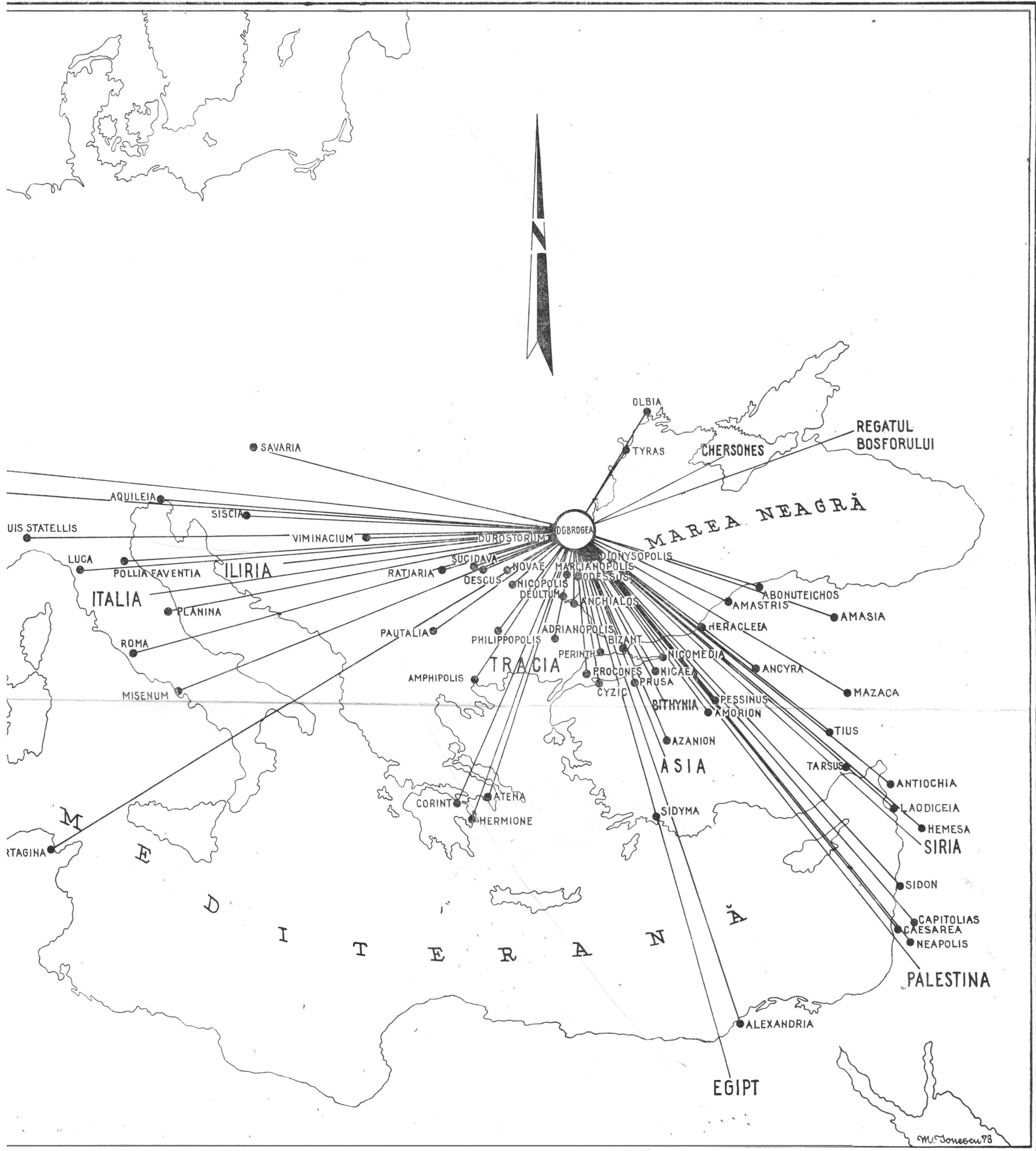
Pe de altă parte, la aceleași concluzii ne duce și analiza producției locale din cele trei centre — mult mai intensă și diversă la Tomis, sensibil mai scăzută la Histria și Callatis —, ceea ce face ca marfa tomitană să-și invadeze propriul teritoriu, ca și cele adiacente.

Oricum această prosperitate rezidă în primul rînd în averile citorva personaje mai înstărite de ale căror danii vor fi beneficiat cetățile în ansamblul lor. Autoritatea romană, înfinit mai prezentă decît în perioada anterioară, se va fi îngrijit în primul rînd de perceperea tributului funciar ca și de a celorlalte impozite indirecte, funcționarilor financiari locali revenindu-le sarcina percepției impozitelor datorate propriu-zis cetății.

Războaiele marcomanice — ele incele un rezultat al schimbării raportului de forțe între lumea barbară și imperiu — pun capăt acestei înfloritoare perioade. Restaurarea Severilor înseamnă nu numai o simplă reluare a vieții, ci edificarea unui nou sistem economico-social și administrativ.

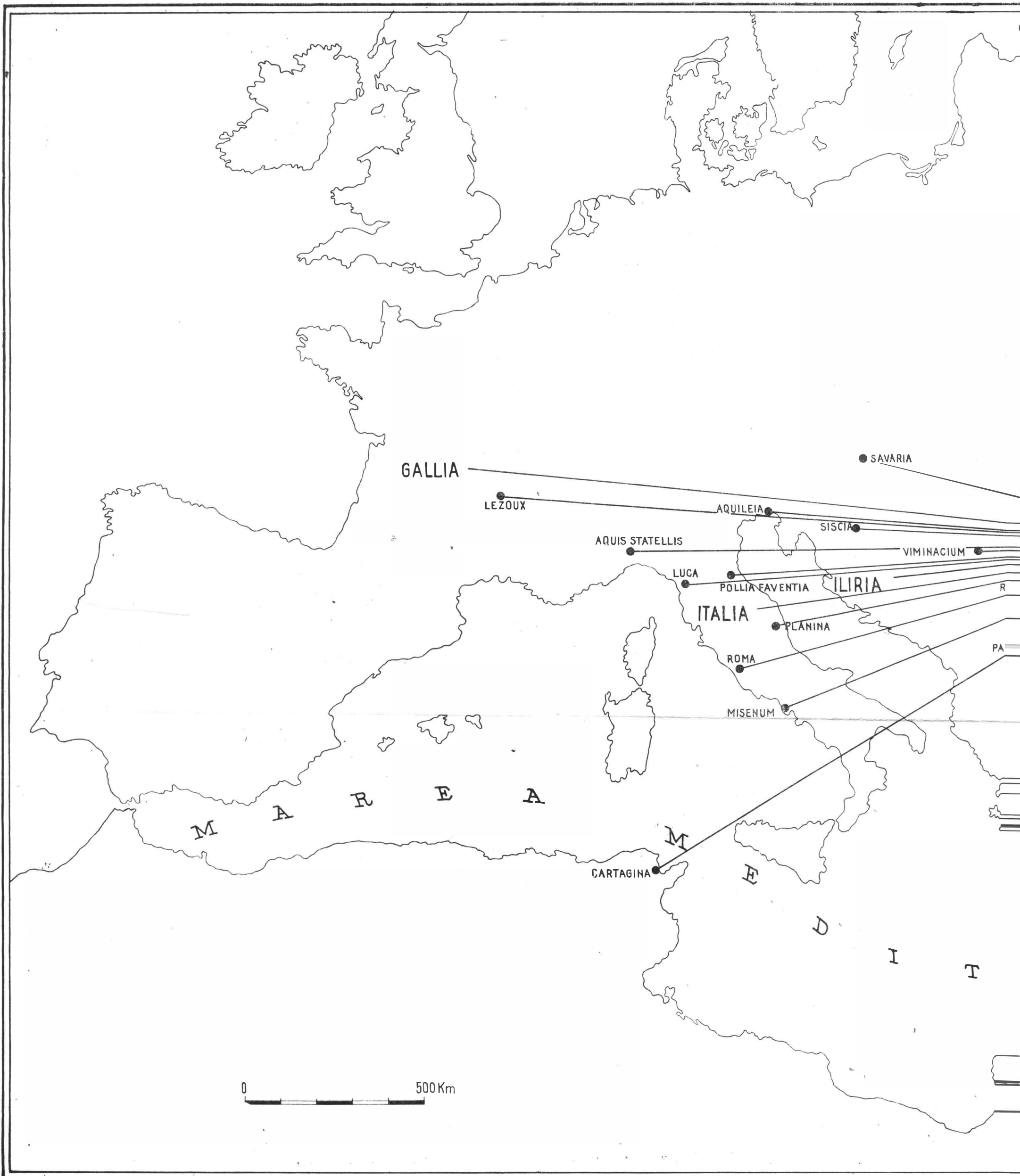
Astfel în orașele grecești — unde aceste măsuri vor fi avut efecte mai contrastante cu stările de lucruri anterioare decît în cele romane — asistăm la o progresivă militarizare a acestora, paralel cu un proces accentuat de romanizare datorat în special constituției lui Caracalla, ceea ce nu va fi împiedicat însă ca aceste orașe să rămînă preponderent grecești — în populație și instituții — și chiar dacă tot mai numeroși indigeni vor fi venit să sporească numărul populației acestor orașe. Cu excepția orașului Tomis, care am văzut că se bucura de o situație bună încă din perioada anterioară, lipsesc cumularzii de funcții administrative și, în general, dovezile despre averi mai însemnate. Cit privește agricultura acestei perioade semnalăm o continuare și chiar sporire a acestei activități și o dezvoltare a marilor latifundii — desigur în dauna obștiilor care continuă însă să fie atestate — și pe care, ca și în perioada precedentă, este posibil să fi lucrat coloni. Nici în comerțul sau producția locală, nu par să se facă simțite efectele crizei cită vremeavem atestate aceleași birouri vamale, un număr sporit de stîlpi miliari, stații de beneficiari consulari, aceasta pe lingă o intensă activitate artizanală, care se constată în special la Tomis. Importantă este înmulțirea numărului emisiunilor monetare locale — asimilate acum subdiviziunilor denarului roman — și aceasta în primul rînd pentru nevoile sporite ale trupurilor de trupă romane cantonate în aceste orașe. Pe aceeași linie trebuie, după cît se pare, să interpretăm schimbările care au loc în organizarea financiară a respectivelor cetăți în sensul că un control statal se face acum mult mai serios simțit — dovadă stau *curatores civitatum* sau *procuratores* însărcinați cu perceperea impozitelor vamale —, dar în primul rînd militar, prin generalizarea anonei militare. Dacă la acestea adăugăm greutatea sporită a impozitului pe moșteniri, mult extins după acordarea constituției antoniniene, realizăm că procesul de pauperizare — mai exact spus de nivelarea a averilor — se justifică mai curînd prin măsurile egalitariste și în același timp etatizante ale dinastiei Severilor decît printr-o reală criză economică.

Prin însăși natura lor administrativă, orașele romane se arată a fi fost mai pregătite pentru a suporta aceste măsuri. Ficțiunea autonomiei canabelor și a cetăților din perioada precedentă face loc acum unei autorități depline a castrelor, direct interesate în continuarea percepției anonei. Dacă, din acest punct de vedere, probleme speciale ridică doar noile municipii Troesmis și Tropaeum — în legătură cu care n-ar fi de semnalat decît că populația lor este departe de a fi integral romană și că trebuie să facem încă distincția între cetățenii romani și simplii *municipes — cives Latini* —, în celelalte comunități urbane asistăm la o sporire a numărului populației, la care se adaugă elemente autohtone și grecești, la o continuare și chiar amplificare a comerțului și producției locale — devenită uniformă prin aceste schimburi bilaterale de populații — și care în elementul militar va fi avut desigur un rol primordial, la care adăugăm că în această zonă apar primele indicii de producție locală rurală — desigur un element de criză a producției orașenești, dar în același timp germenul unui proces de echilibrare a contradicției oraș-sat. Militarizarea imperiului, atît de frapantă în orașele grecești, nu afectează deci nici structura administrativă a comunităților romane, nici finanțele acestora — care rămîn a fi împărțite între autoritatea militară și cea civilă locală — și cu atît mai puțin averile individuale care continuă a fi în general destul de echilibrate.

M. Jonescu 73

— Relațiile comerciale ale Dobrogei romane cu celelalte regiuni ale imperiului (secolele I – III e.n.).

Fi . 4. — Relațiile comerciale ale Dobrogei romane cu celelalte regiuni ale imperiului (sec

Invaziile gotice zdruncină însă acest nou sistem pe cale de constituire. Restabilirea situației în vremea domniilor lui Gallienus și Probus este continuată de Diocetian și Constantin, cristalizatorii noii etape din istoria Imperiului roman, care va purta numele de dominat. Dacă din punctul de vedere al documentației epigrafice doar orașele Tomis și mai puțin Callatis posedă dovezi de continuitate a vieții, arheologic vorbind se constată că efectele acestor invazii de la mijlocul secolului al III-lea e.n., au fost mult mai grave în orașele grecești (Histria), dar în special în teritoriile acestora, decît în orașele romane, desigur mai bine apărate. Tot cercetărilor arheologice le datorăm concluzia că în general — fie ele grecești sau romane — orașele dobrogene vehiculează o marfă de factură orientală, prevestind afilierea integrală a zonei la Imperiul roman de răsărit.

Rezultă deci din această sumară trecere în revistă că procesul vieții economice se desfășoară între doi poli, care sînt, pe de o parte, statul roman, pe de alta indigenii.

Cît privește primul element al acestui proces, discuția ajunge în mod inevitabil la criza Imperiului roman, declanșată în vremea lui Marcus Aurelius și încheiată, evident provizoriu, de-abia sub Diocetian și Constantin.

Fără a subestima rolul invaziilor în agravarea acestei crize, este sigur că subiectul unei asemenea lucrări ne obligă la o investigare a factorilor interni care au declanșat această criză.

Pierderea autonomiei orașelor — argument adesea invocat ca unul din cele mai grave simptome ale crizei — este în fond un proces mult mai vechi și care nu face decît să continue și să agraveze criza autonomiei din perioada elenistică. În timpul principatului această autonomie formală a fost în fapt tolerată, mai mult chiar, protejată printr-un sistem militar eficient. Organizarea vechilor orașe grecești trebuia însă armonizată cu aceea a orașelor romane, în cadrul unui sistem unitar, corespunzător unui stat real. Din acest punct de vedere mult discutata militarizare a imperiului — izvorîtă din faptul că militarii trebuiau să asigure apărarea acestuia — devine un factor de unitate din punctul de vedere roman. Pe aceeași linie trebuie înțelese așadar și eforturile unificării juridice — Constituția antoniniană — și sociale, în fond este vorba de o nivelare a averilor, care afectează în primul rînd pe mării bogătași din cetățile grecești — și desigur financiare, dacă avem în vedere generalizarea anonei militare, etatizarea percepției impozitelor indirecte, controlul strict al gestiunii municipale, în fine asimilarea valorii monedelor grecești vestpontice cu cea a subdiviziunilor denarului roman.

Dacă ne referim strict la aspectul economic al acestei perioade constatăm că simptomele crizei sînt în realitate mult mai puțin însemnate, cel puțin în zona pe care ne-am însărcinat să o cercetăm. Concentrarea funciară și în directă legătură cu aceasta dezvoltarea colonatului este, cum s-a văzut, un proces mai vechi și nu poate fi considerat un simptom de criză a economiei servile din agricultura dobrogeană, în care dealtfel această mină de lucru n-a avut niciodată o extensiune prea mare. Nici producția citadină sau activitatea comercială nu cunosc un declin în această perioadă, iar dacă — în ceea ce privește producția locală — apare concurența rurală ea nu constituie decît un factor de echilibru, de difuziune și deci, în final, de unificare.

Dacă în ceea ce privește aspectul economic, criza din secolul al II-lea e.n. nu pare să fi fost prea grav resimțită în Dobrogea, rămîne să ne întrebăm în ce se manifestă ea, mai exact spus, către ce tind măsurile inițiate de Septimius Severus și continuate de urmașii acestuia. Agravată de invaziile din vremea domniei lui Marcus Aurelius, criza imperiului roman este mai curînd criza întîrziată a autonomiei elenistice dar, totodată, criza de constituire a unui stat real, unitar, care avea menirea să pună capăt unui sistem aplicat de multe ori inorganic celulelor economico-administrative — extrem de diverse — din timpul principatului. Efortul început de Septimius Severus și desăvîrșit de Constantin, întîrziat și îngreunat de invaziile din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., avea să-și arate roadele prin viabilitatea Imperiului roman de răsărit, pe o durată de mai bine de un mileniu.

Dacă astfel stau lucrurile — mai exact dacă, spre deosebire de viziunea tradițională care vedea imperiul intrat într-o iremediabilă criză, credem a fi putut demonstra că fenomenele pot fi interpretate eventual invers — rămîne să ne întrebăm atunci dacă nu cumva aceasta ne obligă la schimbarea opiniei tradiționale despre celălalt pol, indigenii, altfel spus despre procesul de romanizare a acestora.

Problema romanizării a mai fost des discutată, dar dacă criza Imperiului roman a fost deformat înțeleasă prin contrapunerea — factice și statică — a imaginii secolelor I—II e.n. față de cea a secolului al III-lea e.n., procesul romanizării a fost interpretat întotdeauna — cu foarte puține excepții — din punctul de vedere roman și nu cel indigen.

O precizare este însă absolut necesară înainte de a intra în fondul discuției. S-a remarcat că în fiecare capitol al investigației noastre am fost obligați să operăm cu două zone principale și anume zona greacă și zona romană. Se pune deci întrebarea dacă în Dobrogea nu avem de-a face mai curînd cu o elenizare decît cu o romanizare. Mai întîi trebuie spus că în evoluția lor istorică cele două zone își interferează influențele, în special între mijlocul secolului al II-lea e.n. și mijlocul secolului al III-lea e.n., urmînd ca doar în pragul secolului al IV-lea e.n., întreaga regiune să resimtă influența Imperiului roman de răsărit. În al doilea rînd, subliniem că din punctul de vedere al unei lucrări care se ocupă de viața economică are mai puțină importanță etnicul formației care-și exercită influența asupra mediului indigen, ceea ce contează în primul rînd fiind nivelul și tipul civilizației acestei formații. Or, în această privință, este în afara oricărui dubiu că asimilarea elementului grec cu cel roman nu are a dăuna înțelegerii procesului pe care continuăm a-l numi de „romanizare”.

Revenind însă la maniera în care a fost înțeles în general acest proces se cuvine să arătăm că succesele administrației și ale economiei romane au fost omologate cu succesele romanizării indigenilor. Desigur există o mare cantitate de adevăr în această viziune și de ea trebuie să se țină seamă atunci cînd studiem destinul istoric al unei populații care a suferit această influență.

Dar tocmai pentru că în special în cazul nostru problema capătă dimensiuni ce depășesc cu mult cadrul perioadei pe care ne-am propus să o cercetăm, este necesară o analiză nuanțată și obiectivă, analiză care nu poate porni decît de la situația economico-socială a comunităților indigene în diversele momente ale stăpînirii romane. Căci dacă urbanizarea, omologată de multe ori cu romanizarea, a reprezentat un succes al politicii imperiale, rămîne să ne indoim de durabilitatea urbanizării, în Dobrogea cel puțin. Celulă perisabilă, cetatea greco-romană nu poate constitui pe de altă parte un cîmp de romanizare, cită vreme ea însemna negarea comunității indigene, vădit strimtorată de extensiunea teritoriilor agricole ale orașelor. Fiecare latifundiu sau proprietate mijlocie însemnau practic tot atîtea daune aduse proprietății indigene. Producția orășenească, chiar și concurată de cea sătească — ceea ce în fond nu înseamnă decît difuziunea și mai largă a mărfii romane — a dus la inhibarea treptată a aceleia indigene care, deși subsistă, este monotonă și conservatoare. Reformele economico-administrative ale Severilor — militarizarea administrației și a organizării financiare, regularizarea impozitelor și accentuarea dărilor în natură — reprezintă deci elemente care, departe de a favoriza elementul indigen, nu fac decît să-l îngrădească. Economic vorbind stăpînirea romană a înregistrat succese remarcabile, dar rămîne să ne întrebăm în ce măsură ele s-au repercutat și asupra indigenilor ca atare. Căci desigur organizarea imperială a provinciilor a atras la modul de viață roman, la religia romană și la limba latină o cantitate imensă de locuitori ai imperiului. Mai pot fi ei considerați însă indigeni? Ce altă consecință va fi avut Constituția antoniniană — integrabilă desigur măsurilor nivelatoare întreprinse în timpul dinastiei Severilor — decît accentuarea și agravarea contracției romani-indigeni? Nu negăm, se înțelege, rolul civilizator al stăpînirii romane — chiar dacă socotim că el nu trebuie supraevaluat, avînd în vedere faptul că există provincii (Africa) în care romanizarea a avut o extensiune și mai mare și unde, totuși, nu se poate vorbi de o continuitate romanică —, dar el este oricum subsecvent celui militar și economic. Astfel stînd lucrurile, socotim că din punctul de vedere indigen organizarea administrativă romană a constituit în același timp o frînă economică, dar și un impuls cultural. Acolo unde cei doi factori se pot disocia, altfel spus, acolo unde nu avem de-a face decît cu un contact cultural, romanizarea a dat roadele pe care le constatăm astăzi. Acolo unde economicul a prevalat factorului cultural, elementul indigen n-a putut absorbi cultura romană decît integrîndu-se structurii economice romane; odată integrat el este asimilat deci elementului roman, a cărui existență este circumscrisă istoric, prin însăși structura urbană a civilizației sale.

Romanizarea indigenilor ni se pare a fi deci de căutat nu atât în urbanizarea din provincie cu toate anexele sale — care rămîne un focar de romanizare —, ci în acele celule care au supraviețuit ordinii romane și avem din fericire asemenea exemple în Dobrogea, dar în special la nordul Dunării, unde s-a exercitat influența conjugată a celor două provincii, Dacia și Moesia, și asupra cărora romanizarea s-a grefat lent, fără să le despersonalizeze. Nu este de neglijat nici aportul Daciei la continuitatea daco-romanică — nu ne referim acum atât la perioada cînd provincia a fost unul din cele mai strălucite focare din imperiu —, dar socotim că o parte din rezervele formulate pentru Dobrogea sînt valabile și aici, altfel spus că în lipsa unei continuități citadine, accentul trebuie pus în primul rînd asupra comunităților rurale indigene.

Fără a avea pretenția de a fi găsit o soluție socotim că distincțiile și restricțiile formulate mai sus — izvorite din cercetarea obiectivă a documentelor antice — trebuie luate în considerație atunci cînd se discută romanizarea daco-moesică și efectele acesteia în formarea poporului român.

LA VIE ÉCONOMIQUE DANS LA DOBROUDJA ROMAINE Ier — IIIe SIÈCLES DE N.È.

RÉSUMÉ

GRÂCE AUX données qu'il a réunies et dont il a étudié les corrélations, l'auteur tente de répondre à un problème d'une importance toute particulière de la recherche portant sur l'époque romaine en Dobroudja. Ce problème est celui du processus de romanisation considéré à travers l'évolution de la vie économique de l'Empire romain. Les préludes de ce processus remontent aux Ier siècle av.n.è. — Ier siècle de n.è., quand Lucullus — après de longs tâtonnements — procède à l'annexion des villes ouest-pontiques, qui feront désormais partie de l'Empire, en dépit des vicissitudes liées à l'ascension du roi Burébista et n'importe le camp des grands chefs militaires auquel elles finiront par adhérer. La campagne de Crassus, qui doit s'interpréter plutôt comme un essai d'attirer dans l'orbite d'Auguste cette zone, devait marquer aussi la consécration de la domination romaine dans les villes ouest-pontiques, domination qui aura pour complément d'une part le fait d'avoir confié l'intérieur de la région à la garde du royaume clientelaire des Odryses et d'autre part la surveillance de cette zone par une hypothétique *praefectura (orae maritimae ?)*. La situation restera, pratiquement, la même jusque sous le règne de Vespasien, quand a eu lieu l'annexion définitive de la Dobroudja et sa fusion avec la province de Mésie. Il s'ensuit, par conséquent, que les seuls témoignages concernant son organisation administrative et économique sont ceux fournis par les villes ouest-pontiques.

C'est à ce moment-là que se précise le statut de chacune d'entre elles : Histria devenant un *civitas stipendiaria* — sans la possession réelle de son propre territoire —, alors que Tomis et Callatis deviennent l'une, une *civitas libera* et l'autre, *foederata*. Leur population était grecque dans sa grande majorité, les premières présences romaines étant attestées seulement à Tomis et Callatis, ainsi d'ailleurs que les institutions respectives. Une telle situation des faits devait sans doute se répercuter sur le type juridique de la possession du sol, ce qui autorise la supposition de l'existence à Histria des *agri stipendiariis dati*, alors qu'à Tomis et Callatis celle des *agri privati ex jure peregrino*, différences auxquelles s'ajoute la présence d'une économie piscicole à Histria, céréalière à Tomis et à Callatis.

En étroit rapport avec ces ressources naturelles s'avère avoir été aussi la direction du commerce local, lié pour ce qui était de l'importation à la zone micro-asiatique. Les différences à cet égard sont nées de ce qu'à Histria on constate le souci incessant de conserver à son profit le privilège de la pêche dans le Delta, car c'était là l'une des rares sources de revenus de la ville, dont le port commençait déjà à présenter les signes précurseurs de l'ensablement. Cependant, à Callatis et surtout à Tomis la prospérité de leurs ports détermina la reprise des émissions monétaires locales dès une époque très reculée. Toute une série des magistrats tomitains étaient spécialement affectés au contrôle de cette intense activité commerciale, d'au-

tant plus accentuée par la possibilité d'un lien direct avec le Danube à travers l'actuelle vallée de Carasu.

Mais il semble que les autorités romaines n'étaient que fort peu engagées dans le contrôle économique de ces villes, les seuls représentants du pouvoir central étant les préfets du littoral et, sans doute aussi, les publicains chargés de la perception des impôts indirects et, en tout premier lieu, des taxes de douane. Naturellement ceci n'écarte pas la possibilité d'une catégorie de magistrats financiers locaux. La force économique de ces villes, plutôt précaire à l'aube de l'époque romaine — exceptant peut-être la ville de Callatis — augmentera dans le cas de Tomis jusqu'à la rendre avec le temps la plus importante des villes ouest-pontiques. Mais là aussi les évergètes ne manquaient pas, la prospérité de la cité devant finir par dépendre de leur richesse.

Quant à l'intérieur de la région durant cette même période, on ne saurait rien ajouter à son sujet sauf qu'elle était habitée dans sa majeure partie par les Gètes. Les Scythes, les Sarmates et les Bastarnes constituaient le reste de sa population, auxquels se sont ajoutés plus tard les Odryses, les Besses et les Laïs. Tout ce monde devait vivre, fort probablement, dans des collectivités avec un rythme de développement assez lent. L'absence des documents du Ier siècle de n.è. la concernant, ne nous permet que de douter du fait que la Dobroudja ait jamais pu passer pour un « grenier » dans la véritable acception du terme. En effet, les principales activités de ses habitants étaient la viticulture, l'apiculture, l'élevage des moutons et, en tout premier lieu, la pêche. Les matières premières aussi — à part la pierre ou quelques rares gisements métallifères — ne semblent pas avoir pu constituer le support sérieux d'une éventuelle production locale. Mais occupant une excellente position commerciale, puisque cernée sur trois côtés par les eaux, la Dobroudja a pu être contactée par les marchandises romaines (monnaies, céramique, etc.), même si ses principales cités danubiennes — Axiopolis ou Carsium — semblent avoir dû leur prospérité à de longs échanges avec le littoral ouest-pontique.

Les grands changements subséquents à l'annexion de Vespasien, parachevée par Trajan (sans doute en vue de consolider le bastion constitué par la Dobroudja avant le grand affrontement avec les Daces de Décébale — affrontement déjà annoncé par les guerres daciques de Domitien), ont justement porté tout d'abord sur cette zone danubienne. Les « doubles-communautés » épanouies dans les environs de chaque camp traversent en ce moment une période de prospérité, jouissant d'une certaine autonomie par rapport au camp respectif. Cette autonomie est confirmée par la fonction civile de *quinquennales territoriorum*. Civils romains, vétérans et autochtones possèdent à présent des lots — en général petits ou moyens — dans le *territorium*, qu'ils font valoir par le travail des paysans à demi dépendants, des esclaves, voire des colons, lorsque le lot était de quelque importance, mais ceci n'élimine pas, naturellement, les propriétés collectives. Outre les témoignages d'une production locale réalisée par les militaires des grands centres, on constate dans les petits villages et les *villae* les premiers produits autochtones — phénomène d'une importance toute particulière, car fait pour attirer le milieu rural vers le mode de vie romain. On constate en même temps la vive préoccupation pour tout ce qui touche au commerce, comme en témoignent les nombreuses bornes milliaires, les stations des bénéficiaires consulaires et les stations douanières, ainsi que les fonctionnaires chargés de surveiller cette activité, aiguillée particulièrement vers la zone occidentale de l'Empire romain.

Au point de vue financier, cette zone semble avoir été en tout premier lieu soumise à l'autorité militaire. Celle-ci répondait de la perception de l'impôt en nature *annona militaris*, qui a pu se confondre ou non avec le *tributum soli*. Toutefois, les fonctionnaires civiles ne lui faisaient pas défaut : elle avait ses *quaestores* ou *quinquennales territoriorum*, qui devaient établir le cens, ainsi que les diverses *munera* — notion qui finira par couvrir n'importe quelle fonction administrative. A ce propos, les termes de certaines *summae honorariae* de Troesmis, corroborant le mobilier funéraire découvert dans les sépultures de l'endroit et l'aspect des monuments dressés aux frais des personnes privées, indiquent généralement des revenus modestes, contrastant avec ceux relevés dans les cités grecques.

Pour ce qui est de ces dernières, elles ne semblent pas avoir subi — sauf Tomis, qui perdit sa liberté pendant une brève période — des changements sensibles quant à leur statut juridique, ce qui laisse intactes les affirmations relatives à leur situation au Ier siècle de n. è. Une innovation semble avoir été constituée par l'apparition de ce qu'on a appelé *regio Histriae*, directement assujettie à ce qu'il paraît à l'autorité romaine et où l'on constate la présence de plusieurs communautés de vétérans. Pour le reste, de même que dans le cas de Tomis et de Callatis, le petit territoire appartenant directement à la ville comportait des villages organisés selon la mode grecque ($\kappa\omega\mu\alpha\iota$), des *villae*, des sanctuaires et, sans aucun doute, des collectivités autochtones détenant en commun la propriété de la terre. Là aussi on constate la prédominance de la main-d'œuvre fournie par les paysans à demi dépendants ou par les colons, sur les propriétés d'une certaine importance, sans exclure la présence des esclaves sur les terres des vétérans. Les différences entre les villes ouest-pontiques notées déjà au Ier siècle de n. è. vont s'accroître en ce sens que Histria restera fidèle à une économie en premier lieu piscicole, alors que Tomis et Callatis seront toujours des cités céréalières par excellence.

Sur le plan commercial, il est hors de doute que la suprématie de Tomis ira en se consolidant durant cette période, comme le prouvent les nombreux étrangers d'origine orientale ou occidentale attestés là, la station des bénéficiaires consulaires et la station douanière, les milliaires, son activité portuaire. Histria et Callatis sont nettement plus conservatrices, continuant à entretenir les mêmes rapports qu'aux époques antérieures avec l'Orient micro-asiatique. C'est à cette même conclusion qu'aboutit également l'analyse de la production locale des trois centres en question : plus abondante et diversifiée à Tomis, sensiblement moins développée à Histria et Callatis. De ce fait, la marchandise tomitaine submerge son propre territoire, débordant aussi dans ceux adjacents.

De toute façon, une telle prospérité résidait en tout premier lieu dans la richesse de quelques personnages, qui feront bénéficier de leurs dons leurs villes respectives. L'autorité romaine, de beaucoup plus présente que dans la période précédente, aura pour premier soin la perception du tribut foncier et des autres impôts indirects, alors que les fonctionnaires financiers civils seront affectés à la perception des impôts dus à la cité proprement dite.

Les guerres avec les Marcomans — elles-mêmes l'une des conséquences du changement intervenu dans le rapport des forces entre le monde barbare et l'Empire — devaient mettre un terme à cette période d'épanouissement. La restauration des Sévères signifie non seulement la reprise de la vie, mais aussi l'édification d'un nouveau système économique-social et administratif.

C'est ainsi que dans les villes grecques — où de telles mesures ont produit plus d'effets de contraste par rapport à l'état antérieur des choses que dans les cités romaines — on peut suivre le développement d'une militarisation progressive parallèle à un processus nettement accusé de romanisation, dû notamment à la constitution de Caracalla. Ceci ne pouvait guère empêcher les villes respectives de rester essentiellement grecques — par leur population, de même que par leurs institutions — même si un chiffre de plus en plus élevé d'autochtones s'étaient ajoutés au nombre de leurs habitants. Exceptant Tomis, qui jouissait déjà pendant la période précédente d'une situation à part, le cumul des fonctions administratives n'y est pas signalé, ni d'ailleurs les témoignages de quelques fortunes exceptionnelles. En ce qui concerne l'agriculture pendant ce laps de temps, cette activité devait continuer ; elle allait même se développer et l'on constate la naissance des vastes propriétés foncières au dépens des propriétés collectives de la terre, qui y sont néanmoins encore attestées. De même que pour la période précédente, il est fort possible que ces vastes domaines aient été mis en valeur par des colons. Ni le commerce ou la production locale ne paraissent avoir subi les suites de la crise, puisque les mêmes offices des douanes continuent à fonctionner et le nombre des bornes milliaires, ainsi que celui des stations des bénéficiaires consulaires augmentent. A ceci s'ajoute une vive activité artisanale, constatée surtout à Tomis. Il importe de retenir à ce propos la croissance en nombre des émissions monétaires locales, à présent assimilées aux sous-divisions du denier romain ; elles s'expliquent en tout premier lieu par les besoins croissants des corps de l'armée

romaine cantonnées dans ces villes. C'est dans le même sens que doit s'interpréter, à ce qu'il paraît, les changements intervenus dans l'organisation financière des villes en question. A présent, le contrôle de l'Etat s'exerce avec bien plus de sérieux, à preuve les *curatores civitatum* ou les *procuratores* chargés de la perception des taxes de douane, et avant tout de l'impôt militaire (la généralisation de l'annone constituant à elle seule un témoignage suffisant à cet égard). Si on leur ajoute le poids des impôts plus lourds grévant les héritages, augmentés sensiblement après la concession de la constitution antoninienne, la conclusion qui s'en dégage est que le paupérisme, ou — pour plus d'exactitude — le nivellement des fortunes s'explique plutôt par les mesures égalitaires et étatisantes tout à la fois de la dynastie des Sévères, que par une véritable crise économique.

Par leur structure administrative même, les villes romaines étaient plus aptes à supporter ces mesures. La fiction de l'autonomie des *canabae* et des cités de la période précédente, cède maintenant la place à une pleine autorité des camps, directement intéressés à la perception de l'annone. Sous ce rapport, seuls les *municipes* récemment créés, Troesmis et Tropaeum, posent quelques problèmes d'un caractère spécial. Ce qu'on peut relever à leur sujet est que leur population était loin d'être intégralement romaine : il nous faut continuer à distinguer les citoyens romains des simples *municipes* — *cives Latini*. Quand aux autres communautés urbaines, l'on constate une augmentation du chiffre de leur population, qui s'enrichit d'éléments grecs ou autochtones. Leur commerce et leur production locale continuent et s'amplifient, cette dernière devenant uniforme par suite des échanges de populations bilatéraux. Il va sans dire que l'élément militaire a tenu un rôle primordial dans ce développement de la production locale urbaine. A celle-ci devait s'ajouter, dans la zone envisagée, les premiers signes d'une production locale rurale ; il s'agit sans doute d'un indice de la crise intervenue dans la production urbaine, mais par ailleurs c'est aussi le germe d'un processus tendant à aplanir la contradiction ville-village. Donc, la militarisation de l'Empire, si frappante fût-elle dans les villes grecques, n'affecta guère ni la structure administrative des communautés romaines, ni leurs finances (qui continuèrent à se partager entre l'autorité militaire et le pouvoir civile local), et encore moins les fortunes individuelles, qui restent généralement assez équilibrées.

Ce nouveau système en train de se constituer sera ébranlé par les invasions gothiques. Le rétablissement de la situation commencé sous les règnes de Gallien et de Probus va continuer sous Dioclétien et Constantin, qui cristallisèrent cette nouvelle étape de l'histoire de l'Empire romain, dite le Dominat. Si au point de vue épigraphique seules Tomis et — dans une moindre mesure — Callatis fournissent des témoignages de la continuité de la vie, les documents archéologiques sont éloquents en ce qui concerne les effets de ces invasions du milieu du IIIe siècle. Il en résulte que leurs suites ont été de beaucoup plus graves pour les villes grecques (Histria) et leurs territoires que pour les cités romaines, mieux défendues sans doute. C'est toujours aux recherches archéologiques qu'on doit également la conclusion que les villes de la Dobroudja en général — fussent-elles grecques ou romaines — véhiculaient des marchandises de facture orientale annonçant la totale intégration de cette zone à l'Empire romain d'Orient.

Il s'ensuit de cette sommaire revue des faits que le processus de la vie économique dans cette région s'est développé entre les deux pôles qu'étaient d'un côté l'Etat romain, de l'autre les autochtones. Pour ce qui est du premier pôle, la discussion doit inévitablement aboutir à la crise de l'Empire déclenchée sous Marc-Aurèle et s'achevant (certes, seulement à titre provisoire) sous Dioclétien et Constantin. Sans sous-estimer le rôle des invasions dans l'aggravation d'une telle crise, il est hors de doute que le sujet du présent ouvrage impose l'étude des facteurs internes qui ont pu la provoquer.

La perte de l'autonomie des villes, fait souvent mentionné comme l'un des symptômes de la crise des plus graves, est en réalité l'aboutissement d'un processus bien plus ancien, qui ne fait que continuer en aggravant la crise d'autonomie de la période hellénistique. Du temps du Principat, cette autonomie formelle était tolérée, qui plus est protégée même par un système militaire efficace. Mais l'organisation des anciennes villes grecques devait s'accorder avec celle

des cités romaines dans le cadre d'un système unitaire approprié à tout véritable Etat. Sous ce rapport la très disputée militarisation de l'Empire — née de l'impératif de sa sécurité — devenait au point de vue romain un facteur d'unité. Sur la même ligne doivent s'interpréter, par conséquent, aussi les efforts visant à l'unification juridique et sociale, synthétisés dans la constitution antoninienne. Il s'agissait en fait du nivellement des fortunes, affectant en tout premier lieu les grandes fortunes des villes grecques, mais c'était en outre, comme de juste, une unification financière, telle que la désigne la généralisation de l'annone, l'étatisation des impôts indirects, le contrôle rigoureux de la gestion municipale et, pour finir, l'assimilation des monnaies grecques ouest-pontiques aux valeurs des sous-divisions du dernier romain.

Si l'on s'en tient strictement à l'aspect économique de cette période, on constate que les symptômes de la crise sont en réalité bien moins importants qu'on ne le pensait — au moins en ce qui concerne la zone envisagée par la présente étude. La concentration foncière et, en direct rapport avec elle, le développement du colonat sont, comme on l'a vu, le fait d'un processus plus ancien. On ne saurait les considérer comme un symptôme de la crise de l'économie servile dans l'agriculture de la Dobroudja, d'autant plus que la main-d'œuvre servile n'a jamais été importante dans cette région. De leur côté, ni le commerce, ni la production citadine ne présentent les signes d'un certain déclin dans cette période. Et si — pour ce qui est de la production locale — on constate l'ébauche de la concurrence rurale, celle-ci n'est qu'un facteur d'équilibre, reflétant la diffusion d'un certain mode de vie, donc un facteur d'unification, en fin de compte.

Par conséquent, si la crise du IIe siècle de n.è. ne semble pas avoir affecté grièvement la Dobroudja, la question qui se pose est de savoir à quoi répondaient, ou vers quoi tendaient les mesures dont l'initiative revient à Septime Sévère et que ses successeurs ont continuées. Aggravée par les invasions qui ont ébranlé le règne de Marc-Aurèle, cette crise de l'Empire romain serait plutôt un écho attardé de la crise d'autonomie hellénistique et, en même temps, une sorte de crise de « croissance », la crise de constitution d'un véritable Etat, unitaire et destiné à mettre un terme au système souvent anarchique des cellules économique-administratives, fort diverses, de la période du Principat. L'initiative de Septime Sévère parachevée par Constantin — avec le retard et les obstacles dus aux invasions de la seconde moitié du IIIe siècle de n.è. — devait finir par donner ses fruits en assurant la viabilité de l'Empire romain d'Orient pour plus d'un millénaire.

Admettre les choses comme telles, c'est-à-dire accepter, contrairement à l'optique traditionnelle qui voit l'Empire entré dans une crise sans rémission, la démonstration que ces phénomènes supportent aussi une interprétation inverse — comme l'auteur le pense —, il reste à savoir si une telle interprétation ne réclame également la révision du point de vue traditionnel en ce qui concerne le second pôle mentionné ci-dessus constitué par les autochtones ou, plutôt, par le processus de romanisation qu'ils ont subi. Une précision est absolument nécessaire avant de s'attaquer au fond même du problème. Elle découle du fait que l'auteur a été tenu d'opérer son investigation toujours avec deux zones principales, la zone grecque et la zone romaine. Or, dans ce cas-là ne s'agirait-il pas d'une hellénisation plutôt que d'une romanisation ? Pour répondre à cette question il convient tout d'abord de ne point oublier qu'au commencement de leur évolution historique des interférences d'influences se sont produites entre les deux zones, surtout entre le milieu du IIe siècle et le milieu du IIIe, et ce ne fut qu'au seuil du IVe siècle de n.è. que toute la région s'est complètement ressentie de l'influence de l'Empire romain d'Orient. Il faut souligner ensuite que, puisqu'il s'agit, dans le cas du présent ouvrage, d'une étude circonscrite à la vie économique, l'ethnie de la formation exerçant son influence sur le milieu indigène ne comporte qu'un intérêt subsidiaire, ce qui compte en tout premier lieu étant le degré et le type de civilisation de ladite formation. Et, de ce point de vue, il est hors de doute que l'assimilation de l'élément grec avec l'élément romain ne saurait nuire à l'entendement du processus que l'auteur déclare continuer à l'appeler de « romanisation ».

Pour revenir maintenant à la manière dont on a généralement compris ce processus, il faut montrer que les succès de l'administration romaine et de l'économie romaine ont été homo-

logués avec les progrès de la romanisation des autochtones. Il y a, certes, dans ce point de vue une forte dose de vérité et il convient compter avec elle quand il s'agit d'étudier les destinées historiques d'une population ayant subi cette influence. Mais justement parce que dans ce cas particulier le problème acquiert des dimensions débordant sensiblement le cadre de la période envisagée, une analyse nuancée, mais objective s'impose. Or, une telle analyse ne peut avoir un autre point de départ que la situation économique-sociale des communautés autochtones dans les diverses étapes de la domination romaine. Car si l'urbanisation, souvent confondue avec la romanisation, représenta un succès de la politique impériale, la durabilité de l'urbanisation n'en reste pas moins fort douteuse, notamment en Dobroudja. D'autre part, en tant que cellule périssable, la cité gréco-romaine ne pouvait constituer un champ de romanisation tant qu'elle signifiait la négation de la communauté autochtone, visiblement étouffée par l'expansion des territoires agricoles des villes. Chaque grand domaine ou propriété moyenne exprimait pratiquement autant d'empiétements sur la propriété autochtone. Même concurrencée par la production rurale, ce qui ne signifie pas en fin de compte que la diffusion encore plus large des marchandises romaines, la production citadine devait finir par tarir les sources de vie de la production autochtone qui, même si elle subsiste encore, tombe dans un conservatisme monotone. Les réformes économiques et administratives des Sévères (militarisation de l'administration et du fisc, réglementation des impôts, prestations en nature de plus en plus nombreuses), loin d'avoir favorisé l'élément autochtone n'ont fait que l'entraver.

Sur le plan économique, la domination romaine a enregistré, en effet, des succès remarquables, mais dans quelle mesure se sont-ils répercutés sur la population autochtone en tant qu'autochtone ? Car, il va sans dire que l'organisation impériale des provinces devait nécessairement attirer vers le mode de vie romain, vers la religion romaine et vers la langue latine un chiffre énorme d'habitants de l'Empire. Seulement, est-ce qu'il convient de continuer à les traiter d'autochtones ? L'une des conséquences de la constitution antoninienne (s'intégrant, naturellement, dans les mesures égalisantes des Sévères) a été d'accentuer et d'aggraver la contradiction Romains-Autochtones.

Sans nier, certes, le rôle civilisateur de la domination romaine, l'auteur pense qu'il ne faut pas le surévaluer, compte tenu de ce que dans certaines autres provinces (l'Afrique) la romanisation a connu une expansion encore plus grande, sans qu'on puisse toutefois parler d'une continuité romaine. Cette fonction civilisatrice est de toute façon subséquente au rôle militaire et économique de l'Empire. Aussi, sa conclusion est-elle que pour les autochtones l'organisation administrative romaine a constitué tout à la fois une entrave économique et un ferment culturel. Là où les deux facteurs peuvent être dissociés, c'est-à-dire là où il ne s'agit que d'un contact culturel, la romanisation porta les fruits attestés de nos jours encore. Mais quand l'économie a prévalé sur le facteur culturel, l'élément autochtone n'a pu s'assimiler la culture romaine que s'intégrant à la structure économique romaine. Une fois intégré, il ne peut qu'être assimilé à l'élément romain, dont l'existence est circonscrite sur le plan historique en raison même de la structure urbaine de sa civilisation.

Par conséquent, la romanisation des autochtones devait être cherchée — selon l'auteur — non dans l'urbanisation de la province avec toutes ses annexes (qui resteront un foyer de romanisation), mais dans les cellules qui ont survécu à l'ordre romain. Heureusement, de tels exemples existent en Dobroudja, cependant ils sont encore plus nombreux au nord du Danube, où s'est exercée l'influence conjuguée des deux provinces, Dacie et Mésie, la romanisation s'étant greffée dans ces contrées lentement, sans les dépersonnaliser. D'autre part, l'apport de la Dacie à la continuité daco-romaine n'est sans doute pas à négliger, lui non plus, surtout pendant la brève période où celle-ci fut l'un des plus brillants foyers de romanisation de l'Empire. Cependant, l'auteur pense que les réserves formulées pour la Dobroudja sont à retenir à son sujet aussi, autrement dit, à défaut d'une continuité citadine, l'accent doit être mis en tout premier lieu sur les communautés rurales autochtones.

Sans prétendre donner une solution, l'auteur pense que les distinctions et les restrictions formulées ci-dessus et découlant de l'étude objective des documents antiques doivent être prises en considération lorsqu'on met en discussion la romanisation daco-mésique et ses répercussions sur la genèse du peuple romain.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — L'organisation administrative de la Dobroudja romaine (Ier – IIIe siècles de n.è.).

Fig. 2. — L'agriculture de la Dobroudja romaine aux Ier – IIIe siècles de n.è.

Fig. 3. — Production locale et commerce dans la Dobroudja romaine aux Ier – IIIe siècles de n.è.

Fig. 4. — Les relations commerciales de la Dobroudja romaine avec les autres régions de l'Empire (Ier – IIIe siècles de n.è.).

Redactor : BEATRICE BUDESCU

Tehnoredactor : **PETRU BRUMĂ**

---

*Bun de tipar 22.01.1977. Tiraj 1500 ex. Hirtie
tipar inalt ilustratii de 80 g/m².*

Format 8/54 × 84. Coli de tipar 22,5 + 4 pliante.

*C. Z. pentru biblioteci mari: { 9(498) „18,, (082).
338(498) „18,, (082).*

C. Z. pentru biblioteci mici: 9(198) „18,,.

---

cd. 402 I. P. INFORMAȚIA
Str. Brezoianu nr. 23-25,
București

„... Socotim că pentru autohtonii organizarea administrativă romană a constituit în același timp o frână economică, dar și un impuls cultural. Acolo unde cei doi factori se pot disocia, altfel spus, acolo unde nu avem de-a face decât cu un contact cultural, romanizarea a dat roadele pe care le constatăm și astăzi. Acolo unde economicul a prevalat factorului cultural, elementul indigen n-a putut absorbi cultura romană decât integrându-se structurii economice romane; odată integrat el este asimilat deci elementului roman, a cărui existență este circumscrișă istoric, prin însăși structura urbană a civilizației sale”.

EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

